

ივანე სურგულაძე

ქართული
სამართლის
ისტორიის
წყაროები

-2558-

2002

ქართული
სამართლის
ისტორიის
წყაროები

ქართული სამართლის ისტორიის დიდი მკვლევარი

ნაშრომში განხილულია საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიის მნიშვნელოვანი — საერო და საეკლესიო ძეგლები: გაანალიზებულია წყაროების ცნებასა და კლასიფიკაციასთან დაკავშირებული ზოგიერთი საკითხი.

განკუთვნილია უმაღლესი სასწავლებლის იურიდიული ფაკულტეტის სტუდენტებისა და სპეციალისტებისათვის, აგრეთვე ქართული სამართლის ისტორიით დაინტერესებული ფართო საზოგადოებისათვის.

რედაქტორები: პროფ. **3. მეტრეველი**

პროფ. **ნ. სურგულაძე**

რეცენზენტები: დოც. **ბ. ღავითაშვილი**

დოც. **ბ. სეზნიაიძე**

ქართული სამართლის ისტორიის კვლევას საფუძველი ჩაუყარა დიდმა ივ. ჯავახიშვილმა. ივ. ჯავახიშვილის საქმის გამგრძელებელთა შორის პირველობა პროფ. ივ. სურგულაძეს ეკუთვნის.

ივანე სურგულაძე დაიბადა 1903 წლის 10 იანვარს, სოფელ ჭანიეთში (ოზურგეთის რაიონი). დაწყებითი და საშუალო სასწავლებლის დამთავრების შემდეგ იგი სწავლას იწყებს თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის სოციალურ-ეკონომიკური ფაკულტეტის იურიდიულ განყოფილებაზე, სადაც ასწავლიდნენ და სახელმწიფო სამართლის პრობლემებზე ნაყოფიერად მუშაობდნენ ცნობილი ქართველი მეცნიერები ივანე ჯავახიშვილი, შალვა ნუცუბიძე, ლუარსაბ ანდრონიკაშვილი და სხვ. ამ ფაკულტეტის საბჭოთა აღმშენებლობისა და სამართლის ინსტიტუტად რეორგანიზაციის შემდეგ ივ. სურგულაძე ამ ინსტიტუტის ასპირანტია. სწავლასთან ერთად იგი ეწევა მეცნიერულ და პედაგოგიურ მოღვაწეობას (უკვე სტუდენტობის წლებში ჟურნალ „საბჭოთა სამართალში“ გამოქვეყნდა მისი რამდენიმე სტატია). საბჭოთა საქართველოში მიმდინარე პოლიტიკური რეპრესიების გამო, რასაც შედეგად 30-იანი წლების დასაწყისში მისი დაპატიმრებაც მოჰყვა, იგი იძულებული გახდა 1936 წელს რუსეთში გადახვეწილიყო. მან ასპირანტურა ლენინგრადის იურიდიულ ინსტიტუტში დაამთავრა და იქვე დაიცვა საკანდიდატო დისერტაცია. სხვადასხვა დროს მუშაობდა ლენინგრადში, სვერდლოვსკის იურიდიულ ინსტიტუტში დოცენტის თანამდებობაზე, სადაც კითხულობდა სამართლის ისტორიას და სხვა იურიდიულ დისციპლინებს.

საქართველოში იგი დაბრუნდა 1942 წ. უნივერსიტეტის ხელმძღვანელობის მიწვევით და მალევე სათავეში ჩაუდგა სამართლის ისტორიისა და თეორიის კათედრას, რომელსაც იგი გარდაცვალებამდე (1983 წ.) ხელმძღვანელობდა. უნივერსიტეტში იგი კითხულობდა სამართლის ისტორიას, რომის სამართალს, პოლიტიკურ მოძღვრებათა ისტორიას და ა.შ.

1954 წელს გაზეთ „იზვესტიაში“ გამოქვეყნდა ვრცელი სტა-

ტია სათაურით „ისტორიული სამართლის წინააღმდეგ“, რომელშიც პროფ. ივ. სურგულაძეს თავს ესხმიან საქართველოს სახელმწიფო და სამართლის პრობლემების არამარქსისტული მეთოდოლოგიით კვლევისათვის და აკრიტიკებენ იმისათვის, რომ თითქოს იგი საქართველოს წარსულის იდეალიზაციას ახდენს. წერილის დასკვნით ნაწილში კი კატეგორიული ტონითაა ნათქვამი, რომ მას და მის მსგავსთ რესპუბლიკის გამომცემლობათა კარები უნდა დაეხშოთ. (აღსანიშნავია, რომ ამავე წერილში დაგმობილია ივ. ჯავახიშვილის „ქართული ერის ისტორიის“ მეხუთე წიგნის განმეორებითი გამოცემა). სწორედ ამის გამო, პროფ. ივ. სურგულაძე იძულებული იყო შემდგომში იდეოლოგიური ხარკი ეხადა არსებული პოლიტიკური რეჟიმისათვის და ეს კარგად იცოდნენ მისმა მოწაფეებმა.

პედაგოგიური მოღვაწეობის პარალელურად პროფ. ივ. სურგულაძე ეწეოდა დიდ მეცნიერულ მუშაობას, მას გამოქვეყნებული აქვს 200-მდე ნაშრომი, რომელთა შორის ოცამდე მონოგრაფიაა.

განსაკუთრებული ინტენსივობით მუშაობდა იგი ქართული სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიისა და ქართული პოლიტიკური და სამართლებრივი მოძღვრების ისტორიაში. პროფ. ივ. სურგულაძის დამსახურებაა ქართული პოლიტიკური მოძღვრების ისტორიის, როგორც დამოუკიდებელი სამეცნიერო და სასწავლო დისციპლინის დაფუძნება საქართველოში.

პროფ. ივ. სურგულაძეს მრავალი ნაშრომი დარჩა გამოუქვეყნებელი, რომელთა შორის ძალზე მნიშვნელოვანია „ქართული სამართლის ისტორიის კურსი“ შვიდ ტომად.

სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიის კათედრა მუშაობს პროფ. ივ. სურგულაძის გამოუქვეყნებელი ნაშრომების გამოცემისათვის მოსამზადებლად. რასაც ჩვენთან ერთად ხელმძღვანელობს ივ. სურგულაძის ვაჟი ნუგაზარ სურგულაძე რომელიც ამავე კათედრის პროფესორია. ამ საქმეში ჩვენ დიდი დახმარება გაგვიწია პროფ. ივ. სურგულაძის მეუღლემ ქალბატონმა ეთერ სურგულაძემ, რომელმაც ხელნაწერის სახით დატოვებული საკმაოდ რთული კალიგრაფიით შესრულებულ ნაშრომებს

კორექტურა გაუკეთა და მანქანაზე გადაბეჭდა (დაახ. 3000 გვ.). რისთვისაც მას უღრმეს მადლობას მოვახსენებთ.

1984 წელს (პროფ. ივ. სურგულაძის გარდაცვალების შემდეგ) დაისტამბა და გამოიცა „ქართული სამართლის ისტორიის წყაროები“, რომელიც ფაქტიურად შემოთაღნიშნული კურსის პირველი წიგნია.

„ქართული სამართლის ისტორიის წყაროები“ უკვე ბიბლიოგრაფიულ იშვიათობად იქცა. იგი დიდი მოთხოვნილებით სარგებლობს როგორც სტუდენტებს, ისე ქართული სამართლის ისტორიით დაინტერესებულ პირთა შორის.

სწორედ ამის გამო სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიის კათედრამ გადაწყვიტა ივ. სურგულაძის გამოუქვეყნებელი ნაშრომების გამოცემა სწორედ ამ ნაშრომის ხელმეორედ გამოცემით დაეწყო. მითუმეტეს რომ თავად ავტორს ხსენებული ნაშრომი საქართველოს „სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიის კურსის“ პირველ ტომად ჰქონდა გათვალისწინებული.

თავის დროზე დასახელებულ ნაშრომში გარკვეული მიზეზების გამო არ მოხერხდა ზოგიერთი საკითხის შეტანა. ამჯერად ნაშრომი იბეჭდება სრული სახით და მასში პირველი გამოცემისაგან განსხვავებით შეტანილია ივ. სურგულაძის სტატიები: „დასტურლამალი“ და „სახელმწიფოებრივი წყობილება ხელმწიფის კარის გარიგების მიხედვით“.

აღნიშნული ნაშრომის 1984 წლის გამოცემის რეცენზენტები იყვნენ პროფ. ვ. აბაშაძე და პროფ. ვ. მეტრეველი. ვინაიდან ნაშრომმა განიცადა მცირე ცვლილებები, საჭირო გახდა მისი ხელახლა რეცენზირება. რეცენზენტები არიან დოც. გ. ღავითაშვილი და დოც. ბ. სეხნიაიძე.

ნაშრომი იბეჭდება იურიდიული ფაკულტეტის სამეცნიერო საბჭოს რეკომენდაციით და დადგენილებით.

პროფ. 3. მებრეველი

ქართული სამართლის ისტორიის წყაროების მიმოხილვა

როდესაც საუბარი გვაქვს სამართლის წყაროს შესახებ, მხედველობაში გვაქვს: 1) სამართლის წყარო მატერიალური გაგებით; 2) სამართლის წყარო ფორმალური გაგებით.

სამართალს საზოგადოებრივი ცხოვრების მატერიალური პირობები განსაზღვრავს; ეს არის სამართლის წყარო მატერიალური გაგებით. სამართლის წყარო ფორმალური, ანუ იურიდიული გაგებით ეწოდება კანონს, ადათობრივ სამართალს, სასამართლო პრეცედენტს, სასამართლო პრაქტიკას და ხელშეკრულებას, ე.ი. სპეციფიკურ ფორმებს, რომლებშიც გამოხატულია სამართალი, როგორც გაბატონებული კლასის ნება, რომელთა საშუალებითაც ნორმები სავალდებულო ხასიათს ღებულობენ და რომელთა უკან სახელმწიფო იძულება დგას. გარდა ამისა, სამართლის წყაროს ცნება შეიძლება გავიგოთ სხვანაირი მნიშვნელობითაც: მაგალითად, როგორც სამართლის ისტორიის შესწავლის საშუალება. ამ შემთხვევაში სამართლის წყარო გაგებულია ფართოდ – სამართლის ისტორიის შესწავლის, სამართლის ინსტიტუტების შინაარსის შემეცნების მნიშვნელობით.

სამართლის წყარო იურიდიული გაგებით არის პირველადი, სამართლის ისტორიის შესწავლის პირდაპირი საშუალება. ბექა-აღბულას სამართლისა და ვახტანგის სამართლის წიგნები ქართული სამართლის ისტორიის შესწავლის პირდაპირი წყაროა; მათი საშუალებით შეისწავლება დანაშაულის, სასჯელის, სანივთო სამართლის, სასამართლო პროცესის, სასამართლო ორგანიზაციისა და სხვა საკითხები. საკანონმდებლო ძეგლები გვიჩვენებენ სამართლის ინსტიტუტების განვითარებას სხვადასხვა ეპოქაში. ასეთივე დიდი მნიშვნელობა აქვს ადათობრივ სამართალს. ადათები იქმნება როგორც უკლასო საზოგადოებაში, ისე კლასობრივში. სახელმწიფოს წარმოშობამდე ჩვევებს, ნორმებსა და წესებს ხალხი ქმნის ყოველდღიურ ცხოვრებაში ურთიერთშორის დამოკიდებულებათა მოწესრიგების მოთხოვნილებების საფუძველზე.

ადათი არის საზოგადოებაში მტკიცედ დამყარებული წესი, რომელიც არეგულირებს ადამიანთა ყოფაქცევას საზოგადოებრივი ცხოვრების ამა თუ იმ დარგში; ადათის უკან სახელმწიფოს იძულება არ დგას,

მაგრამ მისი შესრულება უზრუნველყოფილია მრავალი ხნის განმავლობაში ამ ადათის განუხრელად და მუდმივად გატარებით.

უძველეს პერიოდში სამართლის მნიშვნელოვან წყაროდ უნდა ჩათვალოს ადათობრივი სამართალი. ადათობრივი სამართალი ნორმათა ის კრებულია. რომელიც სახელმწიფო ორგანოების მიერ დაწესებული არ არის, მაგრამ გამოიმუშავებულია ხანგრძლივი დროის განმავლობაში ადათების საფუძველზე და სამართლებრივია იმდენად, რამდენადაც სახელმწიფო მათ სავალდებულო ძალას აძლევს. ადათები, რომლებიც უკლასო საზოგადოებაში წარმოიშვნენ, კლასობრივ საზოგადოებაში გადამუშავდებიან, რის შედეგადაც გაბატონებული კლასის ინტერესებისათვის მისაღებ შინაარსს იძენენ; მაგალითად, უკლასო საზოგადოებაში იყო სისხლის საზღაურის სისტემა, ხოლო კლასობრივ საზოგადოებაში სისხლი სოციალური მდგომარეობის მიხედვით შეფასდა. ვახტანგის სამართლის წიგნით, პირველი ხარისხის თავადის სისხლი 15 360 მანეთი ღირს (მუხ. 26), ხოლო გლეხისა 120 (მუხ. 33).

ფ. ენგელსი წერს: „საზოგადოების განვითარების გარკვეულ, მეტად დაბალ საფეხურზე ჩნდება იმის მოთხოვნილება, რომ პროდუქტების წარმოების, განაწილებისა და გაცვლის აქტები, რომლებიც დღითიდღე მეორდებიან, საერთო წესით შემოფარგლო, იზრუნო იმაზე, რომ ინდივიდი წარმოებისა და გაცვლის საერთო პირობებს დაემორჩილოს, ეს წესი, რომელიც დასაწყისში ზნე-ჩვეულებებით გამოიხატება, მალე კანონად იქცევა“¹.

შუა საუკუნეებში პირველი ღამის უფლება (*ius primae noctis*) წინაკლასობრივი საზოგადოებიდან მომდინარეობს: ქორწინებაში შესვლის წინ სასძლოს განქალწულებას ახდენდა თემის წარმომადგენელი ან საქმროს ახლობელი, ან ქურუმი; ზოგიერთ ხალხში განქალწულება საკულტო რიტუალებით ხდებოდა; ამისთვის საქმრო საჩუქრებითაც კი უმანსპინძლდებოდა იმ პირს, ვინც განქალწულებას ახდენდა. ფ. ენგელსის აზრით, ჯგუფობრივი ქორწინებიდან გამომდინარე განქალწულების ეს ჩვეულება საფუძვლად დაედო ფეოდალების უფლებას პირველი ღამის შესახებ².

უკლასო საზოგადოების ჩვეულება მთელი საზოგადოების ინტერე-

1. კ. მარქსი, ფ. ენგელსი, რჩეული ნაწერები, ტ. I, 1953, გვ. 726.

2. კ. მარქსი, ფ. ენგელსი, რჩეული ნაწერები, ტ. II, 1964, გვ. 253.

სებს ასახავს, ყველას ეხება და მის უკან სახელმწიფოს იძულებითი აპარატი არ დგას. ჩვეულებითი სამართლის ნორმა მხოლოდ გაბატონებული კლასის ინტერესებს შეესაბამება და სახელმწიფო ორგანიზაციის იძულებითი აპარატით არის გამაგრებული. მიუხედავად ამ ძირითადი განსხვავებისა, მათ შორის კავშირია მონაცვლეობის თვალსაზრისით. ჩვეულებითი სამართლის ზოგიერთ ნორმას ემჩნევა მისი წარმოშობის ნიშნები. მაშასადამე, თუ ჩვეულება სანქციონირებულია სახელმწიფოს მიერ, ის ჩვეულებითი სამართალია.

პირველყოფილი-თემური წყობილების დროს საზოგადოებრივი ყოფაქცევის ერთადერთი წესი ჩვეულება იყო. ჩვეულებითი სამართალი კლასობრივი საზოგადოებისა და სახელმწიფოს წარმოქმნასთან ერთად წარმოიშობა. მონათმფლობელური სამართლის სისტემებში საზოგადოებრივი ცხოვრება ძირითადად ჩვეულებითი სამართლის ნორმებით წესრიგდება. ფეოდალიზმის რღვევის დაწყებასა და აბსოლუტიზმის წარმოშობამდე, ადრეფეოდალიზმისა და ფეოდალიზმის დაქსაქსულობის ხანაში ფეოდალური სახელმწიფოს ცენტრალურ ხელისუფლებას არ გააჩნდა ძალა იმისა, რომ მთელი სახელმწიფოს ფარგლებში მტკიცედ სავალდებულო, დაწერილი კანონები შეექმნა. ამას ხელს უშლიდა ფეოდალური დაქსაქსულობის დროს თვითნებობა, რომელმაც განაპირობა „მუშტის სამართალი“. ამას გარდა, გაბატონებულ კლასს ყოველთვის აქვს შიში მწარმოებელი და ექსპლუატირებული მასების; ამიტომ, იგი ცდილობს თავის უფლებას მოუნახოს რაიმე დასაბუთება წარსულში; გაბატონებული კლასი, იმავე მიზეზით, ე.ი. შიშის გამო, ხშირად ჩვეულებითი სამართლის ნორმას ვერ აძლევს წერილობითის ფორმას; მაგალითად, გაბატონებულ კლასს მიზანშეწონილად მიაჩნია პირველი ღამის უფლებით სარგებლობა ჩვეულებითი სამართლის ნორმის სახით¹.

ჩვეულებითი სამართლის ნორმების გავრცელება და მოქმედება ადრეფეოდალურ პერიოდშია სავარაუდო. ძნელია ყველა იმ დარგის ჩამოთვლა, რომლებიც ჩვეულებითი სამართლის ნორმებით წესრიგდებოდნენ. შესაძლებელია, ჩვეულებითი სამართლის ნორმებით საზოგა-

დობრივი ცხოვრების მოწესრიგების არე ძლიერ ფართო იყო სწორედ ფეოდალიზმის ადრეულ პერიოდში; ალბათ მაშინ, გადასახადები, სანივთო და ვალდებულებითი სამართლის ინსტიტუტები, კომპოზიციის, საქორწინო სამართლისა და სამართლის სხვა მრავალი დარგის ინსტიტუტი ჩვეულებითი სამართლის ნორმებით წესრიგდებოდა. სამწუხაროდ, ამის შესახებ ჩვენ სათანადო მასალა არ მოგვეპოვება.

წყაროებში, თუმცა იშვიათად, მაგრამ გვხვდება მითითება, რომ ესა თუ ის საკითხი ჩვეულებითი სამართლის ნორმით წესრიგდება. ვახტანგ გორგასალი, გადმოგვცემს ჯუანშერი, გასაზრდელად მისცეს სპასპეტს, „რამეთუ წესი იყო, რომელ შვილნი მეფეთანი წარჩინებულთა სახლსა შინა აღიზარდიან“. ამ წესის საფუძველზე ვახტანგის და გასაზრდელად „მოითხოვა“ კასპის სპასალარმა¹. ფრიად დამახასიათებელია სიტყვა „მოითხოვა“; ეს ნიშნავს, რომ კასპის სპასალარს ჰქონდა უფლება და იგი ამ უფლების განადღებას „მოითხოვს“².

ადათობრივი სამართლის ნორმები ძველია, რამდენადაც იგი სათავეს წარსულში იღებს.

ფეოდალური სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიის შესწავლისათვის ჩვეულებით სამართალს, როგორც წყაროს, დიდი მნიშვნელობა აქვს; მაგალითად, ვახტანგის სამართლის წიგნისათვის ჩვეულებითი სამართალი ერთ-ერთი წყაროა.

ვახტანგის სამართლის წიგნში კანონმდებელი დაურეგების შესახებ წერს: „ეს სისხლის განაჩენები, რაც დაგვიწერია, ძველად დადებული დაგვიწერია, თვარა სხვისა არ დაგვირთავს რა“ (მუხ. 34); მაშასადამე, კომპოზიციის სისტემა ვახტანგს ადათობრივი სამართლიდან აუღია. სხვაგვარად მოყვანილი ციტატის გაგება შეუძლებელია. ვახტანგს რომელიმე დაწერილი კანონი რომ ჰქონოდა მხედველობაში, მაშინ მას თავის სამართლის წიგნთა კრებულში შეიტანდა.

პირველყოფილი-თემური წყობილების დროს დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა ჩვევას, ტრადიციას; გვარის უხუცესთა ავტორიტეტი წინაპართა გამოუმუშავებულ ადათ-წესებს ემყარებოდა. პირველყოფილ საზოგადოებაში „სახელმწიფოს არსებობის ნიშნები ჯერ კიდევ არ ჩანს. ჩვენ

1. ივ. სურგულაძე. საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიისათვის, I, 1952, გვ. 82-85; მისივე.

ნარკვევები საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიიდან, 1963, გვ. 213-219.

1. ქართლის ცხოვრება, I, ს. ყაუჩიშვილის რედ., 1955, გვ. 142.

2. ივ. სურგულაძე. ნარკვევები საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიიდან, 1965, გვ. 9-28.

სხედავთ ზნე-ჩვეულებათა ბატონობას, ავტორიტეტს, პატივისცემას, ძალაუფლებას, რომლითაც სარგებლობდნენ გვარის უზუცესნი“.

ჩვეულებითი სამართალი წარსულის დანაშრევებთან არის დაკავშირებული, ამდენად ის კონსერვატიული ხასიათისაა და წინ ეღობება ახალსს.

სახელმწიფოს შექმნის დასაწყისსა და მომდევნო ხანებში ძლიერია ადამიანთა სამართალი, როგორც სამართლის წყარო. სახელმწიფოს ცენტრალური ხელისუფლების გაძლიერების ხანაში ადამიანთა სამართალი ადგილს უთმობს სახელმწიფოს მიერ თავისი ავტორიტეტითა და გეგმით შექმნილ დაწერილ კანონს.

ვახტანგის სამართლის წიგნის სახით კანონი სჭარბობს ჩვეულებით სამართალს, თუმცა უკანასკნელის გავლენაც საკმაოდ დიდია.

აღსანიშნავია, რომ ზოგჯერ კანონი ადამიანთა სამართალში გადადის. ქართული საკანონმდებლო ძეგლები, გიორგი V-ის სამართლის წიგნი, ბექა-ალბულას კანონები და ვახტანგის სამართლის წიგნი უხვად სარგებლობდნენ ჩვეულებითი სამართლით. მაგრამ არ ნიშნავს ეს იმას, რომ ჩვეულებით სამართალს ამით შეეწყვიტოს არსებობა: ამ კოდექსების შედგენის შემდეგაც ადამიანთა სამართლის მრავალი ნორმა დაწერილი კანონების გარეშე დარჩა და ეს ნორმები ჩვეულებითი სამართლის სახით მოქმედებდნენ.

ჩვეულება იქმნება არა ცალკეულ კაზუსებზე წინასწარმოფიქრებული პასუხებით, არა შეგნებული შემოქმედების შედეგად, არამედ თავისთავად, სტიქიურად.

ყველა ჩვევა არ გადაიქცევა ჩვეულებითი სამართლის ნორმად, ამისათვის საჭიროა: 1) ასე თუ ისე ხანგრძლივი დროის განმავლობაში ფაქტიურად ხორციელდებოდეს საზოგადოებაში გარკვეული ქცევა; განუწყვეტლად მოქმედებდეს ცოტა თუ ბევრი დროის განმავლობაში გარკვეული წესი; 2) ამ ჩვევის შინაარსი სავსებით გარკვეული უნდა იყოს; 3) მიჩნეული უნდა იყოს ამ ჩვევის იურიდიული მნიშვნელობა სახელმწიფოს მიერ, რომ ჩვეულება გადაიქცეს ჩვეულებით სამართლად. სასამართლო ან სახელმწიფოს სხვა ორგანო აძლევს

ანქციას ჩვეულებით სამართალს, განსაზღვრავს მის გარკვეულ შინაარსს და იწონებს მას, ე.ი. აძლევს სანქციას¹.

ხევსურეთში „რჯულის კაცი“ ანუ „ბჭე“ მუდმივად ჰყავდათ და ის მიმართავდნენ ამა თუ იმ კაზუსის გადასაწყვეტად. ასეთი „რჯულის კაცი“ მრავალია ხევსურეთის სხვადასხვა სოფელში. ძნელია იმის ეჭმა, თუ როგორ წარმოიშვა „რჯულის კაცი“; „რჯულის კაცი“ ხევსურეთში ჭკუა-გონებით სახელგანთქმული, ხანში შესული ადამიანია. იმავე დროს „რჯულის კაცი“ ცნობილია როგორც ხევსურეთის ჩვეების მცოდნე. ყველამ იცის ვინ არის „რჯულის კაცი“ და ის მიმართავს საქმეების გასარჩევად. თუ სოფელში რჯულის კაცი რ არის, მაშინ მიმართავენ მეზობელი სოფლის „რჯულის კაცს“. თუ ძნელი კაზუსია, ე.ი. საქმე მიშენელოვანია, და იმავე დროს სეთი საქმის შესახებ გარკვეული წესი არ ახსოვთ ან საკითხი ადავოა, მაშინ ხევსურები იწვევენ ხევსურეთის „რჯულის კაცებს“ ველა სოფლიდან და ისინი ერთად შეკრებილნი არჩევენ საქმეს და ამოაქვთ განაჩენი ან გადაწყვეტილება.

სამართლის ერთ-ერთი წყარო სასამართლო პრაქტიკაა; ვახტანგ II თავის სამართლის წიგნში მოსამართლეს ძლიერ ფართო მოქმედების აშუალებას აძლევს სამართლის დარგში. კანონმდებელი წერს, რომ ის მიერ შედგენილ სამართლის წიგნს არ შეიძლება ყველა კონკრეტული შემთხვევა გაეთვალისწინებინა:

„მე ეს წიგნი ასრე არ დამიწერია, არცა ვიჩემებ, რომე არა კლდესრა: ბევრი ასეთი საჩივრები არის და მოვა, რომე ზოგი ვერ ევიგონეთ და არც მისწუდების კაცის გონება, ვინც მიხუდეს რასმე ა მოიგონოს ჩაურთოს, და ჩასწეროს კარგსა და მართებულსა იქს“ (ქესავალი). კანონმდებელი წერს, რომ სამართლის წიგნთა კრებულში არმოდგენილია ებრაული, ბერძნული და სომხური სამართლის წიგნები, ას გარდა, გიორგი V-ის, ბექა-ალბულას სამართლის წიგნები და თალიკოსთა სამართალი. ამ სამართლის წიგნებიდან კანონმდებელი სამართლეს უფლებას აძლევს გამოიყენოს ის კანონი, რომელიც სამართლის შეხედულებით უფრო მიუდგება კონკრეტულ შემთხვევს. კანონმდებელი აღნიშნავს აგრეთვე, რომ შეკრება სხვადასხვა მართლის წიგნები და ამასთანავე, საკუთარი სამართლის წიგნიც

1. ვ. ი. ლუნიჩი, სახელმწიფოს შესახებ, ტ. 29, გვ. 557-558

Юридическое государство и право, учебник для юридических вузов, макет, стр. 401-402

შეადგინა. მას მიაჩნია, რომ მის მიერ შედგენილი სამართლის წიგნი უფრო შესაბამისია ჩვენი ქვეყნისათვის, რადგანაც უცხო ქვეყნების სამართლის წიგნები არ ასახავენ საქართველოს ვითარებას და ამდენად „ჩვენდა უკმარ არს“. მოსამართლეს შეუძლია თავისი შეხედულებით გამოიყენოს სხვა სამართლის წიგნებიც, მაგრამ ისიც უნდა ახსოვდეს, თუკი საკუთრივ ვახტანგის სამართლის წიგნში ნახავს პასუხს კაზუსის გადასაწყვეტად, ეს უმჯობესი იქნება. ამასთანავე, კანონმდებელი თხოვს მოსამართლეს, თუ ის ახალ ნორმას ჩაწერს, კანონმდებლის მიერ შედგენილი სამართლის წიგნი არ შერყვნას, არ ამოშალოს რაიმე (მუხ. 404). როგორც ვხედავთ, ვახტანგის სამართლის წიგნით, მოსამართლეს კანონმდებლის უფლება აქვს. ფეოდალურ სახელმწიფოებში სასამართლოს სისტემატური პრაქტიკის შედეგად მუშავდებოდა პრაქტიკის გამოყენების შესაძლებლობა, დგებოდა სასამართლოს გადაწყვეტილებათა კრებულები; მოსამართლის გადაწყვეტილება-განაჩენით ხელმძღვანელობდნენ მსგავსი კაზუსების გარჩევისას სხვა, შემდგომი პერიოდის მოსამართლეები. სასამართლოს პრაქტიკა ფართოდ არის გავრცელებული კაპიტალისტურ ინგლისსა და ამერიკაში პრეცედენტის სახით. ვახტანგის სამართლის წიგნით საჭირო არ არის ხანგრძლივი პრაქტიკა, საკმარისია ერთი შემთხვევაც კი შემდგომ გამოსაყენებლად.

სამართლის წყარო არის აგრეთვე ხელშეკრულება. ფეოდალურ სახელმწიფოებში სენიორისა და ვასალის ხელშეკრულება განისაზღვრებოდა ფეოდალური იერარქიული ურთიერთობით. შეიძლება ყოფილიყო სხვადასხვა ხასიათის ხელშეკრულება. ცნობები ხელშეკრულებათა, ანუ შეთანხმებათა შესახებ საქართველოს ისტორიის წყაროებშიც მოიპოვება (გიორგი III-ისა და ეკლესიის წარმომადგენელთა შეთანხმება, თამარ მეფისა და დიდებულების შეთანხმება და სხვ.), მაგრამ თვით ამ ხელშეკრულებებს ჩვენამდე არ მოუღწევია (ფეოდალთა ზოგიერთი ხელშეკრულების გარდა).

XIX საუკუნემდე არსებულ ჩვეულებითი სამართლის ნორმების კრებულებს, რაიმე ჩანაწერებს არ ვიცნობთ, გარდა იმ ნორმებისა, რომლებიც შესული არიან საკანონმდებლო ძეგლებში. მათი შესწავლით შეიძლება დავადგინოთ, რომ ზოგიერთი მათგანი ჩვეულებითი სამართლიდან მომდინარეობს¹.

სამართლის წყაროებიდან განვიხილავთ საკანონმდებლო ძეგლებს,

ხელშეკრულებებს ან ისეთ ძეგლებს, რომლებიც უამრავ მასალას შეიცავენ სახელმწიფოსა და სამართლის ამა თუ იმ დარგიდან.

ქართული სამართლის ისტორიის წყაროები მრავალი სახისაა: საკანონმდებლო ძეგლები, უცხოელი ავტორების ცნობები საქართველოს შესახებ, წარწერები, მხატვრული ნაწარმოებნი, აგიოგრაფიული თხზულებანი, ქართული მატრიანეები, სიგელები, ნათარგმნი თხზულებანი, ტრაქტატები, არქეოლოგიური, ეთნოგრაფიული და ფოლკლორული მასალები.

სამართლის წყაროებს შორის ყველაზე მნიშვნელოვანია საკანონმდებლო ძეგლები. ასეთებია: გიორგი V-ის „ძეგლის დადება“, ბექა-აბდულას სამართლის წიგნი, კათალიკოსთა სამართალი და ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნი, ერეკლე II-სა და კათალიკოს ანტონის კანონი, ლევან და ვახტანგ ბატონიშვილების კანონები.

სტრაბონის (I ს.) ცნობები იბერიის შესახებ გამოსაძეგია სახელმწიფოებრივი წყობილების ზოგიერთი საკითხის გამოსარკვევად². არმაზის ორენოვანი წარწერა (მასში მოხსენიებული არიან იბერიის მეფე და მისი მოხელეები) ფრიად საყურადღებოა I-II საუკუნეების სახელმწიფოებრივი წყობილების დასახასიათებლად³. ქართული სამართლის ზოგიერთი ტერმინის შინაარსის დასადგენად დიდი მნიშვნელობა აქვს ბიბლიის ქართულ თარგმანს. „შუშანიკის წამების“ მიხედვით ვიგებთ ქართლის მეფისა და პიტიანხის ურთიერთობას, ქართლის უფლებრივ მდგომარეობას და სხვ.⁴. „ეკსტათი მცხეთელის მარტვილობაში“ მოხსენიებული არიან ქართლის დიდი მოხელეები (მამასახლისი, პიტიანხი, ეკლესიის მეთაური)⁵. პროკოფი კესარიელს საინტერესო ცნობები აქვს ლაზიკის სამეფოს ბიზანტიასა და სპარსეთთან ურთიერთობების შესახებ⁶. საკუთრების ფორმებსა და ნასყიდობის

1. თ. ყაუხიშვილი. სტრაბონის გეოგრაფია, 1957.

2. გ. წერეთელი. არმაზის ბილინგვა, აკად. ნ. შარის სახ. ენის ისტორიისა და მატერიალური კულტურის ინსტიტუტის შიგნით, XIII, 1943.

3. ი. ცურტაველი. მარტვილობა შუშანიკისი, ილია აბულაძის რედ., 1938.

4. ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, წ. I, 1964, გვ. 30-45.

5. ეპიფანია. ბიზანტიური მკვლევების ცნობები საქართველოს შესახებ, ტ. II, ხ. ყაუხიშვილის რედ., 1934.

ინსტიტუტის შესწავლის თვალსაზრისით ფრიად საყურადღებოა წყი-
ეს VII საუკუნის წარწერა. იოანე საბანის ძის „აბოს წამება“ სა-
ალებას გვაძლევს შევისწავლოთ ძეგლის ეპოქის პატიმრის უფლებრი-
მდგომარეობა. „მოქცევა ქართლისაჲში“ დაცულია საინტერესო ცნობე-
ქართლის სახელმწიფოებრივი წყობილების შესახებ.

ადრეფეოდალური პერიოდის საქართველოს აგიოგრაფიული ლიტ-
რატურის ძეგლებში საყურადღებო ცნობები მოიპოვება სოციალურ
ფენებისა, ქართლის ერისთავთერისთავისა, მთავრისა, მთავართა შორე-
ფეოდალური აშლილობისა, სოციალური დიფერენციაციისა, ერისთავისა,
მეფის ხელისუფლებისა, ეკლესიისა და საერო ხელისუფლების ურ-
იერიობისა და საკუთრების უფლების შესახებ. რასაკვირველია, ხსენებუ-
ძეგლებში, ჩამოთვლილი საკითხების გარდა, სხვა საკითხების შესახ-
ბაც მოიპოვება მასალა, მაგრამ მოყვანილი მაგალითებიც საკმარის-
იმის გასათვალისწინებლად, რომ ქართული სამართლის ისტორი-
მკვლევარს მრავალგვარი ძეგლით შეუძლია ისარგებლოს.

ქართული სახელმწიფოსა და სამართლის სხვადასხვა ინსტი-
ტუტის შესახებ ცნობები აქვთ შემონახული ლეონტი მროველ-
ჯუანშერს, „მატიანე ქართლისას“ ავტორს, დავით აღმაშენებლის
და თამარის ისტორიკოსებს, ფამთაღმწერელს, ფარსადან გორგიჯა-
იძეს, ბერი ეგნატაშვილს, სეხნია ჩხეიძეს, პაპუნა ორბელიან-
ომან ხერხეულიძეს და სხვ. სახელმწიფოსა და სამართლის შესახ-
საინტერესო ცნობებია ვახტანგ ირაკლის ძისა და დავით გიორგი-
ძის შრომებში საქართველოს ისტორიიდან, აგრეთვე იოანესა
თეიმურაზ ბაგრატიონების შრომებში.

1. ა. შანიძე, ძველი ქართული ქრესტომათია ლექსიკონითურთ, 1935, გვ. 25.

2. ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურული ძეგლები, წ. 1, 1964, გვ. 46-81.

3. იქვე, გვ. 81-163.

4. იქვე, მარტვილობა კონსტანტინე კისასი, გვ. 164-172.

5. იქვე, მარტვილობა გიორგისი, გვ. 172-183.

6. იქვე, მარტვილობა დავითის და ცინოპლასისი, გვ. 186-191, ცხოვრება შიშისი და ევაგერისი,
217-229.

7. იქვე, მარტვილობა აბიშისი ჭეცხელოსი, 240-248.

8. იქვე, ცხოვრება გრიგოლ ხანძთელ, გვ. 240-319.

9. იქვე, ცხოვრება ზერაიის ზარხელისი, გვ. 319-347.

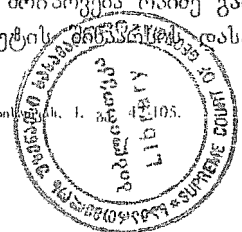
სახელმწიფოსა და სამართლის ამა თუ იმ ინსტიტუტის შესახებ
საინტერესო ცნობები მოიპოვება მხატვრულ საერო ლიტერატურაში;
მაგალითად, სამართლის სხვადასხვა ტერმინის შინაარსის დასად-
გენად საყურადღებო მასალა მოიპოვება „ამირან-დარეჯანიანში“, „ვეფს-
ისტყაოსანში“ და სხვა. ამ მხრივ საყურადღებოა თეიმურაზ I-ის,
არჩილ მეფის, სულხან-საბა ორბელიანის, დავით გურამიშვილისა და
სხვათა ნაწარმოებები.

ქართული სამართლის ისტორიის შესასწავლად ძვირფას მასალას
შეიცავს სიგელ-გუჯარები: ბაგრატ IV-ის წყალობის სიგელი, ოპიზის
სიგელი, დავით აღმაშენებლის ანდერძი, გიორგი III-ის სიგელი (სამ-
პარავთმძებნელო დაწესებულების შესახებ), მანდატურთუხუცესის
სიგელი შიო მღვიმის მონასტრისადმი (1184-1185 წწ.), თამარ მეფის
წყალობის სიგელი, გრიგოლ ერისთავთერისთავის ანდერძი (1227-
1230 წწ.), სასისხლო სიგელები, ძეგლი ერისთავთა, სამთავნელის
სარგო და საკანონო (1459), ქსნის ერისთავის 1470 წლის სიგელი,
სვიმონ მეფის 1590 წლის სიგელი მეკობრეთმძებნელის შესახებ, სასა-
მართლო გადაწყვეტილება დიდი მოურავისა და ჯავახიშვილის დავის
გამო, წილკნელის სარგო და გარიგების წიგნი, ქალაქის მოურავის
სარგო (1803), მელიქ მამასახლისის სარგო (1813) და სხვ.

ქართული სამართლის ისტორიის შესასწავლად აღსანიშნავია
ვაჰანის ქვაბთა განგება (XIII ს.), იესე ოსეს ძის ანდერძი (XVIII
ს-ის II ნახევარი), ალ. ამილახვრის შრომები (XVIII ს-ის II
ნახევარი) და სხვ.

როგორც ვხედავთ, ქართული სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიის
შესწავლის წყარო შეიძლება იყოს ყოველგვარი ისტორიული ძეგლი:
უცხოელი მწერლების ცნობები, ქვაზე წარწერები, ხელოვნების ნაწარ-
მოები, ისტორიკოსების ნაშრომები, მოგზაურთა ჩანაწერები, მემუარუ-
ლი ლიტერატურა, სიგელ-გუჯარები, საეკლესიო კრების დადგენილე-
ბანი, სამღვთო წერილების თარგმანები და სამართლის წყაროები
ფორმალური გაგებით, ე.ი. კოდექსები, დადგენილებანი, ცალკეული კანონები,
ჩვეულებითი სამართალი, ხელშეკრულებანი, სასამართლოს პრაქტიკა
და სხვა, ე.ი. ყოველგვარი მასალა, რომელშიც მოიპოვება რაიმე გამო-
სადგენი ცნობა სამართლის რომელიმე ინსტიტუტის შესახებ დასად-

1. იხ. ზეგნულები საქართველოს სახელმწიფო და სამართლის ისტორიის შესახებ, წ. 1, გვ. 4105.

გენად. ცხადია ყოველგვარი ასეთი ძეგლი უნდა გამოვიყენოთ სამართლის ისტორიის შესწავლის თვალსაზრისით. საკითხავია, რომელი მათგანი გამოვყოთ შესასწავლად? აღვნიშნეთ, რომ სამართლის ისტორიის შესწავლის თვალსაზრისით. პირველ ყოვლისა. საყურადღებოა ისეთი ძეგლები, რომლებიც უშუალოდ სამართლისადმი მიძღვნილი, სამართლის ისტორიის პირდაპირი წყაროებია. ისინი ამავე დროს, იურიდიულ გავებით, სამართლის წყაროებიცაა. ასეთებია: გიორგი V-ის „ძეგლის დადება“. ბექა-ალბუღას სამართლის წიგნი. ვახტანგის სამართლის წიგნი. ლევანისა და ვახტანგის საერისთაოს სამართალი, ირაკლი II-ისა და ანტონ I-ის კანონი და საეკლესიო კანონმდებლობა.

სიგელი, გუჯარი, ოქმი. ბრძანება-განაჩენი ან გადაწყვეტილება უმაღლესი ხელისუფლების მიერ გაცემული, კანონის მნიშვნელობის იყო. ასეთებიდან ამოვკრიბეთ სამართლის თვალსაზრისით მნიშვნელოვანი ძეგლები.

მხატვრულ ნაწარმოებებში, ისტორიული შინაარსის შრომებში მემუარულ ლიტერატურაში, მოგზაურთა ჩანაწერებში, როგორც ვთქვით, მოიპოვება მასალა სამართლის ისტორიის შესასწავლად, მაგრამ ასეთ ძეგლებს თავიანთი მკვლევარები ჰყავთ და ჩვენც მათი შრომებით შეგვიძლია ვისარგებლოთ.

ძეგლების შესწავლისათვის კრიტერიუმად ავიღეთ ის, რომ ეს ძეგლები თავის დროს საკანონმდებლო აქტები იყო. გამოწვევისა „ხელმოწერის კარის გარიგება“. ეს ძეგლი საქართველოს პოლიტიკურ მოძღვრებათა ისტორიას განეკუთვნება, რამდენადაც ის პოლიტიკური შინაარსის ტრაქტატია. მაგრამ მასში პოზიტიური სამართლის მრავალი ინსტიტუტის აღწერაა მოცემული და ამ მხრივ ძეგლი მდიდარ მასალას შეიცავს.

არის ძეგლები, რომლებიც არც კანონებს, არც კანონის პროექტებს არ წარმოადგენენ, მაგრამ ქართული სამართლის ისტორიის შესასწავლად საყურადღებო მასალას იძლევიან. ზოგიერთ ასეთ ძეგლს წყაროებში განვიხილავთ.

საერო შინაარსის ძეგლებიდან განვიხილავთ საკანონმდებლო ძეგლებს, იურიდიული შინაარსის ტრაქტატებს, პროექტებსა და ცალკეულ სიგელებს, რომლებშიც სამართლის რომელიმე ინსტიტუტის შესახებ მნიშვნელოვანი მასალაა წარმოდგენილი.

საეკლესიო შინაარსის ძეგლებს ქრისტიანულ ქვეყნებში, და კერძოდ, საქართველოში, მოქმედი სამართლის მნიშვნელობა ჰქონდათ.

ასეთი ძეგლები ორგვარია: მსოფლიო კრებების კანონმდებლობა, რომელიც გადმოთარგმნილი იყო ქართულად და ქართული, ე.ი. ადგილობრივი საეკლესიო კრებების დადგენილებანი.

საეკლესიო შინაარსის ძეგლები ქართული სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიის შემსწავლელთათვის მრავალმხრივ არის საყურადღებო: მათში მოიპოვება საინტერესო მასალა სახელმწიფო სამართლის; სისხლისა და სამოქალაქო სამართლის ინსტიტუტების შესახებ; ამ ძეგლების საშუალებით შეიძლება გათვალისწინებულ იქნეს სახელმწიფოსა და ეკლესიის დამოკიდებულების საკითხები, განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია ეს ძეგლები საოჯახო სამართლის ინსტიტუტების შესასწავლად, რადგანაც, როგორც ცნობილია, ეკლესია საოჯახო საკითხებისადმი განსაკუთრებულ ინტერესს იჩენდა.

ქართული სამართლის ისტორიის შესწავლის თვალსაზრისით, განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია ადგილობრივი, ქართული საეკლესიო კრებების დადგენილებები.

საეკლესიო სასამართლოს ექვემდებარებოდა ზოგიერთი საერო შინაარსის საქმე: ქორწინების, გაყრის, ცოლ-ქმართა დამოკიდებულებისა და სხვა; ამასთანავე, სისხლის სამართლის ზოგიერთი საქმე, საერო სასამართლოს სასჯელის გარდა, დამატებითი სახით, საეკლესიო სასამართლოს სასჯელსაც იწვევდა. ამასთანავე, ეკლესია გარკვეულ ურთიერთობაში იმყოფებოდა სამეფო ხელისუფლებასთან: ჰყავდა ჯარი, მოხელეები, ჰქონდა თავისი დროშა და სხვა. როდესაც საეკლესიო შინაარსის ძეგლებზე ვლაპარაკობთ, გამოვრიცხავთ ისეთებს, რომელთაც დოგმატიკური, ე.ი. სარწმუნოებრივ-აღმსარებლობითი შინაარსი აქვთ.

ძეგლების კლასიფიკაციას პირობითი ხასიათი აქვს. ავიღოთ ასეთი დაყოფა: საეკლესიო და საერო სამართლის ძეგლები. მაგალითისათვის დავასახელებთ „მეფის კურთხევის წესს“; რამდენადაც ის მეფეს ეხება, იმდენად ძეგლი სახელმწიფო სამართალს განეკუთვნება და საერო დარგისაა, მაგრამ თვით კურთხევა საეკლესიო შინაარსისაა, საერო დარგის წარმომადგენლები თვით კურთხევაში კი არ ღებულობენ მონაწილეობას, არამედ კურთხევასთან დაკავშირებულ ცერემონიალში. ამ ძეგლს საერო სამართლის ძეგლებში მხოლოდ პირობით ვათავსებთ.

რადგანაც ჩვენი მიზანია სამართლის ძეგლების განხილვა ქართული სამართლის ისტორიის შესწავლის მიზნით, ამიტომ ისინი დავყავით ორ ნაწილად — საეროდ და საეკლესიოდ. ამასთანავე, ძეგლები

დავალაგეთ ქრონოლოგიური თანამიმდევრობით. ცალკეული ძეგლის ყოველმხრივი შესწავლა წარმოაჩენს თითოეული მათგანის ადგილს სამართლის დარგებში და მათ მნიშვნელობას ქართული სამართლის ისტორიის შესწავლისათვის.

საერთო შინაარსის სამართლის ძეგლები

ოპიზის სიგელი (1027-1072 წწ.)

ოპიზართა სიგელი ქართული სამართლის ისტორიის ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი წყაროა. სიგელი თავისი შინაარსით სასამართლოს გადაწყვეტილებათა, რომელიც ეხება ორი მონასტრის — ოპიზისა და მიჯნაძორის დავას მამულების შესახებ. რადგანაც საქმე ეხება ორ მონასტერს შორის სადავო საკითხს, ამიტომ სასამართლო პროცესი დიდად მნიშვნელოვანია და საქმეს არჩევს მეფის თავმჯდომარეობით. ძეგლი ქართული სამართლის ისტორიის მრავალ საკითხს არკვევს. პირველ ყოვლისა ჩანს, რომ სასამართლო ორ მონასტერს შორის მახვევების როლს ასრულებს. ძეგლში წარმოჩენილია სასამართლო პროცესში მხარეების უფლება-მოვალეობანი, მტკიცების საშუალებანი და სხვა; მოცემულია აგრეთვე მეფის დომენის სამართლებრივი რეჟიმის დახასიათება; საყურადღებოა, რომ ძეგლში დამოწმებულია სამართლის სპეციალისტების მონაწილეობა სასამართლო პროცესში და სხვა.¹

ეს ძეგლი აღმოაჩინა დ. ფურცელაძემ, რომელმაც გამოსცა მისი რუსული თარგმანი². დ. ფურცელაძის თარგმანი ზოგიერთი უმნიშვნელო ცვლილებებით, მოყვანილი აქვს მ. ჯანაშვილს თავის შრომაში³.

ეს ძეგლი უფრო ზუსტად თარგმნა დ. ბაქრაძემ⁴.

1. ი. ზურაბაძე, ნარკვევები საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიიდან. 1965, გვ. 7-10.

2. Цирковный гуджары, с. 120-121.

3. Цирин Тамара, с. 80-81.

4. Статьи по истории и археологии Грузии, Принадлежа к LV тому "Известий Академии наук. № 1. СПб. 1887 г. с. 20-30.

სათანადო კომენტარებით სიგელი გამოსცა ექ. თაყაიშვილმა⁵. იგივე სიგელი გამოაქვეყნეს ა. შანიძემ და ი. დოლიძემ⁶. ძეგლი განხილული გვაქვს საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიისადმი მიძღვნილ შრომებში⁷.

დავით აღმაშენებლის ანდერძი შიომღვიმის მონასტრისადმი (1128 წ.)

ანდერძი საქართველოს ისტორიის მრავალმხრივ საყურადღებო წყაროა. იგი ეკუთვნის მეფე დავით აღმაშენებელს, რის მიზეზითაც მეფე უმტკიცებს მონასტერს მამულებს და განსაზღვრავს მის იმუნიტეტს. ძეგლში აღნიშნულია, რომ მსხვილი ფეოდალი ძაგანი ფრიად „შემაწუხებელი“ იყო მეფისათვის და მონასტერმა დიდი დახმარება აღმოუჩინა მას ძაგანის შეკურობაში⁸. დავით აღმაშენებელი სასტიკ ბრძოლებს აწარმოებდა მსხვილი ფეოდალების ასალაგმავად. ცნობილია, რომ ამისათვის მან რიგი ღონისძიებანი ჩაატარა: მოიწვია რუს-ურბნისის საეკლესიო კრება, რომელმაც ძირძველი ფეოდალები შეცალა საეკლესიო სახელოებიდან და მათ ნაცვლად მეფის ერთგულნი დააყენა. ამასთანავე საეკლესიო კრებამ საზი გაუსცა იმას, რომ საეკლესიო თანამდებობა შეიძლება დაიჭიროს ისეთმა პირებმაც, რომლებიც მსხვილ ფეოდალებს არ ეკუთვნიან.

ძეგლში ხაზგასმულია, რომ შიომღვიმის მონასტერი მეფის ერთგულია; მეფეს სურდა თავისი ერთგული მონასტრისათვის ყოველმხრივ ხელსაყრელი პირობები შეექმნა ფართო იმუნიტეტის მინიჭებით. შიომღვიმის მონასტრის „სოფელნი და აგარანი“ კათალიკოსის „სას-ჯულთჲ სამრებლოჲსაგან“ თავისუფალია. ეს ნიშნავს იმას, რომ შიომღვიმის მონასტერი კათალიკოსის იურისდიქციიდან ამოღებუ-

1 საქართველოს სახელმწიფო, ტ. II, 1909, გვ. 2-5. Сирин, грузинский царь Давид IV-го Занесен Восточной ориенталии императорского русского архивного дела, IX, 1894, с. 59-68.

2 ძეგლი ქართული ჟღერს, 1915, გვ. 93-94.

3 ქართული სამართლის ძეგლები, II 1955, გვ. 8-9.

4 ი. ზურაბაძე, საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიისათვის, 1952, გვ. 54-58; მისივე.

5 История Грузии, т. IV, 1968, с. 60-61.

6 ქართული სამართლის ძეგლები, II, თ. დოლიძის რედ., 1965, გვ. 13.

7 იქნა, გვ. 14.

ლია. ეკლესიას ხელი მიუწვდებოდა ზოგიერთ სისხლის სამართლის საქმეზე (მკრეხელობა, მკვლელობა, სქესობრივი დანაშაული და სხვ.). მეორე მხრივ, ეკლესიას, როგორც საფეოდალოს, უფლება ჰქონდა საკუთარი ყმების გასამართლებსა; სწორედ ეს გარემოება აქვს მხედველობაში დავით აღმაშენებელს თავის ანდერძში¹. შიომღვიმის მონასტერი კათალიკოსის ყმა იყო და ამიტომაც შიომღვიმის სოფლებისა და მამულების მცხოვრებნი კათალიკოსის იურისდიქციას ექვემდებარებოდნენ (დავითის ანდერძამდე). ანდერძის მიხედვით, შიომღვიმის მონასტრის ყმებს ასამართლებს დიაკონი და შემოსავალი მონასტერს უნდა მოხმარდეს ზეთის საყიდლად².

ძველში მოხსენებულია მღვიმის „საქონებელნი სოფელნი და აგარანი“³, აგრეთვე ნათქვამია: არავის არა აქვს უფლება მღვიმის „აგარაკთა და საქონებელთა-თანა“⁴. მაშასადამე, მონასტერს აქვს სოფლები და აგარაკები. აგარაკი ალოდის მსგავსი იურიდიული რეჟიმის მქონე მიწის საკუთრება უნდა იყოს, როგორც ეს აღნიშნულია სამეცნიერო ლიტერატურაში⁵. მაგრამ შემდეგში „აგარაკსა და მამულს“ შორის საკუთრების უფლების მხრივ განსხვავება წაიშალა. შესაძლებელია, სოფლის საპირისპიროდ, აგარაკი საყანე ან, საერთოდ, დაუსახლებელი ადგილი იყოს, რომელიც აქვს მონასტერს.

ძველში ნახსენებია „საავაზაკონი და წარტყუენილი“, რაც ნიშნავს ძალადობით წართმეულს⁶. ავაზაკი ყაჩაღს, მძარცველს ნიშნავდა. ანდერძით აკრძალულია მონასტრის შევიწროება, ვისგანაც არ უნდა იყოს ან რის საფუძველზეც არ უნდა მოხდეს ეს; ერთი ასეთი მიზეზია „ქრთამი“, ე.ი. თუ რომელიმე ხელისუფალმა „ქრთამის“ აღების შედეგად ზიანი მიაყენა მონასტერს⁷. „ქრთამს“ ძველ ქართულში ორგვარი მნიშვნელობა ჰქონდა: მოხელისათვის დანიშნული კანონიერი გასამრჯელოსი და სამართლის გამრუდებისათვის მოხელის

იერ აღებული საფასური. წყაროებში „ქრთამი“ გვხვდება როგორც კანონიერი გასამრჯელოსი, ისე დანაშაულის მნიშვნელობით⁸.

ძველში ერთმანეთთანაა დაპირისპირებული მეფე და მთავარი, კისკოპოსი და მონაზონი, გლეხი და აზნაური; ცალკეა დასახელებული ხელისუფალი. მეფე ხელისუფლების უმაღლესი წარმომადგენელია, ის არის სუვერენი; მთავარი ძველის შედგენის პერიოდში სფოს მოხელეა ან კიდევ დიდი ფეოდალი, მოხელეობის გარეშე კისკოპოსი ეპარქიის გამგებელია, ხოლო მონაზონი მოწესეა. ხელისუფალი ეწოდება დიდ მოხელეს.

„სამკვიდრებელი“⁹, საერთოდ, მემკვიდრეობას ნიშნავს, ხოლო სეგლის მიხედვით, ყოველგვარ ქონებას, რომელიც ადამიანმა მემკვიდრეობით მიიღო; ვინც ჩემი ანდერძი დაარღვიოს, წერია ანდერძში — „სამკვიდრებელი მისი ოკერ და ნაშობნი მისნი მოსასრველ“ იყოს¹⁰.

სასამართლო საქმის გარჩევას ამ პერიოდში, როგორც ჩანს, განსჯა ეწოდებოდა¹¹.

ძველი გამოქვეყნებულია თ. ჟორდანიას, ს. კაკაბაძისა და ი. ლოლიძის მიერ¹².

აკ. შანიძე შეეხო ამ ძველის ერთ ადგილს, რომელიც სხვადასხვანაირად აქვთ წაკითხული თ. ჟორდანიასა და ს. კაკაბაძეს. თ. ჟორდანიას აქვს „შედაის მეწყის“, ს. კაკაბაძეს — „მე დთს მაწყიეს“, აკ. შანიძეს — „მე დთს მიწყიეს“, რაც ნიშნავს: „მე დავითს დამიწყია ამ ანდერძის წერა“¹³. საყურადღებოა, რომ ანდერძის დამწერი იავისი ხელით იწყებდა და ამთავრებდა ანდერძს და დავითიც ასევე იქცევა: ანდერძის თავი და ბოლო მხედრულით არის შესრულებული ზეითონ დავითის მიერ.

1. შოთა რუსთაველი. ეფთხისტყაოსანი, 1951, 764 და ვახტანგის სამართლის წიგნი, მუხ 89 და სხვა.

2. ქართული სამართლის ძეგლები, II, 1965, გვ. 17.

3. იქვე, გვ. 18.

4. იქვე, 19.

5. იქვე.

6. თ. ჟორდანია. შიომღვიმის ისტორიული საბუთები, გვ. 15-19.

7. ს. კაკაბაძე. ანდერძი დავით აღმაშენებლის მიერ შიომღვიმისათვის დაწერილი.

8. ქართული სამართლის ძეგლები, 1965, 12-18.

9. აკ. შანიძე. დავით აღმაშენებლის მიერ შიომღვიმისათვის დაწერილი ანდერძის დასაწყისი ხიტყვები (კურს. პენი შეცნაურება). №8, 1924, გვ. 47-48.

1. ივ. ჯავახიშვილი. ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნ. II, 1929, გვ. 471-472.

2. ქართული სამართლის ძეგლები, II, 1965, გვ. 14.

3. იქვე, გვ. 14.

4. იქვე, გვ. 17.

5. ივ. ხურგულაძე. ფეოდალური საკუთრება საქართველოში (ქართული სამართლის ისტორიის საკითხები, I, 1973, გვ. 191-195).

6. იქვე, გვ. 17.

7. შოთა რუსთაველი. ეფთხისტყაოსანი, 1951, 741, I, 742, 2; ხელშეწივს კირის გარიგება. § 13 და სხვა.

ძველი, თავისი შინაარსით, გეორგი III-ის მიერ ბოძების სიგელია შიომღვიმის მონასტრისადმი. ამ სიგელით მეფე, პირველ ყოვლისა, უმტკიცებს მონასტერს იმ მამულებს, რომლებიც წინა მეფეების მიერ მონასტრისათვის იყო შეწირული; თავის მხრივ, მეფე უბოძებს მონასტერს სოფლებს და განსაზღვრავს მონასტრის მფლობელობის იურიდიულ რეჟიმს.

ცნობილია, რომ გეორგი III ცდილობდა სეკისუფლების გაძლიერებასა და მსხვილი ფეოდალების აღაგმვას. მაგრამ მსხვილი ფეოდალები იმდენად ძლიერი აღმოჩნდნენ, რომ მეფე ხშირად იძულებული იყო დათმობაზე წასულიყო. იგი ცდილობდა, საერო და საეკლესიო ფეოდალების მიმხრობის მიზნით მათთვის მამულები ებოძებინა. აღსანიშნავია, როდესაც გეორგი III-მ მსხვილი ფეოდალების ერთ-ერთი მძლავრი აჯანყება ჩააქრო, თბილისში დაბრუნებისას მას ეკლესიის მესვეურნი, ე.ი. საეკლესიო მსხვილი ფეოდალები შეეგებნენ და მოთხოვნები წაუყენეს. მეფე იძულებული იყო დათმობაზე წასულიყო.

შიომღვიმის მონასტერი ერთ-ერთი მსხვილი საფეოდალო იყო და მის მეფის მხარეზე ყოფნას დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა.

გეორგი III უბოძებს შიომღვიმის მონასტერს ფართო შინაარსის იმუნიტეტს. ძველში გარკვეულია მონასტრის საკუთრების წარმოშობის საფუძვლები: 1) ნასყიდობა, 2) შეწირულობა, 3) ბოძება. გეორგი III ათავისუფლებს მონასტრის სამფლობელოს თითქმის ყოველგვარი გამოსაღებისაგან.

განსაკუთრებით საყურადღებოა ძველის ის ადგილი, რომელიც სამპარავთმძებნელო დაწესებულებას ესება. ძველიდან ჩანს, რომ გეორგი III-ის დროს საქართველოში ყოფილა ისეთი დაწესებულება, რომელიც მიზნად ისახავდა მეკობრეებისა და ქურდების დევნას და მათ გასამართლებას. ასეთი სპეციალური დაწესებულების არსებობა მაჩვენებელია გამწვავებული კლასთა ბრძოლისა. მპარავთმძებნელის საქმიანობა მიმართული იყო საკუთრების წინააღმდეგ ჩადენილი დანაშაულისადმი. ასეთი დამნაშავენი ფეოდალური წყობილების დროს ძირითადად გლეხები იყვნენ, ხოლო მეკობრეები კალაპოტოდან ამოვარდნილი წვრილი აზნაურები. სამპარავთმძებნელო დაწესებულება მიზნად ისახავდა სასტიკი ზომების მიღებით დაეთრგუნა გაბატონებული კლასის საკუთრების

წინააღმდეგ მიმართული დანაშაულის ჩადენი. მპარავთმძებნელი იძიებდა ასეთ საქმეებს და კიდევ ასამართლებდა დამნაშავეებს. შემდეგში მპარავთმძებნელი შეცვალა მეკობრეთმძებნელმა (სვიმონ მეფის 1590 წლის სიგელი), ხოლო „დასტურლამალით“ მეკობრეთმძებნელის მაგიერ ხევისთავი გვევლინება. ამ ძველის შესახებ სხვა შრომებშიც გვაქვს საუბარი¹. ძველი გამოცემული გვაქვს რუსულ² და ფრანგულ³ ენებზე. ქართულად გამოაქვეყნა ექ. თაყაიშვილმა⁴ და ი. დოლიძემ⁵.

გრიგოლ ერისთავთერისთავის დაწერილი შიომღვიმის მონასტრისადმი (1246-1248 წწ.)

ავტორი ძველს „დაწერილს“ უწოდებს⁶. „დაწერილი“ ეწოდებოდა გარკვეული რიგის საბუთებს. X საუკუნემდე ტერმინი „დაწერილი“ გვხვდება მომდევნო პერიოდის „სიგელის ნაცვლად“, X-XV საუკუნეებში „დაწერილი“ ერქვა კერძო პირთა საბუთებს⁷.

ძველის შედგენის თარიღს მრავალი მკვლევარი შეეხო. ძველის პირველი გამოცემალი თ. ჟორდანიას მას 1227-1230 წლებით ათარიღებს⁸.

ს. კაკაბაძის აზრით, ძველი 1245 წლის ახლო ხანებში უნდა იყოს შედგენილი⁹. ნ. ბერძენიშვილი საბუთს 1245 წლის შემდეგ შედგენილად თვლის¹⁰, ხოლო ი. დოლიძე — 1245-1250 წლებს მიაკუთვნებს¹¹.

1. ქართული ისტორიის მნიშვნელოვანი ძველი, „მოამბე“. ტ. II. 1960.

2. Важный памятник истории грузинского права, 1972, „ივერ“ №2. 1972.

3. Un Document important de L. Histoire du Droit georgien: La charte du roi George III (1170).

4. საქართველოს სიგელები, ტ. III, დამატება, 1926, გვ. 2-6.

5. ქართული სამართლის ძეგლები, II, 1965, გვ. 20-24.

6. იქვე, გვ. 37-38.

7. ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სიგელმცოდნეობა, ანუ დიპლომატიკა, 1926, გვ. 25.

8. იქვე, გვ. 20.

9. თ. ჟორდანია, შიომღვიმის ისტორიული საბუთები, გვ. 52-58.

10. თ. ჟორდანია, შიომღვიმის ისტორიული საბუთები, გვ. 52-58.

11. საისტორიო მოამბე, II, 1925, გვ. 131.

12. ერმის მოამბე, V-VI, 1040, გვ. 405-406.

6. შოშიაშვილის აზრით, საბუთი არ უნდა იყოს შედგენილი 1247 წელზე ადრე: ამასთანავე, ავტორის აზრით, „ყველა მისი ხელრთვები საბუთის დაწერის თანადროულია“.

გრიგოლ სურამელი წერს, რომ ამ საბუთს ის ადგენს „მიმაჯალი მეოთხედ წარმართა თათართა შიგან ქრისტეს სჯულისა და ერისა და ეკლესიათა დაცვისათვის“.

6. ბერძენიშვილის მოსაზრებით, ამ შემთხვევაში იგულისხმება გრიგოლის წასვლა იმ სამხედრო სამსახურის შესასრულებლად, რომელიც საქართველოს დუმნებად დაყოფის შემდეგ მონღოლებმა ქართველებს დააკისრეს. მართლაც გრიგოლ ერისთავი, ჟამთააღმწერლის სიტყვით, აღმუთის წინააღმდეგ საბრძოლველად ქართველი ჯარით მონღოლებთან ერთად იყო¹.

6. შოშიაშვილი აღნიშნავს, რომ აღმუთის წინააღმდეგ საქართველოდან ჯარის გამოყვანა რუსუდანის გარდაცვალების შემდეგ დაიწყო². რუსუდანი კი 1245 წელს გარდაიცვალა. მაშასადამე, ძეგლის შედგენა უმეფობის ხანასთან არის დაკავშირებული. ძეგლში მეფე არც არის ნახსენები (ორივე დავითი მონღოლთა დიდ ყაენთან იყო წასული მეფედ დასამტკიცებლად). მსხვილი ფეოდალი, როგორც იყო ერისთავთერისთავი, მეფისაგან თითქმის განკერძოებული და დამოუკიდებელი იყო. „ძეგლი ერისთავთა“ (XIV ს-ის მეორე ნახევარი) და ქსნის ერისთავის შალვა ქვენიფნეველის 1470 წლის სიგელი ლარგვისის მონასტრისადმი ბოძებული, სრულებით არ ცნობენ მეფის ხელისუფლებას. საქართველო XIV-XV საუკუნეებში ძლიერაა დაქუცმაცებული და ერისთავები თავს მთავრებად, მეფეებად მიიჩნევენ. მაგრამ გრიგოლ სურამელის „დაწერილი“, რომელიც XIII საუკუნის ორმოციანი წლების მეორე ნახევარში უნდა იყოს შედგენილი, არ უნდა ასახავდეს სახელმწიფოს ასეთ დაქუცმაცებულობას. სიგელის შედგე-

1. 6. შოშიაშვილი. XIII ს-ის საქართველოს ისტორიული ქრონოლოგიის საკითხისათვის. აკდ. ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის „მოამბე“. XVIII-B. 1954. გვ. 123.

2. ქართული სამართლის ძეგლები. II. 1965. გვ. 39.

3. ენციკლის მოამბე. V-VI. 1940. გვ. 405-406.

4. ქართლის ცხოვრება. II. ს. ყაუხჩიშვილის რედ. 1959. გვ. 209.

5. 6. შოშიაშვილი. XIII ს-ის საქართველოს ისტორიული ქრონოლოგიის საკითხისათვის. „მოამბე“. XVIII-B. 1954. გვ. 122.

ნის დროს, თამარის მეფობის მომსწრეთა ახსოვდათ გაერთიანებული საქართველოს სამეფო ხელისუფლების ტრადიცია. საქართველო ჯერ კიდევ არ იყო დანაწილებული. შესაძლებელია, ამ ძეგლის მიერ მეფის მოუხსენებლობა შედგება იმისა, რომ ძეგლის შედგენისას საქართველოში რამდენიმე წლის განმავლობაში მართლაც უმეფობა იყო. მეფე რუსუდანი გარდაიცვალა 1245 წელს³, ხოლო დავით-ულუ და დავით-ნარინი მონღოლეთიდან საქართველოში მეფეებად უნდა დაბრუნებულიყვნენ 1248-1249 წლებში⁴. 6. შოშიაშვილი ძეგლის დათარიღებისათვის გადამწყვეტ მნიშვნელობას ანიჭებს საბუთში გრიგოლის შვილის ბეგაის ხელრთვას. რუსუდან დედოფალმა გრიგოლის შვილი ბეგაი, როგორც უფლისწულის თანშეზრდილი, თავის შვილს დავითს მონღოლეთში გაატანა. 6. შოშიაშვილის აზრით, რადგანაც საბუთი და საბუთის ხელრთვები ერთდროულად არის შესრულებული, ამიტომ საბუთი შედგებოდა მაშინ, როცა დავით-ნარინი და მისი თანამგზავრი ბეგა საქართველოში დაბრუნდებოდნენ⁵. ივ. ჯავახიშვილი პ. კარპინის ცნობის საფუძველზე ორივე დავითის საქართველოში დაბრუნებას 1248-1249 წლებში ვარაუდობს; 6. შოშიაშვილი არ ეთანხმება ივ. ჯავახიშვილს და ვარაუდობს, რომ პ. კარპინის ცნობით, დავით გიორგის ძე და დავით რუსუდანის ძე მეფეებად ყარაყორუმში დაუმტკიცებიათ 1246 წლის აგვისტოსა და ნოემბერს შორის. მეფეებად დამტკიცების შემდეგ ისინი დიდხანს აღარ დააყოვნებდნენ მონღოლეთში და სამშობლოში წამოვიდოდნენ. მათი საქართველოში დაბრუნება 1247 წელს უნდა ვივარაუდოთ⁶. შეიძლება 6. შოშიაშვილის ვარაუდი მართალიც იყოს, მაგრამ ერთი გარემოება არის დამაფიქრებელი: ბეგაი საკუთარ თავს ხელრთვაში ერისთავად იხსენიებს, ხოლო მამის სიცოცხლეში ამ სახელს ის ვერ მიითვისებდა. ამიტომ საფიქრებელია, რომ ეს ხელრთვები ერთდროულად კი არ არის შესრულებული, როგორც 6. შოშიაშვილი ვარაუდობს, არამედ სხვადასხვა დროს.

1. ივ. ჯავახიშვილი. ქართული ერის ისტორია. III. 1966. გვ. 121.

2. ივ. ჯავახიშვილი. ქართველი ერის ისტორია. III. 1966. გვ. 137.

3. 6. შოშიაშვილი. XIII ს-ის საქართველოს ისტორიული ქრონოლოგიის საკითხისათვის. „მოამბე“. XVIII-B. 1954. გვ. 122.

4. იქვე. გვ. 123.

ძეგლის პირველ გამოცემელს თ. ჟორდანიას, ძეგლის ჩვენთვის საინტერესო ადგილი ბეგას შესახებ ასე წაუკითხავს: „ძესა ბეგასა (ე) ვ სა“: „ძესა ბეგასა ქართლისა ერისთავსა“.

იმ ხელრთვებს შორის, რომლებიც გრიგოლ ერისთავთერისთავის „დაწერილს“ ახლავს ყველაზე რთული და ძნელად წასაკითხი ბეგას ხელრთვაა. გადამბეჭდვა ძლიერ დახლართულია. მაგრამ „ქსა“-ს შემდეგ „ესა“-ს ამოკითხვა შესაძლებელია¹. რა უნდა იყოს ეს „ესა“, თუ არა „ერისთავსა“? ხელნაწერთა ინსტიტუტის თანამშრომელმა ლილი ათანელიშვილმა სპეციალურად შეისწავლა ხელნაწერის ეს ადგილი და მივიდა დასკვნამდე, რომ თ. ჟორდანიას წაკითხვა მართებულია. თუ ეს ასეა და მართლაც „ერისთავი“ წერია, მაშინ არსენი გრიგოლის არა მხოლოდ თანამედროვე, არამედ, თუ შეიძლება ასე ითქვას, ამ სიგელის მიხედვით გრიგოლის კონტრაგენტიცაა. მონასტრის იმუნიტეტისათვის ის აძლევს გრიგოლს საფასურს, ამიტომ ბეგას ხელრთვა არ უნდა იყოს არსენის ხელრთვის წინ; თუ კი ბეგას ხელრთვა სიგელის შედგენის შემდგომ არის გაკეთებული, მაშინ შეიძლება თ. ჟორდანიას წაკითხვა არ იყოს სწორი. მაგრამ ნ. შოშიაშვილს სრულებით არ ესაჭიროება ხელრთვა, ვინაიდან გრიგოლი წერს, რომ როცა ამ სიგელს ადგენს, მას გვერდით უდგას ძმა, ხოლო წინ შვილი მისი „ბეგაა“. ასე რომ, სიგელის შედგენა და გაცემა ბეგას თანდასწრებით ხდება. თუ ძეგლის შედგენის ხანად უმეფობის პერიოდს მივიჩნევთ, მაშინ იგი 1245 წელზე ადრე (რუსუდანის გარდაცვალების წელი) არ შედგებოდა. რუსუდანის გარდაცვალებას მოჰყვა საქართველოს დუმებად დაყოფა და ამის მიხედვით ქართველების სამხედრო ბეგარაზე გაყვანა. გრიგოლი კი სამხედრო ბეგარის მოსახდელად სალაშქროდ მეოთხედ მიდიოდა. ამიტომ სიგელის შედგენა რუსუდანის გარდაცვალების თარიღს ერთი წლით მაინც უნდა დაევაშორეთ; თუ ვივარაუდებთ, რომ მონღოლეთიდან ქართველი მეფეები და ბეგა 1247-1248 წლებში დაბრუნდნენ, მაშინ უნდა დავასკვნათ, რომ ძეგლი შედგენილია 1245-1248 წლებში. აუხსნელი რჩება, თუ რატომ არის ბეგა ერისთავად მოხსენიებული.

1. თ. ჟორდანია, ისტორიული საბუთები შიომღვიმის მონასტრისა, 1896. გვ. 56; მისივე, კრონიკები. II, 1897. გვ. 100.

2. კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტი, Aძ-I.

ძეგლი ეხება შიომღვიმის მონასტრის შეუვალობის საკითხს. გრიგოლ ერისთავთერისთავს უკანონოდ დაუბეგრავს მონასტერი: გრიგოლს მონასტრის „სოფელი გავაზელნი უსამართლოჲსა ზედა დადებულისა ბეგრისაგან გაუთავისუფლებია“. საყურადღებოა, რომ ეს განთავისუფლება გამოსყიდვით მომხდარა. მღვიმის ხელმძღვანელი არსენი წერს, რომ მონასტრის ძველი შეუვალობის აღდგენისათვის სოფელი გავაზელნის მიმართ მან ერისთავთერისთავ გრიგოლს მრავალი ძვირფასი ნივთი, ფული და სხვა ქონება მიართვა. იმის მიუხედავად, რომ გადასახადები, რომელიც ერისთავთერისთავს დაუდგია მონასტრის სოფლისათვის, უკანონოა, ე.ი. მძლავრობით არის დადებული, ისეთი ძლიერი მონასტერი, როგორიც შიომღვიმისა იყო, გამოსყიდვისა. ანუ გრიგოლის გულის მოგების გარდა სხვა საშუალებას ვერ ნახულობს ამ გადასახადების თავიდან აცილებისათვის. ერისთავთერისთავი იმდენად ძლიერია, რომ მონასტერს არ შეუძლია მეფესთან უჩივლოს. ძეგლში მეფე სრულებით არა ჩანს: ყველაფრის ბატონ-ბატონი ერისთავთერისთავია; ის მეფეს არ ცნობს, თვითონ ადებს გადასახადებს, ათავისუფლებს გადასახადებისაგან, საკუთარი ინიციატივით ემზადება ომში წასასვლელად და სხვა. თავის სიგელში ის მეფეს არც ახსენებს.

ძეგლი უმეფობის პერიოდშია შედგენილი, მაგრამ ეს გარემოება არ ნიშნავს იმას, რომ მეფეების დროს ერისთავთერისთავს ან, საერთოდ, მსხვილ ფეოდალს არ ჰქონდა დიდი უფლებები. საქართველოში ფეოდალიზმის განვითარება ისე წარიმართა, რომ ჯერ კიდევ თამარ მეფის დროს მსხვილმა ფეოდალებმა მეფის ძალაუფლება შეკვეცეს და ამის შემდეგ მათი ძალა და განკერძოებისაკენ მიდრეკილება თანდათანობით ძლიერდებოდა. ამის მიზეზი ის იყო, რომ მწარმოებელი კლასის ყმად გადაქცევის პროცესი მიმდინარეობდა ამ კლასის მსხვილ ფეოდალთა ხელში გადასვლით. ქალაქებმა საქართველოში ვერ შეასრულეს ის როლი, რაც ევროპის ქვეყნებში. XIII საუკუნის საქართველოში ვაზირობასა და მოხელეობაში სამართლის კერძო საწყისმა სძლია საჯაროს და ცენტრალური და ადგილობრივი მმართველობის დიდი მოხელეები მთავრებად, ანუ მსხვილ ფეოდალ-

1. ქართული სამართლის ძეგლები, II. ი. დოლიძის რედ. 1965. გვ. 41.

2. იქვე, გვ. 43.

ბად გადააქცია. ამ გარემოებას საგარეო ფაქტორებმაც შეუწყო ხელი. მონღოლები, როგორც დამპყრობლები, სწორად იყვნენ დაინტერესებული, რომ მეფის ხელისუფლება საქართველოში არ გაძლიერებულიყო. ძველიც სწორედ მონღოლების ბატონობის ხანაშია შედგენილი. გრიგოლ ერისთავი მსხვილი ფეოდალია, რომელიც სახელმწიფოებრივ ცხოვრებაში აქტიურ მონაწილეობას ღებულობს.

რუსუდან დედოფალი იმულებული შეიქნა მონღოლებს შერიგებოდა. დედოფალს შეპირდნენ, რომ მის შვილს — დავითს მისცემდნენ მეფობას. თბილისსა და მთელ საქართველოს. დედოფალი რუსუდანი და მისი ძე დავითი აღმოსავლეთ საქართველოში გადმოვიდნენ, მათ მიეგებნენ: შანშე, ავაგი, შოთა კუპრი, ვარამ გაგელი, ქართლის ერისთავი სურამელი გრიგოლ, ყვარყვარე ციხისჯვარელი, თორელი, თმოგველი, შავშ-კლარჯნი და ტაოელი — გადმოგვცემს ყაშიაღმწერელი¹. მამასადამე, გრიგოლი სახელმწიფოში ერთ-ერთი ძლიერი ფეოდალი და მოხელეა. იგი დედოფლის ოჯახთან ძლიერ დაახლოებულია. როდესაც რუსუდანის შვილი დავითი ადგილობრივმა ნოინებმა მეფედ დასამტკიცებლად მონღოლეთის მთავარ ბანაკში გაგზავნეს, მეფე რუსუდანმა უფლისწულს თან გაატანა თანმეზრდილი „ქართლისა ერისთავის სურამელის გრიგოლის შვილი ბეგაი“. როგორც ჩანს, გრიგოლ სურამელი დავით რუსუდანის ძის მომხრეც იყო. უმეფობის ხანაში, მოგვითხრობს ყაშიაღმწერელი, ერისთავები საერისთავოს „თვითეული თავისა თვისისათვის განაგებდეს“; მონღოლთა ნოინებმა საქართველო ღუმნებად დაყვეს და თითოეული ღუმნის სათავეში ერისთავები დააყენეს.

როცა აღმოუტეს სალაშქროდ გაწვეული ქართველი ჯარი დაბანაკებული იყო მონღოლთა ლაშქართან ერთად, ღამით მოკლეს ჩალათა ნოინი. მონღოლებმა ნოინის მკვლელობა ქართველებს დააბრალეს და მათ ბანაკს გარშემოერტყნენ; ქართველებს ბრძოლა დაუშალა ქართლის ერისთავმა გრიგოლ სურამელმა: ჩვენ ცოტანი ვართ, უსათუოდ დავმარცხდებით, ჯობს მოლაპარაკების გამართვა, თუ ბრალდებას ვერ ავიცილებთ, მაშინ „წარჩინებულებს“ დავგიზოცავენ მონღოლები, ეს

უმჯობესია. კიდრე ყველანი დავიხოცოთო. მოლაპარაკებამ გაჭრა და ქართველები გადარჩნენ².

ტყვეობიდან განთავისუფლებულ ულუ-დავითს „მიეგებნეს ყოველნი წარჩინებულნი საქართველოსანი“ და მათ შორის „სურამელი გრიგოლ ქართლისა ერისთავი“; არ მიეგება მხოლოდ ბაკურციხელი³, რადგანაც ის დავით-ნარინის მომხრე იყო. შემდეგში სხვა მსხვილ ფეოდალებთან ერთად ულუ-დავითს არ დაუჭირა მხარი გრიგოლ სურამელმაც.

საყურადღებოა. როდესაც ულუ-დავითმა მონღოლების წინააღმდეგ აჯანყებისაკენ მოუწოდა გრიგოლი არ გაჰყვა მას. არ დაემორჩილა მეფეს. მეფემაც ამ შემთხვევაში ერისთავებს ამორჩევის საშუალება მისცა: გინდა გამოძევით, თუ არა მონღოლებთან იყავითო. გრიგოლმა სხვა მსხვილ ფეოდალებთან ერთად უკანასკნელი გზა აირჩია. თვითონ ის ფაქტი, რომ მეფე ამორჩევის საშუალებას აძლევს ერისთავებს და ვერ უბრძანებს, იმის მაჩვენებელია, რომ მონღოლების ბატონობის პერიოდში მეფეს სათანადო ძალა არა აქვს. აქ საქმე იმითაც არის გათულებული, რომ საკითხი შეეხება დამპყრობლების წინააღმდეგ მიმართულ აჯანყებას.

უმეფობის ხანაში ერისთავები „თვისთვისად“ განაგებდნენ ქვეყანას: ულუ-დავითისა და დავით-ნარინის დროსაც იგივე მდგომარეობა გრძელდება — ფეოდალები მეფეს არ ემორჩილებიან. მამასადამე, მონღოლების ბატონობამ მსხვილი ფეოდალების განკერძოებას კიდევ უფრო შეუწყო ხელი.

ჭირს მოინახოს სახელწოდება იმის აღსანიშნავად, თუ როგორია მეფისა და ერისთავის თუ ერისთავთერისთავის ურთიერთობა. ამ შემთხვევაში ერისთავთერისთავი ან ერისთავი მეფის მოხელე იმდენად არ არის, რამდენადაც მის ბრძანებას აღარ ასრულებს. შეიძლება მათი დამოკიდებულება დავახასიათოთ როგორც სენიორალურ-ვასალური ურთიერთობა? მაგრამ ვასალიც ზომ ვალდებული იყო მეფის სამსახური შეესრულებინა. აქ ერისთავთერისთავი ან ერისთავი თითქმის დამოუკიდებელია. მონღოლთა ხელისუფლებას საქართველოს მეფე იმისათვის ესაჭიროებოდა, რომ მათ სასარგებლოდ ხარკი მოეკრიფა, საჭირო სამხედრო ბეგარა შეესრულებინა. ამიტომ ის მხარს უჭერდა

1. იქნა. გვ. 209.

2. იქნა. გვ. 219.

3. ქართლის ცხოვრება, II, ს. ყაუხჩიშვილის რედ., 1955, გვ. 239.

1. ივ. სურგულაძე. წარჩინებული საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიიდან. 1965, გვ. 139-244.

2. ქართლის ცხოვრება, II, ს. ყაუხჩიშვილი. 1959, გვ. 155.

3. ქართლის ცხოვრება, II, ს. ყაუხჩიშვილის რედ., 1959, გვ. 216.

ქართველთა მეფეს და არ აძლევდა ფეოდალებს მისთვის ურჩობის გაწევის საშუალებას, მაგრამ მონღოლთათვის ქართველთა მეფის სელისუფლების გაძლიერება არასასურველი იყო.

აღვნიშნეთ, რომ ქართველი მეფეებისა და ერისთავების ურთიერთობა სენიორალურ-ვასალურ ურთიერთობას უფრო ასახავდა, ვიდრე მმართველობის ცენტრალური და ადგილობრივი სელისუფლების დამოკიდებულებას, მაგრამ ეს სენიორალურ-ვასალური დამოკიდებულებაც სუსტი იყო იმ მხრივ, რომ ერისთავი თავს შედარებით დამოუკიდებლად გრძნობდა, ამასთანავე, მოხელეობის ელემენტებიც ერისთავობაში სუსტად, მაგრამ მაინც რამდენადმე შემონახული იყო.

ერისთავობა, XI საუკუნის ქართული წყაროების მიხედვით, უძველესი თანამდებობაა და ფარნავაზ მეფიდან მომდინარეობს. ადრეფეოდალურ პერიოდში ერისთავები „მკვიდრობისათვის“ იბრძვიან. ჯუანშერის გადმოცემით, გუარამ კურაპალატმა „ერისთავნი ქართლისანი ვერ სცვალნა საერისთავოთაგან მათთა, რამეთუ სპარსთა მეფისაგან და ბერძენთა მეფისაგან ჰქონდეს სიგელნი მკვიდრობისათვის საერისთავოთა მათთა“. ჯუანშერისავე ცნობებით, VIII საუკუნის შუახანებში, არჩილ მეფემ თავისი ძმისშვილები დაათხოვა ერისთავებზე და გაუშვა ისინი „თვის-თვისად“ საცხოვრებლად. ამასთანავე, მეფემ ნახევარი ქვეყანა სამეფოდ დაიტოვა. ერისთავები იმავე დროს მთავრებად იწოდებიან¹.

ჯუანშერის გადმოცემით, სამეგრელოს მთავარი ლეონი ეუბნება არჩილ მეფეს: „მომცა მე კეისარმან ქუეყანა ესე მკვიდრობით... მამულობით სამკვიდრებელ ჩემდა“. „მკვიდრობითა და მამულობით“ დაურიგა ერისთავებს სამეფო არჩილ მეფემაც. საყურადღებოა, რომ ლეონი კეისარზე უთითებს, რომელმაც მისცა სამკვიდრებლად და მამულობით ქვეყანა. ჯუანშერისავე გადმოცემით, ერისთავებს სპარსეთის მეფემ „დაუწერა საერისთავოთა მათთა მამულობა შვილი-შვილამდე“, და რომ ერისთავები ბიზანტიის მეფეებსაც იმას სთხოვდნენ, რომ „იყვნენ ერისთავნი იგი თვის-თვისთა საერისთავოსა შეუცვლებლად“².

1. ქართლის ცხოვრება, II, ს. ყაუხჩიშვილის რედ., 1955, გვ. 221.

2. ქართლის ცხოვრება, II, ს. ყაუხჩიშვილის რედ., 1953, გვ. 241-242.

3. იქვე, გვ. 242.

4. იქვე.

5. იქვე, გვ. 217.

საყურადღებოა, რომ გარეშე ძალები — ირანი, ბიზანტია, მონღოლეთი, უფრო გვიან ოსმალეთი და სპარსეთი იმის ცდაში იყვნენ, რომ საქართველოს მეფის სელისუფლების საზიანოდ ერისთავებისათვის ხელი გაეშალათ. ეს გარემოება ასახულია გრიგოლ სურამელის „დაწერილშიც“. ერისთავები ყოველთვის იბრძოდნენ მთავრობისათვის, მეფობისათვის, ყოველთვის თავს უტოლებდნენ მეფეებს. ამ მხრივ აღსანიშნავია ერისთავობის დალოცვის წესები. მთავართა და ციხისთავთა კურთხევის წესი ჩვენამდე მოღწეულია XVI და XVII საუკუნეების სელნაწერების სახით. კ. კეკელიძე ყურადღებას აქცევს იმ გარემოებას, რომ XVIII საუკუნის სელნაწერში (კ-352) ამ წესთან ერთად მოთავსებულია მეფის „დადგინების წესიც“. „მეფის კურთხევის წესი“ კი შემუშავებულია არა უადრეს XIII საუკუნისა. ბუნებრივია, თუ ვიფიქრებთ, რომ მეფის „დადგინების წესთან“ ერთად ჩამოყალიბდა აგრეთვე მსხვილ მოხელეთა „დადგინების წესიც“. მაშასადამე კ. კეკელიძე, მთავართა და ერისთავთა „დადგინების წესის“ შედგენის დროდ თვლის მეფის კურთხევის წესის შემუშავების დროს, ე.ი. XIII საუკუნეს. მეფის კურთხევის წესთან ერთად, მთავართა და ერისთავთა კურთხევის წესი გამოსცა კ. კეკელიძემ რუსულად (თარგმანი), შემდეგ კი ქართულად სათანადო გამოკვლევით³. კ. კეკელიძე ყურადღებას აქცევს შემატანიის ცნობას იმის შესახებ, რომ ბაგრატ III „დალოცეს მეფედ“⁴. ეს „დალოცვა“ უეჭველად კურთხევას, ამა თუ იმ წესითა და ცერემონიით ტახტზე ასვლას აღნიშნავს⁵; თამარის პირველი ისტორიკოსის გადმოცემით, „შეიწყალეს სარგის ვარამის ძე, დალოცეს და უბოძეს თმოგვი“⁶. კ. კეკელიძის მართებული მოსაზრებით, მეფის დალოცვა-დადგინების წესთან ერთად, არსებობდა აგრეთვე დიდ ხელისუფალთა

1. კ. კეკელიძე, ეტიუდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, III, 1951, გვ. 157.

2. იქვე.

3. იქვე, გვ. 158, გვ.

4. იქვე.

5. Литургические грузинские памятники и отечественных книгохранилищах, 1908, с. 128-132.

6. კ. კეკელიძე, ეტიუდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, III, 1955, გვ. 55.

7. კ. კეკელიძე, ეტიუდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, III, 1955, გვ. 156-165.

8. იქვე, გვ. 55.

9. კ. კეკელიძე, ეტიუდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, III, 1955, გვ. 158.

დადგინების წესიც¹. კ. კეკელიძეს მოჰყავს „ვეფხისტყაოსნიდან“ თი
თინის შესახებ ნათქვამი: „დალოცეს და მეფედ დასვეს“. მაშასადა
მეფისა და დიდი მოხელეების განწესება ხდებოდა განსაზღვრულ
წესით, ცერემონიით, რომელიც, როგორც ჩანს, დიდი ხანია არს
ბოდა. ყოველ შემთხვევაში, X საუკუნეში ბაგრატ III-ის გამეფე
სას ეს წესი შეუსრულებიათ. ამგვარად, მეფის კურთხევის წესი
XIII საუკუნიდან გვაქვს, მაგრამ ის გაცილებით ადრე სცოდნი
საქართველოში, შესაძლებელია, ასეთი წესი პირველად ჩვეულები
სამართლით არსებობდა.

კ. კეკელიძეს გამოკვეყნებული აქვს „დადგენილებათა წესი“:
„ლოცვად დადგინებასა მთავართასა“, 2) „კურთხევად ერისთავისა
3) „ლოცვად დადგინებისად ერისთავთერისთავისა“, 4) „კურთხე
ცოტადს ერისთავის დადგინებისად უფლისა მიმართ ვილოცოთ“.

კ. კეკელიძე აღნიშნავს, რომ „მთავარი“ წესის შემდგენელ
გაუფიქრებია ბიზანტიელ „არხოთან“, ეს იქიდან ჩანს, რომ „წ
მთავართა დადგინებისა“ წარმოადგენს გადაკეთებას ბერძნულ
„წესისას“. „არხონი“ ბიზანტიაში იყო პატრიკიოსი, რომელიც სე
ატორთა წრეს ეკუთვნოდა და სენიკლიტის შემადგენლობაში შედიო
კ. კეკელიძის აზრით, ძნელია იმის თქმა, თუ რამდენად ემთხვე
„არხონის პატივი და მოვალეობა“ ქართველ „მთავარს“, მაგრ
ქართული წესის შემდგენელს „მთავარი“ „არხონის“ შესატყვის
მიაჩნია². კ. კეკელიძის ვარაუდით, განსხვავება „არხონსა“ და „მთ
ვარს“ შორის ის უნდა იყოს, რომ „არხონი“ უმთავრესად მოხელე
ხოლო „მთავარი“ თავისი სამთავროს უზენაესი გამგე³.

კ. კეკელიძე ყურადღებას აქცევს იმ გარემოებას, რომ „კურთხე
ერისთავისას“ ცერემონიალის ნაწილში წერია: ერისთავი შეიმოს
„ვითარცა შეუენის მეფეთა“. კ. კეკელიძე სავსებით მართებულა
შენიშნავს, რომ „ძეგლი ერისთავთას“ მიხედვით, იუსტინიანე ქსნი
პირველი ერისთავი ვითომ „შემოსა სამოსლითა მით, რომელ ემო

მინ მეფესა“⁴. ეს გარემოება იმ მხრივ არის საყურადღებო, რომ
მთავრის დადგინების ბერძნულ წესში ასეთი რამ არ არის აღნიშნუ
ლი, მაშასადამე, ერისთავისა თუ ერისთავთერისთავისათვის სამეფო
სამოსელი ქართული წეს-ჩვეულებისათვის ყოფილა გათვალისწინებული.
ბერძნულიდან გადმოკეთებულ მთავართა დადგენის წესს ერთვის
ლოცვა, რომელიც უმნიშვნელო სიტყვიერი ცვლილებით განმეორე
ბულია ერისთავთა და „ცოტად“ ერისთავთა დადგენის წესში, ხოლო

ერისთავთა წესში მოცემულია ორი ლოცვა, მეორე ლოცვა წინ
მდვის ერისთავთერისთავთა განწესებას⁵. ეს „წესები“ ლიტურგიკული
ხასიათისაა, რამდენადაც ლოცვებისაგან შედგება, მაგრამ ლოცვებ-
ში მოცემულია დასადგენთა ფუნქციები, მათი მოვალეობანი⁶. ამ
წესის მიხედვით, მთავარი უნდა განაგებდეს მისდამი „რწმუნებულ“
სამთავროს „სიწრფოებითა და სამართლითა“, ის უნდა სჯიდეს
„სიკეთებითა“, ის უნდა იყოს სათნო და მოწყალე „გლახაკთა და
„სასჯელსა სიმართლისას ჰყოფდეს უქრთამოდ“⁷.

ერისთავთერისთავის დადგინების ლოცვაში ერისთავთერისთავი არის
ერისთავისათვის დადგინების ლოცვაში ერისთავთერისთავი არის
„მეფისა“⁸. კ. კეკელიძის ვარაუდით, განსხვავება „არხონსა“ და „მთ
ვარს“ შორის ის უნდა იყოს, რომ „არხონი“ უმთავრესად მოხელე
ხოლო „მთავარი“ თავისი სამთავროს უზენაესი გამგე⁹.

„ცოტაი“ ერისთავის დადგინების წესში „ცოტაი“ არის თავისი
სოფლის „მპყრობელი“, ქვეშევრდომნი მას ემორჩილებიან, ის სჯის,

1. იქვე.

2. იქვე, გვ. 162-165.

3. კ. კეკელიძე, ეტიუდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, III, 1955, გვ. 160

4. იქვე, გვ. 161.

5. იქვე, გვ. 163.

1. იქვე, გვ. 161.

2. იქვე, გვ. 181.

3. იქვე.

4. იქვე, გვ. 162.

5. კ. კეკელიძე, ეტიუდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, III, 1955, გვ. 163.

6. იქვე.

7. იქვე, გვ. 164.

ქ. ა. ასპართლელის ქვეშევრდომი „სამართლით“ და „ექსტრამოდ“; უნდა იყოს მოწყალე და ღვთის წყალობით ქვეშევრდომი იქნება მის მორჩილებადი“ (ეს განწესებანი, კ. კეკელიძის გამოცემის მიხედვით, გამოქვეყნებული აქვს ი. დოლიძეს).

ხსენებული წესები საყურადღებოა იმით, რომ 1) მთავრებისა და ერისთავების დასადგენად არსებობდა გარკვეული წესი, ისე როგორც მეფის დადგენისათვის. მეფისა და ერისთავების დადგენას შორის რასაკვირველია განსხვავებაა, მაგრამ საინტერესო ის არის, რომ კურთხევის ანუ დადგენის წესი ერისთავებისათვისაც ყოფილა გათვალისწინებული.

2) მეფეს, მთავრებსა და ერისთავებს ეკლესია აკურთხებდა.

3) მთავრები და ერისთავები „მპყრობელები“ იყვნენ თავიანთი ქვეყნისა და კუთხისა. ამ წესებში მათი მეფესთან ურთიერთობა არც არის გათვალისწინებული, იმდენად დამოუკიდებლად არიან ისინი წარმოდგენილნი.

„წესების“ მიხედვით, ეკლესია ეხმარება მთავრებსა და ერისთავებს უკანასკნელნი ერთგულნი უნდა იყვნენ ეკლესიისა.

სათნობა, სამართლიანობა, გლახაკთა დახმარება, ბავშვებსა და მოხუცებს ზრუნვა, რომლის შესახებაც საუბარია წესებში, ქრისტიანული ქადაგების ცნობილი დებულებებია. ქრისტიანობა გაბატონებული კლასის იდეოლოგიური იარაღი იყო და ეს კარგად ჩანს ხსენებულ წესებშიც.

რა განსხვავებაა ერისთავსა და ერისთავთერისთავს შორის? სხვაგვარად რომ ვთქვათ, ხომ არ იგულისხმება ის გარემოება, რომ ერისთავთერისთავი თავის საგამებლო ქვეყანაში ერისთავების უფროსია?

ივ. ჯავახიშვილის აზრით, დიდი ქვეყნის სათავეს ედგა ერისთავთერისთავი, ხოლო მცირეს — ერისთავი. ერისთავთერისთავს, ივ. ჯავახიშვილის აზრით, ემორჩილებოდნენ თავის საბრძანებელში დიდებულნი და აზნაურნი, როგორც ეს აღნიშნულია „ძეგლი ერისთავთაში“, მაშინ როდესაც დიდებულებზე ერისთავებს ხელი არ მიუწვდებოდათ¹.

ძეგლის ავტორი თავის თავს „ქართლის ერისთავს“ უწოდებს. გრიგოლის შვილი ბეგაიც თავის თავს „ქართლის ერისთავად“ იხსენიებს. გრიგოლის ძმა, მეაბჯრეთუხუცესი ივანე, ძმას უწოდებს „ქართლის ერისთავს“.

ამავე ძეგლში ქართლის მთავარი ეპისკოპოსი გიორგი გრიგოლს ქართლის ერისთავად იხსენიებს², ასევე იხსენიებენ მას ალავერდელი³ და ბერი არსენი⁴. „დაწერილის“ სხვა დამატკიცებულნი გრიგოლს მოიხსენიებენ ორივე სახელით: „ესე ვითა ერისთავთერისთავსა, გრიგოლ ქართლის ერისთავს“ დაუწერია და ჩვენც ვამტკიცებთ. ან კიდევ: „ესე ვითა ერისთავთერისთავსა, ქართლის ერისთავსა გრიგოლს თავის ხელითა დაუწერია მღუიმოსათვის“ ვამტკიცებთ, წერს არსენ მანგლელი⁵. „ესე, ვითა ერისთავთერისთავსა, ქართლის ერისთავსა გრიგოლს“ დაუწერია, ჩვენც ვამტკიცებთ, წერენ გარეჯის უდაბნოთა წარმომადგენლები⁶. მაშასადამე, ძეგლის მიხედვით, გრიგოლ სურამელი ზან ერისთავთერისთავად და ქართლის ერისთავად იწოდება, ზან კიდევ ერისთავად. ძეგლი ამ განსხვავებულ წოდებებს არსებითად არ თვლის, თორემ ყველა შემთხვევაში ერთი ტიტულით იქნებოდა გრიგოლი მოხსენიებული. მაშასადამე, ქართლის ერისთავის ერთი წოდებულება იყო ერისთავთერისთავობა, მეორე ერისთავობა. ეს განსხვავებული წოდებანი ივ. ჯავახიშვილის აზრით, იმას უნდა ემყარებოდეს, რომ ერისთავს მცირე ქვეყანა უჭირავს, ხოლო ერისთავთერისთავს — დიდი. მაგრამ ერთი და იმავე ქვეყნის ერისთავი რატომ ატარებდა ორივე ტიტულს? დიდსა და მცირე ქვეყანას შორის ხომ დიდი განსხვავებაა (იმის მიხედვით, თუ რამდენად დიდია ან მცირე საერისთავო). შესაძლებელია ერისთავთერისთავი ეწოდებოდა ქართ-

1. ქართული სამართლის ძეგლები, II, ი. დოლიძის რედ. 1965, გვ. 39.

2. იქვე, გვ. 40.

3. იქვე.

4. იქვე, გვ. 41.

5. იქვე.

6. იქვე, გვ. 41.

7. იქვე, გვ. 40.

8. იქვე, გვ. 42.

9. იქვე.

1. იქვე.

2. ქართული სამართლის ძეგლები, II, 1965, გვ. 54-57.

3. ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნაკვ. I, 1928, გვ. 10.

4. იქვე, გვ. 204-205.

ლის ერისთავის გარდა სანაპირო ქვეყნების ერისთავებს. თამარის მეორე ისტორიკოსს ჩამოთვლილი აქვს სანაპირო ქვეყნები: ძორაქერტი, ტაშირი, ჯავახეთი, არტაანი, შავშეთი, და სხვ. საქართველოს ისტორიის დამხმარე სახელმძღვანელოს მიხედვით, მონაპირე იგივე ერისთავი იყო¹. ერისთავი ხშირად მთავრადაც იწოდებოდა.

ადრეველი პერიოდში ერისთავები ერისმთავარს ემორჩილებოდნენ. მეფობის აღდგენისა და მეფე არჩილის ლეგენდარული რეფორმის შემდეგ სამეფო ორად გაიყო: სამეფოდ და საერისთავოდ. მეფეს ჰქონდა სახასო მამულები, სამეფო მიწები. როგორ განაგებდა ის მამულებს? „ხელმწიფის კარის გარიგების“ მიხედვით, მეფის მამულებს მოხელეები განაგებდნენ (მაგალითად, მოურავი)².

ძველის მიხედვით, გრიგოლ ქართლის ერისთავს ჰყავს მოურავი³, მამასახლისი, ციხისთავი, გზირი, მსახური, და სხვ⁴. ასეთივე შტატი და კიდევ უფრო სრული ჰყავდა მეფესაც. მეფეს ჰყავდა აგრეთვე სამოხელეო შტატი, ვითარცა სუვერენს, საჯარო ხელისუფლების უმაღლეს წარმომადგენელს.

იმასთან დაკავშირებით, თუ რატომ არის ერისთავის დადგენილების წესში ერთად მოცემული ერისთავი და ერისთავთერისთავი, კ. კეკელიძე ეხება ამ ორი ინსტიტუტის ურთიერთობის საკითხს და აღნიშნავს, რომ წყაროების მიხედვით, მათ შორის არ არის განსხვავება, „ამ ინსტიტუტის წარმომადგენელს ხან ერისთავი ეწოდება, ხან ერისთავთერისთავი“⁵.

საინტერესოა აგრეთვე ერისთავების განწესება — „ცოტად ერისთავი“. „ცოტად“ — ერისთავის მიმართ მცირეს ნიშნავს. რასაკვირველია, ერისთავებს შორის დიდი განსხვავება იყო: ზოგი მათგანი დიდი ქვეყნის პატრონი იყო, ზოლო ზოგი მცირესი. საქმე ისაა, რომ

1. ქართლის ცხოვრება, II, ს. ვაუხნიშვილის რედაქციით, 1959, გვ. 129-130; საქართველოს ისტორია, I, 1958, გვ. 211-212.

2. საქართველოს ისტორია, I, 1958, გვ. 211.

3. ქართული სამართლის ძეგლები, I, ხელმწიფის კარის გარიგება; 2. დასტურდამალი, ი. სურგულაძის რედ., 1970, გვ. 42.

4. ქართლის სამართლის ძეგლები, II, ი. დოლიძის რედ., 1965, გვ. 43.

5. იქვე, გვ. 38.

6. კ. კეკელიძე. ეტიუდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან. III, 1955, გვ. 159.

არსად წყაროებში, სამართლიანად აღნიშნავს კ. კეკელიძე, მცირე ან პატარა, ან „ცოტად“ ერისთავი არ გვხვდება. საგულისხმოა, რომ პატარა ერისთავები ერისთავებს ექვემდებარებოდნენ. მართებულად აღნიშნავს კ. კეკელიძე, რომ მცხეთის ორენოვან წარწერაში მცირე პიტიახშია ნახსენები, პიტიახში კი ერისთავი იყო⁶, მაშასადამე, ერისთავთა ასეთი დიფერენცირება სინამდვილეს უნდა შეეფერებოდეს.

საჭიროა უფრო დაწვრილებით გაავარკვიოთ მთავრისა და სხვადასხვა რანგის ერისთავის შინაარსი. ზემოთ აღვნიშნეთ, რომ ერისთავებს მთავრებსაც უწოდებდნენ. „ვესტათი მცხეთელის“ წამების მიხედვით, მთავარი ეწოდებოდა დიდ მოხელეებსა და მსხვილ ფეოდალებსაც.

გაერთიანების ხანაში (X-XV სს.) მეფის ხელისუფლება ცდილობს მთავრების, და მათ შორის ერისთავების მოხელეებად გადაქცევას. ამ პერიოდში სავაზიროს დაარსება მეფის ხელისუფლების გაძლიერების საქმეს ემსახურებოდა, მაგრამ დროთა განმავლობაში ვაზირობის სახელოში მთავარმა სძლია მოხელეობას, ე.ი. სამართლის კერძო საწყისმა გაიმარჯვა საჯაროზე. მეფის ხელისუფლება დამარცხდა მსხვილ ფეოდალებთან ბრძოლაში. ისინი მეფის ხელისუფლებისაგან თანდათანობით დამოუკიდებლობას აღწევდნენ. უფრო გვიან, საქართველო სამეფოებად და სამთავროებად დაიყო და მთავრები ამა თუ იმ პერიოდში სუვერენის როლში გვევლინებიან (სამეგრელოს მთავარი, გურიის მთავარი და სხვა). ამჟამად ჩვენთვის საყურადღებოა ერისთავების დაყოფა-დიფერენცირება.

„აბოს მარტვილობაში“ აღარნახეს შემდეგ მისი შვილი ნერსე ერისთმთავრად მოიხსენიება⁷. ერისთავთერისთავი, როგორც ვიცით, პირველად „გობრონის მარტვილობაში“ გვხვდება.

„გობრონის მარტვილობა“ დაუწერია სტეფანე მტბევარს აშოტ ერისთავთერისთავის შეკვეთით 914-918 წლებში⁸. ამავე ძეგლის მიხედვით, ყველის ციხე ეკუთვნოდა გურგენ ერისთავთერისთავს⁹. აშოტ კუხი (896-918 წწ.) შვილი იყო გურგენ I კურაპალატის, აშოტ I დიდის შვილიშვილისა. აშოტ კუხი ატარებდა ერისთავთერისთავის

1. იქვე.

2. იქვე.

3. ძველი ქართული ლიტერატურის ქრესტომათია, I, ს. ვაუხნიშვილის რედ., 1946, გვ. 60.

4. იქვე, გვ. 80.

5. იქვე, გვ. 81.

ტიტულს და განაგებდა შავშეთ-არტაანს, სამცხესა და აჭარას; მისი სამფლობელოს ცენტრი იყო შავშეთ-არტაანი¹, რეზიდენცია კი ტბეთი; ამ აშოტ ერისთავთერისთავმა ხანძთას ახალი ეკლესია აღაშენა². მას, როგორც ერისთავთერისთავსა და ეკლესიის მამულებელს, იხსენიებს სუმბატ დავითის ძე³.

აშოტის გარდაცვალების შემდეგ მისი მემკვიდრე გახდა აშოტის ძმისშვილი გურგენი, რომლის შესახებ გიორგი მერჩულე წერს: „ხოლო გურგენ, ძმისწული აშოტისი. დიდი იგი ჭელმწიფე ფრიადითა ნათესავთაჲ, ღმრთის მიერ დაჯდა ერისთავთერისთავად და მან განასრულა ეკლესია იგი ახალი ხანძთისაჲ“⁴. აშოტის მემკვიდრეს, გურგენ ერისთავთერისთავს (918-941 წწ.) „დიდის“ სახელწოდება მიუღია, მას უწოდებენ აგრეთვე ხელმწიფეს. გურგენს გაუფართოვებია საქართველოს საზღვრები⁵. იგი, როგორც დიდი ერისთავთერისთავი, მოხსენიებული ჰყავს სუმბატ დავითის ძეს⁶. გურგენის ძმა დავითი ერისთავთერისთავი იყო⁷.

ბაგრატ IV ასევე ატარებდა ერისთავთერისთავის ტიტულს⁸. „მატიანე ქართლისაჲში“, X საუკუნის ამბებთან დაკავშირებით, მოხსენებულია „ერისთავთერისთავი გოდერძი“ (კახეთი)⁹.

გიორგი მერჩულეს გადმოცემით, მისი შრომა (გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრება) დაიწერა 950 წელს; ამ დროს გიორგი მერჩულე საქართვე-

ლოს მფლობელთა შესახებ წერს: „ქართველთა ზედა მთავრობასა აშოტ კურაპალატისასა, ძისა ადარნესი ქართველთა მეფისასა, აფხაზთა ზედა მეფობასა გიორგისასა, ძისა კონსტანტი მეფისასა, ერისთავთერისთავობასა სუმბატისასა, ძისა ადარნესესა, ძისა ბაგრატ მაგისტროსისასა, ერისთავობასა სუმბატისასა, ძისა დავით მამფლისასა“¹⁰.

გიორგი მერჩულეს პირველად მოხსენიებული ჰყავს იბერიის სამეფოს სუვერენი მთავრის ტიტულით. პირველად მოხსენიების საფუძველი ისიც არის, რომ იბერიის მეფე, ავტორის მიხედვით, ქვეყნის ხელმწიფეა. საყურადღებოა, რომ აშოტ კურაპალატი მთავარია, ხოლო მისი მამა ადარნასე მეფის ტიტულით არის მოხსენიებული. ამის მიზეზი შეიძლება საგარეო ვითარება, სახელდობრ, ბიზანტიასთან ურთიერთობა იყოს¹¹.

გიორგი მერჩულეს შემდეგ დასახელებული ჰყავს აფხაზეთის მეფე გიორგი, მეფე კონსტანტინეს ძე, მას მოსდევს ერისთავთერისთავი სუმბატი, ადარნასე მეფის შვილი, შემდეგ მაგისტროსი ადარნასე და ბოლოს დასახელებულია ერისთავი სუმბატი, დავით მამფლის შვილი. ჩამოთვლილ პირებს შორის ორი პირველი ხელისუფლების უმაღლესი წარმომადგენელია (მთავარი და მეფე), რაც შეეხება ერისთავთერისთავს, ის ნომინალურად მაინც, იბერიის მთავარს უნდა სცნობდეს სენიორად, მით უფრო, რომ მაგისტროსი და ერისთავი მთავრის ვასალებია. მაშასადამე, X საუკუნეში ერისთავთერისთავობის მატარებელი მსხვილი ფეოდალი მთავარია როგორც პირველი თანასწორთა შორის.

საქართველოს გაერთიანების შედეგად, მეფის ხელისუფლება გაძლიერდა და ერისთავთერისთავი მეფის მოხელე შეიქნა.

თამარის დროს იყვნენ შემდეგი ერისთავები: ბარამ ვარდანძე — სვანთა ერისთავი, კახაბერი კახაბერისძე — რაჭისა და თაკვერის ერისთავი, ოთაღო შარვაშის ძე — ცხუმის ერისთავი, ამაწელის ძე — არგვეთის ერისთავი, ოდიშის ერისთავი ბელიანი, ქართლის ერისთავი რატი სურამელი, კახეთის ერისთავი ბაკურ-ყმა მაგანის ძე, ჰერეთის ერისთავი გრიგოლის ძე ასათ და სამცხის ერისთავი ბოცო ჯაყელი¹².

1. ა. ინგოროყვა, გიორგი მერჩულე, 1954, გვ. 99.

2. ძველი ქართული ლიტერატურის ქრესტომათია, I, ს. ყუბანეიშვილის რედ., 1946, გვ. 121.

3. სუმბატ დავითის ძის ქრონიკა, ე. თაყაიშვილის რედ., 1959, გვ. 65.

4. ძველი ქართული ლიტერატურის ქრესტომათია, I, ს. ყუბანეიშვილის რედ., 1946, გვ. 121-122.

5. ა. ინგოროყვა, გიორგი მერჩულე, 1955, გვ. 100-103.

6. სუმბატ დავითის ძის ქრონიკა, ტექსტი გამოსცა შესავლით, შენიშვნებითა და ორი გენეალოგიური ტაბულით საქართველოს სსრ მეცნ. აკადემიის ნამდვილმა წევრმა ე. თაყაიშვილმა 1949 (საქართველოს მეც. აკად. გამომცემლობა, იფ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის ინსტიტუტი, „მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის“, ნაკვ. 27, გვ. 65).

7. იქვე.

8. სუმბატ დავითის ძის ქრონიკა, ტექსტი გამოსცა შესავლით, შენიშვნებითა და ორი გენეალოგიური ტაბულით საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ნამდვილმა წევრმა ე. თაყაიშვილმა, 1949 (საქართველოს სსრ მეცნ. აკად. გამომცემლობა, იფ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის ინსტიტუტი, „მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის“, ნაკვ. 27, გვ. 67).

9. ქართლის ცხოვრება, I, ს. ვახუშტის რედ., 1955, გვ. 300.

1. ძველი ქართული ლიტერატურის ქრესტომათია, I, ს. ყუბანეიშვილის რედ., 1946, გვ. 154.

2. ა. ინგოროყვა, გიორგი მერჩულე, 1954, გვ. 107-108.

3. ქართლის ცხოვრება, II, ს. ვახუშტის რედ., 1959, გვ. 33-34.

ჩამოთვლილი ერისთავები ერისთავთერისთავებია, ეს იქიდანაც ჩანს, რომ რატი ქართლის ერისთავი იმავე ისტორიკოსს მოხსენიებულ ჰყავს ამავე შრომის სხვა ადგილას როგორც ქართლის ერისთავთერისთავი¹. ერისთავთერისთავი მეფის ხელისუფლებისაგან თანდათ დამოუკიდებლობას აღწევს. გრიგოლ ერისთავთერისთავი კი უმეფობის ხანაში მხოლოდ მონღოლთა ხელისუფლებას ცნობს.

„მატიანე ქართლისას“ მიხედვით, აფხაზთა მეფემ გიორგი I-მ რომელიც იყო ძე ლეონისა, ძმა თეოდოსისა და დემეტრესი, „დაიპყრო ქართლი“ და მისცა ერისთავობა დემეტრეს ძეს². აფხაზთა მეფე გიორგი II-მ „მისცა ქართლი ძესა თესსა უხუცესსა კოსტანტისს“³. იმავე აფხაზთა მეფის გიორგი II-ის შვილი ლეონი იყო „ერისთავი ქართველისა“⁴.

ივ. ჯავახიშვილი აღნიშნავს: „საყურადღებოა, რომ აფხაზთა მეფეები თავდაპირველად ქართლის ერისთავთერისთავებად თავიანთი უფლისწულებს ნიშნავდნენ“⁵. ეს იმიტომ არის საინტერესო, რომ ქართლის ერისთავთერისთავობა განსაკუთრებით საპატიოდ ითვლებოდა და ეს ასე იყო როგორც X საუკუნეში, ისე გაერთიანების ეპოქაში.

ჩვენის აზრით, ერისთავთერისთავებსა და ერისთავებს შორის შეიძლება ყოფილიყო უფროს-უმცროსობა, ე.ი. ადმინისტრაციული დაქვემდებარება, არც სენიორალურ-ვასალური ურთიერთობა. ერისთავთერისთავები და ერისთავები, როდესაც ისინი მოხელეები იყვნენ, ექვემდებარებოდნენ მხოლოდ სუვერენს. რაც შეეხება მცირე ერისთავებს, ანუ „ცოტა“ ერისთავებს, ასეთი ერისთავები წყაროებში არ გვხვდება. მაგრამ ეს უფრო შემთხვევითი გარემოებით უნდა აიხსნას და ისინი სინამდვილეში უნდა ყოფილიყვნენ, მით უფრო, რომ მათი „დადგენილება“ იხსენიება „წესი“ შეუდგენიათ; მცირე ერისთავი, როგორც ერისთავი, როგორც მოხელე, მეფის ხელისუფლებას ემორჩილებოდა. ერისთავთერისთავის ან ერისთავის საგამგებლო ტერიტორიაზე შეიძლება ყოფილიყო მცირე ერისთავი და საგარაუდოა, ის ერისთავთერისთავთან ერისთავს ექვემდებარებოდა.

ლეონტი მროველი, რომელიც ჩამოთვლის ფარნაქაზის ძიერ განსჯებულ ერისთავებს თუ ერისთავთერისთავებს, მათდამი დაქვემდებარებულ მოხელეებში მოიხსენიებს სპასალარებსა და ათასისთავებს⁶. ამასადაშე, ლეონტი მროველი ერისთავს არ თვლის ერისთავთერისთავადმი, დაქვემდებარებულ მოხელედ.

ივ. ჯავახიშვილის აზრით, ერისთავთერისთავს ჰყავდა „ქვეშეთი მოხელეები“, „მათ შორის, რასაკვირველია, იყვნენ ყველა მის თემის ერისთავნი“⁷. ამასთანავე, ივ. ჯავახიშვილს მოჰყავს გელათის სახარების ერთი მინაწერი: „ყოველნი ერისთავნი და აზნაური, მღვდელნი და ყველნი მსახურნი ერისთავთერისთავისა“⁸. ამ ამონაწერიდან გამომდინარეობს, რომ ერისთავები ერისთავთერისთავებს ექვემდებარებოდნენ. გელათის სახარების ეს მინაწერი თ. ჟორდანიას დათარიღებულია 1047-1053 წლებით⁹. IX-XI საუკუნის ერისთავთერისთავებს, როგორც ჩანს, ექვემდებარებოდნენ ერისთავები, მაგრამ მეფის ხელისუფლების გაძლიერების ხანაში ერისთავთერისთავები და ერისთავები, როგორც მხოლოდ ცენტრალურ ხელისუფლებას ემორჩილებოდნენ. მცირე ერისთავები კი შეიძლება ერისთავების ქვემდებარენი იყვნენ.

ივ. ჯავახიშვილი მართებულად აღნიშნავს, რომ ერისთავთერისთავთა შორის იყო განსხვავება: „ყველა ერისთავთერისთავთა საგანგებო ერთნაირ ღირსებითად არ ითვლებოდა; მათ შორის ზოგი უფრო საპატიოდ იყო ცნობილი, ზოგს კიდევ ნაკლები მნიშვნელობა ჰქონდა“¹⁰. ივ. ჯავახიშვილის აზრით, „საერისთავთ-საერისთავოთა, ანუ სამთავროთაგან ყველას მეფის ხარისხი ეპყრათ და უადრესად საპატიოდ ისეთი ადგილები ითვლებოდნენ, რომელნიც წინათ მეფეთა საჯაროებად და სამეფოებად იყვნენ“¹¹. ასეთი იყო გუზანი, პატრონი ლარჯეთისა და შავშეთისა, „რომელი ძეგლთა მეფეთა ტაოელთა იდებულთა ადგილსა ზედა შეეწყალა პატრონსა“¹², თამარის პირველი ისტორიკოსის ცნობით, ზაქარია მხარგრძელი იყო „მჯდომი

1. იქვე, გვ. 32.

2. იქვე, გვ. 258.

3. იქვე, გვ. 266.

4. იქვე, გვ. 268.

5. ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, გ. I, 1928, გვ. 212.

ქართლის ცხოვრება, I, ს. ყაუხჩიშვილის რედ., 1955, გვ. 24-25.

ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, გ. I, 1928, გვ. 266.

ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, წ. II, 1913, გვ. 468.

თ. ჟორდანიას, ქრონიკები, I, 1892, გვ. 191.

ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, გ. I, 1928, გვ. 212.

ქართლის ცხოვრება, II, ს. ყაუხჩიშვილის რედ., 1959, გვ. 49.

სომეხთა მეფისა ადგილსა¹. ივ. ჯავახიშვილი განაგრძობს: „თუმცა სხვები მოხსენიებულნი არ არიან, მაგრამ საფიქრებელია, რომ სრულიად საქართველოს ყველა იმ საერისთავთ-საერისთავოების ადგილებიც, რომლებიც წინათ, გაერთიანებამდე დამოუკიდებელ სახელმწიფოებად ითვლებოდნენ, როგორც, მაგ., კახთა და რანთა სამეფო და სხვა, განსაკუთრებით საპატიო სახელისუფლოდ იყვნენ ცნობილნი და ამ სახელობით მქონელნიც მეფეთა ადგილსა მჯდომად იყვნენ ცნობილნი“².

გრიგოლ ერისთავთერისთავს ჰყავდა თავისი მოხელეები: ციხისთავი, მამასახლისი, გზირი და სხვ.³ რასაკვირველია, აქ ერისთავთერისთავის ყველა მოხელე არ არის ჩამოთვლილი. ისეთ დიდ მთავარს, როგორიც იყო ქართლის ერისთავთერისთავი, თავისი სამდივნო უსათუოდ ექნებოდა. ვიცით, რომ „მატიანე ქართლისას“ მიხედვით, თრიალეთის მფლობელს, ერისთავთერისთავს ლიპარიტს თავისი მწიგნობართუხუცესი ჰყავდა⁴.

ციხისთავის შესახებ ცნობები ნაკლებად გვაქვს შემონახული. „ევსტათი მცხეთელის მარტილობის“ (VI ს.) მიხედვით, ქალაქ მცხეთას განაგებდა ციხისთავი, მასვე ექვემდებარებოდა შედარებით წვრილი სამოსამართლო საქმეები⁵. X საუკუნისა და გაერთიანების ხანაშიც არიან ციხისთავნი, ანუ „ციხის უფალნი“⁶. ცნობილია ატენის ციხისთავი, მუხრანის ციხისთავი და სხვა⁷. როგორც ჩანს, ციხისთავები ციხეებს განაგებდნენ, აგრეთვე პატარა ქალაქებსაც⁸.

გრიგოლ ერისთავთერისთავი წერს: „დავთმე საციხო სამართალი“⁹. სიგელი წარმოადგენს შეწირულობითი შინაარსის ანდერძს, რომელიც მონასტერს შეუვალობას ანიჭებს. ამ შემთხვევაში ძეგლის ციტირე-

ბული ადგილი ისე უნდა გავიგოთ, რომ გრიგოლ ერისთავთერისთავმა შიომღვიმის მონასტრის სასარგებლოდ უარი თქვა მისი მოხელის — ციხისთავის სამოსამართლოს შემოსავალზე ან კიდევ მონასტრის ყმებისათვის ციხისთავისათვის დაწესებულ გადასახადზე. ძეგლში მოხსენიებული მამასახლისი მხოლოდით რიცხვშია, ისე როგორც „ძეგლი ერისთავთაში“. ამიტომ სავარაუდოა, რომ ძეგლის მიხედვით, საქმე გვაქვს არა სოფლის მამასახლისთან, არამედ ისეთთან, როგორიც გათვალისწინებულია „პეტრიწონის მონასტრის წესდებაში“ და „ევსტათი მცხეთელის მარტილობაში“¹.

ძეგლში მოხსენიებულია მესაბანჯრე — ცხვრის ფარის ძოვებისათვის გათვალისწინებული საბანჯაროს გადასახადის ამკრეფი². გზირი, რომელიც მოხსენიებულია ძეგლში, აღმინისტრაციული შინაარსის დაბალი მოხელეა — ბრძანების ადგილზე მიმტანი და გამომცხადებელი.

ძეგლში გათვალისწინებულია სასამართლო საქმეების გარჩევა:

1. თუ ერისთავისა და მღვიმის ყმები ერთმანეთს წაეკიდნენ, მათი სასამართლო შემოსავალი უნდა განაწილდეს ერისთავის მამასახლისისა და მონასტრის მოხელეს შორის: ერისთავის ყმისაგან მამასახლისმან აიღოს, ხოლო მონასტრის ყმისაგან — მონასტრის მოხელემ³.

2. თუ დასაურევბელი, ე.ი. სისხლის სამართლის საქმე ჰქონდეს ერისთავისა და მონასტრის ყმებს ურთიერთშორის, ერისთავის მამასახლისმა და მღვიმის მოხელემ „მართლითა სამართლითა დაუურვონ“⁴. დაურევბას, ე.ი. სისხლის განსაზღვრას. ორი მოხელე გააკეთებს ერთმანეთთან შეთანხმებით.

3. თუ მღვიმის კაცს ერისთავის კაცის სისხლი დაედვას, მღვიმის ხელისუფალმა სისხლის ფასი გადასცეს ერისთავის კაცს, როგორც მონასტრის წესია, თუ პირიქით მოხდა, ამას ერისთავის მოხელე შეასრულებს.

4. სხვა მხრივ, ერისთავის მამასახლისი მონასტრის ყმებს

1. იქვე, გვ. 55.

1. ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნ. 1, 1928, გვ. 212.

3. ქართული სამართლის ძეგლები, II, ი. დოლიძის რედ., 1965, გვ. 37-38.

4. ქართლის ცხოვრება, I, ს. ყაუხჩიშვილის რედ., 1955, გვ. 305.

5. ძეგლი ქართული ავთოგრაფიული ძეგლები, I, 1964, გვ. 31-32.

6. ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 307.

7. ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნ. 1, 1928, გვ. 207.

8. იქვე.

9. ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 37.

1. ივ. სურგულაძე, მამასახლისობის ინსტიტუტის შესახებ („მაცნე“, ფილოსოფიის, ფსიქოლოგიის, ეკონომიკისა და სამართლის სერია, 1972, №4).

2. ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 37.

3. იქვე.

4. იქვე.

გადასახდევინებლად ვერ მიადგება, მონასტრის საქმეებში ვერ ჩაერევა, მხოლოდ „შუა ჩამოდგების“ დაზარალებულსა და დამნაშავეს შორის და როგორც მონასტრის ხელისუფალი იტყვის, მამასახლისი იმას გააკეთებს.

5. თუ მღვიმის ყმას პარვა, ქურდობა დაუმტკიცდება, დამნაშავეს შვიდმაგი გადახდება: დამკარგავს დაუბრუნდება თავნი, ე.ი. ის, რაც დაკარგა, ხოლო შვიდეული ზღვევინება, რაც გათვალისწინებულია ქურდობისათვის, ის საერისთავოა, ე.ი. შვიდმაგი ღირებულება მონაპარისა დამნაშავეს გადახდება როგორც ჯარიმა ერისთავთერისთავის სასარგებლოდ და ამ შვიდმაგი ღირებულებაზე, ე.ი. ჯარიმაზე ერისთავთერისთავი გრიგოლი ხელს იღებს და უთმობს მონასტერს.

6. თუ მღვიმის ყმას მიაყენეს ვნება, აწყენეს რაიმე, ამის შესახებ ერისთავის მამასახლისი იურვის, ე.ი. ასეთი საქმეები ერისთავის მამასახლისის ექვემდებარება და გადასახდელსაც ერისთავის სასარგებლოდ აიღებს. ამ შემთხვევაში, წერია ძეგლში, ერისთავის მამასახლისი ისევ მოიქცევა, როგორადაც ის იქცევა, როცა ქვათახევის გლეხების საქმეებს არჩევს.

7. სხვა მხრივ შიომღვიმის მონასტერი თავისუფალია ერისთავის გადასახადებისაგან: „სხუამ ყოველი ამიხდია ჩუენი ბეგარამ და გაგუიშვია“.

ძეგლში პირდაპირ ნათქვამია, რომ მონასტერი „შეუვალი“ არის ჩვენი მოხელეებისაგან. შეუვალობა, ანუ იმუნიტეტი ძეგლში განსაზღვრულია. გრიგოლი წერს, რომ შეუვალობა მან მონასტერს მისცა, რათა მონასტერმა მისთვის სულის მოხსენიება დააწესოს. შეუვალობასთან დაკავშირებით გრიგოლი ჩამოთვლის იმ მოხელეებს, რომლებიც ვერ „შეველენ“, ე.ი. ვერ ჩაერევინა მონასტრის საქმეებში, ვერ შეაწუხებენ მონასტერს; ესენია: მამასახლისი, გზირი, მსახური და საერთოდ, ვერც ერთი „ხელისუფალი“.

ამასთანავე, გრიგოლი მიმართავს მომავალთა შვილებს, შვილისშვილებს, რომლებმაც უნდა დაიცვან მის მიერ მონასტრისათვის მიცემული შეუვალობა. ამ შემთხვევაში საყურადღებოა შემდეგი: ერისთავთერისთავი მიმართავს ყველას, შეასრულონ მისი დაწერილი, ხოლო თუ

ვინმემ დაარღვია ის, ამის ნება არ უნდა მისცეს მომავალში გრიგოლის „სახლის პატრონმან“. სახლი ამ შემთხვევაში მისი საფეოდალო, მისი სამთავროა და საინტერესო ის არის, რომ გრიგოლ ერისთავთერისთავი აქცენტს აკეთებს სწორედ „სახლზე“, ე.ი. სამთავროზე. ერისთავთერისთავი ამ შემთხვევაში მოხელე კი არა, მთავარი, მსხვილი ფეოდალია.

გრიგოლ ერისთავთერისთავი თავის „დაწერილს“ „ანდერძსაც“ უწოდებს. იგი მიმართავს ძმას ივანეს და შვილს ბეგას, რომ მეოთხედ მიდის სალაშქროდ და სთხოვს, მტკიცედ დაიცვან მისი ანდერძი.

არსებობდა კანონით მემკვიდრეობა და ანდერძითი. თუ ანდერძი არ არსებობდა, მემკვიდრეობის დამტოვებლის გარდაცვალების შემთხვევაში მემკვიდრეობა იხსნებოდა, ე.ი. მემკვიდრეობა გადადიოდა კანონით ან ჩვეულებითი სამართლის მიერ გათვალისწინებული წესით, შვილებზე, ძმაზე და სხვა. მაგრამ თუ მემკვიდრეობის დამტოვებელს უნდოდა სხვაგვარად მოეგვარებინა მემკვიდრეობის დატოვება, მაშინ ის წერდა ანდერძს.

ანდერძში ნების გამოცხადება განსაზღვრული ფორმით ხდებოდა. ეს გარემოება კარგად არის გამოხატული გრიგოლ ერისთავთერისთავის ანდერძში: „ეს ყოველი ჩემითა ნებითა დამიწერია, სრულითა ცნობითა, სიმართელესა შინა ტანისა ჩემისასა, მე ჳელითა ჩემითა ძესა სულკურთხეულისა სულა ქართლისა ერისთავთერისთავისასა, დიდად ვალიანსა ჩემსა სახლსა ზედა, მარჯუნით დგომასა ძმისა ჩემისა ივანესსა და წინა დგომასა ძისა ჩემისა ბეგასსა“.

მაშასადამე, ანდერძის დამტოვებელი აღნიშნავს, რომ ანდერძი მან დატოვა თავისი ნებით, ყოველგვარი იძულების გარეშე; ამასთანავე, ანდერძის დაწერის დროს ის სრულიად ჯანმრთელი იყო. ჯანმრთელობა აქ იმიტომ არის აღნიშნული, რომ შესაძლებელია, სავსებით დასუსტებული ადამიანი ადვილად მოექცეს სხვისი გავლენის ქვეშ ან სულეირად ჯანმრთელი არ იყოს.

საყურადღებოა, რომ გრიგოლი ანდერძს საკუთარი ხელით წერს. ის აღნიშნავს: „დავწერე ხელითა ჩემითა“. თუ ანდერძს, მისი დამტოვებელი არ დაწერდა თავიდან ბოლომდე, ყოველ შემთხვევაში

1. ქართული სამართლის ძეგლები, II. გვ. 39.

2. იქვე. გვ. 38.

3. იქვე. გვ. 39.

1. ქართული სამართლის ძეგლები, II. გვ. 38

2. იქვე.

დასაწყისის, უფრო კი დასასრულს საკუთარი ხელით წერდა.

გრიგოლ ერისთავთერისთავის ამ ანდერძის მიხედვით, ანდერძის სათვის საჭირო ყოფილა აგრეთვე მოწმეები.

ანდერძის მიხედვით, მონასტერს უყიდა სოფელი გავაზელ ფაენელთაგან. გრიგოლ ერისთავთერისთავს მონასტრის ნასყიდი სოფელი უსამართლოდ დაუბეგრავს. შიომღვიმის მონასტერს გრიგოლისათვის როგორც ზემოთ ვთქვით, ძვირფასი საჩუქრები მიუღებოდა, რა ფაენელთაგან ნასყიდი სოფელი ისეთივე იურიდიულ რეჟიმში დარჩენილიყო, როგორც ამ სოფლისათვის ფაენელთა ნასყიდობის წიგნში იყო გათვალისწინებული. საჩუქრებისა და ფულის გარდა, რომელიც მონასტერს გრიგოლისათვის მიუცია, „ოცი ღუკატი მისთა (ე. ი. გრიგოლისათ, ი. ს.) ყმათა მოურავისათა მიმიცემია“, წერს მონასტრის წარმომადგენელი, მართ გავაზელთა საქმისათვის, რომელსა მართლისა ნახევარსა აიღებდეს“, როგორც ეს „დადებული“ იყოს გრიგოლის მამის — სულა ერისთავთერისთავის დროს. ამ შემთხვევაში ვევაში ჩვენ გვანტერესებს ტერმინი „მოურავი“. მოურავი გვიან ფეოდალურ საქართველოში კონკრეტული სახელი იყო: იყვნენ ქალაქის მოურავები. ამ შემთხვევაში კი მოურავი მოხელის ზოგადი სახელი უნდა იყოს. თვითონ გრიგოლი ჩამოთვლის მოხელეებს: ცისთავს, მამასახლისს და გზირს. ხოლო მონასტრის წარმომადგენელი ამ სახელოებს „მოურავის“ სახელწოდებით იხსენიებს. ასევე ზოგადი მნიშვნელობით იხმარება ეს ტერმინი „ხელმწიფის გარიგებასა“ და სხვა ძეგლებში¹.

გრიგოლ ერისთავთერისთავის მამა ივანე მეაბჯრეთუხუცესობით არა მოხსენიებული. რასაკვირველია, ის მეფის მეაბჯრეთუხუცესი იქნებოდა და მას მეფის მეაბჯრენი ექვემდებარებოდნენ. იგი სამხედრო შინაარსის სახელო იყო და ამირსპასალარის სახელისუფლოში შედიოდა².

საეკლესიო ხელისუფალთაგან მოხსენიებულია: ქართლის კათალიკოსი, ქართლის მთავარეპისკოპოსი ალავერდელი, მანგლელი, გარეჯის

ეპისკოპოსი წარმომადგენელი, შიომღვიმის მონასტრის მთავარი და შიომღვიმის ბერი — არსენი³. სამართლის შინაარსის ტერმინებიდან შეგვიძლია გვხვდება: ნასყიდი, კანონი, სამართალი, უსამართლო, თავსება, ხელისუფალი, სასჯელი, პატიჟი, გაპატიჟება და სხვა⁴.

შეწირულობის დაწერილი მეჭურჭლეთუხუცესს კახა თორელისა რკონის მონასტრისადმი (1259წ.)

სიგელი მრავალმხრივ არის საყურადღებო. რკონის ამ სიგელში საუბარია ნასყიდობის განსაკუთრებულ რეჟიმზე. კახა თორელი წერს, რომ მისმა მამამ ღიდძალი მამულები დაუტოვა, მაგრამ რკონის მონასტრისათვის შესაწირი მამული მან მაინც იყიდა. შვილი არა მყავს, ამბობს თორელი, მაგრამ შეიძლება მომეცეს და არ მინდოდა ჩემი მამისეული ქონება მისთვის დაბეკო. ვთქვით შვილი არ მომეცა, მაშინ ჩემს ძმებს გადაეცემა ჩემი მამული და ქონება, ხოლო მამისეული რომ შემეწირა, მაშინ მემკვიდრეებს დააკლდებოდათ და მათ „არ ემართლები“. ამიტომაც სოფელი ზოგლე შემოგწირე და ეს იმიტომ გვაკეთე, რომ მონასტრისათვის შეუდავებელი იქნებოდა ასეთი შეწირულობა. აქ საყურადღებოა საკუთრების სხვადასხვა სახე: მემკვიდრეობით მიღებული ქონება, მამისეული მემკვიდრეობა ერთგვარად საერთოა მემკვიდრეებისათვის. ასეთ საკუთრებაზე პრეტენზია აქვთ მემკვიდრეებს. ამ შემთხვევაში მამისეული ქონება კახას ეკუთვნის, რომელსაც შვილი არა ჰყავს, მაგრამ შეიძლება ეყოლოს. ძმები კი ჰყავს. ამ შემთხვევაში საინტერესო ის არის, რომ ანდერძის დამტოველი ერთგვარად შეზღუდულია სამემკვიდრეო ქონებით.

კახა თორელი, მართალია, წერს, მამისეული ქონების შეწირვა „ცელმეწიფებოდაო“, მაგრამ იქვე დასძენს: არ „ვემართლებოდი“ კანონით მემკვიდრეებს ასე მოქცევასო, ე. ი. სამემკვიდრეო ქონების განსხვავებასო.

1. ქართული სამართლის ძეგლები, II. გვ. 43.

2. ქართული სამართლის ძეგლები. 1. ხელმწიფის კარის გარიგება. 2. დასტურდამალი. ივ. სურგულაძის რედაქცია. 1970, იბ. ლექსიკონებში — „მოურავი“, გვ. 183. 801-811; გვ. 103-106.

3. ივ. ჯავახიშვილი ქართული სამართლის კურსი. წგნ. II. ნ. 1928. გვ. 151-152; ქართული სამართლის ძეგლები. ი. სურგულაძე. 1970. გვ. 181.

1. ქართული სამართლის ძეგლები. II. გვ. 28-43.

2. იქვე. გვ. 39-43.

3. იქვე. გვ. 57-58.

ნასყიდი ქონება, როცა ის მემკვიდრეებზე გადადის. სამემკვიდრეო ხდება. სამემკვიდრეო ქონება საოჯახო, საერთო იყო. მემკვიდრეობის დამტოვებელი, მართალია, ამ ქონების მფლობელია, მაგრამ ანგარიში უნდა გაუწიოს მემკვიდრეებს. კახა თორელი წერს, შესაწირავი იმიტომ კიყიდე, რომ კანონით მემკვიდრეებისაგან შეუღებელი იყოსო. ეს ნიშნავს, რომ კანონით მემკვიდრეებს მემკვიდრეობის გახსნის შემდეგ უფლება ჰქონდათ სამემკვიდრეო ქონების მიმღებს შედავებოდნენ.

მაშასადამე, ძეგლის მიხედვით, ქართულმა სამართალმა იცის კანონით მემკვიდრეობა და ანდერძითი მემკვიდრეობა. კანონით მემკვიდრეობა ზღუდავდა ანდერძით მემკვიდრეობას.

წყისეს წარწერასთან (VII ს.) დაკავშირებით, აღსანიშნავია, რომ ნასყიდობის საფუძველზე წარმოშობილი საკუთრების უფლება განსაკუთრებით მტკიცე იყო და ამდენადვე შეუღებელი.

ძეგლში ნახმარია ტერმინები „მამული“ და „დედული“; „მამული“ მამისეულის მნიშვნელობით, „დედული“ — დედისეულის.

კახა განმარტავს, რომ ხოვლე მის მიერ არის ნასყიდი, მასში არაფერი არ ურევია არც მამისეული და არც დედისეული. მხოლოდ, ამბობს ის, მამაჩემმა „ასი ცხვარი და ექვსასი თეთრი მიბოძა და მისთვის მწირველი გამიჩენია“, ე.ი. მამის მიერ მოცემული თვითონ მამის სულის მოსახსენებლად გავაჩინე, მისი საჭიროებისათვის დავდევი და ამიტომ მამის ეს მოცემული სამემკვიდრეო ქონების ნაწილად არ ჩაითვლებაო. ბიძამ მიბოძა ხუთასი თეთრი. მაგრამ ბიძის ქონებაც სამემკვიდრეოში არ შედისო.

კახა თორელი წერს, რომ „ჩემი სულისათვის მიყიდა“ სოფელი ხოვლე და მასთან არავის საქმე არა აქვს, არც შვილსა და არც ძმას; „თუ შვილი მომეცეს და ერთიც სოფელი არღა ქონდეს“ ხოვლესთან ხელი არა აქვს „შიგაც ვერ გაიაროს“. ტყვედაც თუ ვინმე მოხვდეს ჩემი გვარისკაცი, წერს ავტორი, მაშინაც ხოვლეს ხელი არ ახლონო.

1. ივ. სურგულაძე, საქართველოს სახელმწიფო და სამართლის ისტორიისათვის, 1952, გვ. 49.

2. ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 58.

3. იქვე.

4. იქვე.

5. ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 64.

აღსანიშნავია, რომ ტყვის გამოსახსნელად ყოველმხრივ უნდა ეზრუნათ: მის გამოსახსნელად საფასური უნდა გამოეღოთ გვარისშვილებს, ახლისკაცებს. კახა თორელი ხაზგასმით აღნიშნავს, რომ ტყვის გამოსახსნის დროსაც შეწირულს ხელი არ ახლოთო. მეფეს რომ შეეცოდოთ მე ან ჩემმა მემკვიდრემ და ეს შეცოდება ისე დიდი იყოს, რომ აფლავის მოთხრასაც კი მემართლებოდეს, მაშინაც ხოვლე, როგორც შეწირული ისე განიხილოს (მეფემ) და მას ხელი არ ახლოს. თუ სამე დაანაშაული ჩავიდინო, სხვამხრივ გადამახდევინონ, ყველაფერი გამართვან, ხოლო შეწირულს ხელი არ ახლონ. თუ ცოცხალი აღარ იყო, ჩემი დაანაშაულისათვის თუნდაც „ძუალნი ძაღლთა მიუყარონ“, ღონდ ხოვლე შეუვალი იყოსო.

საყურადღებოა, რომ დაანაშაულისათვის თურმე საფლავის მოთხრაც კი შეიძლებოდა.

ძეგლში გვხვდება ტერმინი „ორტალი“, ანუ „ურტალი“. კახა თორელი მოგვითხრობს, რომ ის გაგზავნილი იყო ბაღდადში, რომელიც ონღოლების მიერ იყო აღებული (1259 წ.). იქ მან მრავალი ძვირფასი ნივთი შეიძინა. იგი აღნიშნავს, რომ მას არ ჰქონდა ფული და ორტალისაგან ლარი და თეთრი აიღო. როგორც ჩანს, არსებობდა ამხანაგო ორგანიზაცია „ორტალის“, ანუ „ურტალის“ სახით, რომელიც ასესხებდა ფულს, ყიდულობდა და ყიდდა მამულებს და ხვ. „ორტალი“, ალბათ, იურიდიული პირის უფლებებით სარგებლობდა. ასეთი ორგანიზაციის არსებობა XIII საუკუნის ფეოდალური საზოგადოების წიაღში მომხდარ დიდ ძვრებს ნიშნავდა.

ძეგლში დაპირისპირებულია „მემამულე“ და „მოსაკარგავე“. მამული ეწოდებოდა მამისეულ ქონებას, რომელიც მემკვიდრეობით აღდიოდა მამიდან შვილზე. „საკარგავი“ ეწოდებოდა სენიორის, ფეის მიერ სამსახურის პირობით მიცემულ მიწას. ორივე მიწის საკუთრების სახეებია — ერთი მემკვიდრეობითი, მეორე პირობითი. ამეფოს ხელისუფლება ცდილობდა მემამულეების მოსაკარგავებად

იქვე.

იქვე გვ. 58-59.

ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 59.

იქვე.

იქვე გვ. 58.

გადაქცევას, რაც ცენტრალური ხელისუფლების გაძლიერებას ნიშნავდა, ფეოდალები კი საკარგავების მემკვიდრეობით გადაქცევისათვის იბრძოდნენ, რაც მსხვილი ფეოდალის მეფის ხელისუფლებისაგან ამა თუ იმ სახის დამოუკიდებლობას ნიშნავდა¹.

„სამკვიდრებელი“ ძეგლში ნიშნავს ქონების მთელ კომპლექსს, რომელიც მონასტერს აქვს.

მოურავი ძეგლში, ზოგადად, მეურვეს ჰქვია, ის არ არის კონკრეტული სახელი; ძეგლში წერია: ვეზირები და დარბაზის კარის მოურავები². ან კიდევ, ეს ჩვენი დაწესებული შეწირულობა არავინ არ უნდა შეცვალოს, არც „წინამძღვარმა, ანუ ვინ სხუამა მოურავმა“, ე.ი. რომელიმე მოხელემო³.

ძეგლის მიხედვით, ვეზირი და დარბაზის კარის მოხელე ერთმანეთისაგან განსხვავებულია. ვეზირი მთავრობის, სავაზიროს წევრია, ის მმართველობის ცენტრალური ორგანოს მოხელეა. მეფის ხელისუფლებას სამეფო კარზე მრავალი მოხელე ჰყავდა. ეს მოხელები ძეგლში „კარის მოურავებად“ არიან მოხსენიებულნი⁴.

ძეგლში გვხვდება ტერმინი ქრთამი, რომელსაც დანაშაულის მნიშვნელობა აქვს⁵.

ანდერძის დამტოვებელი კახა თორელი რკონის ღვთისმშობელს სთხოვს, რომ ღვთის წინაშე დაიცვას ის, ჭისი „მეოხი“ იყოს. „მეოხი“ აქ დამცველს ნიშნავს⁶.

ძეგლში მოხსენიებულია „ავაზაკი“⁷ ცოდვილის მნიშვნელობით. ავაზაკი ეწოდებოდა დამნაშავეს, რომელიც მძიმე სახის სისხლის სამართლის დანაშაულს ჩადიოდა, მაგალითად, გაძარცვას, მკვლელობას და სხვ.

ანდერძის ავტორი არის მეჭურჭლეთუხუცესი. მეჭურჭლეთუხუ-

ცესი, „ჭელმწიფის კარის გარიგების“ მიხედვით, არის სავაზიროს წევრი, სამეფოს საფინანსო საქმეების გამგებელი⁸.

ამავე ძეგლში კახა თორელი ერისთავთერისთავად იწოდება⁹. დამამტკიცებელთა შორის არიან: ბეგა ქართლის ერისთავი, გრიგოლ ერისთავთერისთავის შვილი და გრიგოლის ძმა ივანე¹⁰. კახა თორელი არის ბეგას სიძე, ბეგას დის ხათუნას მეუღლე. ხათუნა თავის მხრივ წერს, რომ ჩემს ქმარს შეუწირავს, მეც მასთან ერთად ამისი შემწირველი ვარო¹¹.

ძეგლში მოხსენიებულია მსახურთუხუცესი გრიგოლი¹². მსახურთუხუცესი კარის მოხელეა, რომელიც სასახლის სამსახურს განაგებდა. სავაზიროში ის რუსუდან დედოფალმა შეიყვანა¹³.

სიგელის დამამტკიცებელნი არიან მეფეები, კათალიკოსები, საეკლესიო და საერო დიდი მოხელები.

ძეგლის ავტორი მონასტერს მიმართავს, რომ „გლეხთათვის კარგნი იყუენითო“¹⁴. ამაში შეიძლება დავინახოთ, იმდროინდელი ფეოდალური კლასის წარმომადგენლის, ამ კლასის პროგრესული ნაწილის მიერ შეგნება იმისა, რომ გლეხის შრომაზეა დამოკიდებული ფეოდალური საზოგადოების არსებობა, როგორც შემდეგში ამას არჩილ მეფე კიდევ უფრო დაწვრილებით განმარტავს. ამ შემთხვევაში კახა თორელი არჩილ მეფის წინამორბედი ხომ არ არის? ან შეიძლება ამაში მხოლოდ რელიგიური მოსაზრებით ნათქვამი სიტყვა ვიგულისხმოთ?

ძეგლი პირველად გამოცა თ. ჟორდანიამ¹⁵, მეორედ ი. დოლიძემ¹⁶.

ძეგლი რუსულად თარგმნა, შესავლითა და კომენტარებით გამოაქვეყნა ვ. დონდუამ¹⁷.

1. პ. გუგუშვილი. საქართველოს და ამიერკავკასიის ეკონომიური განვითარება XIX-XX სს. ტ. II, გვ. 119-126, 133-152.

2. ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 64.

3. იქვე, გვ. 61.

4. იქვე.

5. იქვე.

6. იქვე, გვ. 61, 62.

7. იქვე, გვ. 62.

1. ქართული სამართლის ძეგლები, II, სურგულაძის რედ., 1970, გვ. 28-29.

2. ქართული სამართლის ძეგლები, II, ი. დოლიძის რედ., 1965, გვ. 66-67.

3. იქვე, გვ. 65-66.

4. ქართული სამართლის ძეგლები, II, ი. დოლიძის რედ., 1965, გვ. 65-66.

5. იქვე, გვ. 65.

6. ქართული სამართლის ძეგლები, II, ი. სურგულაძის რედ., 1970, გვ. 29-30.

7. ქართული სამართლის ძეგლები, II, ი. დოლიძის რედ., 1965, გვ. 62.

8. თ. ჟორდანი, ქრონიკები..., გვ. 136.

9. ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 57-69.

10. Дрозд В. Писание о владении Казы Тореки в Рконский монастырь. ქართული წყაროთმცოდნეობა, II, 1968, გვ. 50-76.

ხელმწიფის კარის გარიგება

„ხელმწიფის კარის გარიგება“ XIV საუკუნის ძეგლია. ჩვენამდე მოაღწია ამ ძეგლის XVIII საუკუნის ხელნაწერმა. იგი დაღუპვას გადაარჩინა და გამოცა ექ. თაყაიშვილმა. ივ. ჯავახიშვილის აზრით, „ხელმწიფის კარის გარიგების“ მნიშვნელობა საქართველოს ისტორიისათვის, კერძოდ, ქართული სამართლის ისტორიისათვის განუზომელია. ექ. თაყაიშვილი წერდა: ხელმწიფის კარის გარიგების აღმოჩენა „ზეიმა ჩვენი ისტორიისათვის“.

ძეგლის აღდგენაზე მუშაობდნენ ექ. თაყაიშვილი, ივ. ჯავახიშვილი და ნ. მარი. ექ. თაყაიშვილსა და ნ. მარს განზრახული ჰქონდათ ამ ძეგლის რუსული თარგმანის გამოცემაც.

ძეგლი ნაკლული და ძნელად გასაგებია.

„ხელმწიფის კარის გარიგებაში“ დახასიათებულია გაერთიანებული ფეოდალური საქართველოს სახელმწიფოებრივი წყობა. ძეგლის მიხედვით, მეფე საერო და საეკლესიო ხელისუფლების მეთაურია. საეკლესიო დღესასწაულის დროს (ნათლისღება) „მეფე სადაც იყოს რაც სული კაცი არის ქრისტიანი“ იქ იყრიან თავს და მეფის მეთაურობით, დროშებით, მიემართებიან ეკლესიისაკენ. წყლის კურთხევის შემდეგ მეფე ეკლესიიდან იმავე წესით ბრუნდება სასახლეში. მეფე იწვევს დარბაზს თავისი შეხედულებით „დიდი წესითა და უმცროსითა“. ამ შემთხვევაში მეფის ხელისუფლებას, ისე როგორც ბიზანტიაში, თეოკრატიული ნიშნები აქვს. სავარაუდოა, რომ მეფის ხელისუფლების ასეთი ხასიათი ქრისტიანული ბიზანტიის გავლენითაც იყო განპირობებული.

„ხელმწიფის კარის გარიგებით“, მეფე განსაკუთრებული პატივით სარგებლობს. თითოეული მისი ნაბიჯი გაანგარიშებულია: დილით ვინ აცმევს ტანთ, როგორ მიესალმებიან, როგორ ლეხულობს კარის კაცებს და სხვა. ისიც არის გათვალისწინებული თუ მასთან ვინ არის,

როცა მეფე „უკაზმავია“. ვინ აწვდის სასმელს „თუ მეფესა ღამით მოეწყუროს“; როგორი ცერემონიით მოგზაურობს მეფე და სხვა. მეფის ცხოვრება ისე არის აღწერილი, როგორც აბსოლუტური მონარქისა საფრანგეთში. ძეგლის მიხედვით, მეფის ხელისუფლება შეუზღუდველია. აბსოლუტიზმი წარმოიშობა მაშინ, როცა ფეოდალიზმის წიაღში კაპიტალიზმის ჩანასახებია განვითარებული, აბსოლუტიზმი ფეოდალიზმის უკანასკნელი საფეხურია, ასეთი ვითარება-გარემოება კი XIV საუკუნის საქართველოში არ იყო.

XIII საუკუნეში ქართული სამართლის განვითარება მაღალ საფეხურზე ასული. არც ერთ ევროპულ ქვეყანაში არ იყო გამოშუშებული საკუთრების უფლების ამსახველი ტერმინი, ხოლო X საუკუნის ძეგლში (სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრება) ასეთი ტერმინი დამოწმებულია. დამოწმებულია აგრეთვე საკრედიტო ამხანაგობა (რკონის სიგელი); ექვთიმე მთაწმინდელის მიერ ბრალის პრობლემის დამუშავება მაღალ საფეხურზეა აყვანილი. ეს ასეა, მაგრამ კაპიტალიზმის ჩანასახები X-XIV საუკუნეების საქართველოში მაინც არ არის და აბსოლუტიზმის იდეები, რომელიც ძეგლშია, ამ დროის მიხედვით მოწინავე და პროგრესული, შეიძლება წარმოშობილიყო იმაზე ადრე, ვიდრე შესაძლებელი იყო მისი რეალურად განხორციელება.

თამარის დროს მეფის ხელისუფლება, მსხვილი ფეოდალების აჯანყების შედეგად შეიზღუდა. მეფე დარბაზს თავისი შეხედულებით იწვევდა. დარბაზი, როგორც საერო, ისე საეკლესიო მსხვილი ფეოდალებისაგან შედგებოდა. ოპიზართა სიგელში ჩამოთვლილია დარბაზის შემადგენლობა: ერისთავთერისთავები, ერისთავები, ეპისკოპოსები და სხვ. არ არიან დასახელებული კარის დიდი მოხელეები,

1. იქვე გვ. 35.

2. იქვე გვ. 38.

3. იქვე გვ. 37.

4. Адашев Пю., Абсолютная монархия на Западе, 1902.

5. ივ. სურგულაძე. საქართველოს ფეოდალური სახელმწიფო წყობილების ფორმის საკითხი „ხელმწიფის კარის გარიგების“ მიხედვით, ჟურნ. „საბჭოთა სამართალი“, №3, 1959.

6. ივ. სურგულაძე. საკუთრების უფლების ინსტიტუტი ფეოდალური საქართველოს სამართლის ძეგლების მიხედვით, იოს. შრომები, XXXV, 1949.

7. ივ. სურგულაძე. სულთან-საბა ორბელიანის პოლიტიკური და ადრინდელი შეხედულებანი, 1953, გვ. 149-172.

1. ივ. ჯავახიშვილი. ქართული სამართლის ისტორია, I, 1928, გვ. 67-68.

2. ექ. თაყაიშვილი. ხელმწიფის კარის გარიგება, 1920, გვ. XXXVIII.

3. ქართული სამართლის ძეგლები, ი. სურგულაძის რედ., 1970, გვ. 1-2.

4. იქვე, გვ. 33.

5. იქვე.

6. იქვე, გვ. 32.

რაც სიგელის ნაკლულოვანებას უნდა მიეწეროს. დარბაზს მეფისათვის მრჩეველის მნიშვნელობა ჰქონდა. მისი მოწვევა, ფორმალურად, მეფის ნება-სურვილზე იყო დამოკიდებული. ფორმალურად ვამბობთ იმიტომ, რომ სინამდვილეში მეფე სახელმწიფოს განაგებდა მსხვილ ფეოდალებთან „ერთნებაობით“; ერისთავები, რომელნიც თამარ მეფემ „განაჩინა“, მეფესთან ერთად მართავდნენ სამეფოს. „ერთნებაობითა შვიდსავე სამეფოსა დიდებულთა“ — წერია ხელმწიფის კარის გარიგებაში¹. თამარი დიდი მოხელეების დანიშვნის საკითხს დიდებულების დაკითხვით, მათთან შეთანხმებით წყვეტდა.

საკითხავია, თუ როგორია საქართველოს გაერთიანებული სახელმწიფო ფორმის მხრივ? აქ უნდა განვასხვავოთ ერთმანეთისაგან ფორმალური და ფაქტიური მდგომარეობა, რომელიც თამარ მეფემდე იყო. დავით აღმაშენებლისა და გიორგი III-ის დროს, ე.ი. დიდ მეფეთა ხანაში, მეფის ხელისუფლება ფორმალურად არ იყო შეზღუდული; ფაქტიური მდგომარეობის მხრივ კი, მეფე მსხვილ ფეოდალებთან მუდმივ ბრძოლაში იმყოფებოდა. მართალია, ქვეყანა გაერთიანებული იყო, მაგრამ მეფეები სამეფოში შემავალ სამეფო-სამთავროებს ამ უკანასკნელთათვის დამახასიათებელი კანონებითა და წეს-ჩვეულებებით მართავდნენ. დავით აღმაშენებელმა სახელმწიფოს ცენტრალური ხელისუფლების განსამტკიცებლად მნიშვნელოვანი რეფორმები ჩაატარა, მაგრამ შემდეგში მოვლენათა განვითარება სამეფოს ცენტრალიზაციის გაძლიერების მიმართულებით არ წავიდა. ამ გარემოებას მთელი რიგი მიზეზები აპირობებდა. მთავარი ის იყო, რომ ეკონომიკური განვითარება არ უწყობდა ხელს ხელისუფლების ცენტრალიზაციას. საქმე ისაა, რომ მსხვილი ფეოდალების ალაგმვა, მეფის ხელისუფლების გაძლიერების მიზნით, მათ ეკონომიკურად დასუსტებას საჭიროებდა, სინამდვილეში კი, მეფე, ფეოდალებთან მორიგების მიზნით, მიწებს მსხვილ ფეოდალებს უწყალობებდა, რის გამოც გლეხობა და წვრილი აზნაურობა მსხვილი ფეოდალების ხელში გადადიოდა. ამის გარდა, საქართველოს გაერთიანებას წინ უსწრებდა საქართველოს ცალკე სამეფოებად დაყოფის ხანგრძლივი პერიოდი. ეს ტრადიცია ძლიერი იყო. დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა იმ გარემოებას, რომ საქართველო ხშირად იყო ობიექტი ძლიერი დამპყრობი სახელმწიფოების

ოკუპაციისა. ამასთანავე, ეს სახელმწიფოები კულტურით უფრო დაბალ საფეხურზე იდგნენ, ვიდრე საქართველო და მათი დამპყრობა ხელს უშლიდა ინტენსიური მეურნეობის განვითარებას (თურქ-სელჩუკები, მონღოლები და სხვ.).

სავაზირო — მეფის დასაყრდენი — დარბაზის საწინააღმდეგოდ, ბიუროკრატიული დაწესებულება იყო, რომელსაც მეფის ხელისუფლების გაძლიერებისათვის ხელი უნდა შეეწყო. სავაზირო ექვსი ვეზირისაგან შედგებოდა, მეექვსე ვეზირად მსახურთუხუცესი მხოლოდ რუსუდან დედოფლის დროიდან გვხვდება. ათაბაგობა კი საქართველოში თამარის მეფობის უკანასკნელ წელს შემოიღეს და პირველი ათაბაგი ივანე მხარგრძელი იყო, რომელმაც ათაბაგობა თავისი თხოვნით მიიღო¹.

ცნობილია, დავით აღმაშენებელმა ჭყონდიდელს მწიგნობართუხუცესობა მისცა იმ მიზნით, რომ მეფის ხელისუფლებას ეკლესიაც მორჩილი ჰყოლოდა; ჭყონდიდელი ეპისკოპოსია და მისი მწიგნობართუხუცესობა, ე.ი. კანცლერობა, ანუ პრემიერ-მინისტრობა იმასაც ნიშნავდა, რომ კანცლერს, როგორც სასულიერო პირს ხელი მიუწვდებოდა ეკლესიაზეც. მწიგნობართუხუცეს-ჭყონდიდლობა ემთხვევა შედარებით ძლიერი მეფის ხელისუფლების არსებობას და ამ სახელოს საბოლოო გადაშენებას დაემთხვა (XIV ს.) საქართველოს პოლიტიკური დაშლის დასაწყისი.

მწიგნობართუხუცესი-ჭყონდიდელი მეფის შემდეგ პირველი პირია. გიორგი III-ის დროს მოხსენებულია ვეზირები, მაგრამ ისინი კონკრეტულად დასახელებული არ არიან². გიორგი III-ის დროიდან იხსენიება ამირსპასალარი და მანდატურთუხუცესი³. ყუთლუ-არსლანი, რომელმაც თამარის წინააღმდეგ აჯანყება მოაწყო, მეჭურჭლეთუხუცესი იყო⁴. მაშასადამე, თამარის დროს იყო კარის შემდეგი თანამდებობები: მწიგნობართუხუცეს-ჭყონდიდლობა, ამირსპასალარობა, მანდატურთუხუცესობა და მეჭურჭლეთუხუცესობა. მსახურთუხუცესობა თამარ მეფის დროსაც იყო და ეს თანამდებობა ივანე მხარ-

1. ქართული სამართლის ძეგლები, ივ. სურგულაძის რედ., 1970. გვ. 46.

1. ივ. სურგულაძე. ნარკვევები საქართველოს სახელმწიფოს და სამართლის ისტორიიდან. 1965. გვ. 36; ქართლის ცხოვრება, I. ს. ყაუხჩიშვილის რედ., 1955. გვ. 370.

2. ქართლის ცხოვრება, I. გვ. 10.

3. აბუ. II, II, 1959. გვ. 6, 16, 20.

4. იქვე, გვ. 31.

გრძელს ეჭირა. მაგრამ მაშინ მსახურთუხუცესი არ იყო კვლავ „ხელმწიფის კარის გარიგების“ ავტორის ცნობით. „მსახურთუხუცესი მანაველი რუსუდან მეფეს შეუყვანია სავაზიროში“. როგორც ჩანს, „სავაზირო“ დაწესებულებაა. ძეგლის მიხედვით, სავაზირო ისეთ დაწესებულებადაა მოხსენიებული, რომელშიც ვეზირები დიოდნენ და რომელიც რუსუდან მეფემდეც არსებობდა. თუმცა „ქართლის ცხოვრება“ გიორგი III-მდე ვეზირებს არ იხსენიებს, მაგრამ როგორც აღვნიშნეთ, რუსუდანის დროს სავაზირო ისეთ კონსტრუქციას მოცემული, რომელიც მის არსებობას წინათაც გულისხმობდა.

აღსანიშნავია, რომ „სავაზირო“ გვხვდება X საუკუნის ძეგლში „მამათა ცხოვრება“ და ის „სათათბიროს“ ნიშნავს¹, ხოლო „ვაზირო“ იმავე ძეგლის მიხედვით, „თანამზრახველობას“ ნიშნავს². ე.ი. საუბრობს, რომ „ხელმწიფის კარის გარიგების“ „სავაზირო“ წინა პირობიდან მომდინარეობს.

„ამირან-დარეჯანიანში“ დამოწმებულია „ვაზირთა უხუცესი“, ანუ იყო მწიგნობართუხუცეს-ჭყონდიდელი.

„ვეფხისტყაოსანში“ ნახსენებია მთავარი ვეზირი არაბეთის მეფეს აგრეთვე ამირსპასალარი, ამილახორი და სხვ³.

„ხელმწიფის კარის გარიგებაში“ კი სავაზიროში 6 ვეზირი შეიყვანა იგი მთავრობის სახით, მუდმივად მოქმედი დაწესებულებაა.

საინტერესოა სავაზიროს მოწვევის საკითხი. ძეგლში ვკითხულობთ: „და თუ ვეზირობა იყოს მათ მოახსენონ ჭყონდიდელსა, ბაგსა, ამირსპასალარსა, მეჭურჭლეთუხუცესსა, მსახურთუხუცესსა და ამილახორსა“⁴. რას ნიშნავს სიტყვები: „და თუ ვეზირობა მათ მოახსენონ“. ვინ არიან ეს „მათ“? ჩამოთვლილ მოხელეებს თუ ანთი საგამგეო დარგი აქვთ და ყოველდღიურად იმას განაგებდნენ ამასთანავე მნიშვნელოვანი სახელმწიფოებრივი საკითხების გადასაჭრელად სავაზიროში იკრიბებიან. შეიძლება „მათ“, ამ შემთხვევაში, იმ ვეზირ

ნიშნავდეს, რომლებიც ქვემოთ ჩამოთვლილია. სხვაგვარად „მათ“-ის გაგება არ ხერხდება. სავაზიროს მოწვევის ინიციატივა მეფეს უნდა ეკუთვნოდეს ან მწიგნობართუხუცეს-ჭყონდიდელს, რამდენადაც ვეზირთა უპირველესის შესახებ ძეგლში წერია: „ჭყონდიდელი მამა არს მეფისა, აგრეთვე ყველა საურავი უმისოთ არ იქნების“⁵. ძეგლში განმეორებულია, რომ ჭყონდიდელი მამა არს მეფისა⁶.

საინტერესოა, სავაზირო მუდმივად მოქმედი დაწესებულება იყო თუ დროებითი, ე.ი. ისეთი, რომელსაც საჭიროების მიხედვით იწვევდნენ. სავაზიროს, თუ მეფე ესწრებოდა, ის ხელმძღვანელობდა, ხოლო სხვა შემთხვევაში მწიგნობართუხუცეს-ჭყონდიდელი. „ხელმწიფის კარის გარიგებაში“ აღწერილია სავაზიროს მუშაობა, რომელსაც მეფე ხელმძღვანელობს. სავაზიროს მეფის სასახლეში იწვევდნენ. სხლომის დაწყებამდე ხდებოდა „ჯალაბის გაყრა“⁷; ჯალაბი ოჯახის წევრებს ნიშნავს: ცოლს, ყმაწვილებს⁸. აქ უნდა იგულისხმებოდეს მეფის ოჯახის წევრები; როდესაც სავაზიროში მეფე თავის ადგილს დაიჭერდა, მსახურთუხუცესი, როგორც სასახლის ვეზირი, ვეზირებს სხლომის დაწყებას აუწყებდა და მწიგნობართუხუცეს-ჭყონდიდელი, ათაბაგი, მანდატურთუხუცესი (ხელნაწერის დაზიანების გამო მანდატურთუხუცესი გამოტოვებულია) და მეჭურჭლეთუხუცესი თავიანთ ადგილებს იკავებდნენ⁹. ვეზირები სხედან. ამილახორი დგას, „ვეზირობა ესმის და იგი არას იტყვის“¹⁰.

მწიგნობართუხუცეს-ჭყონდიდელთან დგას საწოლის მწიგნობარი, როგორც მისი მოადგილე, მას ხელში საწერელი უჭირავს. „ამირეჯიბი შუაზე დგას“¹¹. იგი მანდატურთუხუცესის მოადგილეა და სავაზიროს სათათბირო ხმის უფლებით ესწრება, ასევე ამილახორი; იგულისხმება რომ აქვეა მანდატურთუხუცესი. მესაწოლეთუხუცესი გარეთ დგას, „მეფის ზურგით“¹². იგი დიდი მოხელეა, ემსახურება მეფეს მაშინაც, როცა ის „უკაზმავია“¹³. მესაწოლეთუხუცესს ექვემდებარება

1. ქართული სამართლის ძეგლები, 1970, გვ. 41.

2. ი. აბულაძე. ძველი ქართული ლექსიკონი. 1973.

3. იქვე.

4. ძველი ქართული ლიტერატურის კრესტომათია, II. ს. ყუბანეიშვილის რედ., 1949, გვ. 5.

5. იე. სურგულაძე. სავაზირო „ვეფხისტყაოსანის“ მიხედვით. ტურმ. „მნათობი“. №12.

6. ქართული სამართლის ძეგლები, 1970, გვ. 49.

1. იქვე, გვ. 39.

2. იქვე, გვ. 49.

3. ქართული სამართლის ძეგლები, 1965, გვ. 49.

4. იქვე, გვ. 32.

5. იქვე, გვ. 56.

6. იქვე, გვ. 50.

7. იქვე, გვ. 56.

დებარება 700 სახლი მესაწოლე. ძირითადად აზნაურები, რომელთაც მეფის დაცვა ევალებათ. სავაზიროს სხდომის დროს იქვე არის მოღარეთუხუცესი, რომელიც „სალაროს კართა შიგან დგას, გამო-სავალსა“¹. იქვე, მაგრამ, სავაზიროს გარეთ იცდინან: მეაბჯრეთუხუ-ცესი, განმგეთუხუცესი, საჭურჭლის ნაცვალი, მესტუმრე და ზარდახნის მწიგნობარი². ესენი დიდი მოხელეებია, რომლებიც სავაზიროს რაიმე განკარგულებას უცდინან: „ვინცა ხელისუფალნი სამოციქულოდ უნ-დათ, შეასხმენ და გაგზავნიან“³. ამასთანავე, „მწიგნობარს ჭყონ-დიდელი გადასცემს და ასწერენ. და იურვიან, რაც სასაურვო იყოს“⁴. აი, ყველაფერი ის, რაც სავაზიროს საქმიანობას შეეხება. სიტყვა „სამოციქულოდ“, როგორც ჩანს, ფართოდ უნდა გაეიგოთ.

ი. აბულაძეს „მოციქული“ განმარტებული აქვს როგორც „მიმთხრობი“, დესპანი, გაგზავნილი⁵. ასეთი „მოციქული“ შეიძლება და გაგზავნილი ყოფილიყო საზღვარგარეთ, აგრეთვე ქვეყნის შიგნით რაიმე საკითხის მოსაგვარებლად, მაგალითად, ლაშქრის მოსაწვევად, ადგილზე რაიმე განკარგულების შესასრულებლად და სხვა. თუ საჭირო იყო, სათანადო საბუთიც შედგებოდა. ამისათვის მწიგნობარ-თუხუცეს-ჭყონდიდელს მწიგნობრები ჰყავდა. ძეგლში, სავაზიროს მუშაობასთან დაკავშირებით, მოხსენიებულია საწოლის მწიგნობარი, ზარდახნის მწიგნობარი და მწიგნობარი⁶.

სააჯო კარს, როცა ორშაბათობით მწიგნობართუხუცესი-ჭყონდიდელი საქმეების განსახილველად დაჯდებოდა, მასთან ერთად იყვნენ სა-წოლისა და ზარდახნის მწიგნობარნი. „ზარდახნის მწიგნობარი საწოლის მწიგნობარის გვერდით“⁷ იდგა. გარდა ამ ორი მწიგნობრისა, მწიგნობართუხუცეს-ჭყონდიდელს ექვემდებარებოდა 24 მწიგნობარი⁸.

1. იქვე, გვ. 37.

2. იქვე, გვ. 50.

3. იქვე.

4. იქვე.

5. იქვე.

6. ი. აბულაძე, ძველი ქართული ენის ლექსიკონი, 1973.

7. ქართული სამართლის ძეგლები, 1970, გვ. 50.

8. იქვე, გვ. 34.

9. იქვე, გვ. 46.

სავაზიროს „ურვა“ საჭიროებდა სხვადასხვა ხასიათის დოკუმენ-ტის შედგენას, რასაც მწიგნობარნი და სამეფო კანცელარია აკეთებ-და მწიგნობართუხუცეს-ჭყონდიდელის ხელმძღვანელობით. ძეგლის მიხედვით, აღნიშნული „სასაურვო“, ანუ საქმიანობა ეხებოდა სავაზიროს მუშაობას, სადაც იხილებოდა ყოველგვარი მნიშვნელოვანი საკითხი, რომლის გადაწყვეტა არ შეეძლო ერთ რომელიმე უწყებას. ამის-ათვის საჭირო იყო უწყების, ანუ მმართველობის სხვადასხვა დარ-გის მეთაურების, ე.ი. ვეზირების შეკრება.

ექვსი ვეზირისაგან შემდგარ სავაზიროს (რომელიც რუსუდან მეფის დროიდან ჩამოყალიბებული ჩანს), წინ უნდა უსწრებდეს „4 ვეზირისაგან შემდგარი სავაზირო“ მწიგნობართუხუცეს-ჭყონდიდ-ელის, ამირსპასალარის, მანდატურთუხუცესისა და მეჭურჭლეთუხუ-ცესის შემადგენლობით. აღვნიშნეთ, რომ სავაზიროს შესახებ ცნობები მხოლოდ „ხელმწიფის კარის გარიგებაშია“⁹.

აღსანიშნავია, რომ „ხელმწიფის კარის გარიგება“ ძვირფას ცნობებს შეიცავს მოძღვართ-მოძღვრის შესახებ: არსად, არც ერთ წყაროში ამ ინსტიტუტის შესახებ ცნობები არ მოიპოვება. „ხელმწიფის კარის გარიგების“ მიხედვით, მოძღვართ-მოძღვარს სახელმწიფოში ისეთი პა-ტივი აქვს როგორიც არც ერთ მოხელეს. მეფის შემდეგ ის პირველი პირია. დარბაზობის დროს მოძღვართ-მოძღვარს მეფე მეტი პატივით ღებულობს, ვიდრე კათალიკოსებსა და მწიგნობართუხუცეს-ჭყონდიდელს¹. მოძღვართ-მოძღვარი სწავლული ბერია. შესაძლებელია ის გელათის აკადემიის რექტორი იყო, მოძღვართა მასწავლებელი, რომელსაც საკ-უთარი სკოლა ჰქონდა ამ სიტყვის ფართო მნიშვნელობით და საკუ-თარი მოწაფეებიც ჰყავდა. ეს იმის მაჩვენებელია, თუ განვითარების რაოდენ მაღალ საფეხურზე იდგა მაშინდელი საქართველო².

ძეგლი გამოცემულია ექვთიმე თაყაიშვილის³, ი. დოლიძისა⁴ და ი. სურგულაძის მიერ⁵.

1 ქართული სამართლის ძეგლები, 1970, გვ. 43-44-47-48.

2. იქვე, გვ. 30-31.

3. ვ. თაყაიშვილი, ხელმწიფის კარის გარიგება, 1920.

4. ქართული სამართლის ძეგლები, II. ტექსტები გამოსცა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო პროფ. ი. დოლიძემ 1965, გვ. 80-101.

5 ქართული სამართლის ძეგლები, 1970, გვ. 1-211.

წესი და განგება მეფეთ კურთხევისა (XIV ს.)

„წესი და განგება მეფეთ კურთხევისა“ საქართველოს სახელმწიფოებრივი წყობილების შესწავლის თვალსაზრისით შესანიშნავი ძეგლია. სამოხელეო წყობილების გასათვალისწინებლად ის „ხელმწიფის კარის გარიგების“ ცნობებს ავსებს და ადასტურებს.

ძეგლის პირველი გამომცემლის ს. კაკაბაძის აზრით, ძეგლში მოხსენიებულია ათაბაგობის ინსტიტუტი, რომელიც XIII საუკუნის დასაწყისში შემოიღეს; აგრეთვე აფხაზეთის კათალიკოსი. აფხაზეთის საკათალიკოსო XII ს-ის ბოლოსა და XIII ს-ის დასაწყისში უნდა იყოს დაარსებული. ამიტომ, ს. კაკაბაძის აზრით, ძეგლი XIII საუკუნეზე ადრინდელი არ შეიძლება იყოს¹.

ნ. ბერძენიშვილი ყურადღებას აქცევს იმ გარემოებას, რომ ძეგლში მსახურთუხუცესი ვეზირებს შორისაა მოხსენიებული, ხოლო მსახურთუხუცესს ვეზირობა რუსუდან მეფემ უბოძა. ნ. ბერძენიშვილი ვარაუდობდა, რომ ძეგლი არ შეიძლება შედგენილი ყოფილიყო XIII საუკუნის 40-იან წლებზე ადრე².

ძეგლი მეორედ გამოსცა ი. დოლიძემ³, რომელიც ვარაუდობს, რომ იგი XIII საუკუნის II ნახევარშია შედგენილი⁴.

ივ. ჯავახიშვილი აღნიშნავს, რომ მეფის კურთხევის წესი, როგორც თამარის პირველი ისტორიკოსის შრომიდან ჩანს, ცნობილი ყოფილა საქართველოში⁵.

თამარის ისტორიკოსის სიტყვით, თამარის მეფედ კურთხევის დროს „ვინათგან ლიხთ-იმერეთგან იყო წესი დადგმად გვირგვინსა თავსა სამეფოსა“, ამიტომ მოიწვიეს „ეპისკოპოსი ქუთათელი ანტონი, საღირის ძე“ და სწორედ ამან შეასრულა ეს წესი⁶. მაშასადამე, მეფისათვის გვირგვინი ქუთათელს უნდა დაედგა. ტახტზე ასვლა და

მეფეთ კურთხევა ისეთი მნიშვნელოვანი მოვლენა იყო, რომ ამისათვის სავსებით გარკვეული განაწესი უნდა არსებულიყო. სავარაუდოა, რომ ამის შესახებ წერილობითი განაწესი არსებობდა. აფხაზეთის საკათალიკოსო კათედრის დაარსების შემდეგ (XIII საუკუნის დასაწყისი) აფხაზეთის კათალიკოსი ქუთათელს შედავებია: დასავლეთ საქართველოს საეკლესიო უმაღლესი იერარქი მე ვარ და მეფის კურთხევაც მე მეკუთვნისო. „ხელმწიფის კარის გარიგების“ მიხედვით, „დაისარჩლენ აფხაზეთის კათალიკოსი და ქუთათელი იოვანე“. იოვანემ თურმე კათალიკოსს უთხრა: ორჯერ-სამჯერ „ჩემს საყდარსა შიგან“ მეფეები დამილოცავს, ე.ი. მეფედ მიკურთხებიანო, ამიტომ „გვიგვინი, ანუ სკიპტრა ჩემს საყდარსა შიგან არ დასდევ?“⁷. დავა, „ვეზირთა და ერთობილთ ლაშქართა“ გადაწყვეტილებით, ქუთათელის სასარგებლოდ გადაწყდა და „სკიპტრა ქუთათელს გაუჩინეს“⁸.

თამარის ისტორიკოსის მიხედვით, როგორც აღვნიშნეთ, მეფის კურთხევა ქუთათელს უნდა შეესრულებინა, „ხელმწიფის კარის გარიგების“ მიხედვით, ქუთათელს აფხაზეთის კათალიკოსი შედავებია, ხოლო „წესისა და განგების“ მიხედვით, მეფის კურთხევა მხოლოდ კათალიკოსს შეეძლო. საკითხავია, რომელია უფრო ადრინდელი ძეგლი: „წესი და განგება“, თუ „ხელმწიფის კარის გარიგება“. უწინდელი უნდა იყოს მეორე, რადგან მასში საუბარია ქუთათელის მიერ მეფის კურთხევაზე. „ხელმწიფის კარის გარიგებაში“ ეს ძეგლი წესი სადავოდ გამზდარა; „წესისა და განგებაში“ ხაზგასმულია, რომ მეფის კურთხევას მხოლოდ საქართველოს კათალიკოსი ასრულებსო: „ხოლო ესე საცნაურ იყავნ, რომელ თვინიერ კათალიკოზისა არა ვისგან ჯერ არს კურთხევა“⁹.

სამეცნიერო ლიტერატურაში ცნობილია, რომ „ხელმწიფის კარის გარიგება“ XIV საუკუნეშია შედგენილი, ზემოთ კი ვთქვით, რომ „წესი და განგება მეფეთ კურთხევისა“ XIII საუკუნის ძეგლად მიჩნიათ. ეს ორი ძეგლი დაახლოებით ერთსა და იმავე პერიოდში უნდა ყოს შედგენილი. ჯერ „ხელმწიფის კარის გარიგება“ და შემდეგ „წესი და განგება“. სავარაუდოა, რომ ორივე ძეგლი XIV საუკუნისაა.

რას ნიშნავს „დასდევს“ ან „გაუჩინოს“? ჩანს, თითქოს მეფის კურთხევის გვირგვინი ქუთათელის ეკლესიაში ინახებოდა, ასე ესმის

1. ს. კაკაბაძე. მეფის კურთხევის წესი. შედგენილი XIII საუკ. დასაწყისში.

2. ნ. ბერძენიშვილი. დასავლეთ საქართველოს საეკლესიო წესწყობილება („მომხილელი“, 1. 1926. გვ. 105-106).

3. ქართული სამართლის ძეგლები. II. 1965. გვ. 50-54.

4. იქვე. გვ. 597.

5. ივ. ჯავახიშვილი. ქართული სამართლის ... II. 1. 1928. გვ. 68.

6. ქართლის ცხოვრება, II. ს. კაუხიშვილის რედ., 1959. გვ. 26-27.

ქართული სამართლის ძეგლები, 1970. გვ. 45.

ტექსტის ეს ადგილი ივ. ჯავახიშვილს¹. ჩვენი აზრით, ეს ადგილი ბუნდოვანია: რატომ უნდა ინახებოდეს მეფის გვირგვინი ეკლესიაში და არა მეფის სასახლეში? შესაძლებელია, ის გვირგვინი, რომლითაც მეფეს აკურთხებდნენ ტახტზე ასვლისას, მხოლოდ ამ ცერემონიისათვის იყო განკუთვნილი და მეფე სხვა დროს არ დაიდგამდა, ე.ი. სხვა შემთხვევისათვის მას სხვა გვირგვინი ჰქონდა. მაგრამ სინამდვილესთან ის უფრო ახლოა, რომ მეფის გვირგვინი სასახლეში იყო და რომელი გვირგვინიც უნდოდა იმას დაიდგამდა.

თამარ მეფე როცა აკურთხეს, დასავლეთ საქართველოდან ქუთათელი თბილისს „აწვიეს“ და გვირგვინი აკურთხებინეს. საეჭვოა, რომ ქუთათელს ქუთაისიდან წამოეღო მეფის გვირგვინი. ყოველ შემთხვევაში, თუ „ხელმწიფის კარის გარიგებით“ გვირგვინი ქუთაისის ეკლესიაში ინახებოდა, ამჟამად საკვლევი ძეგლის მიხედვით, გვირგვინი და სკიპტრა მეფის პალატაში ინახება². მეფის კურთხევასა და გვირგვინის დადგმას კათალიკოსი ასრულებს, მას ეხმარებიან აფხაზეთის კათალიკოსი და სხვა საეკლესიო და საერო იერარქები³.

მამასადამე, ძეგლის მიხედვით, როგორც კურთხევის წესს, ისე გვირგვინის დადგმას კათალიკოს-პატრიარქი ასრულებდა და ამ შემთხვევაში დასავლეთ საქართველოს წარმომადგენელი არ იღებს მონაწილეობას. მეფის კურთხევა რთული წესით სრულდებოდა, პირველ ყოვლისა, კათალიკოსის შერჩევით, ერთ-ერთი მღვდელთმთავარი, მღვდლები, დიაკვნები და მგალობლები სათანადოდ შემოსილნი, მეფის კურთხევის წინადადით, გზადაგზა გალობით მოდიოდნენ მეფის სასახლეში, მეფის გვირგვინს, სკიპტრას, პოროფირსა და ბისონს დადებდნენ ფეშხუმზე და მიიტანდნენ იმ ეკლესიაში, რომელშიც მეფის კურთხევა უნდა მომხდარიყო⁴. სამეფო ნიშნებს ეკლესიაში საკურთხეველის ტრაპეზზე დადებდნენ. ლოცვა მთელი ღამის განმავლობაში მიმდინარეობდა. მას ესწრებოდნენ თვით საკურთხეველი მეფე, „სამღვდელოება და საერო პირნი“⁵. გათენებისას, ლოცვის შემდეგ, მიდიოდნენ დასასვენე-

ბლად, ხოლო წირვის დასაწყისში, როცა „სამჯერ რეკონ ძელსა“, კვლავ შეიკრიბებოდნენ. მეფის ჯვარისმტვირთველი „ძელი ცხორებისა“⁶ დაიჭერდა ხელში და მთავარდიაკონის წინამძღოლობით მეფის სასახლეში მიემართებოდა. სამეფო პალატაში შესვლისას, თავმოდრეკილი ჯვარისმტვირთველი ასე მიმართავდა მეფეს: „გუარკუთხენ, წმიდაო და თვითმპყრობელო მეფეო, მრავალმცა არიან წელნი მეფობისა თქუენისანი“; ლაშქარიც იგივეს იმეორებდა⁷.

შემდეგ თავმოდრეკილი ჯვარისმტვირთელი მიმართავდა ლაშქარს: „და თქუენცა გიხაროდენ ძალნი უძლეველნი და დამამსობელნი მტერთა სამეფოთანი, ჟამი არს წინამდებარისა საქმისა აღსრულებად“⁸.

საყურადღებოა მეფის მიმართ ნახმარი ტერმინი „თვითმპყრობელი“. ამ შემთხვევაში „თვითმპყრობელი“ მხოლოდ „სუვერენს“ ნიშნავს; მაგრამ საქართველოში აბსოლუტური მონარქია არ დამყარებულა. მეფეების ბრძოლა ფეოდალების ასალაგმავად მათი განცალკევებისაკენ მიდრეკილების აღმოსაფხვრელად, მეფეების გამარჯვებით არ დამთავრებულა, პირიქით, თამარ მეფის წინააღმდეგ ფეოდალთა აჯანყებანი ერთგვარი კომპრომისით დამთავრდა; მსხვილი ფეოდალები ქვეყანას მეფესთან ერთად განაგებდნენ. ძეგლშიც სწორედ ეს გარემოებაა ასახული.

როგორც ვნახეთ, ჯვარისმტვირთველი მეფის შემდეგ ლაშქარს მიმართავს. „ლაშქარი“ ამ შემთხვევაში უნდა იყოს სამხედრო გავლენიანი წრე. ეს იყო ის „ლაშქარი“, რომელსაც ჯვარისმტვირთველმა მიმართა: დრო არის მეფის კურთხევას შევუდგეთო. ეს იმასაც ნიშნავს, რომ „ლაშქარი“ ის დიდი ძალაა, რომელსაც მეფის ტახტზე ასვლას ეციბება. გიორგი III-ის გარდაცვალების შემდეგ, მამის მიერ ტახტზე აყვანილი თამარი ამ „ლაშქარმა“ ისევ აკურთხა მეფედ, რაც იმას ნიშნავდა, რომ მსხვილმა ფეოდალებმა ხაზგასმით აღნიშნეს: მეფის ტახტზე ასვლა მხოლოდ ჩვენზეა დამოკიდებული, ვისაც გვინდა იმას ავიყვანო ტახტზეო⁹.

ივ. ჯავახიშვილი მართებულად შენიშნავს, რომ მეფის გვერდით, „ლაშქრის“ სახით მეფის „სწორი მეორე ძალა“ არის წარმოდგენილი¹⁰.

1. ივ. ჯავახიშვილი. ქართული სამართლის ისტორია. I. 1928. გვ. 70.

2. ქართული სამართლის ძეგლები. II, ა. დიდიშის რედ., 1965. გვ. 50.

3. იქვე. გვ. 53. 55.

4. ქართული სამართლის ძეგლები. II, ა. დიდიშის რედ., 1965. გვ. 50.

5. იქვე.

1. იქვე.

2. იქვე.

3. ივ. ჯავახიშვილი. ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, 6. I. 1928. გვ. 57-63.

4. იქვე. გვ. 204-205.

ჯვარისმტვირთველის ამ მიმართვის (მეფისა და ლაშქარისადმი) შედეგად შედიოდნენ ეკლესიაში, სადაც მეფის კურთხევა უნდა მომხდარიყო წინ მიჰქონდათ „ზარი მეფეთა და შემდგომად დროშა და შუბი“. ამ მიჰყვებოდნენ „მთავარდიაკონი და ჯვარისმტვირთველი, მეფე და ლაშქარი“ რას ნიშნავს „ზარი მეფეთა“? თუ მხედველობაში მივიღებთ იმ გარემოებას, რომ პროცესია მეფის სასახლიდან ეკლესიაში მიემართებოდა უნდა ვიფიქროთ, რომ ზარი არის ძვირფასი კილობანი, ანუ ძვირფასი მორთული გოდორი, რომლითაც მიჰქონდათ სამეფო რეგალიები სხვა საგნები. ზოლო გვირგვინი, სკიპტრა, პორფირი და ბისონი სასახლიდან ეკლესიაში წინა ღამით მიტანილი იყო.

ჯვარისმტვირთველის შემდეგ მიდიოდა მანდატურთუხუცესი „მანდატუროსა არგნისა მქონებელი“. შემდეგ კი მეფე და „ლაშქარი“ როდესაც თამარ მეფემ ჭიაბერს მანდატურთუხუცესობა უბოძა, „მისცა არგანი ოქროსა კელთა მისთა“. მაშასადამე, ოქროს არგანი იყო მანდატურთუხუცესის სამოხელეო ნიშანი. მანდატურთუხუცესი სასახლის მთავარი განმკარგულებელი იყო.

მეფეს მარჯვნივ მიჰყვებოდა ხმალშემორტყმული ამირსპასალარი რომელსაც ორივე ხელში სამეფო ხმალი ეჭირა. ამირსპასალარი სამხედრო უწყების უფროსი იყო და მას მეფის კურთხევის დასასრულს, მეფისათვის ხმლის შემორტყმა ევალებოდა. მეფის მარჯვნივ ამირსპასალარს ახლდა ამილახორი და მეაბჯრეთუხუცესი. მარცხენა მხარეს მიდიოდნენ ჭყონდიდელი, ათაბაგი და „სხვანი მთავარნი“. „ეზოთუხუცესსა, ჩუხჩერახსა, მეაბჯრეთუხუცესსა სამეფო ფარი და ლაზტი ჰქონდეს და ქარქაში და მეფის უკანით მიდიოდნენ“.

პროცესია ასეთი წესით მიდის იმ ეკლესიაში, სადაც მეფე უნდა ეკურთხოს. ეკლესიის კარებთან მას ხვდებიან კათალიკოსი და ეპისკოპოსები.

1. ქართული სამართლის ძეგლები, II, 1965, გვ. 50.

2. იქვე, გვ. 50-51.

3. ქართლის ცხოვრება, II, ს. ყაუხჩიშვილის რედაქცია, 1959, გვ. 33.

4. ქართული სამართლის ძეგლები, 1965, გვ. 53.

5. იქვე, გვ. 51.

6. იქვე.

7. იქვე.

კათალიკოსი მეფეს თავმოდრეკით ხმამაღლა მიმართავს: „ეკურთხეულ არს მოსვლა თქუენი და დამტკიცება მეფეთ-მეფედ სამეფოსა ამას თქუენსა-ზედა, და განამტკიცნეს ღმერთმან შიშსა და სარწმუნოებასა მისსა ზედა, და დაგამორჩილნეს ყოველნი მტერნი და წინააღმდეგომნი სამეფოსა ამის თქუენიზანი ქუეშე ფერჯთა თქუენთა“, კათალიკოსის ამ სიტყვაზე დამსწრენი „ამინ“-ით უპასუხებენ.

ყურადღებას იქცევს გამოთქმა „მეფეთ-მეფე“. ეს ერთი მხრივ, მეფეზე აღმატებული ტიტულის მაჩვენებელია. ზოლო მეორე მხრივ, იმისა, რომ სამეფოში მრავალი მეფეა. საქართველოში ფაქტიურად ასე იყო, რაც საქართველოს ფეოდალური მონარქიის სისუსტის ერთ-ერთი მაჩვენებელია. კათალიკოსი მეფეს მიუთითებს სარწმუნოებისა და ღვთისადმი ერთგულებაზე, ეს საფუძველია იმისა, რომ მან სძლიოს მტერნი და მოწინააღმდეგენი, რომ სამეფოში ყველა მეფის „ფერხთა ქვეშე უნდა იყვნენ“, ე.ი. ყველანი მეფეს უნდა ემორჩილებოდნენ. ეკლესია, ამ შემთხვევაში, მეფის ერთგულებას იჩემებს, ცდილობს მის გაძლიერებას.

მეფე კათალიკოსს მდებლად დაუკრავდა თავს, რომელიც მარჯვნივ ხელს დაუჭერდა, ზოლო მარცხენას (სიტყვა „მარცხენა ხელს“ ძეგლში არ არის) აფხაზეთის კათალიკოსი, ის თუ არ იყო, მაშინ იმხნელი ან მთავარეპისკოპოსი, და ამ სახით, მეფე „წარიყუანონ და სამეფო ადგილს დააყენონ“ ეკლესიაში. სამეფოს დროშა და შუბი ეკლესიის გარეთ უნდა ეჭიროთ.

აფხაზეთის კათალიკოსმა ან მთავარეპისკოპოსმა მეფე „დაპხუროს“, ჯვარისმტვირთველი ამირსპასალარს გამოართმევს სამეფო ხმალს და საკურთხეველში დადებს. მღვდელთმოდგვარი საკურთხეველიდან ბისონს აიღებს, თავს მოიდრეკს და მეფეს მუხლებზე დაუფენს. ამის შემდეგ მეფეს კათალიკოსთან მიიყვანენ, იგი კათალიკოსს თავს მოუდრეკს და ეტყვის: „ეკურთხე მე/უ/ფეო“. კათალიკოსი ჯვარს დასწერს და აკურთხებს. ამის შემდეგ, ის მღვდელთმოდგვარი, რომელმაც მეფე კათალიკოსთან მიიყვანა, წაუძღვება მეფეს თავის ადგილას.

1. ქართული სამართლის ძეგლები, II, 1966, გვ. 51.

2. ქართული სამართლის ძეგლები, 1965, გვ. 51.

3. იქვე.

4. ქართული სამართლის ძეგლები, II, 1966, გვ. 52.

სახარების წაკითხვის შემდეგ გამოდის აფხაზეთის კათალიკოსი. თუ ის არ არის, იშხნელი და მთავარეპისკოპოსი. ესენი მოჰქიდებენ ხელს მეფეს: ერთი მარჯვენა, მეორე მარცხენა მხარეს და მიიყვანენ საკურთხეველთან და სამჯერ ათაყვანებენ. კათალიკოსი მეფეს აკურთხებს და მიმართავს სიტყვით, რომ ღვთის მიერ „მეფედ ხარ განჩინებული“ დამსწრენი სამჯერ ეტყვიან „ამინს“. ამის შემდეგ კათალიკოსი აიღებს საკურთხეველიდან გვირგვინს, „დარქუამს“ თავზე მეფეს, შემდეგ იღებს პორფირს და „შთააცვამს მეფესა“.

შემდეგ კათალიკოსი მეფეს ბისონს ჩააცმევს, ხელში (მარჯვენაში) მისცემენ სკიპტრას, მგალობელნი მეფის მისამართით მრავალყამიერს შეასრულებენ. მეფე დგას წირვის დასრულებამდე. შემდეგ მღვდელთ-მოდღვარნი ეზიარებიან და აზიარებენ მეფესაც, ამირსპასალარი მეფეს ხმალს შემოარტყამს და ბოლოს მიდიან სასახლეში იმავე წესით, რა წესითაც ეკლესიაში მოვიდნენ. მეფის მარჯვენა ხელი კათალიკოსს უნდა ეჭიროს, მარცხენა აფხაზეთის კათალიკოსს ან ჭყონდიდელს, ან იშხნელს¹. კათალიკოსმა და ჭყონდიდელმა „ტახტსა ზედა დასვას მეფე და წამოვიდნენ“². ჯვარისმტვირთველი იდგა მეფის ტახტის მარ-ჯვენა მხარეს და ხელში „ძელი ცხორებისა“ ეჭირა³. შემდგომ იწყებოდა „ლაშქართა თაყუანისცემა“ და „ძლუნის“ შეწირვა⁴.

მეფის პირველი მიმლოცველი დედოფალია. შემდეგ მიმლოცველები ასეთი რიგითაა მოცემული: კათალიკოსი, ჭყონდიდელი, ათაბაგი, მანდატურთუხუცესი, ამირსპასალარი, მეჭურჭლეთუხუცესი და მსახ-ურთუხუცესი, შემდეგ მიდიან სხვა მოხელეები. როდესაც მილოც-ვა დამთავრდება, ჯვარისმტვირთველი ტახტიდან ჩამოვა და შესა-მოსელს გაიხდის. სამი დღის განმავლობაში მეფე ტახტზე ზის გვირგვინითა და პორფირით⁵.

„წესი და განგება მეფის კურთხევისა“, „ხელმწიფის კარის გარი-გებისაგან“ განსხვავებით, საკანონმდებლო შინაარსის ძეგლია.

„ხელმწიფის კარის გარიგებაში“ მოხსენიებულია აფხაზეთისა და ქართლის კათალიკოსები, ხშირად კი ორი კათალიკოსი, იგულისხმება აფხაზეთისა და აღმოსავლეთ საქართველოს კათალიკოსები⁶. „წესსა და განგებაში“ მოიხსენიება აფხაზეთის კათალიკოსი და კათალიკოსი, ე.ი. საქართველოს კათალიკოსი, რომელიც „ხელმწიფის კარის გარი-გებაში“ ან ქართლის კათალიკოსად იწოდება, ან, უბრალოდ, კათა-ლიკოსად, რომელიც საქართველოს კათალიკოსად იგულისხმება. მამას-ადაძე, „წესისა და განგების“ მიხედვით, მეფის ტახტზე კურთხევას მხოლოდ კათალიკოსი აწარმოებს.

ამავე საკითხს ეხება აკად. ივ. ჯავახიშვილი, იგი აღნიშნავს, რომ „წესისა და განგების“ მიხედვით, მეფეს გვირგვინს ქართლის კათალი-კოს-პატრიარქი დაადგამს⁷. მეცნიერი განაგრძობს: „როგორც „ხელმ-წიფის კარის გარიგებიდან“ ჩანს, მეფის კურთხევის წესში მოხდენილი ცვლილება ქუთათელს თავისი უფლებათა შელახვად მიუჩნევია და კათალიკოსისათვის მითვისებული უფლება გაუსაჩივრებია. ასეთი გასა-ჩივრების, ვგონებ XIV ს., ერთი კვალთაგანი „კარის გარიგებაშიც“ არის დაცული“, და მას მოჰყავს ჩვენს მიერ ზემოთ დასახელებული ადგილი „ხელმწიფის კარის გარიგებიდან“, რომლის მიხედვით, ქუთათელი და აფხაზეთის კათალიკოსი ერთმანეთს ედავებოდნენ კურთხ-ევის უფლების შესახებ. აკად. ივ. ჯავახიშვილი დაასკვნის: „ცხადია, ასეთი სარჩელი აქ აღნიშნულ ხანაზე გაცილებით უწინარესაც და ქუთათელ-ქართლის კათალიკოსს შორისაც უნდა ყოფილიყო, მაგრამ მაშინ ქუთათელს სარჩელი, როგორც ეტყობა, წაუგია, ანდა უშედე-გოდ დარჩენილა“⁸. ივ. ჯავახიშვილის აზრი, იმის შესახებ, რომ ქართ-ლის კათალიკოს-პატრიარქს მეფის კურთხევის უფლება მიუთვისებია, ეს ქუთათელს თავისი უფლებების დარღვევად მიუჩნევია და გაუსა-ჩივრებია, ამ გასაჩივრების ერთგვარი კვალი, თითქოს მოცემულია „ხელმწიფის კარის გარიგებაში“, ჩვენ არაზუსტად მიგვაჩნია. ვინაილ-ან მეფე აფხაზეთა და ქართველთა ტახტზე აღიოდა ქუთაისში, რომელიც

1. იქვე, გვ. 53.

2. იქვე.

3. იქვე.

4. იქვე.

5. ქართული სამართლის ძეგლები, 1966, გვ. 53.

6. იქვე.

7. იქვე.

8. იქვე, გვ. 54.

1. ქართული სამართლის ძეგლები, 1970, გვ. 43, 44, 45, 47, 48.

2. ივ. ჯავახიშვილი. ქართული სამართლის ისტორია. წ. II, ნ. II. 1928, გვ. 202.

3. ივ. ჯავახიშვილი. ქართული სამართლის ისტორია. წ. II, ნ. II. 1928, გვ. 202.

დავით აღმაშენებლამდე საქართველოს მეფის სატახტო ქალაქი იყო, ამიტომ გვირგვინს მას ქუთათელი უკურთხებდა. აფხაზეთის საკათალიკოსო კათედრა დაარსებული უნდა იყოს XII საუკუნის ბოლოსა თუ XIII საუკუნის დასაწყისში; აფხაზეთის კათალიკოსის ისტორიულ ასპარეზზე გამოსვლის შემდეგ, როგორც ჩანს, აფხაზეთის კათალიკოსმა მოინდომა ქუთათელისათვის მეფის კურთხევის უფლება ჩამოერთმია და თვითონ მიეთვისებინა, როგორც დასავლეთ საქართველოს უმაღლეს საეკლესიო იერარქს. როგორც ჩანს, ეს დავა ქუთათელის სასარგებლოდ გადაწყვეტილა, მაგრამ შემდეგში ეს უფლება კათალიკოს-პატრიარქს მიუთვისებია, მით უფრო, რომ როგორც საერო, ისე საეკლესიო უმაღლეს ხელისუფალთა რეზიდენცია აღმოსავლეთ საქართველოში იყო გადმოსული.

„ხელმწიფის კარის გარიგების“ მიხედვით, ეპისკოპოსთა შორის იშხნელი ფრიად საპატიოა. ეპოსკოპოსები ასეა ჩამოთვლილი: იშხნელი, მაწყვერელი, ანჩელი, მტბევარი, გოლგოთელი¹. „ხელმწიფის კარის გარიგების“ მიხედვით იშხნელს ქუთათელის თანასწორი პატივი აქვს².

აღსანიშნავია, რომ „წესისა და განგების“ მიხედვითაც იშხნელი აფხაზეთის კათალიკოსის შემდეგ მოიხსენიება და თუ აფხაზეთის კათალიკოსი არ არის, ცვლის კიდეც მას³. მაშასადამე, იშხნელსა და ქუთათელს თანასწორი პატივი აქვთ. შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ „ხელმწიფის კარის გარიგება“ და „წესი და განგება“ დაახლოებით ერთ ეპოქაშია შექმნილი, როცა იშხნელი ეპისკოპოსებს შორის პირველთაგანი იყო. „წესი და განგება“ ერთადერთი ძეგლია, რომელშიც სამოხელეო შტატი ისევა წარმოდგენილი, როგორც „ხელმწიფის კარის გარიგებაში“.

აღვნიშნეთ, რომ კურთხევის შემდეგ მეფეს მიესალმებიან, ჯერ დედოფალი, შემდეგ კათალიკოსი, შემდეგ ვეზირები: ჭყონდიდელი, ათაბაგი, მანდატურთუხუცესი, ამირსპასალარი, მეჭურჭლეთუხუცესი, მსახურთუხუცესი და სხვა მოხელენი და სახელოს არ მქონე დარბაისელნი⁴. საკითხი ეხება გაერთიანებული საქართველოს კარის

დიდ მოხელეებს, ანუ ვეზირებს. ამ შემთხვევაში მხოლოდ ეს ორი ძეგლია („ხელმწიფის კარის გარიგება“ და „წესი და განგება“), რომელშიც ყველა ვეზირია მოხსენებული მხოლოდ იმ განსხვავებით, რომ „ხელმწიფის კარის გარიგებაში“ ათაბაგის შემდეგ ამირსპასალარია დასახელებული, ხოლო „წესისა და განგებაში“ მანდატურთუხუცესი. პატივი ამირსპასალარისა და მანდატურთუხუცესისა, „ხელმწიფის კარის გარიგების“ მიხედვით ერთნაირია, მაგრამ ამირსპასალარი ყოველთვის უწინ მოიხსენიება. შესაძლებელია, „წესისა და განგებაში“ უბრალო შეცდომასთან გვქონდეს საქმე ან იქნება ძეგლი პირველად მანდატურთუხუცესის მოხსენიებას მართებულად ცნობს. ყოველ შემთხვევაში, საყურადღებოა, რომ „წესი და განგება“, ისე როგორც „ხელმწიფის კარის გარიგება“ გაერთიანებული საქართველოს სავაზიროს შემადგენლობას ერთნაირად წარმოადგენს: მსახურთუხუცესი ვეზირებს შორის არის მოხსენიებული, ის კი, როგორც აღვნიშნეთ, ვეზირად რუსუდან მეფის დროს გახდა.

ივ. ჯავახიშვილი წერს: „შესაძლებელია ადამიანს ეფიქრა, რომ მეფის „კურთხევის წესი“ „ხელმწიფის კარის გარიგების“ ნაწილი უნდა იყოს, მაგრამ ამ ორი ძეგლის შედარებითი შესწავლა შემდეგ გარემოებას არკვევს; მეფის მგზავრობის დროს „ხელმწიფის კარის გარიგების“ მიხედვით, ზარდახნის უხუცესი და ამირჩუხჩი ჯვარისმტვირთველისა და მეფის შუა მიდიან, ხოლო „წესისა და განგების“ მიხედვით, მეფესა და ჯვარისმტვირთველს შორის არის მანდატურთუხუცესი „სამანდატუროსა არგნისა კელთ მქონებული“. ამიტომ „მეფის კურთხევის წესი“ არ არის „ხელმწიფის კარის გარიგების“ ნაწილი. დიდი მეცნიერის მიერ მოყვანილი დასაბუთება განმარტებას საჭიროებს. „წესისა და განგებაში“ მეფის მგზავრობა განსაკუთრებული შემთხვევებისათვის არის გათვალისწინებული. მეფე და მისი თანმხლები საერო და საეკლესიო პირები ეკლესიაში მიდიან მეფის კურთხევის ცერემონიის შესასრულებლად. ეს პროცესია ფეხით მიემართება სასახლიდან ეკლესიაში. ხოლო „ხელმწიფის კარის გარიგებით“, მეფე ამხედრებულია, ცხენით მიემგზავრება, ეს მეფის ჩვეულებრივი მგზავრობაა სამეფოს რომელიმე ნაწილში, რაიმე საქმეზე და სხვა. ამ ორ განსხვავებულ შემთხვევაში მოგზაურობა შესაძლე-

1. ქართული სამართლის ძეგლები. 1970, გვ. 44.

2. იქვე. გვ. 45.

3. ქართული სამართლის ძეგლები. II, 1965, გვ. 51, 52.

4. ქართული სამართლის ძეგლები. II, 1965, გვ. 53.

1 ივ. ჯავახიშვილი. ქართული სამართლის ისტორია. I, 1928, გვ. 70.

ბელია განსხვავებული წესით ხდებოდა. როცა მეფე ამხედრებულია და უფრო შორს არის მისი მგზავრობა გამიზნული, მაშინ მას სხვაგვარი მომსახურება ესაჭიროება, ხოლო კურთხევის პროცესის დროს მეფეს სხვა შემადგენლობის ამაღლა ახლავს. ამგვარად, მეფის ამხედრებული მგზავრობა და სასახლიდან ეკლესიაში კურთხევისათვის მსვლელობა საეკლესიო სხვადასხვა შემთხვევა და მათი სხვადასხვაგვარი აღწერილობა არ გამორიცხავს, რომ „წესი და განგება“ „ხელმწიფის კარის გარიგების“ ნაწილი იყოს. მაგრამ ამ ორ ძეგლში ვაზირების ჩამოთვლა ერთნაირი არ არის. ამირსპასალარისა და მანდატურთუხუცესის ადგილების შეცვლითი მოხსენიება იმას უნდა ნიშნავდეს, რომ „წესი და განგება“ არ არის „ხელმწიფის კარის გარიგების“ ნაწილი. არის სხვა განსხვავებაც. საეკლესიო მართებულად აღნიშნავს ივ. ჯავახიშვილი, „ხელმწიფის კარის გარიგების“ სრულ ტექსტს ჩვენამდე რომ მოედწია, მასში დაცული იქნებოდა მეფის კურთხევის წესიც¹.

ივ. ჯავახიშვილი განიხილავს საქართველოში მეფეთა ტახტზე ასვლის ყველა შემთხვევას, რომელთა შესახებ ცნობებია დაცული². ადარნასეს მეფედ დასმა აღნიშნული აქვს სუბბატ დავითის ძეს, მაგრამ რაიმე ცერემონიაზე იქ საუბარი არ არის: „ადარნასე დასუეს ქართველთა მეფედ“³. ძნელია იმის თქმა, თუ რატომ არაფერს ამბობს ისტორიკოსი მეფის ტახტზე ასვლის ცერემონიალის შესახებ. სავარაუდო სწორედ ის არის, რომ მეფის ტახტზე აყვანა გარკვეული წესით მოხდებოდა: საქართველოში კარგად იცნობდნენ ბიზანტიის, ირანისა და სხვა სახელმწიფოების ტახტზე აყვანის წესებს. განსაკუთრებით ამ შემთხვევაში სამაგალითო ბიზანტია იქნებოდა. ყურადღებას იქცევს ის გარემოება, რომ მაშინდელ საქართველოში მეფობის ადგილობრივი ტრადიციებიც იქნებოდა შემონახული. ვახტანგ გორგასლის მეფობის შესახებ ცნობები, გადმოცემით, მთელი საშუალო საუკუნეების განმავლობაში იყო შემონახული. ის გარემოება, რომ სუბბატს ადარნასე მეფის ტახტზე ასვლა აღწერილი არა აქვს, შემთხვევითი გარემოებით აიხსნება. როცა ლიპარიტმა ბაგრატ IV

საბერძნეთში გააქცია, „მატიანე ქართლისას“ მიხედვით, ბაგრატის შვილი გიორგი II ლიპარიტის ინიციატივით „მოიყვანეს საყდარსა რუისისასა და აკურთხეს მეფედ“. საყურადღებოა, რომ ისტორიკოსის სიტყვებით, მეფის ტახტზე ასვლა საჭიროებდა ეკლესიაში კურთხევას, ეს ამ შემთხვევაში რუისის ეკლესიაში შეუსრულებიათ.

დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი გვამცნობს, რომ დავითმა თავისი შვილი დემეტრე დასვა ტახტზე და „დაადგა თავსა შუენიერსა გვრგვინი ქათაგან პატიოსანთა“, შეარტყა „წელთა ძლიერთა მახვილი“ ამასთანავე, „შემოსა პორფილი მკლავთა ლომებრთა და ტანსა ახოვანსა“⁴. მაშასადამე, მეფედ კურთხევის დროს მეფეს თავზე გვირგვინს ადგამდნენ. ამიტომაც მეფე „გვირგვინოსნად“ იწოდებოდა. წელზე ხმლის შემორტყმა მის უმაღლეს მთავარსარდლობას ნიშნავდა.

გიორგი III-მ სიცოცხლეშივე აიყვანა თავისი ქალი თამარი ტახტზე; თამარის პირველი ისტორიკოსის სიტყვით, მეფემ თამარს „დაადგა გვირგვინი ოქროსა თავსა მისსა“⁵. იგივე ისტორიკოსი უფრო დაწერილებით აგვიწერს თამარის მეორედ ტახტზე ასვლას მამის გარდაცვალების შემდეგ. ისტორიკოსის სიტყვებით, რადგანაც „ლიხთიმერთგან იყო წესი დადგმად გვირგვინისა თავსა სამეფოსა“, ამიტომაც „აწ ეს მონაზონი ღირსი და მადლშემოსილი, მთავარეპისკოპოსი ქუთათელი ანტონ საღირის-ძე მიღებად გვირგვინისა“, რაჭისა და „თაკურის“ ერისთავი კახაბერი, სვანთა ერისთავი ვარდანის-ძე, საღირის-ძე და ამანელის ძენი მოიწვიეს მეფისათვის ხმლის შემოსარტყმელად⁶; საყურადღებოა, რომ როგორც ქუთათელი, ისე ხმლის დამჭერი ღიღებულები დასავლეთ საქართველოდან არიან. ეს არის მეფეთა კურთხევის ძველი წესი, როცა სამეფო ტახტზე დასავლეთ საქართველოში ადიოდნენ.

„წესსა და განგებაში“ კი ეს გადმონაშთი აღმოფხვრილია და ერთიანი საქართველოს ცენტრალიზებული სახელმწიფოს ჩამოყალიბების შესაფერისად მეფისათვის თავზე გვირგვინის დადგმა კათალიკოსის ხელშია, ხოლო სამეფო ხმალი ამირსპასალარს აბარია.

1. ივ. ჯავახიშვილი. ქართული სამართლის ისტორია, წ. 1. 1928, გვ. 70.

2. მისივე, წ. II, გ. II, 1929, გვ. 192-193.

3. სუბატ დავითის ძის ქრონიკა ტაო-კლარჯეთის ბაგრატიონთა შესახებ, ე. თაყაიშვილის რედ., 1949, გვ. 65.

1. ქართლის ცხოვრება, I. ყაუხჩიშვილის რედ., 1955, გვ. 363.

2. იქვე, II. 1959, გვ. 21.

3. იქვე, გვ. 26-27.

ძეგლი წარმოადგენს ქსნის ერისთავთა საგვარეულოს ისტორიას; ძეგლის ავტორი ხშირად ლეგენდარულ ხასიათს აძლევს თავის თხრობას, მაგრამ მისი ზოგიერთი ცნობა, საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიის შესწავლის თვალსაზრისით ფრიად საყურადღებოა.

აღსანიშნავია, რომ ძეგლში ცენტრალური ხელისუფლება მეფის სახით არც არსებობს. XIV საუკუნეში ფეოდალური განკერძოების ისე შორს არის წასული, რომ ქსნის საერისთავოზე მოთხოვნილი როგორც საესკებით დამოუკიდებელ პოლიტიკურ ერთეულზე.

XIV საუკუნე ქსნის საერისთავოს ჩამოყალიბებისა და აყვავების საუკუნეა. ამ დროისათვის ქსნის ერისთავებს უკვე აქვთ თავიანთი რეზიდენცია, დარბაზი, ციხე, საგვარეულო მონასტერი — ლარგვისის ქსნის ერისთავს ყველა ის ნიშანი გააჩნია, რაც დიდებულ თავადს, „ამ დროისათვის ერისთავებს მხოლოდ თავიანთი გვარის წარსულის და სიდიდის მაუწყებელი ძეგლია აკლდათ. ამგვარი ძეგლიც მალე შეიქმნა, რომელიც იდეოლოგიურ გამართლებას აძლევდა ყველაფერ იმას, რაც საქართველოს, კერძოდ, ქსნის საერისთავოს, პოლიტიკურ და სოციალურ ცხოვრებაში უკვე ფაქტად ქცეულა“, ასეთი ძეგლი წარმოშობა XIV საუკუნის დასასრულისათვის იყო „სავსებით კანონ ზომიერი და ეპოქის შესაფერისი“.

მსხვილი ფეოდალები, განკერძოებისათვის ბრძოლაში, ყოველ ნაირად ცდილობდნენ დაესაბუთებინათ თავიანთი გვარის უცხოურ წარმოშობა, ზოგი მათგანი ამტკიცებდა, რომ მისი წინაპარი ჩინეთიდან ან ინდოეთიდანაა. მაგალითად, ბაგრატიონები ამტკიცებდნენ, რომ მათი წინაპარი ბიბლიური დავითის შთამომავალია. დიდებულ თავადთა ასეთი მტკიცების იდეოლოგიური საფუძველი იმაში მდგომარეობდა, რომ მათი გვარი თავს მეფის თანასწორად რაცხდა.

ქსნის საერისთავოს მემკთიანე, თავისი ნაწარმოების „ძეგლი ერისთავთა“ სახით, სწორედ იმის დასაბუთებას ცდილობს, რომ ქსნის ერისთავი დამოუკიდებელია მეფის ხელისუფლებისაგან. ძეგლის ავტორის მიხედვით, ქსნის ერისთავს ერისთავობა ბიზანტიის იმპერატორმა იუსტინიანემ უბოძა. მაშასადამე, ერისთავობის ტიტული ქსნის ერისთავს ქართველი მეფისაგან არ მიუღია. ძეგლის მიხედვით, იუსტინიანემ გამოიკითხა ცხრა ძმის ხვევლთა ამბავი, დაჰკითხა, თუ ვის ეკუთვნის ერისთავობა ან ვინ უნდათ მათ ერისთავად; დაიბარა თავისთან როსტომი, პირველი ქსნის ერისთავი და „მიუბოძნა შვიდნი ესე ხვენი, განსაგებელნი ეკლესიასანი და ყოველნი აზნაურნი მკვიდრი მას შინა და უწოდა ერისთავს ცხრაძმის ხვეისა და შემოსა სამოსელითა. მით. რომელ ემოსა მაშინ მეფესა, და შეაცუა ბეჭედი და საყური და სარტყელი თვისი, საჭურველი და ცხენი თორნოსანი, ღრმად და შუბი“. მაშასადამე, ძეგლის მიხედვით, ერისთავის თანამდებობა დაუწესებია ბიზანტიის იმპერატორს, მასვე გადაუცია პირველი ერისთავისათვის საერისთავოს ნიშნები.

ქართული სახელმწიფო სამართლის მიხედვით, ერისთავს თავისი სახელის ნიშნები ჰქონდა. საყურადღებოა, რომ I-II საუკუნეებში ერისთავებს ჰქონდათ ბეჭდები, საერისთავო ოქროს სარტყელი და სხვ¹. ერისთავი სპეციალურ საერისთავო მოსახსნამს ატარებდა. ძეგლის მიხედვით, როსტომ ბიბლიურისათვის იუსტინიანეს თავისი ტანსაცმელი გადაუცია. მეფეები დიდი პატივისცემის ნიშნად, წყალობის სახით სახელს ან მამულის ბოძებისას აგრეთვე უბოძებდნენ იმ ტანსაცმელს, რომელსაც თვითონ ატარებდნენ.

„ძეგლი ერისთავთა“ ავტორს მხედველობაში ჰყავს, როგორც ჩანს, იუსტინიანე I, დიდად წოდებული (483-565 წწ.), რომელიც ბიზანტიას 525 წ-დან 565 წ-მდე განაგებდა. იგი სახელგანთქმული და ცნობილი იყო როგორც ბიზანტიაში, ისე საზღვარგარეთ. ამიტომაც მემკთიანე სწორედ მას ასახელებს. ამასთანავე ბიზანტია მაშინდელი მსოფლიო კულტურის ცენტრს წარმოადგენდა. რომელიც იუსტინიანე ჰყავდა მხედველობაში ქსნის საერისთავოს მემკთიანეს, ამას არა აქვს გადამჭრელი მნიშვნელობა, მაგრამ მემკთიანეს ქსნის საერისთავოს წარმოშობა VI საუკუნის ამბებთან აქვს დაკავშირებული და ეს გარემოება, შესაძლებელია, შემთხვევითი არ იყოს. საქმე ისაა, რომ VI საუკუნეში ირანმა ქართლში მეფობა მოსპო (523 წ.)²; წყაროს ენით რომ ვთქვათ, „ვითარცა მეფობა დაესრულა ქართლსა

1. შ. მესხია. ძეგლი ერისთავთა (მასალისი საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის. 1954, გვ. 316).

1. შ. მესხია. ძეგლი ერისთავთა. გვ. 346.

2. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. I. 1970, გვ. 771

3. ძეგლი ქართლსა აგიორგოთის დიოკრატურის ძეგლები. წ. I. 1964, გვ. 24.

შინა, სპარსნის გაძლიერდეს“. ეს არის აზნაურების გაძლიერების ერისთავების ბატონობის პერიოდი. ირანი ცდილობდა ადგილობრივი ძალების მომხრობას. ჯუანშერის ცნობით, ირანელმა უფლისწულმა „უწყო ზრახვად ერისთავთა ქართლისათა: აღუთქუა კეთილი დიდი, და დაუწერა საერისთავთა მათთა მამულობა შვილითშვილამდე, და ესრეთ წარიბირნა ლიქნითა, და განდგეს ერისთავნი თვისთისად ხარკსა მისცემდეს ქასრე ამბარვეზსა“. ქართლი იბრძვის ირანის ბატონობისაგან გასათავისუფლებლად. VI საუკუნეში ქართლის აზნაურებმა „განაჩინეს ერისთავად გუარამ“. ქართლის ერისთავები ძლიერ აქტიურნი არიან. ირანის საწინააღმდეგოდ მათ კავშირი დაამყარეს ბიზანტიასთან: „წარგზავნეს მოციქული წინაშე ბერძენთა მეფისა და ითხოვეს, რათა უჩინოს მეფე ნათესავთაგან მეფეთა ქართლისათა და რათა იყვნენ ერისთავნი იგი თვისთისსა საერისთავოსა შეუცვალებლად“. მამასადაძმე, ქართლის ერისთავები ირანსა და ბიზანტიას ერთნაირ მოთხოვნებს უყენებენ: იყვნენ თავისთვის სამკვიდრო მამულებით. ასეთივე პრეტენზია აქვს XIV საუკუნის ქართველ მსხვილ ფეოდალს, კერძოდ, ქსნის ერისთავს.

სავარაუდოა, რომ ქსნის საერისთავოს მემკვიდრეებმა, რომელიც სხვა ძირძველი მსხვილი ფეოდალების მემკვიდრეების მსგავსად ქსნის ერისთავის განდიდებას ცდილობს. ქსნის საერისთავოს დაარსება ბიზანტიის იმპერატორს მიაწერა და თავისი ლეგენდარული თხრობა VI საუკუნის ამბებს დაუკავშირა იმიტომ, რომ მისთვის ცნობილი იყო VI საუკუნის წყაროები, რომლებშიც მოთხრობილი იყო ერისთავების დიდი როლის შესახებ საზოგადოებრივ და სახელმწიფოებრივ ცხოვრებაში. აღსანიშნავია, რომ ქსნის საერისთავოს მემკვიდრე მწიგნობარი იყო¹ და მისთვის ქართველი მემკვიდრეების შრომები ცნობილი იქნებოდა.

„ძეგლი ერისთავთა“ ლეგენდარულ თხრობაში საქართველოს ისტორიის სხვადასხვა პერიოდის დანაშრევები ჩანს, რასაკვირველია, მასში ძირითადად მოცემულია საქართველოს XIV-XV საუკუნეების ფეოდალური ურთიერთობის დახასიათება, მაგრამ ასევე ასახულია გვაროვნული წყობილების რღვევისა და კლასობრივი

საზოგადოებისა და სახელმწიფოს წარმოშობის მომენტები². ამ მხრივ ყურადღებას იქცევს ცხრაძმისხვევლთა მონაწილეობა ერისთავის არჩევასა თუ დანიშვნაში. ძნელია იმის თქმა, თუ რას წარმოადგენს, ამ ძეგლის მიხედვით, მამასახლისობის ინსტიტუტი, გვაროვნულ წყობილებას უკავშირდება ის, თუ ფეოდალური საზოგადოების მოხელეობას. სოფლის მამასახლისის ფეოდალიზმის ისტორიის მთელ მანძილზე გვაროვნული წყობილებისათვის დამახასიათებელი ელემენტის შემცველი იყო; მაგრამ იყვნენ ქალაქის მამასახლისები. რომელთაც გვაროვნულ წყობილებასთან საერთო არაფერი ჰქონდათ, გარდა სახელისა, ზოლო „ევსტათი მცხეთელის“ (VI ს.) მამასახლისი, აგრეთვე პეტრიწონის მონასტრის ტიპიკონის მამასახლისი დიდი მოხელეა³. ამასთან დაკავშირებით, „ძეგლი ერისთავთა“ მამასახლისის სახელის საკითხი შესწავლას მოითხოვს.

ივ. ჯავახიშვილი თავის შრომაში აღნიშნავს, რომ ძეგლი ძირითადად მხოლოდ ქსნის საერისთავოს ეხება, ნაწილობრივ — არაგვისას. ავტორის აზრით, მეტად საყურადღებოა ის ადგილი, რომელიც XIV საუკუნის II ნახევარს ეხება, რამდენადაც ძეგლი ამ ხანებში უნდა იყოს შედგენილი. იგი ყურადღებას აქცევს იმ გარემოებას, რომ ძეგლის მიხედვით, გამუდმებული და სისხლისმღვრელი ბრძოლები წარმოებს მსხვილ საფეოდალოებს შორის, კერძოდ, ქსნისა და არაგვის ერისთავებს შორის⁴.

„ძეგლი ერისთავთა“, როგორც წყაროს, დიდი მნიშვნელობა აქვს საქართველოს ისტორიისა და სახელმწიფოებრივი წყობილების სხვადასხვა საკითხის შესასწავლად.

ამ ძეგლს სხვადასხვა საკითხის გადასაწყვეტად თავიანთ შრომებში იყენებენ: ივ. ჯავახიშვილი, ს. ჯანაშია, გ. მელიქიშვილი და სხვ.

ძეგლის ფრანგული თარგმანი პირველად მ. ბროსემ გამოცა⁵,

1. ქართლის ცხოვრება. I, ს. ყაუხჩიშვილის რედ., 1955, გვ. 217.

2. ძეგლი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები. წ. I, 1964, გვ. 95.

3. ქართული ცხოვრება. I, 1951, გვ. 217.

4. შ. მესხია. ძეგლი ერისთავთა, გვ. 316-321.

1. ივ. სურგულაძე. „ძეგლი ერისთავთა“ და მისი მნიშვნელობა სახელმწიფოს წარმოშობის ზოგიერთი საკითხისათვის, აკად. ნ. შარის სახელობის ენის. ისტორიისა და მატერიალური კულტურის ინსტიტუტის „მოძებ“. XIII, 1942, გვ. 219-231.

2. ივ. სურგულაძე. მამასახლისობის ინსტიტუტის შესახებ („მაცნე“, ფილოსოფიის, ფსიქოლოგიის, ეკონომიკისა და სამართლის ინსტიტუტის სესია, 1972, №4).

3. ივ. ჯავახიშვილი. ძეგლი ქართული საისტორიო მწერლობა, 1916 გვ. 213-218.

4. M. Brosset. Additions et éclaircissements à l'N de la G. 1851 Addition XXI s. 372-384

ქართული ტექსტი კი თ. ჟორდანიამ, მაგრამ მას ხელი არ ჰქონდა დედანი¹. დედანი გამოავლინა და მეცნიერულად დადგენილი ტექსტი ლექსიკონითა და საძიებლებით გამოსცა შ. მესხიამ². ამ გამოცემის მიხედვით ძეგლი გამოსცა ავრეთვე ი. დოლიძემ.

გიორგი V-ის ქეგლის დადება

გიორგი V (1318-1346 წწ.), დიმიტრი თავდადებულის შვილი, ენერგიული და გამჭრიახი მეფე იყო. მან სამართლიანად დაიმსახურა „ბრწყინვალის“ სახელი. გიორგი საგარეო და საშინაო ვითარებაში კარგად ერკვეოდა. მან ალღო აუღო საერთო მდგომარეობას და შეძლო მონღოლების ყოვლისშემძლე ვეზირის — ჩობანის დაახლოებული პირი გამხდარიყო. „მივიდა რა ურდოსა მეფე გიორგი, განიხარა ჩოფან და შეიტკბო ვითარცა შვილი, და მისცა ყოველი საქართველო და ყოველნი მთავარნი საქართველოსანი, და შვილნი დავით მეფისანი, და მესხნი, შვილნი ბექასნი“³. მიიღო რა მონღოლების მხარდაჭერა, გიორგი V-მ მტკიცედ მოჰკიდა ხელი ქვეყნის გაერთიანებას; მან პირველ ყოვლისა, ალაჰმა ოსთა თარეში ქართლში, ბოლო მოუღო მთავართა თვითნებობას, მოიწვია ურჩი მთავრები კახეთში ცივის მთაზე და ამოაწყვეტინა ისინი⁴. გიორგი მეფემ დასავლეთ საქართველოს შემოერთება 1329 წელს შეძლო. როცა დასავლეთ საქართველოს მეფე მიქელი გარდაიცვალა, გიორგიმ მისი შვილი, პატარა ბაგრათი თბილისში წამოიყვანა და ამით ორმეფობა მოსპო. 1334 წელს მეფემ, როცა მესხეთის მთავარი, გიორგი V-ის ბიძა, გარდაიცვალა, მესხეთიც საქართველოს მეფეს დაუმორჩილა⁵.

ამის შემდეგ გიორგი V-მ ყურადღება მთიულეთზე გადაიტანა. მთიულეთში ხელისუფლების ადგილობრივი ორგანოების წინააღმდეგ გამოსვლებს ჰქონდა ადგილი, გახშირებული იყო მკვლელობა და

სხვა დანაშაული. მეფე გიორგიმ პირადად შემოიარა მთიულეთი. ჩამოიყვანა იქიდან წარმომადგენლები თბილისში, მოიწვია დარბაზი და მთიულეთს შეუდგინა სამართლის წიგნი — „ძეგლის დადება“, რაც 1334-1335 წლებში უნდა მომხდარიყო⁶.

მამასადამე, „ძეგლის დადება“ შედგენილია მთიულეთისათვის, საქართველოს ერთ-ერთი ჩამორჩენილი კუთხისათვის. ამის მიზეზი, როგორც ძეგლის შესავალშია ნათქვამი, მთიულეთში დაწყებული არეულობა ყოფილა. „ძეგლის დადება“ ძირითადად სისხლის სამართლის ნორმებისაგან შედგება.

ძეგლი შედგება შესავალისა და 45-ე მუხლისაგან. მასში ჩამოთვლილია შემდეგი დანაშაული:

- 1) მკვლელობა: ერისთავის (მუხ. 1), გამგებლის (მუხ. 2-5), ხევისბერის, მისი ნათესავის ან განაყოფის (მუხ. 6-10), ჰეროვანის, ციხისთავის, დედ-მამათა და ძმის (მუხ. 11-15-17);
 - 2) სამხედრო ვალდებულებისათვის („სალაშქრო საქმე“) თავის არიდება (მუხ. 19-20);
 - 3) ცოლის გაშვება და მოტაცება (მუხ. 21-25, 29);
 - 4) ციხის დაქცევა (მუხ. 26);
 - 5) თავდასხმა (მუხ. 28);
 - 6) უარზანგობა (უპატიობა) (მუხ. 30);
 - 7) დაჭრა და ასოთ მიღება (მუხ. 31-39);
 - 8) ასაბიას მოკვლა ან დაჭრა (მუხ. 40);
 - 9) ამიერთ და იმიერთ (ხევის) ერთმანეთთან სამტროდ მიდგომა (მუხ. 42);
 - 10) მეკობრობა (მუხ. 43-44);
 - 11) ვალი და პროცენტი (მუხ. 45);
 - 12) გაყრა (მუხ. 18);
 - 13) ბეითალმანი ქონება (მუხ. 27);
 - 14) მოხუცი მამისა და შვილების ურთიერთობა (მუხ. 16).
- როგორც ვხედავთ, სამოქალაქო სამართალს ეხება ოთხი მუხლი: 16, 18, 27 და 45. მე-16 მუხლი ეხება მამისა და შვილების ეკონომიურ ურთიერთობას. მე-18 მუხლი გაყრას, 28-ე ბეითალმან ქონებას და 45-ე ვალის საკითხს.

1. თ. ჟორდანი. ქრონიკები და სხვა მასალა..., II, 1897. გვ. 1-19

2. შ. მესხია. ძეგლი ერისთავთა. გვ. 305-374

3. ქართლის ცხოვრება. II. ს. ვახუშტის შიშის რედ. 1959. გვ. 325.

4. ივ. ჯავახიშვილი. საქართველოს ისტორია. — XV საუკუნეები, 1941. გვ. 197.

5. იქვე.

6. ი. დოლიძე. გიორგი ბრწყინვალის სამართალი, 1957. გვ. 15.

სისხლის სამართლის დანაშაულს შეიცავს მუხ: 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 17, სამხედრო ვალდებულების თავიდან აცილებას — მუხ. 19, 20; ცოლის გაშვება და მოტაცებას — მუხ. 21, 22, 23, 24, 25, 29; ციხის დაქცევას — 26; თავდასხმას — მუხ. 29; უპატიობას — მუხ. 31; დაჭრას — მუხ. 32, 33, 34, 35, 36, 37, 28, 38, 40; ასაბიის მოკვლას ან დაჭრას — მუხ. 41; ერთმანეთთან სამტროდ მიდგომას — მუხ. 43; მეკობრობას — მუხ. 43-44; სისხლის სამართლის შინაარსის არის 41 მუხლი.

ძეგლის დადება პატრიკულარული დანიშნულების ძეგლია, ის შედგენილია, როგორც ვთქვით. მხოლოდ მთიულეთისათვის, რომელიც განვითარების მხრივ დიდად ჩამორჩეოდა ბარს. ამის გამო, ძეგლის დადებით, შურისძიება შეზღუდულია, მაგრამ საგნებით აკრძალული არ არის.

ვისაც ცოლი მოსტაცეს, მას უფლება აქვს ერთი წლის განმავლობაში მომტაცებელს თვითნებურად უპასუხოს დაწვით, მოტაცებით ან დარბევით (მუხ. 22, 25, 29); ძეგლის მიხედვით, თუ ვინმემ მოპირდაპირე სამჯერ გამოიძახა სასამართლოში და მისგან გამოცხადებაზე უარყოფითი პასუხი მიიღო, გამომწვევს შეუძლია თავს დაესხას მოპასუხეს (მუხ. 28). თუ ვინმეს რამე მოპარეს, დამკარგავს შეუძლია მოითხოვოს თავისი საქონელი უკან, ამის შესახებ დამკარგავი განმგებელთან და ხევისბერთან უნდა მივიდეს; მაგრამ, თუ მომპარავმა საქონელი არ დააბრუნა, მაშინ დამკარგავს შეუძლია ძალა იხმაროს და მას თავზე „დამსხმელი“ არ ეწოდება, ე.ი. ამის უფლება აქვს (მუხ. 54). მაშასადამე, შურისძიება და თვითგასწორება დაშვებულია, თუმცა ის შეზღუდულია, ერთი მხრივ დროით (ერთ წლამდე), მეორე მხრივ ხელისუფლებით, ე.ი. თავდამსხმელი ჯერ განმგებელთან ან ხევისბერთან უნდა გამოცხადდეს. ამის გარდა, თვითგასწორებას პიროვნული ხასიათი აქვს. შურისძიება არ გადადის გვარზე, როგორც ეს გვაროვნული წყობილების დროს იყო.

სასჯელის სახეებში მოცემულია გაძევება (მუხ. 3, 9) და გაპარსვა (მუხ. 2). ცხადია, სასჯელის ორივე სახე ადათობრივი სამართლიდან მომდინარეობს და მათი ძირი ისევე გვაროვნული წყობილებაა. თემური წყობილებისათვის გაძევება უმაღლესი სასჯელი იყო.

„ძეგლის დადების“ ძირითადი წყარო ადათობრივი სამართალია. ეს გასაგებობა: მთიულეთში მოქმედებდა ადათები და ძლიერი იყო გვაროვნული წყობილების წყისები. კანონმდებელი იძულებულია მხედველობაში მიიღოს სისხლის აღების ჩვეულება. იგი ცდილობს,

სადაც კი შესაძლებელია. გაატაროს განვითარებული სამართლის საწყისები. გიორგი V-ის დროს და მის წინა პერიოდში იყო სამართლის წიგნები. ამის შესახებ „ძეგლის დადებაში“ თითქოს მითითებულიც არის. მაგრამ ესეც რომ არ იყოს, დაუჯერებელი იქნებოდა, რომ ისეთ სახელმწიფოში, როგორიც გაერთიანებული ფეოდალური საქართველო იყო სამართლის წიგნები არ ყოფილიყო. ცნობილია, რომ საქართველოში არათუ სისხლის სამართლის კოდექსები, არამედ ცალკეული უწყებისათვის საგანგებო იურიდიული აქტებიც იქმნებოდა. მაგალითად. გიორგი III-ის სიგელის მიხედვით. საქართველოში ჩამოყალიბებულია სამპარავთმძებნელო დაწესებულება, რომელსაც თავისი შტატი და თავისი დებულებაც გააჩნია. ქართული განვითარებული სამართლის საწყისების გავლენა ჩანს „ძეგლის დადებაში“. ძეგლის მიხედვით, კვალიფიციურ მკვლევრობად ითვლება დედის, მამისა და ძმის მკვლელობა (მუხ. 15, 17). კანონმდებელს მშობლების მკვლელობა მეტად შემზარავ დანაშაულად მიაჩნია, რომელსაც ყოველგვარი სასჯელი ეკუთვნის. ამასთან დაკავშირებით, კანონმდებელი იხილავს თანამონაწილეობის საკითხს: თანამონაწილეები ერთნაირად ისჯებიან. შვილები მშობლების მკვლელობისათვის კვალიფიციური დანაშაულისათვის აგებენ პასუხს, მაგრამ შვილების თანამონაწილე გარეშე პირი, წერს კანონმდებელი, არ უნდა აგებდეს პასუხს კვალიფიცირებული დანაშაულისათვის, რამდენადაც მოკლული არ არის მისთვის მშობელი (მუხ. 15), ამიტომ თანამონაწილემ პასუხი უნდა აგოს ჩვეულებრივი მკვლელობისათვის.

ძეგლი ქართულად გამოცემულია ს. კაკაბაძის მიერ, მოკლე შესავალით. შემდეგ ის 1930 წელს დაიბეჭდა. ძეგლი ორჯერ გამოსცა ი.

1. ივ. ჯერგულაძე. ქართული სამართლის ისტორიის მნიშვნელოვანი ძეგლი. საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის სპ. მეც. განვ. „პრობლე“. ტ. I, 1960. Сургуладзе И. В. Важные памятники истории грузинского права (правовые творения III-го в. „მაცნე“ ფილოსოფიის, ფსიქოლოგიის, ეკონომიკისა და სამართლის სესია, №2, 1972; მისვე. Un Document important de L. Histoire du Droit Georgian La chartre du roi George III (1170) Bedi kartlissa. XXXIII 1975.

2. ივ. ჯერგულაძე. საქართველოს სახელმწიფო და სამართლის ისტორიისათვის, 1952. გვ. 69.

3. ს. კაკაბაძე. ძეგლის დადება გიორგი პრეზიდენტის მიერ, 1913.

4. ს. მაკალაია. მთიულეთი, 1930 (მეორე თავი).

დოლიძემ. ძველი რუსული ენაზე გამოვიდა 1836 წელს. ამიერკავკასიაში რუსული მმართველობის საჭიროებისათვის გამოცემული იყო ვახტანგის სამართლის წიგნთა კრებული და ამაში შედიოდა გიორგი V-ის „ძეგლის დადება“. 1887 წელს მეორედ გამოვიდა ვახტანგის სამართლის წიგნთა კრებულის რუსული თარგმანი, ცნობილი ისტორიკოსის დიმიტრი ბაქრაძის ვრცელი კომენტარებით. ამ კრებულში მოცემულია გიორგი V-ის „ძეგლის დადება“. ძველი გადათარგმნილია ინგლისურად ოლივერ უორდროპის მიერ¹. ფრანგულად კი ი. კარსტის მიერ². ამ ძეგლის მიხედვით გამოკვლევა დაწერა ნ. ურბნელმა (ნ. ხიზანიშვილმა)³, ხოლო იგი თავიანთ შრომებში ვრცლად განიხილეს ივ. ჯავახიშვილმა⁴, ივ. სურგულაძემ⁵, ი. დოლიძემ⁶ და სსც.

ალბუღას სამართლის წიგნი

„ალბუღას სამართლის წიგნი“ ქართული სამართლის ისტორიის რიგი ინსტიტუტების შესასწავლად ფრიალ მნიშვნელოვანი ძეგლია. ძეგლის სირთულე იმაში მდგომარეობს, რომ იგი არ ეკუთვნის ერთ კანონმდებელს. ძეგლის დასაწყისი — შესავალი თვითონ ალბუღასი, პირველი 65 მუხლი — ბექასი, 65-დან 98-ე მუხლამდე — ალბუღასი.

1. ი. დოლიძე. გიორგი ბრწყინვალის სამართალი. 1957 (ერცეული გამოკვლევით); ქართული სამართლის ძეგლები. I. ვახტანგის სამართლის წიგნთა კრებული. ტექსტები გამოცემა. გამოკვლევა და ლექსიკონი დაურთო. ი. დოლიძემ. 1963. გვ. 401-421. 614-619.

2. რ. ახვლედიანი. რ. ლოსინაძე. ვახტანგ მცქესის სამართლის წიგნის პუბლიკაციის ისტორიიდან. „კანონი და“. 1978, №1 (დოკტრატურული აღმსარება).

3. Сторикъ законоу россійскаго царя Вахтанга VI-го изъ Фрекиа, подъ редъ А. Барнавадзе. 1887.

4. Laws of King George V. of Georgia, surnamend „The brilliant“ by Oliver Waidhop (ბ. Journal of the Royal Asiatic Society. 1914, July. გვ. 607-620).

5. Joseph Karst. Code d'Aghboghha tome II. livre seconde 1939.

6. ნ. ურბნელი. „ძეგლის დადება“ ძველი გიორგი ბრწყინვალესი (მონოგრაფია). 1890.

7. ივ. ჯავახიშვილი. ქართული სამართლის ისტორია. წ. I. 1928. გვ. 93-104.

8. ივ. სურგულაძე. საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიისათვის. 1952 გვ. 67-70. ციკლი „საქართველოს ისტორია“.

9. История Грузии и Грузии. 1968. т. 63-64.

10. ი. დოლიძე. გიორგი ბრწყინვალის სამართალი. 1957.

ხოლო 100-დან 103 მუხლის ჩათვლით და შეიძლება მეტიც ბაგრატი ურბადალას ეკუთვნის. მამასადაძე, ძველი რამდენიმე საკანონმდებლო აქტისაგან შედგება. ძირითადი, თავდაპირველი ნაწილი, როგორც 1672 წლის ხელნაწერიდან ჩანს. არის პირველი 98. მუხლი, რომელიც ბექასა და ალბუღას ეკუთვნის; ამ 98 მუხლიდან 65 ბექასია, ხოლო 33 ალბუღასი, 98-დან დაწყებული მუხლები შემდეგ არის მიმატებული.

დ. ჩუბინაშვილის გამოცემით. ძეგლი 175 მუხლისაგან შედგება და მას ალბუღას სამართლის წიგნი ჰქვია. ვახტანგის სამართლის წიგნის კრებულში ეს სამართლის წიგნი 176 მუხლისაგან შედგება და იქაც ძეგლი ალბუღას სახელწოდებას ატარებს. ი. დოლიძის გამოცემით. ეს სამართლის წიგნი 175 მუხლისაგან შედგება და მას ბექა-ალბუღას სამართალი ეწოდება. 1672 წლის ხელნაწერით, რომელიც შემოვლითა და 98-ე მუხლით მთავრდება, სამართლის წიგნს ეწოდება: „წიგნი სამართლისა კაცთა შეცოდებისა ყოველთავე“.

სამართლის წიგნის შესავალში ალბუღას წერს: შევკრიბე საბჭო და ბააჩემის, მანდატურთუხუცესის ბექას სამართლის წიგნი, ანუ „განაჩენი“ დავიდევნი წინ და „სრულობით და უკლებლად დავსწერეთ“, ე.ი. ბექას სამართალი უკლებლივ გადმოვიწერე და დავამტკიცე სამოქმედოთ; ამასთანავე, იგი წერს, რომ ბექას სამართალს დავურთეთ ჩვენი სამართალიო: „და რაცა ჟამთა სიავითა სხვანი უწესონი საქმენი შემოსულიყვნენ, მათი სამართალიცა ზედ დავურთეთ“. რას ნიშნავს ზედ დავურთეთ? თვით ბექას სამართალს დაურთო? ნნ-ე მუხლის ბინ, ალბუღას აცხადებს, რომ მან გამოიკვლია, შეისწავლა „სრულისა სამცხისა საქმე“. ცხენის ქურდობა განშირებულიყო, ალბუღამ „საპატიო კაცნი“ მოიწვია და მათთან „ბჭობით“ დაადგინა, რომ ძველი განაჩენით“ იხელმძღვანელოს და ახალიც დაუმატოს. ალბუღამ დაწერა 33 მუხლი. ძველი განაჩენის სახით, ამ შემთხვევაში, ალბუღას ბექას სამართლის წიგნი არ უნდა ჰქონდეს მხედველობაში, რადგანაც ბექას სამართლის წიგნში მეკობრეებს არ არის საუბარი. როდესაც, ირველ შესავალში საუბარია „ზედ დართვაზე“, შესაძლებელია ეს დართვა თვით ბექას სამართლის წიგნს შეეხებოდეს და ალბუღამ რომელიმე მუხლი დაუმატა კიდევ ან შეიძლება „ზედ დართვა“ ისე ავიგოთ, რომ ბექას კანონებს საკუთარი კანონებიც მიუმატა. „სრულობით და უკლებლად“ ბექას სამართლის წიგნი რომ ალბუღას არ

გადმოუწერია, ამის შესახებ ის ქვემოთ წერს: ბექასდროინდელი ფეოდალის ერთეული — ყაზანური (მონღოლური) გიორგაულით — გიორგი V-ის სახელით მოჭრილი ფულის ერთეულით შევცვალეო. აკად. ივ. ჯავახიშვილი ამასთან დაკავშირებით აღნიშნავს, რომ აღბუღა საზღაურის რაოდენობაშიც შეიტანდა ცვლილებას და საერთოდ კი „ბექას სამართლის წიგნი შენახულია აღბუღა ათაბაგის დროის საკანონმდებლო კრების რედაქციით“.

შეიტანა თუ არა აღბუღამ სხვა რაიმე ცვლილება ბექას სამართალში არ ვიცით, არც ის ვიცით მთლიანად მოიტანა სამართლის წიგნი, თუ შემოკლებით, ან როგორი რედაქცია გაუკეთა მას. გარდა იმისა, რასაც აღბუღა თვითონ გვაწვდის, სხვა ცნობები ამის შესახებ არ მოგვეპოვება. ბექას სამართლის წიგნს ვიცნობთ მხოლოდ აღბუღას შესავლით, მისი და მასთან მოწვეული „საბატო კაცების“ საბჭოს მიერ რედაქტირებულსა და დამტკიცებულს.

აღსანიშნავია შემდეგი: მიუხედავად იმისა, რომ აღბუღას განცხადებით, მას არაფერი შეუცვლია ბექას კანონებში, ვნახეთ, რომ ფულის ერთეული სწორედ მან შეცვალა. მეორე, მან გაუკეთა ბექას სამართლის წიგნს შესავალი. ალბათ, წიგნს საკუთარი შესავალი ექნებოდა, ან განმარტება სათაურის სახით, რომელიც კანონმდებლის ვინაობას გვამცნობდა. ამას გარდა, აღბუღამ და მისმა საბჭომ საკმარისად არ ცნეს ბექას სამართალი და გააგრძელეს, ანუ საკუთარი კანონები დაუმატეს, მაშასადამე, სამართლის წიგნი ერთიანობაში მოიყვანეს, გამართეს, ე.ი. ერთი სიტყვით, ჩვენ გვაქვს ბექას სამართლის წიგნი მხოლოდ და მხოლოდ აღბუღას მიერ მისი შეხედულებისამებრ გამართული და ერთიანობაში მოყვანილი. მაშასადამე, იმ სახით, როგორც ჩვენ მას ვიცნობთ, ბექას სამართალს საკანონმდებლო ძალა აღბუღამ მისცა და სანამ ბექას სამართლის წიგნის ხელნაწერი ცალკე არ აღმოჩნდება, მანამ აღბუღას მიერ გამოცემული საკანონმდებლო აქტი აღბუღას სახელს უნდა ატარებდეს.

საჭიროდ მიგვაჩნია, ძეგლის შესწავლისას, გამოვეყნოთ მისი შემადგენელი ნაწილები. აღბუღას სამართლის წიგნის პირველი ნაწილი 66-ე მუხლამდე ეკუთვნის ბექას, მეორე ნაწილი — 99 მუხლამდე აღბუღას. გამოსარკვევია დანარჩენი ნაწილები.

ბექასა და აღბუღას სამართლის წიგნის შედგენის თარიღი დაადგინა ს. კაკაბაძემ¹. ვახუშტის მიხედვით. მანდატურთუხუცესი ბექა ცნობილია 1285-1305 წლებში მოღვაწე მთავრად. ამის შემდეგ მანდატურთუხუცესის ტიტულს სამცხის მთავრები აღარ ატარებდნენ. მაშასადამე, ბექამ სამართალი სწორედ იმ ხანებში შეადგინა, ხოლო ბექას შვილიშვილი აღბუღა მოღვაწეობდა გიორგი V-ის შემდეგ (მან შემოიღო გიორგი V-ის მონეტა), ე.ი. XIV საუკუნის მეორე ნახევარში. ი. დოლიძე აზუსტებს აღბუღას მიერ სამართლის წიგნის შედგენის თარიღს, ეს უნდა ყოფილიყო 1381-1386 წლებს შორის².

აღბუღას სამართლის წიგნი, რომელშიც შედის ბექას სამართალიც (98-ე მუხლამდე), ადგილობრივი დანიშნულებისაა. იგი მხოლოდ სამცხე-საათაბაგოსათვის არის შედგენილი; ამ სამართლის წიგნით უმაღლესი ხელისუფალი არა მეფე, არამედ ათაბაგი, ხოლო ეკლესიის უმაღლესი იერარქია არა კათალიკოსი, არამედ მაწვევეელი.

აღბუღას სამართლის წიგნში მოცემულია ნორმები სამართლის სხვადასხვა დარგიდან. აქ ვხვდებით უმთავრესად სისხლის სამართლის ნორმებს (მკვლელობა, დაჭრა, მეკობრეობა და სხვა და მათი საზღაური), ხოლო სამოქალაქო სამართლის ნორმებით სამართლის წიგნი ეხება საკუთრების უფლებას, ნასყიდობას, გირავნობას, სესხსა და სხვ. წიგნი ეხება აგრეთვე სამოსამართლო სამართლის საკითხებს (ბჭე, შუაგაცი, მტკიცების საშუალებანი და სხვ.). აღბუღას სამართლის წიგნი ფეოდალური საზოგადოების ძეგლია და ის გაბატონებული ფეოდალური კლასის ინტერესებს იცავს.

ბაგრატი კურაპალატის სამართლის წიგნის ნაწყვეტი, როგორც ვთქვით, აღბუღას სამართლის წიგნში 98 მუხლის შემდეგაა მოთავსებული. 98-ე მუხლის შემდეგ წერია: „სახელითა ღმრთისათა დაიწყების საღმრთოისა გაჩენილი და გასაჩენელი. პირველი დავითიან ბაგრატი კურაპალატისა და აღმაშენებელთა მეფეთ-მეფეთა ბრძანებითა და მერე ებისკოპოზთა, დიდებულთა და აზნაურთა და ჭკვანთა კაცთა წინაშე ერთბაშად გაჩენილი განგებითა ღმრთისაითა. ვინცა საბჭოდ სჯდებოდეო და მართსა საჩივარსა მართლად მოიხსენებდეთ, თქუენტა გულთა შიგან ღმრთისა შიში უნდა დაიჭიროთ და არავის სთნოთ, არა მამასა

1. ს. კაკაბაძე. ხელნაწერული ბექასა და აღბუღას ვინაობა, 1912.

2. ქართული სამართლის ძეგლები, I, ა. დოლიძის რედაქციითა და გამოცემით, 1963, გვ. 619.

და ღედასა, არა პატრონსა, არა ძმათა მკეცვისთა, არას ქროათი, ქადაგებისათვის. არა, არამედ მართალი უნდა გააჩინოთ¹.

მოყვანილი ადგილის მიხედვით, მეფეთ-მეფე ბაგრატ კურაპალატი იწვევს ეპისკოპოსებს, დიდებულებს, აზნაურებს, „ჭკვიან კაცებს“ და ადგენს კანონებს. ამასთანავე კანონმდებელი განმარტავს, თუ როგორი უნდა იყოს ბჭე, მოსამართლე: იგი უნდა იყოს ღვთის მოშიში, მიუდგომელი, უქრთამო. ასეთი მოსამართლე, მე-100 მუხლის მიხედვით, შეიძლება იყოს მოძღვარი. მაშინდელი ენით რომ ვთქვათ სწავლული, მეფესთან დაახლოებული ან დიდი ვაჭარი. ან სოფლის მამასახლისი. ყველაფერი ეს (99-ე და მე-100 მუხლები) განსხვავებულია აღბუღას კანონებისაგან და ერთი კანონმდებლის ნახელავია, ერთიანი აზრის გაგრძელება, სამეცნიერო ლიტერატურაში ამ საკითხს პირველად ყურადღება აკად. ივ. ჯავახიშვილმა მიაქცია; მან შეისწავლა აღბუღას სამართლის წიგნი და მივიდა იმ დასკვნამდე, რომ აღბუღას სამართალს შემდგომ დამატებული აქვს ბაგრატ კურაპალატის სამართლის წიგნის ნაწყვეტი, როგორც ამის შესახებ გვამცნობს ჩვენ მიერ ზემოთ მოყვანილი „მეფეთა-მეფის“ ბაგრატ კურაპალატის სიტყვები (99-ე მუხლის შესავალი)².

ივ. ჯავახიშვილის აზრით, შესავლის გარდა მე-100, 101-ე, 102-ე და 103-ე მუხლებიც „უეჭველია ბაგრატ კურაპალატის სამართლის წიგნიდან არის აღბუღას კანონებში შეტანილი“³.

შესავლის შემდეგი ადგილი მოსამართლის მიუკერძოებლობას ეხება. თუ ამ ადგილს ცალკე მუხლად ჩავთვლით, როგორც ეს ამ ძეგლის გამოცემაშია მოცემული⁴, მაშინ ივ. ჯავახიშვილის ვარაუდით, ოთხი მუხლი უეჭველად ბაგრატ კურაპალატისაა. შეიძლება სხვა მუხლებიც მისი იყოს, მაგრამ ავტორის აზრით, ეს შესწავლას მოითხოვს. ამის შემდეგ ივ. ჯავახიშვილი სვამს კითხვას, თუ რომელ ბაგრატ კურაპალატზეა ძეგლში ლაპარაკი. ავტორი ასახელებს ყველა ბაგრატს, რომლებიც საქართველოში მეფობდნენ: ბაგრატ აშოტის ძე — სამცხე-

საათაბაგოს მეფე, ბაგრატ II, ბაგრატ III, ბაგრატ IV და ბაგრატ V.

ივ. ჯავახიშვილის აზრით, ბაგრატ I-ის, ე.ი. აშოტის ძის (IX საუკუნე) სასარგებლოდ მიუთითებს შემდეგი გარემოება:

1) ბაგრატ კურაპალატის წიგნის იმ მუხლების შესავალში. რომელიც აღბუღას სამართლის წიგნშია მოხვედრილი, საუბარია ბაგრატ კურაპალატზე, როგორც „აღმაშენებელზე“, გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრებაშიც დახასიათებულია ბაგრატ I, როგორც ეკლესიათა მაშენებელი⁵.

2) გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრების მიხედვით. ბაგრატ I-ს განუწყესებია „გლახაკთა ნაწილი“, მასვე ამავე ნაწარმოებით, ღვაწლად ეთვლება „ყოვლისა ერისა სამართლით განკითხვა“. ასეთ თვისებათა მქონე მეფეს შეეფერება სამართლის წიგნის შედგენაც და სავარაუდოა, სწორედ სამართლის წიგნის შედგენა ჰქონდეს „მხედველობაში გიორგი მერჩულეს, როცა „ყოვლისა ერისა სამართლით განკითხვაზე აქვს“ საუბარი⁶.

3) ივ. ჯავახიშვილი ყურადღებას აქცევს იმ გარემოებას, რომ „გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრების“ მიხედვით, IX საუკუნის სამცხე-საათაბაგოში სამღვდლოებას „გასაოცარი უპირატესობა“ აქვს: ბერი ბაგრატს უთვლის, რომ მას „არა ჰნებავს მოსვლა“ მასთან, და როცა გამოცხადდა მასთან გრიგოლის მოწვევით, ბერი ეუბნება: „შენ წარმატალთა ამათ ჟამთა მეფე ხარ“, მე შენ კი არ გემორჩილები, არამედ ღმერთსო; ამავე ძეგლის მიხედვით, გუარამ მამფალი, ქვეყნის მთავარი, გრიგოლ ხანძთელის განმარტებით, არ უნდა ერეოდეს ეკლესიის საქმეებში⁷.

ივ. ჯავახიშვილი ყურადღებას აქცევს იმას, რომ ბაგრატ კურაპალატისად ცნობილი აღბუღას სამართლის წიგნის 102-ე მუხლის მიხედვით, „მეორე მეფე ეპისკოპოზი არს“. ეპისკოპოსის, ე.ი. სამღვდლოების ასეთი განდიდება, სწორედ შეესაბამება „გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრებაში“ აღწერილ ვითარებას, და, მაშასადამე, აღბუღას სამართლის წიგნში ხსენებული ბაგრატ კურაპალატი, ბაგრატ I უნდა იყოს⁸. მაგრამ ივ. ჯავახიშვილის აზრით, ბაგრატ I-ს ეს კანონები არ

1. ქართული სამართლის ძეგლები, I, ი. დოლიძის რედ., 1963, გვ. 463.

2. ივ. ჯავახიშვილი. ქართული სამართლის ისტორია, წ. I, 1928, გვ. 82-93.

3. იქვე, გვ. 85.

4. Сборник законов грузинского царя Бахтаниа VI-го, изд. под ред. А. Бахрадзе 1887, с. 117-118 стр. 100, 101.

102, 103; ქართული სამართლის ძეგლები, I, ი. დოლიძის რედ., 1963, გვ. 464-465.

1. ივ. ჯავახიშვილი. ქართული სამართლის ისტორია, I, 1928, გვ. 85.

2. იქვე.

3. იქვე, გვ. 87.

4. იქვე.

შეიძლება მიეწეროს, ვინაიდან მას მეფეთ-მეფის წოდება არ ჰქონდა. მისი აზრით, XIV საუკუნეში მეფედ იყო ბაგრატ V დიდი, მაგრამ მას კურაპალატის წოდება არ ჰქონდა და ამიტომ ის არ შეიძლება აღბუღას სამართლის წიგნში შემონახული ბაგრატ კურაპალატის კანონების ავტორი ყოფილიყო. XI საუკუნეში ცხოვრობდა ბაგრატ II, რომელიც აგრეთვე არ შეიძლება ამ კანონების ავტორი ყოფილიყო, ვერ ერთი იმიტომ, რომ „რეგენად“ იწოდებოდა და კიდევ იმიტომ, რომ კურაპალატობის პატივი არ ჰქონდა¹.

ბაგრატ III-ისა და ბაგრატ IV-ის შესახებ ივ. ჯავახიშვილის მსჯელობა ასეთია: ბაგრატ IV-ის დროს, მემკვიდრის სიტყვებით, „ქუეყანასა დაწყნარება არა აქენდა, ეკლესიანი და გლახანი. აზნაურნი ვერ იკითხებოდესო“; როდესაც გიორგი მთაწმინდელი საქართველოში ჩამოსულა, მან თურმე „აღლესა მახვილი მხილებისა“ ბაგრატ IV-ის წინააღმდეგ. გიორგი მთაწმინდელს არ მოსწონდა „სამეუფო სამართალი“ და მოითხოვდა რომ მართებულად „უსჯიდნენ ობოლსა და ქვრივს“, „რათა არა მისდრეკდეს სასწორსა სამართლისასა, დიდი გინა მცირისო“. ივ. ჯავახიშვილის აზრით, საისტორიო წყაროების მოწმობით, ბაგრატ IV-ის დროს „სამართალი განსაკუთრებით დაცემული და შელახული ყოფილა და არც საფიქრებელია, რომ ასეთ მეფეს სამართლის წიგნის შედგენით თავი შეეწუხებინა“².

რაც შეეხება ბაგრატ III-ს, ივ. ჯავახიშვილის აზრით, წყაროებში ის მოხსენიებულია განსაკუთრებული პატივისცემით, რადგან ყოფილა ეკლესიათა მაშენებელი, გლახაკთა გამკითხავი და „სამართლისა მართლად მოქმედი“; მაშასადამე, ბაგრატ III-ის მართლმსაჯულება ძლიერ შექებულია, ამიტომ, დაასკვნის ავტორი, „უეჭველია იმ მეფეს სამართლის საქმისათვის სხვებზე მომეტებით უზრუნვია და გაუკეთებია კიდევ“. აღბუღას სამართლის წიგნის მე-100 მუხლის შესავალში ნათქვამია, რომ ბაგრატი „აღმაშენებელი“ იყო, მემკვიდრე ბაგრატ III-საც „მშენებელს“ უწოდებს.

ყველა ამის გამო, ივ. ჯავახიშვილის აზრით, ხსენებული კანონების ავტორი არის ბაგრატ III³.

1. იქვე, გვ. 88.

2. ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, I, 1928, გვ. 83.

3. იქვე, გვ. 84.

4. იქვე, გვ. 84-85.

პროფ. სარგის კაკაბაძის აზრით, ხსენებული კანონები შედგენილი უნდა იყოს XIV და XV საუკუნეში⁴. მაგრამ, ივ. ჯავახიშვილის მართებული მოსაზრებით, ვერ კიდევ დავით აღმაშენებელმა არ მიიღო კურაპალატობის ტიტული და ამის შემდეგ საქართველოს მეფეები ასეთ ტიტულს აღარც ატარებდნენ, ამგვარად ბაგრატ V არ შეიძლებოდა ყოფილიყო კურაპალატი.

ჩვენ შევხვდეთ საკითხს იმის შესახებ, თუ რომელი ბაგრატი უნდა ივარაუდებოდეს აღბუღას სამართლის წიგნისათვის დამატებული პირველი ოთხი მუხლის ავტორად. ივ. ჯავახიშვილის მოსაზრებაზე დაყრდნობით, აღვნიშნეთ, რომ ამ კანონების ავტორია ან ბაგრატ III, ან ბაგრატ IV.

ამ კანონების შესავალი, რომელშიც საუბარია მეფის მიერ ეპისკოპოსების, დიდებულების, აზნაურების და „ჭკუანთა კაცთა“ შესახებ, მსგავსია ოპიზართა სიგელისა, რომელიც ბაგრატ IV-ს ეკუთვნის. 99-ე მუხლის მიხედვით, მეფის მიერ მოწვეული პირები შეადგენენ საბჭოს, რომელიც ადგენს კანონს. ოპიზართა სიგელით, მეფის მიერ მოწვეული პირები შეადგენენ დაახლოებით ასეთივე შემადგენლობის საბჭოს, რომელიც არჩევს სასამართლო საქმეს⁵.

ის წიგნი, რომელშიც ეს მოსაზრება გვაქვს გამოთქმული, 1952 წელს გამოვიდა. იმავე წელს მოხდა ამ წიგნის განხილვა და, როდესაც ბაგრატ კურაპალატის ავტორობის საკითხი წამოიჭრა, ბაგრატ IV-ის ავტორობის სასარგებლოდ დაუვმატეთ ის, რომ ბაგრატ IV-ის დროს ქვეყანას დაწყნარება არ ჰქონდა და ეს იყო მიზეზი კანონმდებლობის შექმნისა.

ზემოთ მოვიყვანეთ დიდი მეცნიერის აკად. ივ. ჯავახიშვილის მოსაზრებანი ამ საკითხის შესახებ. ერთ-ერთი მთავარი არგუმენტი ბაგრატ III-ის სასარგებლოდ ის იყო, რომ ბაგრატ IV-ის დროს ქვეყანაში არეულობა იყო, რომ გიორგი მთაწმინდელი სწორედ ამაზე მიუთითებდა და სხვა.

ჩვენი მოსაზრება კი სწორედ ამის საწინააღმდეგოა. გვეჩვენება, რომ სწორედ ქვეყნის დაუწყნარებლობა, არეულობა და აჯანყებანი შეიძლება კანონის შედგენის მიზეზი იყოს.

1. ს. კაკაბაძე, საუღმრუდო ბაგრატ კურაპალატი, 1912: ამავე საკითხს ეხება ავტორი სხვა შრომაში, იხ. „შოში“, II, 1924.

2. ავ. სერგულაძე, საქართველოს სახელმწიფო-სა სამართლის ისტორიისათვის, 1952, გვ. 71.

გიორგი ბრწყინვალე „ძეგლის დადგენაში“ აღნიშნავს, რომ მთლიანად გაძრავლდა დანაშაული, არეულობა, მკვლელობანი. თავდასხმა და სხვა. ამიტომ მან სპეციალურად იმოგზაურა მთიულეთში. ადგილშეისწავლა მდგომარეობა და სამართლის წიგნი შეუდგინა.

„აღბუღას სამართლის წიგნშიც“ აღნიშნულია, რომ „უწესი საქმენი შემოსულიყვნენ“. მკვლელობანი, დაჭრა, თავდასხმა, ღალატი და სხვა და ამიტომაც, საგანგებო ზომების სახით, აღბუღამ შეადგინა სამართლის წიგნი.

„კათალიკოსთა სამართლის წიგნის“ შესავალში აღნიშნულია, რომ „დიდი სიყმილი მოვიდა ცოდვათა ჩუენთაგან, მრავალი უწესება და უჯერო საქმე შემოვიდა: კაცის კვლა, კაცის სყიდვა, მძლესის კრეხვა და უხვედრობა“. ასეთი არეულობა და დანაშაული გამრავლება შეიქმნა მიზეზი ეკლესიის მესვეურთა შეკრებისა საგანგებო ღონისძიებების სახით კანონების მიღებისა; ეს არის XI საუკუნე, როდესაც პოლიტიკურად დანაწილებული საქართველო მდგომარეობაში აღმოჩნდა: დანაშაული გამრავლდა, განსაკუთრებით სამშვიდობო შეიქმნა ადამიანთა ვაჭრობა. ამგვარად, კანონის შედგენა ერთ-ერთი მიზეზი შეიძლება იყოს ქვეყანაში შექმნილი განსაკუთრებული მდგომარეობა — დანაშაულის ზრდა, რაც იწვევს მთავრობის მიერ, განსაკუთრებული გარემოების გამო, კანონის გამოცემას. შედარებით ჩვეულებრივი ამბავია. ამიტომაც ივ. ჯავახიშვილის და აბუთება, რომ ბაგრატ III-ის დროს სიწყნარე იყო, მეფის ხელის ფლება კი შედარებით მტკიცე, ხოლო ბაგრატ IV-ის დროს საზღვარგარეთ ვითარება იყო, ეს მართალია, მაგრამ იმის სასარგებლოდ მეტყველებს, რომ ბაგრატ IV შეძლო ამ კანონების შედგენა რასაკვირველია, ეს საბუთი გადამწყვეტი ხასიათის არ არის, შეიძლება კანონები მტკიცე ხელისუფლების დროსაც დაიწეროს. იწერება კიდევ, მაგრამ თუ ამ საბუთიანობას მხედველობაში მივიღებთ, მაშინ, ზემოთ მოყვანილი სამართლის წიგნების (აღბუღას, კათალიკოსთა სამართალი) სათანადო ადგილები სწორედ ბაგრატ IV სასარგებლოდ უფრო უჩვენებენ. ამას ისიც უნდა დავუმატოთ, რომ „ოპიზართა სიგელი“ ერთგვარ მსგავსებას ამჟღავნებს ბაგრატ კურაპალატის სახელით ცნობილ სამართლის წიგნის ნაწყვეტის შესავალში.

ი. დოლიძე დაწვრილებით განიხილავს ბაგრატ კურაპალატის დროის საკითხს. იგი გამოთქვამს მოსაზრებას, რომ 99-ე მუხლი

160-ე მუხლამდე ბაგრატ IV-ს ეკუთვნის. ხოლო 161-ე მუხლიდან კანონიკურ სამართალს განეკუთვნება. 171-175 მუხლებს ავტორი „აღმართის“ უწოდებს: მისივე აზრით, 171-175 მუხლები 33-ე, 64-ე და 81-ე მუხლების განმეორებას წარმოადგენს. იგი ბაგრატ IV-ეს ავტორად იმიტომ თვლის, რომ მის დროს ქვეყანა დაუწყნარებელი იყო. კონსტანტინე ამისთვის შეადგენდაო, ამას გარდა, ბაგრატ IV-ის დროს სამღვდლოება დიდი უფლებებით სარგებლობდა და ეს გარემოება ასახულია კიდევ სამართლის წიგნის მუხლებში. ი. დოლიძის აზრით, დიდი მნიშვნელობა აქვს აგრეთვე ოპიზართა სიგელისა და ბაგრატ კურაპალატის სამართლის წიგნის ფრაგმენტების ერთ-ერთი მუხლის (99-ე) მსგავსებას. უკანასკნელად, საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიისთან არსებული საისტორიო საზოგადოების საჯარო სხდომაზე, ამავე საკითხის განხილვისას ი. დოლიძემ ის მოსაზრება განავითარა, რომ სამართლის წიგნის ეს ფრაგმენტი უსათუოდ X საუკუნისაა და შესაძლებელია, ბაგრატ III-საც შეეძინაო; მაგრამ ი. დოლიძის გამოკვლევა მით უფრო საყურადღებოა, რომ ის შეეცადა შეესწავლა კატანგის სამართლის წიგნთა კრებულში მოთავსებული აღბუღას სამართლის წიგნის სახელით ცნობილი ძველი მთლიანად. ივ. ჯავახიშვილი ბაგრატ კურაპალატისად თვლიდა ოთხ მუხლს — 99-დან 102-მდე. ი. დოლიძის აზრით, ბაგრატ კურაპალატს ეკუთვნის 99-დან 160-მდე მუხლები. ავტორი წერს, რომ ივ. ჯავახიშვილი ბაგრატ კურაპალატს ოთხი მუხლის ავტორად მიიჩნევს იმ მოსაზრებით, რომ ამ ოთხ მუხლში არის მოხსენიებული მეფე და ეპისკოპოსი, მაშინ როდესაც მეფე და ეპისკოპოსი იხსენიებიან სხვა მუხლებშიც: მე-100 მუხლში მოხსენიებულია ეპისკოპოსი, ხოლო 152-ე მუხლში მეფე. სამღვდლოების პრივილეგიური მდგომარეობა, რომელზედაც საუბარია 99-დან 160-ე მუხლებში, წერს ი. დოლიძე, იმაზე მიუთითებს, რომ ეს მუხლები ერთ კანონმდებელს ეკუთვნის. ამ დაკვირვებას ავტორი სხვა საყურადღებო დასაბუთებასაც უმატებს. მისი დაკვირვებით, ორ

ქართული სამართლის ძეგლები, I, 1963, გვ. 463-473

„დოლიძე, ძველი ქართული სამართალი, 1953, გვ. 76

ქმე. გვ. 56-57.

ქმე. გვ. 57

ქმე. გვ. 49-50

მუხლში — 104-ესა და 151-ეში გვხვდება ტერმინი „სასჯელი“. ტერმინი ორივე მუხლში ნიშნავს „სამართალს“. „ბჭობას“, ასე მნიშვნელობა ჰქონდა ამ ტერმინს ძველ ქართულ სამართალში, ხოლო გვიანდელ საკანონმდებლო ძეგლებში ასეთი შინაარსი ამ ტერმინს აღარ ჰქონია¹.

ამასთანავე, ი. დოლიძე ყურადღებას აქცევს ტერმინებს „შეზმა“, „შეხვეწა“, რომლებიც გვხვდება, როგორც 107-ე, ისე შემდეგ მუხლებშიც (108, 149). აგრეთვე ტერმინს „საპირო“ (მუხ. 115, 159, 160): ეს კი იმის დამადასტურებელია, რომ 98-ე მუხლში მომდევნო კანონები ერთ კანონმდებელს ეკუთვნის. ტერმინები „შეზმა“ და „საპირო“ მომდევნო პერიოდის საკანონმდებლო ძეგლებში არც გვხვდება. ავტორი მიუთითებს სხვა სიტყვებზეც, რომლებიც 99-ე და 150-ე მუხლებში იხმარება, რაც ამტკიცებს, რომ ძველ ერთი კანონმდებლის ნახელავია².

საყურადღებოა ი. დოლიძის მიერ მოყვანილი 1460 წლის საბუთი, რომელშიც „ბჭედ“, ანუ მოსამართლედ, ისე როგორც ბაგრატი კურაპალატის სახელით ცნობილ სამართლის წიგნის ფრაგმენტში (აღბლას სამართლის წიგნის მე-100 მუხლი), დასახელებული არიან ეპისკოპოსნი, დარბაზის კარის ვეზირნი, ქალაქის ვაჭარნი და „ქუეყანის მამასახლისნი“. მოსამართლეები აქ დაყოფილია საზოგადოების ფენების, კლასების მიხედვით: ფეოდალების მოსამართლეა დარბაზის ვეზირი, მეფესთან დაახლოებული პირი, ვაჭრებსა და გლეხობას ცალკე მოსამართლეები ჰყავთ. ფრიად საყურადღებოა ასეთი დამთხვევა. ეს ძველი (ყურულების სასისხლო სიგელი) სამეცნიერო ლიტერატურაში ყალბად არის მიჩნეული³. ამის მიუხედავად, ამ საბუთით სარგებლობა შეიძლება. ის გარემოება, რომ ბაგრატის სამართლის წიგნი ფრაგმენტთან ამ ძეგლის ერთი ნაწილი მსგავსებას ამჟღავნებს იმას ნიშნავს, რომ ყურულთა საბუთის შემდგენელი იცნობდა ბაგრატ კურაპალატისად მიჩნეულ სამართლის წიგნს ან მის ფრაგმენტს. ძველი შემდგენელი ცდილობდა, თუ ძველი ნატყუარი იყო, მის მიერ შედგენილი ძეგლი აღჭურვილი ყოფილიყო ისეთი ნიშნებით, რომლებიც მას მართებულად წარმოადგენდა. ამიტომაც ამოუღია ბაგრატის წიგნიდან სათანადო მუხლი. აღსანიშნავია, რომ ის ადგილი, რომელიც ძველშია ჩართული, უადგილოდაც გამოიყურება. მართლაც: ყურული არის ფეოდალური კლასის წარმომადგენელი, მისი მოსამართლე იქნებოდა კარის ვეზირი ან დიდებული, მაშ რაღა საჭირო იყო ამ ძეგლში ქალაქის ვაჭრის მოსამართლეზე ან სოფლის მამასახლისზე საუბარი? ეს სხვათა შორის; მაგრამ მთავარი ის არის, რომ ბაგრატი კურაპალატის სამართლის წიგნის ფრაგმენტად მიჩნეული სამართლის ნორმა მოსამართლეების შესახებ, საკმაოდ გავრცელებული, მრავალთაობის ცნობილი ნორმა ყოფილა; თუკი ყურულთა სასისხლო სიგელის შემდგენელს ის თავის ძეგლში მოუტანია, იქნებ. დროის მიხედვით. ეს ძეგლები დაახლოებით ერთ ხანაშია შედგენილი. ეს და ამასთან დაკავშირებით მრავალი საკითხი შესასწავლია⁴. ამასთანავე, ი. დოლიძეს მოჰყავს სიმონ მეფის 1593 წლის განჩინება, რომლის ნაწილები იშვიათ მსგავსებას ამჟღავნებს ვახტანგის სამართლის წიგნის კრებულში შესულ აღბუღას სამართლის წიგნის შემდეგ მუხლებთან: 105, 124, 125, 127, 129, 130, 132, 133, 134, 136, 138, 141 197⁵.

აქედან შეიძლება დავასკვნათ, რომ როგორც ივ. ჯავახიშვილი ვარაუდობდა, 102-ე მუხლის შემდეგი მუხლები სხვადასხვა დროს შედგენილი კანონიკური სამართლის ძეგლებია. ან შეიძლება ერთი კანონმდებლის მიერ იყო შედგენილი, მაგრამ შესაძლებელია, მისი ავტორი ბაგრატი კურაპალატი არ იყოს. ამასთანავე, ისიც არის გასათვალისწინებელი, რომ ნაწილი საერო შინაარსის ნორმებია, ხოლო ნაწილი კანონიკური სამართლის. ყველაფერი ეს შესასწავლია.

აღბუღას სამართლის წიგნის გაგრძელების საკითხს, რომელიც ვახტანგის სამართლის კრებულშია მოცემული, შეეხო ზ. რატიანი. ივ. ჯავახიშვილს თავისი ნაშრომის ერთ-ერთი პარაგრაფის სათაური ასე აქვს გაკეთებული: „ვახტანგ VI-ის კოდიკში ბექა-აღბუღას სამართლის წიგნის ბოლოში შეტანილი დართული კანონების შესახებ“. მამასადამე, ივ. ჯავახიშვილის აზრით, ეს კანონები

ნილი ძეგლი აღჭურვილი ყოფილიყო ისეთი ნიშნებით, რომლებიც მას მართებულად წარმოადგენდა. ამიტომაც ამოუღია ბაგრატის წიგნიდან სათანადო მუხლი. აღსანიშნავია, რომ ის ადგილი, რომელიც ძველშია ჩართული, უადგილოდაც გამოიყურება. მართლაც: ყურული არის ფეოდალური კლასის წარმომადგენელი, მისი მოსამართლე იქნებოდა კარის ვეზირი ან დიდებული, მაშ რაღა საჭირო იყო ამ ძეგლში ქალაქის ვაჭრის მოსამართლეზე ან სოფლის მამასახლისზე საუბარი? ეს სხვათა შორის; მაგრამ მთავარი ის არის, რომ ბაგრატი კურაპალატის სამართლის წიგნის ფრაგმენტად მიჩნეული სამართლის ნორმა მოსამართლეების შესახებ, საკმაოდ გავრცელებული, მრავალთაობის ცნობილი ნორმა ყოფილა; თუკი ყურულთა სასისხლო სიგელის შემდგენელს ის თავის ძეგლში მოუტანია, იქნებ. დროის მიხედვით. ეს ძეგლები დაახლოებით ერთ ხანაშია შედგენილი. ეს და ამასთან დაკავშირებით მრავალი საკითხი შესასწავლია⁴. ამასთანავე, ი. დოლიძეს მოჰყავს სიმონ მეფის 1593 წლის განჩინება, რომლის ნაწილები იშვიათ მსგავსებას ამჟღავნებს ვახტანგის სამართლის წიგნის კრებულში შესულ აღბუღას სამართლის წიგნის შემდეგ მუხლებთან: 105, 124, 125, 127, 129, 130, 132, 133, 134, 136, 138, 141 197⁵.

1. ქართული სამართლის ძეგლები. 1963. გვ. 627.

2. იქვე. გვ. 627-628.

3. ივ. ჯავახიშვილი. ქართული სამართლის ისტორია. I. 1928. გვ. 112.

1. იქვე. გვ. 50.

2. ი. დოლიძე. ძველი ქართული სამართალი. 1953. გვ. 53.

3. ქართული სამართლის ძეგლები. I. 1963. გვ. 627.

4. ივ. ჯავახიშვილი. ქართული სიგელთა შედგენილება, ანუ დიპლომატიკა. 1926. გვ. 157-158.

შეცდომით არის მიწერილი აღბუღას კანონებთან. ი. დოლიძე იმეორებს ი. ჯავახიშვილის მიერ მოყვანილ მოსაზრებას და თავის მხრივ უმატებს იმას, რომ ეს შეცდომა „უნდა მიეწეროს ვახტანგ მეფის საკოდიფიკაციო კომისიას, რომელმაც შეკრიბა იმ დროისათვის შემონახული საკანონმდებლო ძეგლები“. ზ. რატიანის აზრით, ვახტანგის საკანონმდებლო კომისია ავტორიტეტული იყო და მის მუშაობას ნდობით უნდა მოვეციდით¹.

მართლაც, ვახტანგის კომისია გარკვეული გეგმით მუშაობდა. გარკვეული მიზნები ჰქონდა დასახული და თავის მოქმედებაში საქმის ღრმა ცოდნასაც ამჟღავნებდა. ამიტომ საყურადღებოა იმის ცოდნა, თუ რით ხელმძღვანელობდა ეს კომისია, როდესაც მთელი ეს დანართი მუხლები აღბუღას კანონმდებლობაში შეჰქონდა; ამით ის ამ დანართ მუხლებს სამცხე-საათაბაგოს კანონმდებლობას უკავშირებდა. შესაძლებელია, კომისია ცდებოდა, მაგრამ მისი გადაწყვეტილება ჩვენს ყურადღებას ამახვილებს იმაზე, რომ ეს საკითხი სერიოზული და ყოველმხრივ შესასწავლია.

ზემოთ აღნიშნულ საკითხს შეეხო ა. კიკვიძე². მან მოიყვანა ივ. ჯავახიშვილისა და ი. დოლიძის გამოთქმული მოსაზრებანი, მაგალითად, ეკლესიის მსახურთა დიდი უფლებების შესახებ, რაც ამ კანონებშია მოცემული, კურაპალატობა და სხვა. ა. კიკვიძის აზრით, ხსენებული კანონების ავტორი უნდა იყოს ბაგრატ I, აშოტის ძე. ბაგრატ აშოტის მისადმი ამ კანონების მიწერა პირველად ივ. ჯავახიშვილმა წამოაყენა და მანვე უარყო ასეთი შესაძლებლობა. ა. კიკვიძე, ამის დამადასტურებელ ერთ-ერთ ძლიერ საბუთად მიიჩნევს შემდეგს: 102-ე მუხლის მიხედვით, მეორე მეფე ეპისკოპოსია. იგი წერს: „ჩვენთვის აქ საინტერესო ის არის, რომ ეპისკოპოსი მეორე მეფედ არის მიჩნეული და კათალიკოსის ხსენებაც არ არის. ეს გარემოება ცხადად მოწმობს, რომ სამართლის დამდები გაერთიანებული საქართველოს მეფე არ არის და სამართალი ქვეყნის ერთ ნაწილს ეხება“³.

1. ი. დოლიძე, ძველი ქართული საზოგადოება, 1953, გვ. 42.

2. ზ. რატიანია, საქართველოს სოციალური წესის XIII-XIV საუკუნეების, 1970, გვ. 28-29.

3. ა. კიკვიძე ვის ეკუთვნის ბაგრატ კურაპალატის სამართლის სახელად ცნობილი სამართალი? (მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის XVI-XV სს. 72, გვ. 223-224).

4. ამავე გვ. 234.

ამიტომ ამ კანონების ავტორი არის ბაგრატ აშოტის ძეო. ამის გამო შევნიშნავთ, რომ მესხეთის ეკლესიის იერარქი სავსებით გარკვეული პირი იყო, ეს იყო მაწყვერელი, რომლის შესახებ თვითონ ა. კიკვიძე წერს: როდესაც „გუარამ მამფალის თაყმჯდომარეობით ქართლის კათალიკოსის დადგენის საქმე ირჩეოდა, მთელი კრება აწყურის ეპისკოპოსს – მაწყვერელს უცდიდა, თუ რას იტყოდა ის, მაშასადამე, მაწყვერელი მაშინ კურაპალატისა თუ მამფალის, ამ მეფეთა შემდეგ პირველი პირი იყო“. მართლაც „გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრების“ მიხედვით, მაწყვერელი ასეა დახასიათებული ისმის კითხვა, თუ რატომ არ არის დასახელებული. მაწყვერელი ეპისკოპოსის ნაცვლად? მაშასადამე, კათალიკოსის არ მოხსენიება საბუთად არ გამოდგება და სავსებით მართებულია ივ. ჯავახიშვილი, როცა წერს, რომ „ეპისკოპოსის“ მოხსენიება ძეგლში სწორედ იმის დამადასტურებელია, რომ ხსენებული მუხლები საქართველოს გაერთიანებული პერიოდის მეფეთა-მეფის ნახელავია⁴.

როგორც ვხედავთ, ჯერჯერობით საკმარისი მასალა არ არის იმისათვის, რომ საბოლოოდ გადაჭრილად ჩაითვალოს საკითხი. იმის შესახებ, თუ 99-ე, მე-100, 101-ე, 102-ე მუხლები რომელ ბაგრატ კურაპალატს ეკუთვნის. შეიძლება ვთქვათ, რომ ეს ოთხი მუხლი X საუკუნისაა, როგორც ამას ივ. ჯავახიშვილი ფიქრობდა, და ორი ბაგრატიონიდან ჩვენ უფრო სავარაუდოდ ბაგრატ IV მიგვაჩნია. რაც შეეხება მომდევნო მუხლებს, შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ეს მუხლები ბაგრატ კურაპალატს არ ეკუთვნის, შედგენილია უფრო გვიან და შესაძლებელია სხვადასხვა დროსა და სხვადასხვა პირის მიერ.

მხნის პრისტავის 1470 წლის სიგელი ლარბვისის მონასტრისადმი ბოძებული

სიგელი საკმაოდ მოზრდილი დოკუმენტია. იგი შეიცავს ჩვეულებრივი ფორმატით დაბეჭდილი წიგნის 7 გვერდს¹. ძეგლი

1. იმავე გვ. 237.

2. ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, 1928, გვ. 56.

3. საქართველოს სიძველენი, ტ. III, კ. თაყაიშვილის რედ., 1910, გვ. 545-561.

გამოცემულია ექ. თაყაიშვილის მიერ. „ძველი ერისთავთა“ მიხედვით, ქსნის საერისთავოს დაარსება, ქვენიჭნელთათვის ერისთავობის ბოძება ბიზანტიის იმპერატორ იუსტინიანესთან არის დაკავშირებული. 1470 წლის სიგელის მიხედვითაც, ქსნის ერისთავთა საგვარეულო მონასტრის დაარსება და მისი ქსნის ერისთავისადმი ბოძება იუსტინიანეს სახელს უკავშირდება.

ლარგვისის მონასტერი ქსნის ერისთავთა საძვალეა, ამიტომ მონასტრის წინამძღვარს ერისთავი ნიშნავს; შალვა ერისთავმა, ძეგლის მიხედვით, განაახლა მონასტერი, მოახატვინა ის და უბოძა სამი სოფელი.

ძეგლში განსაზღვრულია მონასტრის შემოსავალი. მისი მეურნეობა, საყურადღებოა ის გარემოება, რომ ძეგლის მიხედვით ერისთავი მონასტერს უბოძებს მამულებს, ანიჭებს იმუნიტეტს; შალვა ერისთავი მონასტრისადმი შეწირული ქონების შესახებ აღნიშნავდა, რომ „შეუვალია ერისთავისა და მისი მოხელეებისათვის“.

საყურადღებოა ის გარემოება, რომ შეუვალობას, ანუ იმუნიტეტს განსაზღვრავს არა ცენტრალური ხელისუფლება მეფის სახით, არამედ ერისთავთერისთავი; ის, ამ შემთხვევაში, არ ცნობს მეფის ხელისუფლებას. მსხვილი ფეოდალის განკერძოება სრულად არის მოცემული.

სიგელში მოცემულია დანაშაულისა და სასჯელის სხვადასხვა სახე. ამ საკითხებს აქ აღარ შევეხებით, რადგანაც ისინი განხილული გვაქვს შრომაში: „ნარკვევები საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიიდან“ (1963, გვ. 30-45).

სვიმონ მეფის 1590 წლის განცხადება მეკობართმძებნელის შესახებ (1590 წ.)

ცნობილია, რომ XII საუკუნეში და შეიძლება უფრო ადრეც, საქართველოში არსებობდა მპარავთმძებნელთა დაწესებულება, რომლის დანიშნულება იყო ქურდობის დანაშაულის წინააღმდეგ ბრძოლა. მპარავთმძებნელობის ინსტიტუტი დამოწმებულია გიორგი III-ის 1170 წლის სიგელში.

სვიმონ მეფის 1590 წლ. სიგელში კი საუბარია მეკობართმძებნელზე; მეკობართმძებნელი მეკობრეებს და ქურდებს სდევნიდა და

მათ საქმეებს არჩევდა. უფრო გვიან მეკობართმძებნელის სახელის ფუნქციებს ასრულებდა ხევისთავი¹.

სვიმონ მეფის 1590 წლის სიგელში მოცემული ინსტიტუტები დაწვრილებით გვაქვს შესწავლილი შრომაში: „ნარკვევები საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიიდან“ (1963, გვ. 45-56). ძეგლი გამოცემულია ექ. თაყაიშვილისა² და ი. დოლიძის მიერ³.

სასამართლოს განაჩენი დიდი მოურავისა და ჯავახიშვილის საქმის გამო (1920 წ.)

ძეგლი ფრიად საყურადღებო მასალას შეიცავს ქართული სასამართლო პროცესის ისტორიიდან. აღსანიშნავია, რომ თუ სასამართლო ფეოდალების საქმეს არჩევს, მაშინ ის შემრიგებლის როლში გამოდის, ხოლო თუ სასამართლოში ყმების საქმე ირჩევა ან ერთი მხარე ყმა და მეორე ბატონი, მაშინ ფეოდალური სასამართლო დათრგუნვის ორგანოა გაბატონებული კლასის ხელში.

ძეგლში გვხვდება ტერმინები: განჩინება (სიტყვიდან „გავაჩინეთ“), განაჩენი და გადაწყვეტილება. „განჩინებას“ ფართო მნიშვნელობა ჰქონდა და საკანონმდებლო აქტს ეწოდებოდა; ასეთივე მნიშვნელობა ჰქონდა „განაჩენსაც“, მაგრამ ამავე ტერმინებით გადმოიცემოდა სასამართლო გადაწყვეტილებაც.

განჩინება, ოთხთავის მიხედვით, ნიშნავდა დადგენას, მისჯას⁴. ილია აბულაძის ლექსიკონით განჩინება ნიშნავს: მიცემას, შეწირვას, გამორჩევას, განსაზღვრებას, განწყობას, დადგენას, დამტკიცებას, გადაწყვეტას⁵.

სულხან-საბა ორბელიანის ლექსიკონით განჩინება „სამართლის დასკვნას“ ნიშნავს; დ. ჩუბინაშვილის ქართულ-რუსული ლექსიკონით კი განბჭობა, განჩინება არის „დასკვნა სამართლისა ან გასაჩენი“.

1. ქართული სამართლის ძეგლები, ი. სურგულაძის რედ., 1970, გვ. 597, 603, 619, 697, 698, 711.

2. საქართველოს სიძველენი, II, გვ. 23-24.

3. ქართული სამართლის ძეგლები, II, 1965, გვ. 204-205.

4. ა. იმნაიშვილი, ქართული ოთხთავის სამყარო აღიქმის ენა.

5. ა. აბულაძე, ძველი ქართული ენის ლექსიკონი, 1973.

სულხან-საბა ორბელიანის ლექსიკონით განაჩენი არის „წიგნი განსაგებელი“, დ. ჩუბინაშვილის ლექსიკონით კი „წერილით გასამართლებული საქმე“, ე.ი. განაჩენი, სასამართლოს გადაწყვეტილება, განაჩენის ოქმი. განაჩენი ოთხთავსა და ი. აბულაძის ლექსიკონში არ გვხვდება. რაც შეეხება „განჩინებას“, როგორც ოთხთავის ისე ი. აბულაძის, სულხან-საბა ორბელიანისა და დ. ჩუბინაშვილის ლექსიკონების მიხედვით, ეს ტერმინი ფართო მნიშვნელობისაა, მაგრამ სასამართლო გადაწყვეტილებებსაც ნიშნავს.

ი. აბულაძის „ძველი ქართული ენის ლექსიკონის“ მიხედვით, „გარდაწყვეტა“ ფიზიკურად მოკვებას, მოჭრას ნიშნავს. სულხან-საბა ორბელიანის ლექსიკონით კი „საქმის გაცალკეებას“, ხოლო იმედის გარდაწყვეტა გულის გატეხას ნიშნავს. დ. ჩუბინაშვილის ქართულ-რუსული ლექსიკონით, „გარდაწყვეტას“ დასკვნის მნიშვნელობა აქვს.

„განაჩენი“ ძველ ქართულში სასამართლოს მიერ გამოტანილ დასკვნას ეწოდებოდა. საერთოდ, „განჩინებული“ „დანიშნულის“ მნიშვნელობით იხმარებოდა, ამასთანავე, „განაჩენი“ ზოგადად „დადგენილებასაც“ ნიშნავდა¹.

ზემოთ მოყვანილი მონაცემებით, შეიძლება დავასკვნათ, რომ სასამართლოს გადაწყვეტილება შეიძლება გადმოცემულიყო ტერმინებით — „განაჩენი“ და „განჩინება“. გვიანფეოდალურ პერიოდშიც ასე იყო, მაგრამ სასამართლო გადაწყვეტილებისათვის უფრო იხმარებოდა ტერმინი „განაჩენი“. რაც შეეხება ტერმინ „გადაწყვეტილებას“, ეს ტერმინი, როგორც ვნახეთ, გვხვდება მოურავისა და ჯავახიშვილის სასამართლო პროცესის ამსახველ განაჩენში².

ძველ ქართულში, როგორც ვთქვით, „გარდაწყვეტა“ ფიზიკურად მოჭრას, მოწყვეტას ნიშნავდა, აქედან სავსებით კანონზომიერი, რომ ამ სიტყვას, „დასკვნის“ მნიშვნელობაც მისცემოდა და სასამართლოს „განაჩენიც“ ამავე სიტყვით გადმოცემულიყო. ოპიზატის სიგელში მეფე წერს: „გარდავწყვიტე, მათ შორის საზიდი და სარჩელი“. თვით ძველი თავის თავს „განაჩენს“ უწოდებს და ჩვენც მას ეს სახელი შევუნარჩუნეთ.

1. ივ. ჯავახიშვილი. ქართული სამართლის ისტორია, II, 1929, გვ. 499.

2. ივ. სურგულაძე. ნარკვევები საქართველოს სახელმწიფოს და სამართლის ისტორიიდან, 1963, გვ. 62-63.

3. ქართული სამართლის ძეგლები, II, 1965, გვ. 9

მანუქარ და პაპუნა.

ამჟამად „განაჩენი“ სისხლის სამართლის საქმეებზე გამოტანილ სასამართლოს დასკვნას ეწოდება, ხოლო სამოქალაქო სამართლის საქმეებზე გამოტანილ დასკვნას გადაწყვეტილება ჰქვია.

ძველის შესავალში მოხსენიებულია სასამართლოს შემადგენლობა, შემდეგ იწყება პროცესის აღწერა. სასამართლო ისმენს ჯერ მადიებელს, ანუ დაზარალებულს, შემდეგ მოპასუხეს, ანუ ბრალდებულს. სამოქალაქო სამართლის სარჩელისა და სისხლის სამართლის ბრალდების საქმეს სასამართლო ერთად ისმენს.

სასამართლო კოლეგიალურია: იგი შედგება მდივანბების, ორი წევრისა და მდივნისაგან. მდივანბები უფროსი მოსამართლეა, დანარჩენი ორი წევრი — მსაჯულები, მეოთხე მდივანია. გამოდის, რომ სასამართლოს ოთხი წევრი ჰყავს, მაგრამ მეოთხეს — მდივანს პროცესის დროს ოქმის შედგენა ევალება. ამავე დროს ოთხივეს ძველში „ბრჭე და მოსამართლე“ ეწოდება.

ძველში მოცემულია პროცესის სხვადასხვა სტადიები, მხარეების უფლება-მოვალეობანი, მტკიცებულობის საშუალებანი და სხვა. ეს საკითხი დაწერილებით გვაქვს შესწავლილი სხვა შრომებში და აქ აღარ გავიმეორებთ. ძველი გამოცემულია ექვ. თაყაიშვილისა³ და ი. დოლიძის მიერ⁴.

სასამართლოს განაჩენი მანუქარ და პაპუნა ციციშვილების საქმეზე (1640 წ.)

ძველში ციციშვილების სამოსამართლო საქმეა გარჩეული. საქმე, თავისი შინაარსით, მსხვილ ფეოდალებს ეხება; ამასთანავე, განხილულია სისხლის სამართლის მსხვილი საქმეები. სასამართლოს თავმჯდომარეა მეფე როსტომი, წევრები: კათალიკოსი ქრისტეფორე, მდივანბები („ბჭენი და მოსამართლენი“), მდივანი თუმანიშვილი ბირთველი და სალაროს მუშრიბი ფირალი⁵.

როდესაც საქართველოდან შაჰ აბას I გაბრუნებულა და თან წაუყვანია ქართველთა მეფე ლუარსაბი, მაშინ „ქართუელნი უპა-

1. ივ. სურგულაძე. ნარკვევები საქართველოს სახელმწიფოს და სამართლის ისტორიიდან, 1963, გვ. 56-58.

2. საქართველოს სიძველენი, II, გვ. 51-61.

3. ქართული სამართლის ძეგლები, IV, 1922, გვ. 55-63.

4. ქართული სამართლის ძეგლები, IV, 1965, გვ. 76-77.

ტრონოდ დარჩნენ და ფეოდალთა შორის ბრძოლა გაჩაღებულა. ციციშვილებიც ერთმანეთს დარევიან. სასამართლო არჩევს სახლთუხუცესს მანუჩარ ციციშვილისა და მისი განყოფის პაპუნა ციციშვილის საქმეს სასამართლო წერს: ციციშვილებს შორის „რომელიც ჩასარონინებელი იყო ერთმანეთს შეუფარდეთ და ჩავარონინეთ და რომელსაც ფიცი და სამართალი დაედევბოდა, იმას მისი სამართალი და საქმე გაუჩინეთ“.

ამის შემდეგ იწყება თვით პროცესი.

1) პაპუნამ და ხოხონამ იჩივლეს: სამწვერისში ბაადურ ციციშვილმა ბებია ჩემის სახლს ცეცხლი შეუწოთ, ბებია გარეთ გამოათრიეს და შეურაცხყოფა მიაყენესო. მანუჩარმა, ბაადურმა და ყაიამ ამაზე „აშორო“ თქვეს, ე.ი. ბრალდება უარყვეს.

სასამართლომ ფიცი დაადგინა: მანუჩარ ციციშვილმა უნდა შეჰფიცოს ერთი შეუსახელებელის და მისი სწორის კაცითა, რომ ასეთი დანაშაული მას არ ჩაუდენია, თუ ვერ შეჰფიცა, მაშინ უნდა გადაუხადოს ორასი მარჩილი.

2) სახლთუხუცესი მანუჩარი, ბაადური და ყაიამ ციციშვილები ჩიოდნენ: ქაიხოსრო ლაშქრით თავს დაგვესხაო და გაქცევით თავს ვუშველეთო.

პაპუნამ „აშორო თქვა“. სასამართლომ პაპუნას ორი შეუსახელებელი მოწმით, მისის სწორით, სამი აზნაურიშვილით და 6 მსახურით ფიცი დაავალა. თუ ვერ დაიფიცოს მაშინ 500 მარჩილი და ან სამი კომლი გლეხი მისცეს.

3) პაპუნამ იჩივლა: ნიჩბისს სამი ძმანი ვიყავით, ჩვენთან იყო დედა, ბაადური თავს დაგვესხა და ძლივს გადავრჩითო.

მანუჩარმა აშორო თქვა. სასამართლომ ფიცი დაადვა ორი მისი სწორი შეუსახელებელი კაცით, სამი აზნაურითა და ექვსი მსახურით. თუ ვერ დაიფიცა მაშინ 500 მარჩილი და სამი კომლი გლეხი უნდა მისცეს.

1. იქვე, გვ. 77.

2. იქვე.

3. „აშოროს შესახებ იხ. ჩვენი შრომა: „ნარკვევები საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიადან“, 1972, გვ. 77.

4. ქართული სამართლის ძეგლები. IV. 1965, გვ. 77.

5. იქვე.

6. იქვე.

4) სახლთუხუცესმა იჩივლა: გარდახვეწილნი ვიყავით, ორი „მოღალატე კაცი შემოგვიყვანეს“ მოსაკლავადო, შევიტყვეთ, ერთი მოღალატე დავიჭირეთ, მეორე გაგვექცაო.

პაპუნამ და ხოხონამ ამაზე აშორო თქვა.

სასამართლომ ფიცი დაადვა პაპუნას და ხოხონას ორი შეუსახელებელი სწორი კაცით, სამი აზნაურიშვილით და ექვსი მსახურით. თუ ვერ დაიფიცოს უნდა გადაუხადოს 500 მარჩილი ან სამი კომლი გლეხი.

5) პაპუნამ და ხოხონამ იჩივლეს: ბაადური ლაშქრით თავს დაგვესხაო, ნაზარა დაფანაშვილი ჯაშუშად მოგვიგზავნა, ჯაშუში დავიჭირეთ, თორემ ამოგვწყვეტდაო.

მანუჩარ, ბაადურ და ყაიამ აშორო თქვეს.

სამართლომ მანუჩარს დაავალა ფიცი ორი მისი სწორი შეუსახელებელი კაცით, სამი აზნაურიშვილით, 6 მსახურით. თუ ვერ დაიფიცა, მაშინ უნდა გადაუხადოს 500 მარჩილი ან კიდევ სამი კომლი გლეხი.

6) სახლთუხუცესმა იჩივლა: „მაცნე კაცი“ მოგვივიდა, რომ თავს გესხმიანო, გაეიქცეთ, მაგრამ ჩვენი „ნასადგომარი“ ააოხრეს, საქონელი წაიღესო.

პაპუნამ აშორო სიტყვა. სასამართლომ პაპუნას დაავალა ფიცი ორი მისი შეუსახელებელის სწორის კაცითა, სამი აზნაურიშვილით და 6 მსახურით, თუ ვერ დაიფიცოს მაშინ მოსარჩელეს გადაუხადოს 500 მარჩილი ან 3 კომლი გლეხი.

7) პაპუნამ და ხოხონამ იჩივლეს: წაგვისში ლაშქარი თავს დაგვესხეს, ძლივს გავასწარიეთო. სახლთუხუცესმა აშორო თქვა, სასამართლომ ფიცი დაავალა მისი სწორი კაცით, სამი აზნაურიშვილით და ექვსი მსახურით, თუ ვერ დაიფიცებს, მაშინ გადაიხდის 500 მარჩილს ან სამ კომლ გლეხს მოსარჩელის სასარგებლოდ.

8) სახლთუხუცესმა იჩივლა: პაპუნამ მის ყმას კოკოლაშვილს თოფით ჩვენი მოღალატურად მოკლა დაავალა. კოკოლაშვილმა გაამუღავნა და სიკვდილს გადავრჩითო. სასამართლომ ფიცი დაავალა პაპუნას მისი სწორის შეუსახელებელის კაცით, სამი აზნაურიშ-

1. იქვე, გვ. 78.

2. ქართული სამართლის ძეგლები. IV. 1972, გვ. 79.

3. ქართული სამართლის ძეგლები. IV. 1972, გვ. 79.

4. იქვე.

ვილით და 6 მსახურით, თუ ვერ დაიფიცა, მაშინ უნდა გადაუხადოს (სახლთუხუცესს) ხუთასი მარჩილი ან სამი კომლი გლეხი¹.

9) პაპუნა და ხოზონა ჩიოდნენ: ხოზონა და მისი ბებია სამწვერისში იყვნენ, თავს დაესხნენ, ბებია გამოათრიეს, ხოლო ხოზონა თორემში დაიმაღა და ამით გადარჩა. სასამართლომ მანუჩარს ფიცი დაავალა შეუსახლებელი მისი სწორი კაცით, 3 აზნაურიშვილითა და 6 მსახურით, თუ ვერ დაიფიცოს, უნდა გადაუხადოს მოსარჩელეს 500 მარჩილი ან 3 კომლი გლეხი².

10) მანუჩარი, ბაადური და ყაია ჩიოდნენ: პაპუნას ღალატის გამო ჩვენს რძალს „ვაჟუნად მუცელი გაუცუდდაო“, ე.ი. მოეშალაო. სასამართლომ პაპუნას ფიცი დაავალა ორის მისის სწორის შესახლებელის კაცითა, ორის შეუსახლებელითა, ხუთი აზნაურიშვილითა და თორმეტი მსახურით. თუ ვერ დაიფიცოს მაშინ ათასი მარჩილი თეთრი ან ექვსი კომლი გლეხი მისცეს³.

11) პაპუნამ და ხოზონამ იჩივლეს: სასიკვდილოდ უკან დაგვდევენ, სპარსეთში გაგვქციეს, გზაში მძა მოგვიკლდო.

სახლთუხუცესმა მანუჩარმა, ბაადურმა და ყაიამ აშორო თქვეს. სასამართლომ მანუჩარს ფიცი დაავალა ორი სწორი შესახლებული და ორი შეუსახლებელი კაცებით, 5 აზნაურიშვილით, 12 მსახურით. თუ ვერ დაიფიცოს მაშინ გადაუხადოს მომჩივანს ათასი მარჩილი ან 6 კომლი გლეხი⁴.

12) მანუჩარი, ბაადური და ყაია ჩიოდნენ:

კათალიკოს ზაქარიას შუამავლობით ჩვენ შევრიგდით, „შევიფიცენით სუეტის ცხოველზედა და საფიცარიც მივეცით ერთმანეთსა“, ამის შემდეგ, მესამე დღეს, სახლში დაგვპატიჟეს, გვიღალატეს, ბაადურს სასიკვდილოდ გაიმეტეს და შემთხვევით სიკვდილს გადარჩაო.

პაპუნამ უპასუხა, რომ მართალი გულით დაგპატიჟათ მამაჩემმა, მაგრამ ბაადურის მოყვარის ენით შუღლი ჩამოვარდაო.

სასამართლო ამის შესახებ წერს: „აწე თუით ჩუენ გელმწიფემან, ქართლისა კათალიკოზმან და ერთობილთა ბჭეთა და მოსამართლეთა ამისი საქმე მართლა და კარგა რიგად ვიწურილიეთ და გამოვიკითხეთ, და რადგან ქაიხოსროს შინ ეწვია და დაეპატიჟა, ამ საქმეზედ სხუ

აღარა გაეწყობოდა რა და ღალატიც ქაიხოსროს შევაცნივეთ და ამ ღალატის პასუხიც უნდა პაპუნამ სახლთუხუცესს გასცეს“.

აქ ყურადღებას იქცევს შემდეგი გარემოება: პაპუნას მამას ქაიხოსროს ბაადური სახლში მოუპატიჟებია და სასიკვდილოდ უცემიათ. სასამართლოს ეს საქმე დაწვრილებით შეუსწავლია და მისულა იმ დასკვნამდე, რომ აღვილი აქვს ღალატს. ამ ღალატისათვის პასუხი უნდა აგოს ქაიხოსროს შვილმა პაპუნამ. მაგრამ ამ დანაშაულის სანქცია ამ შემთხვევაში სასამართლოს არა აქვს გათვალისწინებული. რადგანაც შემდეგ მოდის ბრალდებულის საჩივარი, და სასამართლო ერთობლივად განსაზღვრავს საზღაურს.

13) პაპუნამ და ხოზონამ იჩივლეს: წინანდელს „სიკვდილს და ავს არ დაგვაჯერესო“, მოგვიხდნენ და მძინარენი დაგვხოცესო⁵.

ამაზე სახლთუხუცესმა, ბაადურმა და ყაიამ აშორო ვერა თქვეს. როდესაც სახლში დაპატიჟებულთ გვიღალატეს, ამის სამაგიეროდ „ჩვენი სიკუდილი და ამოწყვეტა ველარ დავითმევით და ჩუენი სიკუდილი და წახდენა მოვიკითხეთო და კიდევაც დაგვოცეთო“.

სასამართლომ დაადგინა: პირველად, პაპუნას მამამ ქაიხოსრომ ჩაიდინა ღალატი, სახლში მიიპატიჟა სტუმრად ბაადური და სასიკვდილოდ გაიმეტა. ამის საპასუხოდ, ქაიხოსროს თავს დაესხნენ და მოკლეს ქაიხოსრო და მერაბი.

ჩვენ არ ვიცით, მერაბი რა არის ქაიხოსროსი, შეიძლება შვილიც იყოს, ყოველ შემთხვევაში მისი სახლის კაცია. სასამართლოს განაჩენით, ქაიხოსროს მკვლელობა და ბაადურის ღალატი ერთმანეთს შეეფარდა და გათანაბრდა: ქაიხოსრომ „ფიცი გატეხა“, ამიტომ მოკლეს, ხოლო „მერაბის სისხლი სახლისუხუცესს დაედო, მისი თორმეტის თუმნის სამარხითა“, ე.ი. სისხლის ფასის გარდა, მანუჩარმა სამარხიც უნდა გადაიხადოს⁶.

ამ შემთხვევაში, სასამართლომ პაპუნასა და მანუჩარის საჩივრების განხილვის შემდეგ, გამოიტანა განაჩენი ღალატით სიკვდილისა და სამაგიერო მკვლელობის გათანაბრების შესახებ, როგორც ვხედავთ, თვითგასწორება დაშვებულია.

14) სახლთუხუცესმა მანუჩარ, ბაადურ და ყაიამ იჩივლეს.

ბაადურს რომ უღალატეს, ჩვენ ნიჩბისში ვიყავითო, თავს დაგვეს-

1. იქვე, გვ. 81.

2. იქვე, გვ. 81-82.

3. ქართული სამართლის ძეგლები, IV, ი. დოლიძის რედ., 1972, გვ. 80-81.

1. იქვე, გვ. 79-80.

2. იქვე, გვ. 80.

3. იქვე

4. ქართული სამართლის ძეგლები, ი. დოლიძის რედ., 1972, გვ. 80-81

ხნენ. ოჯახი აგვიწიოკეს, გვადეს, ფესშიშველი ქალები გარბოდნენ, „მათი თრევა და სირცხვილი“ ჩვენი შერცხვენა იყო. პაპუნამ და ხოხონამ აშორო თქვა.

სასამართლომ დაადგინა: წარსდგეს პაპუნა ნახევრის მათის სისხლის მოფიცრითა. „ექუსის მათის სწორის შესახელებელის კაცითა და ექუსის შეუსახელებელითა“, 6 აზნაურიშვილითა და თორმეტი მსახურით და დაიფიცოს, თუ დაიფიცოს მაშინ მერაბის მთელი სისხლი, 12 თუმანი სამარხი მანუჩარმა, ბაადურმა და ყაიამ პაპუნას და ხოხონას დაუურვოს. თუ ვერ დაიფიცა, მაშინ მანუჩარმა, ბაადურმა, ყაიამ ნახევარი სისხლი გადაიხადონ, ხოლო ნახევარი სახლთუხუცესისა და ყაიას „ჯალაღების საუპატიუროდ ჩაიაროს“¹.

15) სასამართლოს განუხილავს, აგრეთვე, ციციშვილების სისხლის ფასი. ძველად, ციციშვილის სისხლის ფასი 300 კომლი გლეხი ყოფილა, მაგრამ ციციშვილების გაყრის შემდეგ, მათი მამული დაპატარავებულიყო და ამის შესაბამისად სისხლის ფასიც შემცირებულა. ამჟამად ციციშვილის სისხლის ფასად 80 კომლი გლეხი გავაჩინეთ, ხოლო სამარხად 12 თუმანიო, წერია განაჩენში².

16) ლალატის გამო რაც მანუჩარს ზარალი მოსვლოდეს, ამაზე მანუჩარის სამმა აზნაურიშვილმა და ხუთმა მსახურმა პაპუნას შეპფიცოს და პაპუნამაც ეს ზარალი გადაუხადოს³.

17) რაც ზარალი პაპუნას მოსვლოდეს, ამის შესახებ დაიფიცოს სამმა აზნაურიშვილმა და ხუთმა მსახურმა, რომ სწორედ ამდენი ზარალიო და ის სახლთუხუცესმა პაპუნას გადაუხადოს⁴.

18) თუ კიდევ რაიმე სამამულო დავა იყოს მათ შორის ამისათვის გამოვყოფთ ორს საპატიო კარის კაცს და იმათ გადასწყვეტონ მათი საქმე⁵.

თუ რომელიმე მხარე ამ „განაჩენს“ დაარღვევს, მეფის სასარგებლოდ სოფელი უნდა დადვას⁶.

ასეთია ხსენებული ძეგლის შინაარსი.

საყურადღებოა, რომ მტკიცების ძირითადი საშუალება ფიცია.

1. იქვე, გვ. 81-82.

2. იქვე.

3. ქართული სამართლის ძეგლები, სვ. 1972. გვ. 82.

4. იქვე.

5. იქვე.

6. იქვე.

თუკი საკითხი აშკარა არ არის, მაშინ სასამართლო ფიცს ნიშნავს. ძეგლში გვხვდება შესახელებული და შეუსახელებელი კაცი მოფიცრის სახით. ამავე დროს შესახელებული და შეუსახელებელი კაცი მოფიცარი უნდა იყოს თანასწორი იმისა, ვისთანაც ერთად იფიცებს. ამ შემთხვევაში მოფიცარი არ არის იმ ფაქტის მოწმე, რომლის გამორკვევას სასამართლო ცდილობს. მოფიცარი მხოლოდ იმას იფიცებს, რასაც მოპასუხე, ის მოპასუხეს ემოწმება¹.

ძეგლში გვხვდება „ნახევარის მათის სისხლის მოფიცარი“². შეიძლება, ამ შემთხვევაში, ნახევარი სისხლის მოფიცარი იმას ეწოდება, ვინც მოფიცრად გამოდის ან კიდევ ვისი სისხლიც ნახევარი ფასის ღირებულებისაა იმასთან შედარებით, ვისი მოფიცარიც არის.

ძეგლი მრავალმხრივ საყურადღებო მასალას შეიცავს საქართველოს ისტორიისა და განსაკუთრებით ქართული სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიის შესასწავლად. ძეგლი გამოცემული ი. დოლიძის მიერ³.

გიორგი XI-ის ფეხლოვის წიგნი გეგთაგებ შანშიან მარტიროზიშვილისადმი (1685 წ.)

ძეგლის შინაარსი ასეთია: გიორგი XI მოგვითხრობს, რომ სამეფო კარის მდივანი მარტიროზიშვილი ახლდა გიორგის მამას მეფე ვახტანგს, როცა უკანასკნელი შაჰის გამოძახებით ირანს გაემგზავრა. ვახტანგი გზაში გარდაიცვალა 1675 წელს⁴. მამის სიკვდილის შემდეგ შაჰის კარზე გაიძახეს გიორგი. ცოტა ხნის შემდეგ 1676 წელს, გიორგი XI ქართლში მეფედ დაბრუნდა⁵. ირანიდან საქართველოში მომავალ მეფეს გზაში მოახსენეს მარტიროზიშვილის მეფისადმი არაერთგულეობა, მისი „უჯეროდ მსახურება“⁶. ჩემი ჩვეულება არ იყო

1. დაწერილობით ამის შესახებ იხ. ნაშრომი „ნერკვევები საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიისადმი“, 1963. გვ. 78-81.

2. ქართული სამართლის ძეგლები, IV. 1972. გვ. 82.

3. იქვე, გვ. 76-83.

4. ქართლის ცხოვრება, IV, ს. ყაუხჩიშვილის რედ., 1973. გვ. 450.

5. იქვე, გვ. 457.

6. ქართული სამართლის ძეგლები, II, ი. დოლიძის რედ., გვ. 228.

დამსმენელისათვის დამეჯერებია, მაგრამ „ფარული შერით მრავალ-
გზის“ გაიმეორეს შენი ბრალდება და ამ გარემოებამ „მცირე“
განაწყრომეს გული ჩვენი თქვენზედა, და თქვენი მკვიდრი და ნასყი-
დი სოფელი ნაბახტევი წაგართვით“, მაგრამ „ვითარც არ იყოს“
გულსა ჩვენსა შინა განზრახვა უსამართლოებისა, თქვენ მოგიბოძეთ
წიგნი საიმედოსი, რათა გაგვეკითხვე მართლა და წამოგვეყენეს
დამსმენელნი თქვენი, და თუცა მართალნი გამოსულიყუენით, აღარს
თქვენი მამული მოგვეშალა და სხვა წყალობაც გვექნეს“. მშვი-
ლობით დავბრუნდით, დავიჭირეთ ტახტი და სამეფო, „განგაღობა“
სამართლად კარი დარბაზისა და განვიკითხეთ“. თქვენც ქედმოხრილ
წამოდგით ჩემს წინაშე, მოგვახსენე თქვენი ჩვენდამი ერთგულება
უბრალოება და ხატზე დაიფიცეთ ამის შესახებ“. შენმა სიტყვებმა
ჩვენ დაგვაჯერა ჩვენდამი ერთგულებასა და თქვენს სიმაართელში.

მეფე განაგრძობს: წამოდგა თქვენი დამსმენელი რევაზ ამირეჯიბი
გაიმეორა თქვენს მიმართ ბრალდება და თავისი სიტყვის დასადას-
ტურებლად ხმალში გამოვიწვია. შენ ახსენე ღმერთი და მიიღე
ხმალში გამოწვევა. რევაზმა უკან დაიხია: „ამასაცა შინა განგამა-
რთლა ღმერთმან“. ამის შემდეგ შევიწყალეთ და გიბოძეთ „მკვიდრი“
და ნასყიდი სოფელი ნაბახტევი“, ყველაფრით: წყლით, ბარით, მთით,
ვენახით, წისქვილით, სათიბით, უთიბით, სასახლით, ჭურ-მარნით და
სხვ“. თუ თავს გაიმართლებდით, შეგპირდით თქვენ, წერს მეფე
სხვა წყალობასაც, და აი, ვასრულებ სიტყვას და გიწყალობეს
დედოფლის მურდრობას¹.

ძეგლი საყურადღებო მასალას იძლევა სახელმწიფოებრივი წყობი-
ლიებისა და სამართლის სხვადასხვა საკითხის შესასწავლად.

1. პირველყოვლისა, ყურადღებას იქცევს ის გარემოება, რომ დასმე-
ნა საერთოდ აუგ, დასამრახის საქმედ ითვლებოდა. მეფე წერს: არ „იყო“
ჩვეულება ჩვენი, რომე სიტყვანი დამსმენელთა წარმომდგარიყო წინაშე

1. იქვე.

2. იქვე.

3. იქვე.

4. იქვე.

5. იქვე.

6. ქართული სამართლის ძეგლები, II, ი. დოლიძის რედ., გვ. 228.

7. იქვე, გვ. 229.

ჩვენსა“, ე.ი. დამსმენლის მოსმენის ჩვეულება არ მქონდა, ალბათ,
იმითომ რომ დასმენა საერთოდ დასაძრახისიყო. მაგრამ რადგანაც
„მრავალგზის“, ე.ი. დაჟინებით გაიმეორეს ეს დასმენა, მაშინ მოვისმინე
ისო. დასმენამ „მცირეთ განაწყრომეს გული ჩვენი თქვენზედა“, „მცირედ“,
ალბათ, იმითომ არის ნათქვამი, რომ საკითხი დასმენას შეეხება და
დასმენით საქმის დაწყება მეფეს საეჭვოდ მიაჩნია.

2. დასმენილი ბრალდებით მეფე მაინც „მცირედ“ განაწყენებული
დარჩა და დასმენილ მარტიროზისშვილს მამული ჩამოართვა. ეს
სასჯელი მეფემ განუწესა მას სასამართლოს გარეშე, თანაც დასჯილს
შეპირდა სათანადოდ განარჩევს საქმეს, წაუყენებს ბრალდებას დამს-
მენელს და თუ დასმენილი გამართლდება, მამულსაც დაუბრუნებს
და სხვა რამესაც უწყალობებს.

აქედან ჩანს, რომ მეფეს შეუძლია სასჯელის დადება პირობით,
საკითხის საბოლოო გამორკვევამდე. მაგრამ აქ ყურადღებას იქცევს
შემდეგი: მეფემ დასმენა მოისმინა ირანიდან საქართველოში მომავალმა:
„გზა შინა მოგვეხსენა თქვენი უჯეროდ მსახურება ჩვენზედა“, წერს
მეფე; მაშასადამე, მეფესთან ყოფილა დამსმენელი და, ალბათ, მარ-
ტიროზისშვილიც. მეფე ამის წინ ამბობს, რომ შენ მამაჩემს ახლდი
ირანში. ეს იყო 1675 წელს. გიორგის მამა ვახტანგი ამავე წელს
ირანში ჩავიდა. 1676 წელს, ის უკვე ქართლში მოდის მეფედ.
მაშასადამე, მარტიროზისშვილი და ამირეჯიბი მეფეს გზაში ახლდ-
ნენ, როგორც ჩანს, მეფე „მცირედ“ კი არა, ძლიერ გაჯავრებულია,
რომ მაშინვე სასჯელი დაუდგია.

საინტერესოა, რომ მეფემ კარგად იცის, საქმის საბოლოო გარჩე-
ვამდე სასჯელის დადება ქართული სამართლით არ შეიძლება. მეფე-
საც არა აქვს „განზრახვა უსამართლოებისა“ და ამითომ აძლევს
„პირობის წიგნს“ მარტიროზისშვილს, რომ საქმეს დაწვრილებით
„განიხილავს“ როგორც მოსამართლე, და მაშინ თუ ბრალდებული
მართალი გამოდგება, მეფე მას მამულს დაუბრუნებს და სხვა
წყალობასაც მისცემს¹. ერთადერთი მიზეზი მეფის მიერ წინასწარ
სასჯელის დადებისა იმაში მდგომარეობს, რომ მას გზაში არ შეუ-
ძლია საქმის სათანადოდ განხილვა.

3. გიორგი XI ავიდა ტახტზე და შეუდგა ქვეყნის მართვას.

1. იქვე, გვ. 228.

2. იქვე.

3. ქართული სამართლის ძეგლები, II, ი. დოლიძის რედ., 1965, გვ. 228.

მეფის მიერ ქვეყნის მართვის ერთ-ერთ ძირითად ნიშნად, ძველი მიხედვით, სამართლის მიცემა, მოსამართლეობაა: „განვალდე სამართლად კარი დარბაზისა ჩვენისა და განგიკითხეთ“, ე.ი. გავარჩიო სასამართლო საქმე.

4. ქართული სამართლის მიხედვით, როგორც ძველიდან ჩანს, თუ დასმენით საქმე ირჩეოდა, პირველად სიტყვა ეძლეოდა ბრალდებულს, რომელიც ბრალდებას ან მიიღებდა, ან არა. მარტიროზისშვილმა ფიცის ქვეშ უარყო ბრალდება და დაასაბუთა თავისი უარყოფა.

როგორც ძველიდან ჩანს, ამის შემდეგ სასამართლოს წინამ უნდა წარსდგეს და თავისი „დასკვნა“ დაასაბუთოს დამსმენელმა. ამის შესაბამისად, მარტიროზისშვილის დამსმენელი ამირეჯიბი წარდგენ თავისი ბრალდებით მეფის წინაშე.

ვახტანგის სამართლის წიგნის მიხედვით (მუხ. 7), ხმალი მტკიცების ერთ-ერთი საშუალება იყო, რომელი მხარეც ხმალი გამოწვევას არ მიიღებდა, ის გამტყუნებული იყო. თუ ორივე მხარე ხმლით ერთმანეთს შეეჯიბრებოდა, გამტყუნებულად ის ითვლებოდა, რომელიც ხმალი დამარცხდებოდა. ფარსადან გორგიჯანიძეს აღწერილობა აქვს კიდევ ხმალი გამოწვევა: ბარათაშვილმა თუმანიშვილს უფლისწულის მკვლელობა დააბრალა, დაინიშნა ხმლით ორთაბრძოლა თბილისში მეტეხის ახლოს, მტკვრის მარცხენა ნაპირზე, დღევანდელი ბარათაშვილის ხიდსა და მეტეხის ხიდს შორის. ამხედრებული მხარეებს ხმლებით შეებრძოლნენ ერთმანეთს. თუმანიშვილმა სძლია ბარათაშვილს. სამართლით დამარცხებული უნდა გადასცემოდა გამარჯვებულს, მაგრამ დედოფალმა მარიამმა, როსტომის მეუღლემ, აპატიო ბარათაშვილს და მოპირდაპირის ხელში გადაცემას გადაარჩინა. ბრძოლის წინ მხარეები ორმოცი დღის განმავლობაში დადიოდნენ სხვადასხვა ეკლესია-მონასტრებში და ღმერთს გამარჯვებას შესთხოვდნენ.

ძველის მიხედვით, ხმალი გამოწვევა აღარ მომხდარა, რადგან ბრალმდებელმა ამირეჯიბმა ამაზე უარი განაცხადა. როდესაც მარტიროზისშვილს მიუღია ხმალი გამოწვევა, ამისათვის იგი სათანადოდ მომზადებულია, აღჭურვილია, შემჯდარა ცხენზე და დაუძახია: დრო

ომის დაწყებისო. ამის დაინახავს რევაზ ამირეჯიბს უარყვია ხმალი, ე.ი. მოუხსნია ბრალდება.

ძველის მიხედვით, ხმალი გამოწვევამდე, მეფე მარტიროზისშვილის პასუხმა დააჯერა მის სიმართლეში. მაგრამ ჩვეულებითი სამართლის შესაბამისად (მაშინ ვახტანგის სამართლის წიგნი არ იყო შედგენილი) დაინიშნა ხმალი; მიუხედავად იმისა, რომ მეფე უკვე დაჯერებულია, მან მაინც ჩვეულებით სამართალს მისდია. „ამასაცა“, წერს მეფე, ე.ი. ხმალი გამოწვევას მარტიროზისშვილისათვის გასამართლებელი მნიშვნელობა აქვსო.

5. მეფემ თავისი სიტყვა შეასრულა და გამართლებულ მხარეს მამულიც დაუბრუნა და სახელოც უბოძა. ძველის მიხედვით, დედოფალს ჰყავს ბეჭდის შემნახველი – მურდარი, ანუ მორდალი, რომელიც დედოფლის საბუთების გაცემის „ხელის ჩამრთველი“, ბეჭდის დამსმელი იყო.

საყურადღებოა, რომ მეფეს შეეძლო როგორც მამულის, ასევე სახელოს სამემკვიდრეოდ გაცემაც. მორდრობის ბოძებასთან დაკავშირებით, მეფე წერს: „შეგიწყალეთ და გიბოძეთ დედოფლის მორდრობა და ხელისჩამრთმევენელობა, ყოვლის კაცის აუცილებლად, თქვენ, ჩვენთა ერთგულთა და თავდადებით ნამსახურთა ყმათა, შანშენ მარტიროზისშვილს, კარისა ჩვენისა მდივანს ბევთაბეგს და შვილსა თქვენთა ავთანდილს და ბეჟანს და მომავალსა თქვენსა“.

6. როგორც ძველიდან ჩანს, მეფის სასამართლოს წინაშე ბრალდებული თავის სიტყვას „ქედდარეკილი“ იწყებდა.

ძველი გამოცემულია ექ. თაყაიშვილის მიერ. ამ გამოცემის მიხედვით, ტექსტი გამოსცა ი. დოლიძემ.

1 ქართული სამართლის ძეგლები, II, ი. დოლიძის რედ., 1965, გვ. 228.

2. იქვე.

3. იქვე.

4. იქვე.

5. იქვე, გვ. 229.

6 ქართული სამართლის ძეგლები, II, ი. დოლიძის რედ., 1965, გვ. 228.

7. საქართველოს ხიდილეუნი, II, ექ. თაყაიშვილის რედ., 1909, გვ. 103.

8. ქართული სამართლის ძეგლები, II, ი. დოლიძის რედ., 1965, გვ. 227-229.

1. იქვე.

2. იქვე.

3 ქართლის ცხოვრება, II, დ. ჩუბინაშვილის რედ., 1851, გვ. 533-536.

განცხადება VI-ის სამართლის წიგნითა პრეპარატი

ვახტანგის სამართლის წიგნითა კრებული შედგება შემდეგი ნაწილებისაგან: ვახტანგის სამართლის წიგნი, ებრაული სამართალი, ბერძნული სამართალი, სომხური სამართალი, კათალიკოსთა სამართალი, გიორგი V-ის ძეგლის დადება და აღბუღას სამართალი.

გიორგი V-ის ძეგლის დადება და აღბუღას სამართალი უკვე განვიხილეთ. კათალიკოსთა სამართალს განვიხილავთ საქელესით სამართლის ძეგლებთან ერთად.

განცხადების სამართლის წიგნი (1704-1709 წწ.)

ვახტანგის სამართლის წიგნითა კრებულის მთავარი და ძირითადი ნაწილი ვახტანგის სამართლის წიგნია, რომლის სათაურია „სამართალი ბატონიშვილის ვახტანგისა“.

ვახტანგის სამართლის წიგნითა კრებული და მასში შესული საკუთრივ ვახტანგის სამართლის წიგნი შედგენილ იქნა ვახტანგის ჯანიშნობის დროს, ე.ი. მაშინ, როდესაც ვახტანგი გიორგი XI-ის მაგივრად ქართლს გამგებლობდა. გიორგი მეფე სამართლის წიგნის შესავალში მოხსენიებულია როგორც ქართლის მეფე და ირანის მთავარსარდალი; მაშასადამე, გიორგი XI ჯერ კიდევ ცოცხალია, ის მოკლეს 1709 წელს. ვახტანგი კი ქართლს განაგებდა 1704 წლიდან, ე.ი. 1704-1709 წლებშია შედგენილი ვახტანგის სამართლის წიგნი და წიგნითა კრებული.

ვახტანგის სამართლის წიგნის ძირითადი წყარო ქართული ჩვეულებითი სამართალია. საყურადღებოა, რომ ვახტანგის სამართლის წიგნითა კრებულში შესული სამართლის წიგნები გამოყენებულია საკუთრივ ვახტანგის სამართლის წიგნის წყაროდ. ამ მხრივ ვახტანგის საკოდიფიკაციო კომისიას დიდი სამუშაოები ჩაუტარებია.

ვახტანგის სამართლის წიგნისათვის წყაროდ გამოყენებულია გიორგი V-ის ძეგლის დადება, აღბუღას სამართალი, კათალიკოსის სამართალი, ბერძნული, ებრაული და სომხური სამართალი. ვახტანგის სამართლის შემდგენელი დასახელებული სამართლის წიგნებიდან იღებს

ამა თუ იმ ინსტიტუტს. და აძლევს მას ამა თუ იმ შინაარსს, ფორმას, რომელიც კანონმდებელს თავისი დროისა და ვითარების შესაბამისად მიაჩნია; მაშასადამე, როდესაც ვამბობთ, რომ ესა თუ ის სამართლის წიგნი ვახტანგის სამართლის წიგნის შემდგენელს წყაროდ აქვს გამოყენებული, ეს არ ნიშნავს, რომ მან სიტყვა-სიტყვით გადმოიღო რომელიმე მუხლი; ვახტანგის სამართლის წიგნის შემდგენელი, ძეგლის დადებისა და აღბუღას სამართლის წიგნების გამოყენებისას, ხშირად საქართველოში მიღებულ ჩვეულებითი სამართლის ნორმებს იყენებდა.

ვახტანგის სამართლის წიგნი ერთიანი სისტემით არ არის დაწერილი. 204-ე მუხლის შემდეგ ვხვდებით კანონმდებლის ბოლოსიტყვაობას, ამის შემდეგ მოდის 205-ე მუხლი; მაშასადამე, პირველი ვარიანტი ვახტანგის სამართლის წიგნისა 204-ე მუხლით მთავრდებოდა და დანარჩენი მუხლები შემდეგ არის მიმატებული.

ამ მხრივ საყურადღებოა ბოლოსიტყვაობის შემდეგი ადგილი: თუ „მოიძაგოთ და ინებოთ შეცვლა სამართალთა სხვებრ რათმე, ამას ნუ ჰყოფთ, ნურცა გარყვნით წერილთა ჩვენთა, რომელი აგვეწეროს, არამედ რომელმან უმჯობესი სიბრძნით თვისით ჰპოოს, იგი ჩართვით თვისვე თქმულად, სად ენებოს მუნ დაწეროს და იგიც ეგოს“.

ჰქონდა თუ არა მოსამართლეს ან სხვა ვინმეს მეფის სამართლის წიგნში დამატებათა შეტანის უფლება, ეს საკითხი ამჟამად საინტერესო არ არის, რამდენადაც, ვახტანგის სამართლის წიგნის 105-დან 165-მდე თუ 167-მდე მუხლები შედგენილია თვით ვახტანგ VI-ის დროს¹ და შემდეგში ჩამატებებს უკვე ადგილი აღარ ჰქონია.

205-ე მუხლამდე ვახტანგის სამართლის წიგნი გარკვეულ სისტემაზეა აგებული, საკითხები დალაგებულია გარკვეული პრინციპით, მსგავსი ინსტიტუტები ერთმანეთს მოსდევს. 205-ე მუხლიდან კი კანონების დალაგებას შემთხვევითი ხასიათი აქვს, ადგილი აქვს განმეორებებს და სხვა.

ამასთან დაკავშირებით ისმის საკითხი ვახტანგის სამართლის წიგნითა კრებულის სავალდებულო ძალის შესახებ. პირველ ყოვლისა, შეუჩერდეთ საკუთრივ ვახტანგის სამართლის წიგნზე.

¹ ქართული სამართლის ძეგლები. I. ი. დოლიძის რედ., 1973, გვ. 533.

² ვახტანგის სამართლის წიგნი, თ. ქუჩუაძის რედ., 1953, გვ. 20; ქართული სამართლის ძეგლები. I. ი. დოლიძის რედ., 1963, გვ. 663.

შესავალში ვახტანგი მოგვითხრობს, რომ მან სამართლის წიგნი შეადგინა კათალიკოსის. მთავარეპისკოპოსის, მიტროპოლიტ-წინამძღვრისა და დიდებულთა: მუხრანის ბატონის, არაგვის ერისთავის, ქსნის ერისთავის, ორბელიანის, ამილახორის, მდივანბეგის ერასტისა და „სხვათა ყოველთა დარბაზის ერთა“ მონაწილეობით. გარდა ამისა, კანონმდებელი გადმოგვცემს, რომ სამართლის წიგნი შეადგინა „კითხვით ჭკუათმყოფელთა და მოხუცებულთა კაცთათა, ამგვარად გაგაჩინეთ და დავწერეთ. რომელსა მივწვდით და ანუ გონება ჩვენნი სამართლითა მიუდნენ“.

კანონმდებელი მიუთითებს, რომ მოსამართლეებმა ნახონ ვახტანგის სამართლის წიგნთა კრებულის წიგნები, მერე საკუთრივ ვახტანგის სამართლის წიგნი. და „რომელიც ენების მოსამართლესა, მით იქმოდეს სამართალსა“. ამასთანავე, კანონმდებელი განმარტავს, რომ სამართლის წიგნი მე ასე „არ დამიწერია და არც ვიჩემებ, რომე არა აკლდეს რა, ბევრი ასეთი საჩივრები არის და მოვა, რომე ზოგი ვერ მოვიგონეთ და არც მიწვდების კაცის გონება. ვინც მიხუდეს რასმე და მოიგონოს, ჩაურთოს და ჩასწეროს, კარგსა და მართებულსა იქს“. მაშასადამე, კანონმდებელი გვიხსნის, რომ მოსამართლეს შეუძლია ნახოს სამართლის წიგნის კრებულში შესული წიგნები, შეუდაროს საკუთრივ ვახტანგის სამართლის წიგნს და რომელიც უნდა ის გამოიყენოს, მაგრამ იქვე განმარტავს, რომ ყველა შემთხვევისათვის, ყველა კაზუსისათვის, ალბათ, ამომწურავად პასუხის გაცემა არც საკუთრივ ვახტანგის სამართლის წიგნით და არც ამ კრებულში შემავალი სხვა წიგნებით მაინც არ შეიძლება. კანონმდებელმა კარგად იცის, რომ კაზუსები ამოუწურავია, ე.ი. ყველა კაზუსის გათვალისწინება შეუძლებელია და ამიტომ ვინც მიხვდეს, თვითონ შეადგინოს შესაფერისი მუხლი, ამით ის კარგს საქმეს გააკეთებსო. კანონმდებელმა პრაქტიკული ცხოვრებიდან კარგად იცის, რომ ცხოვრებისეული კაზუსები მრავალფეროვანია, ყველა მათი გათვალისწინება შეუძლებელია, ამიტომ უშვებს იგი ჩამატებების შესაძლე-

1. ქართული სამართლის ძეგლები, I, გვ. 478; სამართალი ვახტანგ მუხრანისა და დილდის რედ., 1981, გვ. 175.

2. ქართული სამართლის ძეგლები, I, ა. დილდის რედ., 1963, გვ. 479.

3. იქვე.

4. იქვე.

ბლობას. ამასთანავე, ჩვეულებითი სამართალი იყო ვახტანგის სამართლის წიგნის ძირითადი წყარო, იმიტომ მოიწვია კანონმდებელმა „ქქეიანი“ და „მოხუცებული“ კაცები. კანონმდებელს სურს რაც შეიძლება ფართოდ გამოიყენოს ჩვეულებითი სამართალი, რადგანაც ასეთ შემთხვევაში კაზუსები შედარებით უფრო ფართოდ იქნებოდა გათვალისწინებული. ამ საკითხს კანონმდებელი 204-ე მუხლის შემდეგ ჩართულ განმარტებაშიც უბრუნდება. იგი მიმართავს საზოგადოების ყველა ფენის წარმომადგენელს (გარდა მშრომელისა): კათალიკოსს, ეპისკოპოსებს, მიტროპოლიტებს, წინამძღვრებსა და მღვდელთ, საერთოა წარმომადგენლებს: მომავალ მეფეებს, ახლანდელ და მომავალ უფლისწულთ, დიდებულთ, თავადებს, აზნაურებსა და „ყოველთა მყოფთ“ ქართლის სამეფოში, რომ სამართლის წიგნები მათთვის შეადგინა დიდი მონდომებისა და შრომის შედეგად. კანონმდებელი ამბობს, რომ „მრავლით გამოძიებით“, ე.ი. საკითხის მრავალმხრივ შესწავლით, საეკლესიო და საერო პირებთან შეთანხმებით, გამოვიმუშავეთ საკუთრივ ჩვენი სამართლის წიგნი, აგრეთვე სხვა სამეფო წიგნებიც „მოვიძიეთ“ და გადმოვთარგმნეთ, ორი წლის განმავლობაში მიმდინარეობდა ამ თარგმანებზე მუშაობა¹.

კანონმდებელი ებრაული, ბერძნული და სომხური სამართლის წიგნების შესახებ, რომლებიც გადმოთარგმნინა და შეიტანა სამართლის წიგნთა კრებულში, ამბობს: „ქართველთა წესნი და ქცევანი სხვა რამე არს და არა მიჰგავს სხვათა ქუეყანისა რიგთა და ქცეულებათა“, ამიტომ უცხო ქვეყნების სამართლის წიგნები, რომლებიც შევიტანეთ კრებულში, „უფრო ჩვენდა უკმარ არს“². მაშასადამე, კანონმდებლის აზრით, საქართველოს წეს-ჩვეულება თავისებურია, ის განსხვავებულია სხვა ქვეყნების წეს-ჩვეულებებისაგან, საქართველოს საზოგადოებრივი წყობილება სხვაა, „სხვა არს დიდებული და თავადი, სხვა არს სისხლი“ და სხვა³. ამ განსხვავებულობის გამო, წერს კანონმდებელი, უცხო ქვეყნის სამართლის წიგნები „უფრო უხმარ არს“⁴; ე.ი. ნაკლებად გამოსადეგია, ვიდრე საკუთრივ ჩემ მიერ შედგენილი სამართლის წიგნიო.

1. ქართული სამართლის ძეგლები, I, ა. დილდის რედ., 1963, გვ. 532.

2. იქვე.

3. იქვე.

4. ქართული სამართლის ძეგლები, I, ა. დილდის რედ., 1963, გვ. 532.

კანონმდებელი მიმართავს „ბრძენსა და გულისხმიერს მსაჯულსა და მოსამართლეს“, რომელიც უქრთამოდ და მიუკერძოებლად არჩევს სასამართლო საქმეებს: შეიძლება მსაჯულმა შეიძულოს ჩემი წიგნი ე.ი. არ მიიჩნიოს მისი გამოყენება შესაძლებლად და მოინდომოს ამ წიგნის შეცვლა, ამას ნუ გააკეთებს, ჩემს წიგნს ნუ შეცვლის, ხოლო რომელმაც ჩემი წიგნი ამა თუ იმ მუხლზე „უძგობესი სიბრძნით თვისით ჰპოვოს, იგი ჩართვით თვისვე თქმულად, საღვთოებოს მუნ დაწეროს და იგიც ეგოს“¹, ე.ი. თუ მოსამართლემ ნახოს, რომ ჩემი სამართლის წიგნი არ მოიხმარება იმ საქმის გადასაწყვეტად, რომელსაც ის არჩევს, მაშინ ახალი ნორმა შეადგინოს და ჩაურთოს ჩემს სამართლის წიგნს, მაგრამ ისე, რომ ჩემი სამართლის წიგნი უცვლელად დატოვოს.

რაც შეეხება ეროვნული სამართლის წიგნებს – გიორგი V-ის სამართალს, აღბუღასა და კათალიკოსთ სამართლის წიგნებს – მათთან შედარებით, ვახტანგის სამართლის წიგნს ის უპირატესობა აქვს, რომ პირველები დროის მიხედვით წინა პერიოდებს განეკუთვნებიან; მაშინ როდესაც ვახტანგის სამართლის წიგნი იმ დროისათვის არის სამოქმედოდ განკუთვნილი, რომელ დროსაც იგი შეადგინეს, ხოლო ძველი დროის კანონები, როგორც წესი, ახალ დროს არ შეესაბამება. სწორედ ამიტომაც ადგენენ დრო და დრო სამართლის წიგნებს², როგორც ვხედავთ, კანონმდებელი კრებულის სხვადასხვა ადგილას ერთსა და იმავეს ამტკიცებს, რომ სამოქმედოდ ვახტანგის სამართლის წიგნია უფრო შესაფერისი.

როდესაც ჩვენ საუბარი გვაქვს ვახტანგის სამართლის წიგნთა კრებულის სავალდებულო ძალის საკითხის შესახებ, აღვნიშნავთ, რომ ვახტანგის სამართლის წიგნს სხვა სამართლის წიგნებთან შედარებით უპირატესობა ჰქონდა. რაში გამოიხატებოდა ეს უპირატესობა? იმ შემთხვევაში, თუ განსახილველი კაზუსის შესახებ საკუთრივ ვახტანგის სამართლის წიგნში მოიპოვებოდა სათანადო პასუხი, მაშინ მოიხმარებოდა მხოლოდ ვახტანგის სამართლის წიგნი. სხვაგვარად ვახტანგის სამართლის წიგნის უპირატესობა კრებულის სხვა წიგნებთან შედარებით, არ შეიძლება აიხსნას. მაშასადამე,

1. იქვე, გვ. 532–533.

2. იქვე, გვ. 101.

მოკლიანად აღებულ კრებულს სამოქმედო ძალა აქვს. მაგრამ საკუთრივ ვახტანგის სამართლის წიგნს გარდა, სხვა სამართლის წიგნებს, რომლებიც კრებულშია, სუბსიდიარული, დამატებითი მნიშვნელობა აქვს და მოსამართლე ამ სამართლის წიგნებს მაშინ მიმართავს, როცა სათანადო ნორმას ვახტანგის სამართლის წიგნში ვერ იპოვის.

პროფ. ი. დოლიძე არ იზიარებს ჩვენს მოსაზრებას ამ საკითხის შესახებ და საბუთად მოჰყავს ის, რომ ხსენებული სამართლის წიგნებიდან და აგრეთვე უცხოეთის სამართლის წიგნებიდან (ებრაული, ბერძნული და სომხური) მრავალი რამ შეტანილია ვახტანგის სამართლის წიგნში³.

მიგვაჩნია, რომ ის, რაც ვახტანგის სამართლის წიგნშია შესული, აღბუღას სამართლიდან იქნება ის, თუ სხვა სამართლის წიგნიდან, საკუთრივ ვახტანგის სამართლის წიგნის განუყოფელი ნაწილია. ჩვენ მხედველობაში გვაქვს მოსეს, ბერძნული, სომხური და ძველი ქართული სამართლის წიგნები იმ სახით, როგორც ვახტანგის სამართლის წიგნთა კრებულშია შესული. ამ წიგნების შესახებ უნდა ვთქვათ, რომ რომ მათი მოქმედების ძალა შეზღუდულია, პირობითია და ეს პირობითობა, დამატებითი ხასიათი თვით კანონმდებლის მიერ არის ხაზგასმული.

პროფ. ი. დოლიძის აზრით, ვახტანგის სამართლის წიგნისა და სამართლის წიგნთა კრებულის შესახებ ჩვენი მოსაზრებანი წინააღმდეგობას შეიცავენ⁴, ამ საკითხშიც ი. დოლიძის მოსაზრება მცდარია, მოვიყვანოთ დასაბუთება.

ვწერდით, რომ ვახტანგის სამართლის წიგნის მოქმედების ძალა დამოკიდებული იყო მეფის ხელისუფლების, ცენტრალური ხელისუფლების ძლიერება-სისუსტეზე⁵. თვითონ კანონმდებელი გამოთქვამს სურვილს, რომ მისი კანონები ზედმიწევნით სრულდებოდეს; იგი წერს, რომ სამართლის წიგნთა კრებული „მდივანბეგისაგან დაბეჭდილი, საღაროში ებარებოდეს“ და სასამართლო პროცესის დროს „იმ წიგნს გამოიტანდნენ და მდივანბეგი გახსნიდეს. მდივანს წინ ედვას და კითხულობდეს“, ხოლო განაჩენ-გადაწყვეტილების გამოტანის

1. ქართული სამართლის ძეგლები, I. ი. დოლიძის რედ., 1963, გვ. 653–655.

2. იქვე, გვ. 640.

3. ივ. სერგუდაძე, საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიისათვის, 1952, გვ. 86.

დროს „ამ წიგნის რომლისაც სამართლიდამ დაიწეროს. განაჩენშია ასე ჩასწერდნენ“ კანონთა კრებულის რომელი სამართლის. რომელი „თავიდან ეს სამართალი გავაჩინეთ“ (მუხ. 205)¹, მაგრამ არა ჩანს, რომ პრაქტიკაში ეს ასე ზორციელდებოდა, სასამართლო პროცესის შემცველ ძეგლებში გვხვდება მითითება ვახტანგის სამართალზე ან ვახტანგის სამართლის წიგნთა კრებულის რომელიმე წიგნზე, მაგრამ ზოგადად და არა იმ ფორმით, როგორც ამის შესახებ კანონმდებელი 205-ე მუხლში აღნიშნავს. ბევრ შემთხვევაში ვახტანგის სამართლის წიგნზე ან კრებულის რომელიმე მუხლზე კი არა, საერთოდ კრებულზე, ან საკუთრივ ვახტანგის სამართლის წიგნზე მითითებაც არ არის. თვითონ ვახტანგ VI თავის გადაწყვეტილებებში, როდესაც ის სასამართლო საქმეს არჩევს, არ მიუთითებს მის მიერ შედგენილ სამართლის წიგნზე².

ის გარემოება, რომ მეფის ხელისუფლება სუსტი იყო, მეფის მიერ გამოცემულ კანონებს სავალდებულო ძალას აცლიდა, ასუსტებდა მის მოქმედებას.

უნდა აღინიშნოს, რომ ვახტანგის სამართლის წიგნი ძირითადად კომპოზიციის სისტემაზეა აგებული. მასში სამართლის საჯარო საწყისზე აგებული სასჯელის სახეები ნაკლებადაა მოცემული, ამასთანავე, ვახტანგის სამართლის წიგნში ზოგჯერ აღწერილია დანაშაულის შემადგენლობა სანქციის გარეშე³.

ვახტანგის სამართლის წიგნში, როგორც აღვნიშნეთ, თავად წერს კანონმდებელი მსაჯულის მისამართით, რომ თუ ჩემს მიერ შედგენილ სამართალს მოიძულებთ, უარყოფთ, არ მოიხმართ მას, მოისურვებთ მის შეცვლას, რომელსაც „უმჯობესად“ მიიჩნევთ, ჩაურთეთ, ჩაუმატეთ, სადაც გნებავთ იქ „დაწერეთ“, ოღონდ ჩემს დაწერილს ნუ ამოაგდებთ⁴. ამიტომ ვწერდით, რომ ვახტანგის სამართლის წიგნთა კრებულის სავალდებულო ძალა პირობითია.

ვახტანგი, რომელმაც კანონები შეადგინა, ქართლის მეფე იყო, ამიტომ მის კანონებს სავალდებულო ძალა, მეფის ხელისუფლების

მიხედვით. მხოლოდ ქართლში ჰქონდა. ამავე დროს ვახტანგის სამართლის წიგნსა და ვახტანგის სამართლის წიგნთა კრებულს იყენებდნენ, ე.ი. ეს კანონები მოქმედებაში იყო, საქართველოს სხვადასხვა სამეფო – სამთავროებში: კახეთში, იმერეთში, გურიაში და სამეგრელოში.

ქართლისათვის რომ ეს კანონები სავალდებულო ხასიათს ატარებდა. ამის თავები ის უნდა ყოფილიყო, რომ კანონმდებელი ქართლის მეფე იყო, მაგრამ იმერეთსა ან გურიაზე ვახტანგის იურიდიქცია არ ვრცელდებოდა და თუ მაინც ვახტანგის სამართლის წიგნი მთელ საქართველოში მოქმედებდა, ამის მიზეზი ის იყო, რომ ვახტანგის სამართლის წიგნი ქართულ ჩვეულებათა საფუძველზე იყო შედგენილი. ამავე დროს, საქართველოს სხვა კუთხეების მეფეებსა და მთავრებს არ მიუციათ ვახტანგის სამართლისათვის სავალდებულო ძალა, ეს არაფრით არ მტკიცდება. ამ კუთხეებში ვახტანგის სამართლის მოქმედებას კიდევ უფრო პირობითი მნიშვნელობა ჰქონდა, ვიდრე ქართლში.

აღვნიშნეთ, რომ საკუთრივ ვახტანგის სამართლის წიგნი შედგენილია, როგორც კანონმდებელი წერს, ძველი ჩვეულებების შესწავლის საფუძველზე. ვახტანგის სამართლის წიგნის ზოგიერთი ნაწილი, სამართლის განვითარების თვალსაზრისით, ჩამორჩენილობის დაღს ატარებს. კერძოდ ეს შეეხება ორდალს, როგორც სასამართლოს მტკიცების საშუალებას. სამართლის წიგნის მეექვსე მუხლში საუბარია „საქართველოს რიგსა და სამართალზე“, ასეთად სამართლის წიგნი ასახელებს ექვს საშუალებას: 1) ფიცს, 2) შანთს, 3) მდულარეს, 4) ხმალს, 5) მოწმესა და 6) ცოდვის მოკიდებას. მოწმე ყველა განვითარებული ქვეყნის სასამართლო პროცესის დამახასიათებელი ელემენტია, ზოლო დანარჩენი საშუალება დამახასიათებელია სამართლის განვითარების დაბალი საფეხურისათვის.

საყურადღებოა, რომ ღვთის მსჯავრი, ანუ ორდალები, როგორც მტკიცების საშუალება, წყაროების მიხედვით არა ჩანს, რომ გაერთიანების პერიოდის საქართველოში გამოიყენებოდა. ფიცს, როგორც მტკიცების საშუალებას, დიდი ხნის ისტორია აქვს და მას XIX და XX საუკუნეების სასამართლოში ხშირად მიმართავდნენ. ხმალში გაწვევაც ხშირი იყო სხვადასხვა ხალხის ჩვეულებების მიხედვით. გვიანფორმალურ საქართველოში მას ადგილი ჰქონდა და ერთი ასეთი შემთხვევა, ქართლის მეფე როსტომის დროს, დაწერილებით აქვს აღწერილი ფარსადან

1. ივ. სურგულაძე. საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიისათვის. 1952. გვ. 85.

2. იქვე. გვ. 86.

3. იქვე.

4. ქართული სამართლის ძეგლები, II. თ. დოლიძის რედ. 1963. გვ. 532-533.

გორგიჯანიძეს¹. გაერთიანების ხანის საქართველოში სასამართლო პროცესის დროს ხშირად გამოცდას მიმართავდნენ თუ არა, ძნელი სათქმელია, რადგანაც ამის შესახებ ცნობები არ მოიპოვება, მაგრამ შანთითა და მღუღარით გამოცდა არ უნდა ყოფილიყო, რადგანაც ჯერ ერთი, რომ ამის შესახებ არავითარი ცნობა წყაროებში არ შემონახულა, და მეორეც, ამ პერიოდის სამართლის განვითარების მაღალი დონე იმაზე მიუთითებს, რომ ამ სახის გამოცდას ადგილი არ უნდა ჰქონოდა. შანთითა და მღუღარით გამოცდა ორდალებს შორის ყველაზე უფრო შემზარავია და განვითარების შედარებით უფრო დაბალ საფეხურს შეეფერება. მტკიცების ამ საშუალებას გვიანფოდალურ პერიოდში უმთავრესად გლეხების მიმართ იყენებდნენ, ხოლო გაბატონებული კლასის წარმომადგენელთა მიმართ მხოლოდ განსაკუთრებული შემთხვევების დროს (მაგალითად, მეფის ღალატი, მკრეხელობა და სხვ.).

ორდალების საკითხს, ვახტანგის სამართლის წიგნის მიხედვით, მრავალი მკვლევარი შეეხო.

ივ. ჯავახიშვილის აზრით, IX-X-XIV საუკუნეებში ორდალების შესახებ ცნობები არ მოგვეპოვება, თუმცა სასამართლო წარმოებაში ორდალებს მრავალი ხალხი მიმართავდა; ამასთანავე, XVII-XVIII საუკუნეების საქართველოში „ღვთის მსჯავრი“, როგორც სასამართლოში მტკიცების საშუალება, დამოწმებულია; ივ. ჯავახიშვილის აზრით, თუ მხედველობაში მივიღებთ გაერთიანების ხანაში „სამართლის განვითარების მაღალ დონეს“ საქართველოში, აგრეთვე იმას, რომ ამ პერიოდის ძეგლებში „ღვთის მსჯავრის“ არსებობა დამოწმებული არ არის, შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ „ორდალები ქართულ მაშინდელ სასამართლოს წარმოებას არც ჰქონდა, ყოველ შემთხვევაში, განაგრძობს ივ. ჯავახიშვილი, „შანთი, მღუღარე და ხმალი ღვთის მსჯავრის სახით თუნდაც რომ არსებულიყო, სასამართლოს წარმოების საშუალებად მეტად იშვიათად უნდა ყოფილიყო“².

გამოითქვა მოსაზრება, რომ საქართველოში ორდალები სპარსეთიდან შემოსული უნდა იყოს. ასეთ მოსაზრებათა ავტორები არიან: დ. ბაქრაძე³, მ. კოვალევსკი⁴, ი. კარსტი⁵.

1. ქართლის ცხოვრება, II, დ. ჩუბინაშვილის რედ., 1851, გვ. 535-536.

2. ივ. ჯავახიშვილი. ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნ. II, 1929, გვ. 496.

3. Сторник законов грузинского царя Вахтанга VI-го, под ред. Д. Бахрадзе, 1887, с. 6.

4. Ковалевский М. Закон и обычай на Кавказе, т. I, 1890, 1935, с. 109-111

5. Karsl, Giorgi du roi Yekhtanji VI. 1², 1935, გვ. 109-III.

აღ. ვაჩიშვილის აზრით, ორდალები, ადათობრივი ნორმების სახით, შემონახული იყო „ხალხურ სასამართლო წარმოებაში“, ამასთანავე, ორდალების „შორეულ ისტორიულ წყაროს“ შესაძლებელია ირანი წარმოადგენდეს; „საპროცესო მტკიცების ეს საშუალებანი ჩვენ იურიდიულ ცხოვრებაში შემოვიდა ირანის გავლენის გზით. შესაძლოა, რომ აქედან არის შემოღებული აღნიშნული საპროცესო წესები, ენაიდან ირანული წარმოების წესებთან მათ ბევრი რამ საერთო აქვთ და როგორც ცნობილია, ირანი ჩვენს ყოფა-ცხოვრებაზე განსაზღვრულ მოქმედებას ახდენდა“⁶.

ი. დოლიძის აზრით, „ორდალების წარმოშობა არავითარ შემთხვევაში არ შეიძლება აიხსნას უცხო სამართლის გავლენით. ისინი ხალხის სოციალურ ყოფა-ცხოვრებასთან დაკავშირებული ინსტიტუტია და მის შეხედულებას გამოხატავს მართლმსაჯულების განხორციელების სფეროში“⁷. ასეთი კატეგორიული განცხადება მართებული არ არის; მაგალითად, თუ ქართული სამართლის შანთით ან მღუღარით გამოცდა, ისეთ თავისებურებას შეიცავს, რომელიც სხვა რომელიმე ქვეყანას არა აქვს — ეს უნდა დასაბუთდეს. არ ვამტკიცებთ, რომ ორდალები უსათუოდ სპარსეთიდან შემოვიდა, მაგრამ სპარსეთს ამ მხრივ გავლენა რომ ჰქონოდა საქართველოზე, ამაში საკვირველი არაფერია.

ი. დოლიძე იმოწმებს ვახუშტის, რომ ძველად საქართველოში ორდალები არსებობდა⁸. ამას ვახუშტი მართლაც წერს. ამას ისიც უნდა დავუმატოთ, რომ ვახტანგ ირაკლის ძე ბაგრატიონი ვახუშტის ცნობებს იმეორებს თუ ადასტურებს⁹, მაგრამ ეს მდგომარეობას არ ცვლის. საქმე ისაა, რომ გაერთიანების პერიოდის ძეგლებში არ არის ცნობები საქართველოში ორდალების არსებობის შესახებ. ამასთანავე, ორდალები სამართლებრივი განვითარების ჩამორჩენილობის ამსახველია და ამდენად გაერთიანების პერიოდში, როდესაც

1. აღ. ვაჩიშვილი. ნარკვევები ქართული სამართლის ისტორიიდან, II, 1948, გვ. 132-133.

2. ი. დოლიძე. ძველი ქართული სამართალი, I, 1953, გვ. 279.

3. იქვე, გვ. 267.

4. ვახტანგ ირაკლის ძე ბაგრატიონი, ისტორიები აღწერა... თხზული საქართველოს მეფის ირაკლის ძის ვახტანგის მიერ. გამოცემა სარგის კაკაბიძისა. სპ. 1914, გვ. 3-6; მისივე: Очерки истории грузинского права, 1814, т. 7-14.

სამართლებრივი კულტურა განვითარების მაღალ საფეხურზე იდგა, ორდალების გამოყენებას არც უნდა ჰქონოდა ადგილი. შესაძლებელია ორდალები საქართველოში გაერთიანების წინა პერიოდში, კლასობრივი საზოგადოებისა და სახელმწიფოს ჩამოყალიბების პერიოდში და შემდეგაც იყო, ხოლო გაერთიანების ხანაში ეს გადმონათუარი ინსტიტუტები შეიზღუდა ან კიდევ მოისპო, ხოლო შემდეგ, მონღოლების ხანგრძლივი ბატონობისა და სხვა დამპყრობთა — სპარსელებისა და ოსმალების ბატონობის ხანაში, ამ ინსტიტუტის მოქმედება კვლავ გამოცოცხლდა.

ი. დოლიძე ცდილობს დაარღვიოს მკვლევართა დებულება იმის შესახებ, რომ საქართველომ გაერთიანების ხანაში არ იცოდა ორდალები. ამისათვის მას მოჰყავს ბექა-აღბუღას სამართლის წიგნიდან 49-ე და 90-ე მუხლები¹. 49-ე მუხლში საუბარია ძმების გაყოფის შესახებ, ხოლო 90-ე მუხლი მოსამართლის მიერ ქრთამის აღების დანაშაულს ეხება. ის ადგილები, რომელიც ი. დოლიძეს ხსენებული მუხლებიდან მოჰყავს, ბუნდოვანია, განსაკუთრებით კი 90-ე მუხლი, რომელშიც ნათქვამია, რომ „ბჭესა სიავსა ხელნი დაესხნენ“; აქედან იმ დასკვნის გამოტანა, რომ ამ შემთხვევაში კანონმდებელს მღუღართით გამოცდა აქვს მხედველობაში, არ უნდა იყოს მართებული.

ორდალების შესახებ ჩვენი მოსაზრება ასეთია: 1) შესაძლებელია ორდალები იცოდნენ ძველ საქართველოში; 2) გაერთიანების ხანაში, როგორც მართებულად აღნიშნავს ივ. ჯავახიშვილი, ორდალების არსებობის დამამტკიცებელი საბუთები არ არის, ხოლო ამ პერიოდის სამართლის განვითარების მაღალი დონე ორდალების გამოყენების საწინააღმდეგოდ უჩვენებს.

ვახტანგის სამართლის წიგნში ორდალები, რასაკვირველია, ჩვეულებითი სამართლიდან უნდა იყოს აღებული, მაგრამ თვით ვახტანგის ეპოქაში და შემდეგაც ორდალების გამოყენება, როგორც მტკიცების საშუალება, განსაკუთრებულ შემთხვევებში იყო მიღებული. იშვიათად გამოიყენებოდა ორდალებიდან ყველაზე უფრო მკაცრი და ჩამორჩენილი საშუალება, როგორც იყო შანთი და მღუღარე. ფიცი, როგორც ვთქვით, ხშირად გამოიყენებოდა, მაგრამ შერჩეულ შემთხვევებში. შანთი გამოიყენებოდა მხოლოდ მძიმე დანაშაულის დროს: მეფის ღალატი,

ჩურჩხელობა და სხვა (ვახტანგის სამართლის წიგნი, მუხ. 9). ფიცი, კანონმდებლის განმარტებით, იმ მხარეს ედებოდა, რომლის უფლებრივი რუყი ირღვეოდა ან კიდევ ვის წინააღმდეგაც ბრალდება იყო წამოყენებული; მაგალითად, თუ ვინმე ვისმე ქურდობას დასწამებდა, შეწამებული ფიცით იმართლებდა თავს, თუ ვინმეს მიწა-ადგილს შეეღავებოდნენ, ფიცი იმისი იყო, ვინც მიწას ფლობდა. კანონმდებელი აფრთხილებს მოსამართლეს, რომ „ფიცის მოზღენას ეკრძალოს და სხვარგად მოჩივრის გარიგებას ეცადოს“ (მუხ. 10).

ყველა შემთხვევაში ორდალები სამართლის ჩამორჩენილობის მაჩვენებელია, განურჩევლად იმისა სხვა ქვეყნის გავლენით არის მიღებული იგი, თუ წინა პერიოდის ჩვეულებითი სამართლის გადმონათებას წარმოადგენს.

აღსანიშნავია, რომ ვახტანგის სამართლის წიგნი სხვა მხრივ არ აგლენს ჩამორჩენილობის ნიშნებს. ავიღოთ, მაგალითად, ბრალის პრობლემა. ბრალის საკითხი კანონმდებელს, თავისი ეპოქის მიხედვით, მაღალ საფეხურზე აქვს განხილული. ვახტანგის სამართლის წიგნის 92-ე მუხლში ნახმარია ტერმინი „უბრალო“. ამ მუხლის მიხედვით, როცა პირი მეორე პირს ჩაუსაფრდება მოსაკლავად, ეს მეორე პირი კი „უბრალა“, ე.ი. უდანაშაულოა და „უბრალო“ მოკლავს ჩასაფრებულს, ამ მუხლის მიხედვით, ის პასუხს არ აგებს. 62-ე, 65-ე, 72-ე, 210-ე და 227-ე მუხლებშიც „უბრალო“ უდანაშაულოს, მართალს ნიშნავს. ვახტანგის სამართლის წიგნის მიხედვით, ბრალის საკითხთან დაკავშირებით, საინტერესოა ტერმინი „ფათერაკის“ შინაარსი. 193-ე მუხლში წერია: „დამწვარი კაცი თუ ამას ამბობდეს, რომე „განზრახ მიყო და ფათერაკს აბრალეზო, იმისი ჯერი უნდა იყოს, რომ ფათერაკი მოსვლოდეს, და არც თავისი ნებით ექნას, ასრე საფათერაკო მისცეს“. „ფათერაკს აბრალეზს“ აქ ნიშნავს — შემთხვევას აბრალეზს. ფათერაკი თავისთავად შემთხვევაა, რომელიც გამორიცხავს ბრალს, და თუ მაინც, ფათერაკთან დაკავშირებით, აქ ბრალზეა საუბარი, ეს იმიტომ, რომ ბრალი აქ გაგებულია როგორც მიზეზი. ამასთან დაკავშირებით საყურადღებოა, რომ მუხლში შემთხვევითი (ფათერაკი) მოქმედება დაპირისპირებულია განზრახ ჩადენილ მოქმედებასთან („განზრახ მიყო და ფათერაკს აბრალეზო“). მაშასადამე, ის ვინც განზრახ დანაშაულს ჩადის, ცდილობს ეს „ფათერაკს“ გადააბრალოს, რადგანაც განზრახ ჩადენილი დანაშაულისათვის პასუხისმგებლობა

1. ი. დოლიძე, ძველი ქართული სამართალი, I, 1953, გვ. 272, 268.

უფრო მძიმეა, ფათერაკი კი ან სრულიად არ იწვევს სასჯელს (პასუხისმგებლობას), ან კიდევ ნაკლებს იწვევს.

საინტერესოა, თუ როგორ ესმის კანონმდებელს „ფათერაკი“ ძეგლის რუსულად მთარგმნელს „ფათერაკი“ გადათარგმნილი ასე: „неумышленно“. დავუშვათ, რომ „ფათერაკი“ გაუფრთხილებლობას ნიშნავს, მაშინ „შემთხვევა“ რომელი სიტყვით გადმოიცემა? 193-ე მომდევნო მუხლში საუბარია ისეთ შემთხვევაზე, როცა „ხუმრობასა და თამაშობაში კაცმა კაცს“ შესაძლებელია „აწყინოს რამე ან მოსტეხოს რამე ან დაჭრას“, ან მოკლას. ასე შემთხვევაში „დაჭრილს საექიმო უნდა მისცეს და, თუ მოკვდა, სამარხი უნდა მისცეს“; მაგრამ თუ დაზარალებული „ეუბნებოდა“ განზრახ შენის ნებით მიყაო, მაგისი ჯერი არის. თუ თავი იმართლებს, რომ მისი ნება არ ყოფილიყოს და ისრე მოსვლოდეს, როგორც დაგვიწერია, დაჭრილსა და ავადმყოფს საექიმო მისცენ და მკვდარს სამარხი უნდა მისცენ“ (მუხლი 194). აქაც, „განზრახვა“ საგანგებოდ ხაზგასმულია იმ მხრივ, რომ განზრახ მოქმედება უფრო მძიმე პასუხისმგებლობას იწვევს. ამასთანავე, განზრახვა, და ეს ფრაზა მნიშვნელოვანია, დაკავშირებულია ნებასთან („განზრახ შენის ნებით მიყაო“). მაშასადამე, გამზრახვა, ნებისგანაა დამოკიდებული რასაკვირველია, განზრახვა ნების გარეშე წარმოუდგენელია, მაგრამ კანონმდებელს მაინც საჭიროდ უცენია ნებაც ეხსენებინა, რომ ამი განზრახვის გარეშე მოქმედება, ე.ი. უნებური მოქმედება კიდევ უფრო დაეპირისპირებინა ნებისაგან დამოკიდებული მოქმედებისაგან.

194-ე მუხლთან დაკავშირებით, აღსანიშნავია, რომ კანონმდებელს ძირითადად მხედველობაში აქვს ისეთი დანაშაული, რომელიც განზრახ ჩადენილი არ არის. ასეთია: ხუმრობა-თამაშის დროს კაცის დაჭრა ან მოკვლა. თამაშის დროს შეიძლება ადამიანმა ადამიანი მოკლას გაუფრთხილებლობით და შემთხვევით. კანონმდებელი თუ 193-ე მუხლში ხმარობს სიტყვა „ფათერაკს“, 194-ე მუხლში აღარ ხმარობს ამ ტერმინს რადგანაც ორივე მუხლში დანაშაულთა მსგავსი შემადგენლობაა აღწერილი. ორივე შემთხვევაში განზრახვას უპირისპირდება ნების გარეშე ჩადენილი მოქმედება, ხოლო ერთ შემთხვევაში ნახსენებია „ფათერაკი“ მეორეში კი არა. ეს გარემოება შეიძლება იმის მაჩვენებლად მივიჩნიოთ, რომ კანონმდებელი არ ასხვავებს ერთმანეთისაგან გაუფრთხილებლობასა და „ფათერაკს“, ანუ შემთხვევას.

კანტანგის სამართლის წიგნში კანონმდებელი განსაკუთრებულ ყურადღებას აქცევს ისეთ დანაშაულს, რომელიც განზრახვით არის ჩადენილი, საგანგებოდ ჩერდება პასუხისმგებლობის საფუძველზე და განასხვავებს მოქმედებას, რომელიც ადამიანის სურვილის, ნების მიხედვით არის ჩადენილი, ისეთი მოქმედებისაგან, რომელიც ადამიანის ნებაზე არ იყო დამოკიდებული; მაგრამ ამ უკანასკნელ შემთხვევაში კანონმდებელი კარგად უნდა არჩევდეს როგორც გაუფრთხილებლობას, ისე შემთხვევას; ყოველ შემთხვევაში, ცალ-ცალკე ტერმინები გაუფრთხილებლობისა და შემთხვევისათვის მას არა აქვს. თუმცა კი ამ მიმართებით საკითხის გადაწყვეტა, როგორც ჩანს, დღის წესრიგში დგას.

ფათერაკის შესახებ უფრო დაწვრილებით მოგვითხრობს კანონმდებელი 92-ე მუხლში: „თუ ფათერაკად კაცს კაცი შემოაკვდეს ან შემოჭრას ან დაშავდეს, რისაც ფათერაკით რომ იმ კაცს არ ნდომოდეს, ცხენით თუ იარაღით, ასე რომ ან ცხენმან თავი წაართვას და შეეძგეროს, ან გაკარდნაში შეიძგერნენ, ან ნადირს თუ თოფი ან ისარი შესტყორცნოს და კაცს მოხვდეს, ან თამაშობაში აწყინოს რამე ბევრი ფათერაკი სხვა არის, ამისი ასე არის: ცხენისაგან მოხდების სიკვდილი თუ იარაღისაგან, ის ცხენი, ის მკვლეელი და ის იარაღი მიეცემის; და იქნების, მკვდარს სამარხი და დაჭრილს საექიმო გაუჩნდეს. თუ ნადირს შესტყორცოს და კაცს მოხვდეს, ან ფრინველს შესტყორცოს და კაცს მოხვდეს, ან ყაბახს ესროლოს და ისარით კაცს დაეცეს, ამგვარს ყველას ფათერაკი ჰქვია. ყაბახის მსროლელს კაცს ისარზე პირი არ უნდა ესხას, სისხლი ამიტომ მიეცემის; ამებზე მთლად არა საფათერაკო სისხლი უნდა მიეცეს“. ეს საკმაოდ გრძელი მუხლი სრულად მოვიყვანეთ, რადგანაც ჩვენთვის საინტერესო საკითხისათვის დიდი მნიშვნელობა აქვს. ამ მუხლში ჩამოთვლილი შემთხვევები შეიძლება მიეკუთვნოს როგორც გაუფრთხილებლობას, ისე შემთხვევას; მაგალითად, ადამიანმა ნადირს თოფი ესროლა და კაცს მოხვდა; ეს ფაქტი იმის მიხედვით, თუ რა პირობებში მოხდა, შეიძლება გაუფრთხილებლობაც იყოს და შემთხვევაც. მაშასადამე, კანონმდებელი, შემთხვევასა და გაუფრთხილებლობას არ განასხვავებს, ორივე ტერმინს „ფათერაკით“ გადმოგვცემს. ახსნა-განმარტებას თხოულობს ციტირებული მუხლის უკანასკნელი ნაწილი. საუბარია იმ შემთხვევაზე, როცა ყაბახს ისარს ესვრიან და კაცს მოხვდება. ამ

შემთხვევაში მსროლელი, ციტირებული მუხლის თანახმად. იმ იარაღს, რომლითაც ისროდა, გადასცემს დაზარალებულს, უკანასკნელი მიიღებს მსროლელისაგან აგრეთვე სამარხს ან საექიმოს. კანონმდებელი განმარტავს: „ყაბახის მსროლელ კაცს ისარზე პირი არ უნდა ესხას სისხლი იმიტომ მიეცემისო“; მაშასადამე, მსროლელი მხოლოდ იმ შემთხვევაში აგებს პასუხს, თუ ისარს პირი აქვს; თუ ისარზე პირი არ არის გაკეთებული, ასეთი მსროლელი პასუხს არ აგებს, რადგან უპირო ისარი არ არის საშიში, მაგრამ თუ ყაბახის მსროლელის ისარს პირი ექნება გაკეთებული, მაშინ საქმე გვაქვს არა შემთხვევასთან, არამედ გაუფრთხილებლობასთან. ჩანს, რომ ისეთ ტიპიურ შემთხვევას, როგორიც მოცემული მაგალითია, კანონმდებელი ფათერაკი უწოდებს. მისთვის ფათერაკი ფართო ცნებაა და ის როგორც გაუფრთხილებლობას, ისე შემთხვევას შეიცავს (Casus).

ყურადღებას იქცევს აგრეთვე ციტირებული მუხლის უკანასკნელი წინადადება: „ამაებს მთლად არა საფათერაკო სისხლი უნდა მიეცეს“ რას ნიშნავს „მთლად არა საფათერაკო“? შეიძლება კანონმდებლის აზრი ასე გავიგოთ: მუხლში ჩამოთვლილი მაგალითები მას ფათერაკად მიაჩნია, მაგრამ ისეთად, რომლისთვისაც მეტი პასუხისმგებლობა გათვალისწინებული, ვიდრე სხვა (ჩვეულებრივი) ფათერაკის დროს.

191-ე მუხლში საუბარია „უნებურად და ფათერაკად“ ცეცხლის გაჩენის შესახებ. უნებური და ფათერაკი განცალკევებულია ერთმანეთისაგან, თუმცა ორივე შემთხვევაში ერთგვარი სანქცია არის გათვალისწინებული. ვახტანგის სამართლის წიგნის მიხედვით, ის ვინც პირუტყვს „საძოვარზე ან წყალზე“ წაიყვანს და მოუკვდება ან დაუშავდება, პასუხს აგებს, ხოლო თუ საქონლის სიკვდილი ან დაშავება „ფათერაკის საქმით მოუხდა“, მაშინ საზღაურის ნახევარი უნდა დაიკლოს საქონლის პატრონმაო (მუხ. 230). ამ შემთხვევაში „ფათერაკი“ მხოლოდ სანახევროდ ათავისუფლებს ზიანის მიმყენებელს.

კანონმდებელი მკვლელობის შემთხვევაში არჩევს:

- 1) მოწამვლით მკვლელობას (ყველაზე მძიმე ფორმა),
- 2) შუღლით მკვლელობას,
- 3) „მტრობით სიკვდილს“ და
- 4) „ფათერაკით სიკვდილს“ (მუხ. 252).

„ფათერაკით სიკვდილი“ მკვლელობის ყველა ფორმაზე მსუბუქი უნდა იყოს, მაგრამ კანონმდებელი არ აღწერს მოქმედების შემადგენ

ლობას კონკრეტულად და ამიტომ საფიქრებელია, რომ კანონმდებელი, ისე როგორც სხვა შემთხვევაში, აქაც გაუფრთხილებლობასა და შემთხვევას გულისხმობს.

ყურადღებას იქცევს ის გარემოება, რომ შემთხვევის (Casus) მნიშვნელობა ცნობილი იყო გაერთიანების ხანის საქართველოში და შემდეგაც.

საინტერესოა ამ ცნების შინაარსი ვახტანგის წინა ხანებში და ვახტანგის ეპოქის სხვა წყაროებში.

ექვთიმე მთაწმინდელი სიტყვა შემთხვევის (Casus-ის) მნიშვნელობით ხმარობს ტერმინს „იშობრივს“. სულხან-საბა ორბელიანი ამ სიტყვას განმარტავს შემდეგნაირად: „იშობრივ-ფათერაკსავით (ფათერაკად)“.

ლ. მუსხელიშვილი, აბუსერიძე ტბელის მიხედვით, ასე განმარტავს სიტყვა ფათერაკს: „ფათერაკი (სპარს. ფათერა) ხიფათი, უბედური შემთხვევა“. როგორც ჩანს, სპარსული წარმოშობის „ფათერაკი“ საქართველოში შედარებით გვიან შემოდის ხმარებაში და მანამდე მას ცვლის სიტყვა „იშობრივ“. როცა საუბარია „იშობრივი“ სიტყვით დახასიათებულ მოქმედებაზე იურიდიული კვალიფიკაციის მიხედვით, ის არ განსხვავდება გაუფრთხილებლობისაგან.

აკად. ივ. ჯავახიშვილი სიტყვა „იშობრივს“ გადმოგვცემს სიტყვით „უეცრად“.

„ამირანდარეჯანიანში“ ხშირად გვხვდება „ფათერაკი“. „ამირანდარეჯანის ძემ ჰკითხა მხედარს: რატომ სტირიო? — პატრონისათვისო, უპასუხა; კვლავ შეეკითხა: — პატრონი მოკვდაო? — პასუხი: „არა, ფათერაკი წაეკიდაო“. პატრონი ბადრი იამანის ძე იყო, ხოლო ფათერაკი, რომელიც მას მოუხდა ის იყო, რომ მძინარე ბაყბაყ დევმა მოიტაცა“.

მაშასადამე, ფათერაკი ამ შემთხვევაში უბედურებას, ხიფათს ნიშნავს. ამირანდარეჯანის ძემ მეფეებთან ომის შესახებ თქვა: „ღმერთმან იცის, მე ნებითა ჩემითა არ ვებრძვი ჭელმწიფეთა მით,

1. წესი და პანგება ... გვ. 58.

2. აბუსერიძე ტბელი, გამოსცა ლ. მუსხელიშვილმა, 1941 (იხ. თანდართული ლექსიკონი).

3. ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნ. II, 1929, გვ. 250.

4. ძველი ქართული ლიტერატურის ქრეზოლოგია, II, ს. კუბანაშვილის რედაქციით, 1949, გვ. 7.

5. იქვე, გვ. 14.

რომელ არამცა ფათერაკი წამეკიდოს და მოკუდეს რომელიმე ხელთა ჩემთაგან. არა კარგი არის აზნაურთაგან კელმწიფეთა სიკუდილი¹. მაშასადამე, ამირან დარეჯანის ძე გაურბის მეფეებთან შებმას, რომ უბედურება არ შემთხვევს და მეფე არ შემოაკვდეს.

წითლოსანი ჭაბუკის ძმას დარეჯანის ძემ უთხრა: „ძმამან შენმან სიამპარტაენითა მოიკლა თავი თუისი და ფათერაკად მოკუდა და აწა კულა შენ მეწყალვი, რომელ შენცა მოჰკუდები კელითა ჩემითა“², ე.ი. შენ ძმას ამპარტაენობით უბედურება შემთხვაო.

„მზემან ჭაბუკმან ეგრე პრქუა: რასა ებრძუი, უბაღო ვინმე და მუხთალი ვინმე კაცი არისო. თუ შეები კაცურად და კარგად შეებ-მიო, რომელ არა გეფათერაკოსო“³, ე.ი. უბედურება, ზიფათი არ შეგემთხვესო.

ამგვარივე შინაარსი აქვს სიტყვას „ფათერაკს“ „ავისრამიანშიც“⁴: „რაზომიცა მიჯნურობასა შიგან ფათერაკი დაემართოს, ეგრეტა ყუელასა თავის ნებითა მას გამოირჩევს“⁵. ამ შემთხვევაში ფათერაკი უბედურ შემთხვევას ნიშნავს. „აწ იხარებენ ეშმანი და ქაჯნი, იციან თუ რაზომი კელმწიფე და დიდებული მოკუდების“⁶. აქ ფათერაკი უბედურებას ნიშნავს.

რამინმა ძიძას უთხრა: „გულისა ნებისა უკანდგომითა ბრალი ღია გიქმნია და ავისა სახელისაგან უპატიობისა ფათერაკიცა ღია გარდაგი ჯდია“⁷.

„უწყი, რამეთუ არა ვარ შესარაცხავი ღმრთივ მონიჭებულისა კეთილისაი. გარნა ამათ წმიდათა ღმრთისათა მეოხებამან მეცა მომანიჭოს სრულქმნად ჩემგან სამუშაოდ კადრებულისა ხიხათა ეკლესიისად, რომლისა მუშაკობასა შინა მრავალნი სასწაულნი აღეს-რულნეს, მრავალთა კაცთა ფათერაკთაგან კსნისანი“⁸.

1. ძველი ქართული ლიტერატურის კრესტომათია. II. ს. კუბანეიშვილის რედაქციით. 1949. გვ. 41.

2. იქვე. გვ. 58.

3. იქვე. გვ. 89.

4. ვისრამიანი, 1938, გვ. 55.

5. იქვე. გვ. 154.

6. იქვე. გვ. 197.

7. აბუსერაძე ტბელი. პოლოკ-მასილის „შუარტყალში და აბუსერაძეთა საგვარეულო მატანე“. 1233.

მოყვანილ ტექსტში ფათერაკი უბედურ შემთხვევას ნიშნავს.

სულხან-საბა ორბელიანი თავის „ქართულ ლექსიკონში“ „ფათერაკის“ ასეთ განმარტებას იძლევა: „ფათერაკი მოულოდებლად და უნებლიეთ იქმნას რამ ანაზღაო“. ამ განმარტებაში ყურადღებას იქცევს ორი ცნება: „ნება და მოულოდებლად“; „ფათერაკი“ სულხანის აზრით, გამორიცხავს ნებელობას. ნების გამორიცხვით სულხან-საბამ ფათერაკი გაუფრთხილებლობასა და შემთხვევას დაუკავშირა, ხოლო სიტყვები — „მოულოდებლად“, „ანაზღაო“, უფრო შემთხვევას. ყოველ შემთხვევაში. ვახტანგის სამართლის წიგნის თვალსაზრისი სრულიად შეესაბამება სულხან-საბა ორბელიანის თვალსაზრისს.

სულხანის „სიბრძნე-სიცრუისაშიც“ გვხვდება ტერმინი „ფათერაკი“; ყაღმა თქვა: „მე ამ ქოსას აქ ვეღარ დავუდგები, ფათერაკს კიდევ გამაბამსო“¹, ე.ი. უბედურებას, ჭირს შემყრისო. ყაზან შაჰის მეუღლეს „ფათერაკი მოუხდა“, ე.ი. უბედურება, არასასიამოვნო შემთხვევა მოუვიდა.

მაშასადამე, „ფათერაკი“ ძველ ტექსტებში უბედურებას ნიშნავს, ხოლო სულხანის მიხედვით, ის უბედურებაც არის და შემთხვევა-გაუფრთხილებლობაც.

ვახტანგის სამართლის წიგნში „ფათერაკი“ შემთხვევა-გაუფრთხილებლობას ნიშნავს.

მას შემდეგ, რაც კაცობრიობამ ობიექტური შერაცხვის საფეხური გადალახა, დანაშაულისათვის სასჯელის მიყენების საფუძვლად თანდათანობით ბრალი აღიარა. დამთავრებული მოძღვრება გაუფრთხილებლობაზე არც რომსა და არც ფეოდალურ სამართალს არ მოუცია. დამთავრებული მოძღვრება გაუფრთხილებლობის შესახებ მას ხარისხებად ყოფს და ამასთანავე, შემთხვევისაგან გამოყოფს. ასეთი სახის მოძღვრება გაუფრთხილებლობის შესახებ ევროპაში განმანათლებელთა იდეების გავლენით წარმოიშვა XVII-XVIII საუკუნეებში, ხოლო საბოლოოდ XIX საუკუნეში ჩამოყალიბდა. ვახტანგის სამართლის წიგნის მიხედვით, მოცემულია განზრახვისა და აგრეთვე, არაგანზრახვითი მოქმედების დიფერენცირება; სამართლის წიგნმა იცის როგორც გაუფრთხილებლობის ცნება, ისე შემთხვევაც, მაგრამ გაუფრთხ-

1. სულხან-საბა ორბელიანი. სიბრძნე-სიცრუისა. ს. ორბელიანის რედაქციით, 1938. გვ. 47.

2. იქვე. გვ. 157.

იღებლობასა და შემთხვევას შორის მტკიცე დემარკაციული ხაზი არ გაუვლია; ბრალის ცნების ის დიფერენცირება, რომელიც ვახტანგის სამართლის წიგნშია მოცემული, სამართლის განვითარების მაღალ დონეს ავლენს.

ზემოთ საუბარი გვქონდა ვახტანგის სამართლის წიგნის ორი საკითხის ორდალებისა და ბრალის შესახებ. პირველი საკითხის განხილვით შევეცადეთ დაგვესაბუთებინა, რომ ორდალებით ვახტანგის სამართლის წიგნი ჩამორჩენილობას ასახავს, ხოლო ბრალის საკითხით სამართლის მაღალ განვითარებას.

ძლიერი და მაღალი განვითარების მქონე საქართველოს ხანგრძლივი პერიოდის განმავლობაში დაბალი კულტურის მქონე მონღოლების ბატონობის ქვეშ მოექცა. მონღოლთა თარეშმა ქვეყანა გააპარტახა. საქართველოში კულტურული განვითარება შეფერხდა. სამართალში, ზნე-ჩვეულებაში ჩამორჩენილობა დამკვიდრდა. ივ. ჯავახიშვილი ამასთან დაკავშირებით აღნიშნავს, რომ კულტურულად საქართველო დაქვეითდა, ეს ჩანს XIV საუკუნის სამართლის ძეგლებიდანო. XI საუკუნეში ე. მთაწმინდელს, აღნიშნავს ივ. ჯავახიშვილი, ბრალის ფორმები მკაფიოდ დიფერენცირებული ჰქონდა, ხოლო გიორგი V-ის ძეგლის დადებასა და აღბუღას სამართლის წიგნში ამ საკითხში ქართული სამართლის მიერ ნაბიჯის უკან გადადგმა შეინიშნება, ხოლო ფამთაღმწერელს მიერ ნაბიჯის უკან გადადგმა შეინიშნება, ხოლო ფამთაღმწერელს მონღოლთა ველური წესი „დანამაულზე წასწრებულის გამოუძიებლივ და გაუსამართლებრივ იქვე მოკვლა, უკვე მოსწონდა და საქმე ბურადაც კი მიაჩნდა“.

მწარმოებელი კლასი ვეღარ უძლებდა გარეშე და შინაურ მოძალადეებს, ვეღარ აუდიოდა ფეოდალურ გადასახადებსა და მონღოლთა სასარგებლო ხარკს. სათავადოების სისტემის ჩამოყალიბებამ კიდევ უფრო შეაფერხა ქვეყნის ეკონომიური წინსვლის შესაძლებლობა. ბარში ჩამოწოლილმა მთის მცხოვრებლებმა ჩამოიტანეს ჩამორჩენილი ზნე-ჩვეულება.

ზემოთ ვთქვით, რომ გაერთიანების ხანაში ორდალებს იმიტომაც არ უნდა ჰქონოდა ადგილი, რომ ქართული სამართლის განვითარების დონე მაღალი იყო; ამას უნდა დაეუმატოთ შემდეგი: ქართულმა სამართალმა X საუკუნეში შეიმუშავა საკუთრების უფლების ცნების ამსახველი ტერმინი, რომელიც დასავლეთ ევროპის ქვეყნებში მხოლოდ

1. ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, III, 1966, გვ. 256-257.

რამდენიმე საუკუნის შემდეგ შემუშავდა. ამას გარდა, გაერთიანებული ფეოდალური საქართველოს სახელმწიფოებრივი წყობილების შესახებ „ხელმწიფის კარის გარიგებაში“ მოცემულია ფრიად მნიშვნელოვანი პროგრესული შინაარსის იდეები აბსოლუტური მონარქიის შესახებ; ამავე ძეგლში დადასტურებულია ის გარემოება, რომ გაერთიანების ხანის სახელმწიფოში მეცნიერებს უაღრესად პატივს სცემდნენ.

მნიშვნელოვანია ის, რომ გაერთიანების ხანაში, „ხელმწიფის კარის გარიგების“ მიხედვით, სახელმწიფო მმართველობა დარგებად არის დაყოფილი. მმართველობის სისტემა გარკვეულ საუწყებო პრინციპზეა აგებული, სასახლის მმართველობის სამართლის კერძო საწყისები გამოყოფილია მმართველობის საჯარო სისტემისაგან. გაერთიანების ხანაში ჩამოყალიბებულია ცალკეული დანამაულისათვის მპარავთმდეველთა ცალკე უწყება, რაც იმის მაჩვენებელია, რომ სახელმწიფოს მმართველობის საჯარო საწყისები ძირითადი საფუძველია ცენტრალური და ადგილობრივი მოხელეების მოქმედებისათვის.

ორდალების საპირისპიროდ, გაერთიანების ხანაში, თამარ მეფემ მოსპო დამასახიზრებელი სასჯელები, როგორც იყო ასოთმოკვეთა, თვალების დათხრა; ამასთანავე, სიკვდილით სასჯელი იმდენად შეამცირა, რომ თამარის ისტორიკოსის ცნობით, მხოლოდ იშვიათ შემთხვევაში გამოიყენებოდა ეს სასჯელი ავაზაკობის მძიმე ფორმის დროს. შეიძლება ვთქვათ, რომ თამარმა სიკვდილით სასჯელი როგორც წესი, მოსპო. ასეთი ჰუმანიზმი ძლიერი და მაღალი კულტურის სახელმწიფოსათვის არის დამახასიათებელი და ამდენად, შეუსაბამო იქნებოდა ასეთ სახელმწიფოში ორდალების არსებობა.

როგორც ვთქვით, ვახტანგის სამართლის წიგნში გაერთიანების პერიოდის სამართლის განვითარების მაღალი დონის საწყისებიც არის

1. ივ. სურგულაძე, საქართველოს უფლების ისტორიული ფეოდალური საქართველოს სამართლის ძეგლების მიხედვით, თბილისი, შრომები, XXXI, 1949.

2. ქართული სამართლის ძეგლები, 1. „ხელმწიფის კარის გარიგება“, 2. დასტურდამალი; ტექსტები გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევები, ლექსიკონები და სამძებლები დაურთო ი. სურგულაძემ, 1970, გვ. 19-20.

3. იქვე, გვ. 30-31

4. ივ. სურგულაძე, ქართული სამართლის ისტორიის მნიშვნელოვანი ძეგლი, საქ. საზ. მეცნ. აკად. საზ. მეცნ. განვ. „მომავლ.“, ტ. 1, 1970 წლისთვის. ჩაბეჭდილია ილია ჭავჭავაძის ინიციატივით, გამოსცა გიორგი III-ის (1970)

„მაცნე“ ფილოსოფიის, ფსიქოლოგიის, ეკონომიკისა და სამართლის სერია, №2, 1972.

მოცემული და ჩამორჩენილობის მაუწყებელი ინსტიტუტებიც. გარდა ორდალებისა, ჩამორჩენილობის მაუწყებელია ის გარემოებაც, რომ ვახტანგის სამართლით, მოწმე სათანადოდ არ არის დაფასებული მოწმე, წერს კანონმდებელი, ბერძნებს, ფრანგებსა და რუსებს სწამთ, ხოლო „ქართლში უფრო არ განუწესებიათ“, ე.ი. საქართველოში, როგორც მტკიცების საშუალებას, მოწმეს იმდენად არა აქვს მნიშვნელობა, როგორც სხვა ქვეყნებში (მუხ. 13).

სამართლის წიგნმა იცის აგრეთვე მოფიცარი (შეგდებული და შეუგდებელი მოფიცარი) (მუხ. 10).

ვახტანგის სამართლის წიგნით, დანაშაულის მიმართ ძირითად რეაქციად კომპოზიციაა გათვალისწინებული, რაც სასჯელს კერძო სამართლებრივ ხასიათს აძლევს.

ვახტანგის სამართლის წიგნში შემორჩენილია კოლექტიური პასუხისმგებლობის საწყისები. თუ ცრუ მოხრობელს „გადახდა არ შეეძლოს“, აგრეთვე, თუ „ქურდი ვალს ვერ აუვიდეს“, ე.ი. ვერ გადაიხდოს შეიღმაგი, მაშინ მოხრობელი და ქურდი ცოლშვილით უნდა გადაეცეს დაზარალებულს (მუხ. 39, 15); მაგრამ ამ ჩამორჩენილობის მაუწყებელ ნიშნებთან ერთად, ვახტანგის სამართლის წიგნმა ბრალის საკითხის გარდა იცის სხვა საკითხებიც, სხვა ინსტიტუტებიც, რომლებიც სამართლის პროგრესული და განვითარების მაღალი დონის მაჩვენებელი არიან. პირველ ყოვლისა, აღსანიშნავია ის გარემოება, რომ ვახტანგის სამართლის წიგნი კატეგორიულად კრძალავს თვითნებობას, თვითგასწორებას (მუხ. 173). ყოველი პირი რაიმე პრეტენზიის შემთხვევაში ვალდებულია ხელისუფალთ მიმართოს. არავის არა აქვს უფლება ხელისუფლების გარეშე გადასახადები შემოიღოს (მუხ. 214).

აღსანიშნავია, რომ ვახტანგის სამართლის წიგნში სამოქალაქო სამართალი განვითარების მაღალი დონით არის ასახული. უკეთ რომ ვთქვათ, გაერთიანების ხანის მაღალი დონე შენარჩუნებულია, მაგალითად, ნასყიდობის საფუძველზე წარმოშობილი საკუთრების უფლების სიმტკიცე (მუხ. 160). წყაროების მიხედვით დასტურდება, რომ თვით საკუთრების უფლების დიფერენცირება საქართველოში ღრმად იყო წასული. საბუთებიდან ვლინდება საკუთრების მრავალი სახე: მამული, დედული, მონაგები, ნაშთითვე, ნასყიდი, სამემკვიდრო, ნაჩუქარი, ნაწყალობები და სხვ.

სურველად. ნარკვევები სასტუმროსა და სამართლის ისტორიიდან, 1963, გვ. 79-82

ყურადსაღებია ის გარემოება, რომ ვახტანგის სამართლის წიგნი (მუხ. 16) განსაკუთრებულ მნიშვნელობას ანიჭებს ხელშეკრულების დიდების დროს მხარეების ფორმალურ ნება-სურვილს. თუ მხარეები დადებენ ნასყიდობის ხელშეკრულებას, მისი მოშლა არავის შეუძლია.

როგორც ვხედავთ, მიუხედავად ზემოთქმულისა (ქვეყნის ეკონომიკური დაცემა, პოლიტიკური დაქუცმაცება და სამართლის დარგში რეგრესული შინაარსის სამართლის ნორმების შემონახვა), ვახტანგის სამართლის წიგნი ასახავს გაერთიანების პერიოდის მაღალი დონის სამართლის საწყისებს და განაგრძობს ამ პერიოდის მიერ სამართლის განვითარებისაკენ აღებულ გეზს.

მოსეს სამართალი

ებრაული, ანუ მოსეს სამართალი, რომელიც შეტანილია ვახტანგის სამართლის წიგნთა კრებულში, შეიცავს ბიბლიიდან ამოკრებილ მუხლებს, სახელდობრ, ის არის დაბადების ის ნაწილი, რომელსაც „მეორე სჯულის კანონი“ ეწოდება.

„მეორე სჯულის კანონი“ ბიბლიის პირველი ხუთი წიგნის ერთ-ერთი წიგნია (მეხუთე). მის შედგენას მიაწერენ ლეგენდარულ წინასწარმეტყველ მოსეს, სინამდვილეში კი შედგენილი უნდა იყოს (ძვ. წ. VII ს.) ებრაელების მეფის იოსიას დროს, როცა სახელმწიფოს მმართველობის ცენტრალიზაციისათვის შესაბამისი რეფორმები ჩატარდა.

„მეორე სჯულის წიგნში“ მოცემულია რელიგიური კანონმდებლობა, მოთხრობილია ებრაელების ხეტიალი უდაბნოში, მოსეს სიკვდილი და მისი დასაფლავება.

„მეორე სჯულის კანონი“ ქრისტიანულ ქვეყნებში მოქმედ სამართლის წიგნად ითვლებოდა და ამიტომაც ის ვახტანგის საკოდიფიკაციო კომისიის მიერ სამართლის წიგნთა კრებულშია შეტანილი.

1. ქართული სამართლის ძეგლები. I. გვ. 105-125; 572-577; Сборник законов Грузинского царя Вахтанга. Издание А. С. Френкеля, под редакцией А. Бакрадзе. 1887. с. 143-157.

ბერძნული სამართალი

ვახტანგის სამართლის წიგნთა კრებულში შეტანილია ბერძნული სამართალი. დიდი ხანია მეცნიერების ყურადღებას იქცევს ბერძნული სამართლის ქართული ვერსიის წყაროს საკითხი. ამ საკითხის შესახებ მოსაზრება გამოთქმეს მ. ბროსემ, ბ. როზენკამმა, დ. ჩუბინაშვილმა და ენგელმანმა. ვლ. სოკოლსკიმ დაწვრილებით განიხილა ეს მოსაზრებანი, ღრმად შეიწავლა საკითხი და მივიდა იმ დასკვნამდე, რომ ვახტანგის სამართლის წიგნთა კრებულში შეტანილი ბერძნული სამართალი წარმოადგენს მათე ვლასტარის სინტაგმის შემოკლებულ რედაქციას, რომელიც შიგადაშიგ შევსებულია არმენოპულოს სამართლის წიგნიდან და სხვა წყაროებიდან; ამასთანავე, ვლ. სოკოლსკის აზრით, ქართულის შესატყვისად, ბერძნულის ასეთივე რედაქცია უნდა არსებულებოდა, რადგანაც მასალა ბერძნული ანბანის მიხედვითაა დალაგებული (ქართულად მთარგმნელს თავისი ინიციატივით გაუჭირდებოდა ბერძნულ-რომაული სამართლის წყაროების ასეთი კრებულის შედგენა). ამასთანავე, ვლ. სოკოლსკი აღნიშნავს, ბერძნულად ქართულის მსგავსი რედაქციები ხშირად დგებოდა და დიდი გავრცელებაც ჰქონდა აღმოსავლეთის ქრისტიანულ ქვეყნებში.

მეცნიერ მუშაკმა თ. ბრეგაძემ მართლაც აღმოაჩინა ქართული ტექსტის შესატყვისი ბერძნული ხელნაწერი და ქართულ-ბერძნული ტექსტი სათანადო გამოკვლევით გამოსცა კიდეც. თ. ბრეგაძის გამოკვლევაში დასაბუთებულია, რომ ქართული ტექსტი წარმოადგენს ბერძნული ტექსტის გამოკრებილ თარგმანს. შესაძლებელია, ეს თარგმანი უფრო ვრცელი იყო, ხოლო შემდეგში დახვეწეს. „თარგმანი თავისუფალ ხასიათს ატარებს, შინაარსი დაცულია იმითი გამონაკლისის გარდა, რაც ქართული ხასიათით არის გამოწვეული“.

ბერძნულ ხელნაწერში, რომლიდანაც ქართული თარგმანია გაკეთებული. მრავალი ქართული მინაწერი გვხვდება, რაც იმის მაუწყებელია, რომ სწორედ ეს ხელნაწერი ჰქონდათ ხელთ ქართულად მთარგმნელებს. ქართული თარგმანი შესრულებულია კვიპრიანე სამთავნელის მიერ.

ბერძნული ხელნაწერი, როგორც ანდერძიდან ჩანს, გადაწერილი ყოფილა 1670 წელს. გალაცში მოღვაწეთ-ვლახეთის მპყრობელის იოანე ღუკას ვოევოდას დროს. ხელნაწერი ვლახური ყოფილა; ვლახეთი კი XVIII საუკუნის დასაწყისში საქრისტიანო აღმოსავლეთის ცენტრად გადაიქცა; იგი აღმოსავლეთს წიგნებით ამარაგებდა. ქართველები კარგად იცნობდნენ ვლახეთს და XVII-XVIII საუკუნეებში კულტურული კავშირი ჰქონდათ დამყარებული ამ ქვეყანასთან.

ვლასტარის სინტაგმა პირველად გადაითარგმნა სერბიულ ენაზე, შემდეგ, სტეფანე ღუშანის სურვილის მიხედვით, ამ სინტაგმიდან ამოკრებილი ადგილები შევიდა მის 1349 წლის „კანონებში“. როგორც ვთქვით, ბერძნული ტექსტი შეიცავს მათე ვლასტარის სინტაგმას, რომელიც ადგილ-ადგილ შევსებულია კონსტანტინე არმენოპულოს წიგნებიდან ამოღებული ადგილებით.

სასულიერო პირი მათე ვლასტარი XIV საუკუნეში ცხოვრობდა. ის ცნობილი იყო როგორც აღმოსავლეთ ეკლესიის კანონიკური სამართლის დიდი მცოდნე; შეადგინა ანბანური წესით დალაგებული სინტაგმა, რომელიც საეკლესიო კრებათა დადგენილებებსა და საერო შინაარსის კანონებს შეიცავს. კონსტანტინე არმენოპულო, გამოჩენილი იურისტი, ცხოვრობდა ბიზანტიაში (XIV ს.). მან შეადგინა კანონების სახელმძღვანელო, ანუ „ექუსი წიგნი“. ეს წიგნი წარმოადგენდა IX საუკუნის ბიზანტიური საკანონმდებლო ძეგლის პროზირონის შემოკლებით გადამუშავებას.

ვახტანგის სამართლის წიგნთა კრებულში მოთავსებული ბერძნული სამართლის ქართული თარგმანის ბერძნული ხელნაწერი, რომელიც დაცულია საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ხელნაწერთა ინსტიტუტის ბერძნულ ხელნაწერთა ფონდში (Gr 10), შედგენილია ვლახეთში და წარმოადგენს მათე ვლასტარის სინტაგმას კონსტანტინე არმენოპულოს „ექუსი წიგნიდან“ ჩამატებებით გავრცობილს.

აღსანიშნავია, რომ ვლ. სოკოლსკის საკვებით მართებული შენიშ-

1. Соколыскн, Вл., Греко-римское право в уложении Грузинского царя Вахтанга VI-го (Журнал „Министерство народного правосудия“, 1897, с. 58-59).

2. ბერძნული სამართალი. ვახტანგის სამართლის წიგნთა კრებილიდან. ტექსტი გამოსცა, ლექსიკონი და ტერმინთა საძიებელი დაურთო თ. ბრეგაძემ, 1964.

3 ივანე, გვ. 687.

ვნი. ბერძნულ-რომაული სამართლის კრებული, რომელიც დგებოდა კონსტანტინეპოლის დაცემის შემდეგ, იურიდიული აზროვნების დაბალ დონეს ამჟღავნებს: შემდგენლებს სათანადოდ არ ესმით ბერძნულ-რომაული სამართლის საწყისები, რომლებიც მათ შემოკლებული სახით შეაქვეთებდნენ; ამან იწვევდა ბერძნულ-რომაული სამართლის პირვანდელ ტექსტს, უმართებულოდ ამოკლებენ ან ავრცელებენ მას. ბერძნული სამართლის ქართული თარგმანი სათანადოდ გამოკვლევიტ გამოქვეყნებული აქვს ი. დოლიძეს, რომელმაც გამოსცა ვახტანგის სამართლის წიგნთა კრებული¹.

სომხური სამართალი

აღვნიშნეთ, რომ ვახტანგის სამართლის წიგნთა კრებულის შესავალში ვახტანგ VI ჩამოთვლის იმ სამართლის წიგნებს, რომლებიც კრებულში აქვს შეტანილი. ბერძნული და სომხური სამართლის შესახებ შესავალში ნათქვამია, რომ ისინი გადმოათარგმნინა ქართულ ენაზე; სომხური სამართლის შესახებ მეფე წერს, რომ სომხური სამართალი „ეჩმიაძინიდან“ ჩამოატანინა².

ვახტანგის სამართლის წიგნთა კრებულის სომხური სამართალი ერთმანეთისაგან სრულიად დამოუკიდებელი ორი ნაწილისაგან შედგება: 1) სირიულ-რომაული სამართლისა და 2) მხითარ გოშის სამართლისაგან.

ვ. სოკოლსკის გამოკვლევით, როგორც აღვნიშნეთ, სირიულ-რომაული სამართალი შედგენილია ბიზანტიაში V ს-ის დამლევს; ცნობილია მისი სამი რედაქცია: სირიული, არაბული და სომხური³. მისივე აზრით, ბერძნულ-რომაული სამართალი მოცემულია ვახტანგის სამართლის წიგნთა კრებულის როგორც ბერძნულ სამართალში, ასევე

1. Соколовский В.л., Греко-Римское право в Уложении царя Вахтанга VI-го (Журнал «Министерство народного просвещения» 1897, сентябрь, с. 84).

2. სამართალი სამართლის ძეგლები, ტ. I, ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნთა კრებული, ტექსტი გამოსცა, გამოკვლევა და ლექსიკონი დაურთო პროფ. ი. დოლიძემ, 1963, გვ. 129-221; 578-592.

3. ქართული სამართლის ძეგლები, I, ი. დოლიძის რედაქციით, 1963, გვ. 100.

4. Соколовский В.л., Греко-Римское право в Уложении Грузинского царя Вахтанга VI-го (Журнал «Министерство народного просвещения» 1897, сентябрь, с. 59).

სომხურშიც. სახელდობრ, ქართული ტექსტის პირველი ნაწილის პირველი 150 მუხლი ბერძნულ-რომაული სამართლიდან მომდინარეობს რომელიც V ს-ში იქნა შედგენილი⁴.

რასაკვირველია, დროთა განმავლობაში ბერძნულ-რომაული სამართლის სირიული, არაბული და სომხური რედაქციები ცვლილებებს განიცდიდა.

პროფ. მელიქსეთბეგმა გამოსცა ვახტანგის სამართლის წიგნთა კრებულის სომხური სამართალი; წინასიტყვაობაში ის აღნიშნავს, რომ სომხური სამართლის პირველი ნაწილი თარგმანია XII საუკუნის სომხური ვერსიისა, რომელიც შედგენილი იყო ნერსეს ლამბრონელის (1158-1198 წწ.) მიერ⁵. ნერსესი იყო სომხური ეკლესიის მსახური, ბერძნული და სომხური ერთიანობისათვის მებრძოლი.

ვახტანგის საკოდიფიკაციო კომისიას ეჩმიაძინიდან თბილისში ჩამოუვიდა ხელნაწერი, რომელშიც ეს ორი განსხვავებული სამართლის წიგნები — სირიულ-რომაული სამართალი და მხითარ გოშის სამართალი ერთ კრებულში იყო გაერთიანებული; ორივე სომხეთში მოქმედი სამართალი იყო. ეს ძეგლები ქართულადაც ერთ კრებულშია მოთავსებული სამართლის წიგნის სახით.

სომხური სამართლის ქართული რედაქცია მრავალი ცვლილებით, დამახინჯებული ადგილებით არის წარმოდგენილი. ამ დამახინჯებათა ნაწილი ქართველ მთარგმნელს მიეწერება, ნაწილი სომხური ხელნაწერის გადამწერს, რომელსაც, ალბათ, ნათლად ვერ გაუგია ბერძნულ-რომაული სამართლის ძველი სომხური რედაქციის ამა თუ იმ ადგილის შინაარსი⁶.

ვ. სოკოლსკი ვარაუდობდა, რომ ბერძნულ-რომაული სამართალი ძველი დროიდანვე მოქმედებდა როგორც საქართველოში, ისე სომხეთში⁷.

სირიულ-რომაული სამართლის კრებული, აღმოსავლეთის ქრისტიანულ ქვეყნებში, რომლებიც ბიზანტიის გავლენის ქვეშ იყვნენ, გავრცელებული იყო და მოქმედ სამართლის წიგნს წარმოადგენდა; მოსალოდნელია, რომ სირიულ-რომაული სამართლის წიგნი ქართულად ვახტანგ მეფემდე იყო გადმოთარგმნილი და დაიკარგა⁸.

1. Соколовский В.л., Греко-Римское право в Уложении Грузинского царя Вахтанга VI-го.

2. ქართული სომხური. პროფ. ლ. მელიქსეთბეგის რედ., 1925, გვ. 8-9.

3. ქართული სამართლის ძეგლები, I, ი. დოლიძის რედ., 1963, გვ. 594.

4. Соколовский В.л., Греко-Римское право в Уложении Грузинского царя Вахтанга VI-го (Журнал «Министерство народного просвещения» 1897, сентябрь, с. 92-93).

5. ქართული სამართლის ძეგლები, I, ი. დოლიძის რედ., 1963, გვ. 595.

ელ. სოკოლსკის მოსაზრებას, რომ ბერძნულ-რომაული სამართლის წიგნი ძველ სომხეთში მოქმედებდაო, სომხური სამართლის ყველა მკვლევარი არ იზიარებს. ზოგი სომეხი მკვლევარის აზრით, მხითარ გოშაძე (XII საუკუნემდე) არ იყო არც უცხოური და არც ეროვნული სამართლის წიგნები. ზოგიერთი კი ამტკიცებს, რომ X-XV საუკუნეებში და შეიძლება უფრო ადრეც, სომხეთში მოქმედებდა სირიულ-რომაული სამართლის წიგნი. სომეხ მკვლევართა გარკვეული ჯგუფი, და მათ შორის, ლ. მელიქსეთბეგი, იმ აზრისაა, რომ სირიულ-რომაული სამართლის კრებული თარგმნილია სომხურად XII საუკუნის ბოლოს კილიკიის სომეხი ეპისკოპოსის ნერსეს ლამბრონელის მიერ.

სომხური სამართლის მეორე ნაწილი მხითარ გოშის სამართლის წიგნს წარმოადგენს. მხითარ გოში განჯაშია დაბადებული; ის იყო გრიგორიანული სარწმუნოების მიმდევარი, ღვთისმეტყველი, მოძღვარი და მონაზონი. სწავლის დასრულებისა და სრულყოფის მიზნით გაემგზავრა კილიკიაში, რომელიც მაშინ სომხური განათლებისა და კულტურის ცენტრს წარმოადგენდა. კილიკიიდან მხითარ გოში ისევ განჯაში ბრუნდება. სამშობლოში დაბრუნების შემდეგ აარსებს მონასტერს და იქ ეწევა საქმიანობას; მხითარ გოში სომხურ მწერლობაშიც მოღვაწეობდა. განსაკუთრებით აღსანიშნავია მის მიერ შედგენილი სომხურ იგავ-არაკების კრებული. სამართლის წიგნს მხითარ გოში ხანგრძლივი პერიოდის განმავლობაში ადგენდა. როგორც თვითონ შესავალში აღნიშნავს სამართლის წიგნის წერა დაუწყია თამარის მამის, გიორგი III-ის გარდაცვალების წელს, ე.ი. 1184 წელს. შესაძლებელია, ამ წლიდან თავისი სიცოცხლის ბოლომდე (1213 წელი) ადგენდა სამართლის ამ წიგნს. მხითარ გოში წერს, რომ სამართლის წიგნის დამთავრება ჩემს ძალას აღემატებაო.

ეს მიუთითებს იმაზე, რომ ის დიდხანს მუშაობდა მასზე.

სომხური სამართალი შედგენილია კანონების სახით, გარკვეული სისტემის მიხედვით. შესავალს გარდა მასში მოცემულია საეკლესიო და საერო შინაარსის კანონები. აღსანიშნავია ის გარემოება, რომ მხითარ გოში, როგორც სჯულის მოძღვარი, ხშირად არჩევდა მორწმუნეთა თხოვნით სასამართლოს ამა თუ იმ საქმეს. სამართლის წიგნის შედგენისას ის ხელმძღვანელობდა საღმრთო წიგნებით: მოსეს

კანონით. რომელიც კილიკიაში მოქმედი იყო. მხითარ გოშმა სომხური სამართლის შედგენისათვის გამოიყენა აგრეთვე თეოდოსისა და იუსტინიანეს კანონები. აღმოსავლეთ რომის იმპერიის კანონების გარდა, მის სამართლის წიგნში შევიდა სასამართლოს პრაქტიკა, სომხეთის ნაციონალური ჩვეულებანი.

შემდეგში სომხური სამართლის წიგნი პოლონეთში სიგიზმუნდ I-ის მიერ მიღებულ იქნა სამოქმედოდ სომეხთა კოლონიისათვის ლვოვში, კამენეცში და სხვა ქალაქებში. ის მოქმედებდა აგრეთვე ნახიჩევანში 1868 წლამდე.

სომხური სამართალი ქართულად გადმოთარგმნილია თავისუფლად, ზოგიერთი ადგილი გამოტოვებულია, ზოგი კიდეც დამახინჯებულად არის გადმოცემული.

დასტურდება

ლიტერატურა დასტურდებაშის შესახებ.

კახტანგ VI-ის მიერ შედგენილი „დასტურდებაში“ წარმოადგენს კანონთა კრებულს, რომელიც თავისი შინაარსით სახელმწიფო სამართალს განეკუთვნება. იგი მოქმედი კანონი იყო XVIII საუკუნეში.

„დასტურდებაში“, პირველ ყოვლისა, სასახლის განაწესია. ამასთანავე, ძველში მოცემულია მეფის ხელისუფლებისა და მმართველობის ცენტრალური და ადგილობრივი ორგანოების დახასიათება, მათი ფუნქციების განსაზღვრა.

ქართლის სამეფოს ეკონომიური მდგომარეობის დასახასიათებლად „დასტურდებაში“ არც ერთი ძველი არ შეედრება საქართველოში. მასში უხვი მასალა მოიპოვება ქართლის სამეფოს საგადასახადო სისტემისა და ფინანსების შესახებ. აღწერილია გლეხთა გადასახადები და დახასიათებულია გადამხდელთა სხვადასხვა კატეგორიის იურიდიული რეჟიმი.

ძველში დახასიათებულია სასამართლო ორგანიზაცია, საპოლიციო აპარატი და საფინანსო ორგანოების მოხელეები. განსაკუთრებით აღსანიშნავია ცნობები ვეზირისა და მუსტოფის შესახებ.

„დასტურდებაში“ საკმაოდ ვრცელადაა წარმოდგენილი აგრეთვე ცნობები თურქული მომთაბარე ელების შესახებ.

ამ ძეგლის მიხედვით შესაძლებელია გაშუქებულ იქნეს მეფისა და ფეოდალების ურთიერთობა, მათი დამოკიდებულება.

არ შეიძლება საგანგებოდ არ აღინიშნოს ის გარემოება, რომ „დასტურლამალი“ ფრიად საყურადღებო მასალა მოიპოვება საქალაქო წყობილების შესახებ.

საქართველოს გვიანფეოდალური ისტორიის შესწავლის თვალსაზრისით „დასტურლამალი“ უძვირფასესი წყაროა.

„დასტურლამალი“ რამდენჯერმე გამოიცა (პირველად იგი სამი ნუსხის მიხედვით გამოცა პ. უმიკაშვილმა 1886 წელს)¹. ძეგლის ბოლო გამოცემა დღემდე გამოვლენილი ყველა (15) ხელნაწერის მიხედვით ეკუთვნის ივ. სურგულაძეს (1970წ)².

აქვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ „დასტურლამალის“ მიხედვით სახელმწიფოსა და სამართლის ინსტიტუტები განხილული გვაქვს შრომებში: „საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიისათვის“, გლეხთა კატეგორიები და გადასახადები „დასტურლამალის“ მიხედვით“, „ნარკვევები საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიიდან“ და სხვ.

ამავე და სხვა შრომებშიაც³ საკითხის განხილვასთან დაკავშირებით, ვეხებით აგრეთვე „დასტურლამალის“ ამა თუ იმ ადგილს ტექსტის დადგენის თვალსაზრისით, გამოვთქვამთ ვარაუდს ცალკეული მუხლის პირვანდელი სახით აღდგენისა, მუხლების გადაადგილებისა, „დასტურლამალში“ შემავალი ამა თუ იმ აქტის ავტორის შესახებ და სხვ.

აკად. ივ. ჯავახიშვილმა თავის ნაშრომში „ქართული სამართლის ისტორია“ „დასტურლამალი“ განიხილა, როგორც ქართული სამართლის ისტორიის წყარო. მან აღნიშნა, თუ რაოდენ დიდი მნიშვნელობა აქვს ამ ძეგლს საქართველოს ისტორიის სხვადასხვა დარგის შესწავლის თვალსაზრისით. აქვე შეეხო „დასტურლამალის“ პირვანდელი სისტემის საკითხს და დაახასიათა ის ხელნაწერები, რომლებიც საფუ-

1. „დასტურლამალი“. პ. უმიკაშვილის რედაქციით, 1886წ.

2. ქართული სამართლის ძეგლები, I. „სახელმწიფოს კარის გარიგება“, 2. „დასტურლამალი“ ტექსტები ვაშლიშვილმა და მოამზადა გამოკვლევები. ლექსიკონები და საძიებლები დაურთო ი. სურგულაძემ. თბილისი 1970.

3. „იოანე ბაგრატიონის ხელულება“, 1957; „საქართველის უფლების ინსტიტუტები ფეოდალური საქართველოს სამართლის ძეგლების მიხედვით“, თბილისის სახ. უნივერსიტეტის შრომები, 1949. XXXVII; „სახელმწიფო გადასახადები ქართლის სამეფოში XVIII ს. დასაწყისში“, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია, ეკონომიკის ინსტიტუტის შრომები, ტ. VI, 1952; „შემოსულებთან დაკავშირებული გადასახადები გვიანფეოდალურ საქართველოში“, საქართველოს მეცნიერებათა აკადემია, ეკონომიკის ინსტიტუტის შრომები, ტ. VII, 1953.

ძეგლად დაედო პ. უმიკაშვილის გამოცემას. აკად. ივ. ჯავახიშვილი თავის სხვა შრომაშიც განიხილავს „დასტურლამალს“, როგორც საქართველოს ისტორიის შესწავლის წყაროს და აღნიშნავს: „ცნობათა სიუხვითაცა და მრავალფეროვნებითაც ვახტანგ VI-ის დასტურლამალი საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის ნამდვილ დაუშრეტელ განმს წარმოადგენს“.

ი. ლორთქიფანიძემ სპეციალური შრომა უძღვნა XVIII საუკუნის პირველი მეოთხედის ქვემო ქართლის მოსახლეობის სხვადასხვა ფენების შესწავლას და ამასთან დაკავშირებით ზედმიწევნით შეისწავლა „დასტურლამალი“. ხსენებულ შრომაში ი. ლორთქიფანიძემ განიხილა „დასტურლამალის“ ის ხელნაწერები, რომლებიც საფუძვლად დაედო პ. უმიკაშვილის გამოცემას. მანვე განიხილა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტში არსებული „დასტურლამალის“ ერთი ხელნაწერი (S - 4532), რომელიც სინამდვილეში იესე მდივანს ეკუთვნის. მკვლევარი შეეხო აგრეთვე „დასტურლამალის“ შედგენის დროის საკითხს¹.

პროფ. ვ. გაბაშვილმა გამოაქვეყნა ნაშრომი „სპარსული დასტურლამალი“. ამ ნაშრომში ავტორი დაწვრილებით განიხილავს ვახტანგ ბაგრატიონის მიერ შედგენილი „დასტურლამალის“ ორიგინალობის საკითხს.

1943 წელს ინგლისში მინორსკიმ გამოცა სპარსული „დასტურლამალის“ ტექსტი ინგლისური თარგმნით, გამოკვლევითა და კომენტარებით (Tadhkirat al-muluk, a manual of Safavid administration, Persian text in facsimile, with Translation and Commentary by V. Minorsky. London, 1943). მინორსკის აზრით, ქართული „დასტურლამალი“ სპარსულის იდენტურია.

პროფ. ვ. გაბაშვილმა შეადარა ქართული „დასტურლამალის“ (პირველ თუმანიშვილის ხელნაწერის მიხედვით) სარჩევი სპარსულ „დასტურლამალის“ სარჩევს, ამოკრიფა ორივე „დასტურლამალიდან“ მსგავსი ადგილები და შესადარებელი მასალის შესაწავლისა და სათანადო ანალიზის საფუძველზე მივიდა შემდეგ დასკვნამდე: ქართული „დასტურლამალი“ ორიგინალური ქართული ძეგლია, წარმოშობილი ქართული ფეოდალური საზოგადოების სოციალურ-ეკონო-

1. ი. ლორთქიფანიძე, ქვემო ქართლი, ნ. 1 და II, 1935, გვ. 7-12.

მიური პირობების საფუძველზე და ასახავს გვიანფეოდალური საქართველოს სახელმწიფოებრივ წყობილებას¹.

ამასთანავე, „დასტურლამალი“ შეტანილია ისეთი იურიდიული აქტები, რომლებიც გამოხატავენ ქართლის ვასალურ დამოკიდებულებას ირანთან, ან კიდევ, მასში არის ისეთი გარიგებანი, რომლებიც ასახავენ ირანის სახელმწიფოებრივი წყობილების გავლენას ქართლის სამეფოზე. ძირითადად კი „დასტურლამალი“ შეიცავს ქართული ფეოდალური საზოგადოებისა და სახელმწიფო წყობილებისათვის დამახასიათებელ გარიგებებს ანუ დასტურლამალებს².

პროფ. ვ. გაბაშვილი ამ შრომაში ასაბუთებს, რომ გვიანფეოდალურ პერიოდში მახლობელ აღმოსავლეთში „დასტურლამალი“ ეწოდებოდა „სახელმწიფო სამართლის ძეგლს“. ეს ტერმინი (დასტურლამალი) გავრცელებული იყო ირანში, თურქეთში, მონღოლების ინდოეთში და ამიერკავკასიის სახანოებში. საქართველოში იგი დამკვიდრდა XVIII საუკუნიდან³.

ამავე ავტორს ეკუთვნის ნაშრომი „დასტურლამალის 1729 წ. ხელნაწერი“, რომელშიც შესწავლილია მირველ თუმანიშვილის ხელნაწერი⁴.

პროფ. შ. მესხიას ეკუთვნის ნაშრომი: „მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის“. ამ ნაშრომში ავტორის მიერ განხილულია ლენინგრადის სალტიკოვ-შჩედრინის სახელობის საჯარო ბიბლიოთეკის ხელნაწერთა განყოფილებაში დაცული „დასტურლამალის“ ორი ნუსხა. ერთი — იოანე ბაგრატიონის კოლექციიდან, მეორე — ქობულაშვილის ხელნაწერი.

1. ვ. გაბაშვილი, სპარსული დასტურლამალი. თბილისის სახ. უნივერსიტეტის შრომები, XXXV, 1949, გვ. 191-220.

2. იქვე, გვ. 117.

3. იქვე, გვ. 192-193; ამიერკავკასიის ერთ-ერთ სახანოში XVIII საუკუნის ბოლოსათვის შედგენილ დასტურლამალზე საუბარი აქვს თავის წერტილში გენ. ერმოლოვს (Арты и др. Кавк. Арх. Комиссий, VI, გვ. 774 №1144).

4. ვ. გაბაშვილი, დასტურლამალი 1729 წ. ხელნაწერი (მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის), 1954, ნახ. 30).

5. შ. მესხია, მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის „(მასალები საქართველოსა და კავკასიისათვის)“, 1954, ნაკვ. 30).

პროფ. შ. მესხიასათვის განსაკუთრებით საყურადღებოა ქობულაშვილის მიერ გადაწერილი ნუსხა, რადგანაც მას დართული აქვს „ქალაქის ბაჟისა, ყაფნისა და ციხის კარის შართლამა“.

დასტურლამალის შედგენის დრო. „დასტურლამალი“ შედგენილია ვახტანგ ბატონიშვილის მიერ, როცა ის ქართლს განაგებდა თავისი ბიძის გიორგი XI მაგიერ, გიორგი XI კი ამ დროს სპარსეთში იყო „სრულიად ერანელთა სპასალარისა და სპასპეტად დადგინებული“. გიორგი XI შეურიგდა ირანს, იქ თანამდებობა მიიღო, სოლო ქართლში ძმისშვილი. მომავალი მეფე ვახტანგ VI განაწესა გამგებლად 1703 წელს, გიორგი XI კი მოჰკლეს სპარსეთში 1709 წელს. მაშასადამე, რადგანაც „დასტურლამალის“ შესავალში გიორგი XI მოხსენებულია, როგორც ირანის მთავარსარდალი, ამიტომ ძეგლი შედგენილია გიორგი XI სიკვდილამდე, ე.ი. 1709 წლამდე. მაგრამ ამ თარიღის კიდევ უფრო დაზუსტება შეუძლებელია.

ი. ლორთქიფანიძის მართებული მოსაზრებით, მეფეს ეკუთვნოდა თრიალეთში სოფლები: უზნარიანი, კარუკუდმართი და კარწახი. „დასტურლამალის“ მიხედვით თრიალეთის სახასო სოფლებში მოხსენიებულია კარწახი. უზნარიანი და კარუკუდმართი კი 1707 წელს ვახტანგ ბატონიშვილს შეუწირავს ნათლისმცემლის მონასტრისათვის (კარწახი კი 1719 წ. ბაქარ მეფემ შესწირა იმავე მონასტერს). აქედან უნდა დავასკვნათ, რომ „დასტურლამალი“ შედგენილია არა უადრეს 1707 წლისა და არა უგვიანეს 1709 წლისა.

„სადედოფლო დასტურლამალის“ დასაწყისშივე აღნიშნულია: „პირველ მეფის გიორგისგან განწესებული და შემდგომად მეფის ვახტანგისგან დამტკიცებული“, ხოლო პირველი პარაგრაფის სათაური: „სააღაპოდ მისაცემი მარიამ დედოფლისთვის“. აქედან უნდა დავასკვნათ: „სადედოფლო დასტურლამალი“ შედგენილია პირველად გიორგი XI მიერ, მარიამ დედოფლის (დადიანის ასულის, ვახტანგ V მეუღლის, გიორგი XI დედინაცვლის) გარდაცვალების ახლო ხანებში, ე.ი. 1683-84 წლებში, არა უგვიანეს 1688 წლისა, რადგანაც 1688 წელს გიორგი XI ნაცვლად ერეკლე I არის ქართლის მეფე.

1. ი. ლორთქიფანიძე, ქვემო ქართლი. I და II 1935, გვ. 11.

გიორგი XI „სადიდოფლო დასტურლამალი“ ვახტანგ ბატონიშვილს „განახლებით“ დაუმტკიცებია. შეიტანა თუ არა რაიმე ცვლილება ვახტანგმა მასში, არ ჩანს.

დასტურლამალის შედგენილობა. ვახტანგ VI „დასტურლამალი“ ერთგვარი კრებულია, რომელიც შედგენილია სხვადასხვა დროის საკანონმდებლო აქტებისაგან. ჩვენ უკვე ვთქვით, რომ მასში შევიდა გიორგი XI მიერ შედგენილი „დასტურლამალი“. ამასთანავე, ძეგლში ვხვდებით ვახტანგ VI მამის ლევან მეფის მიერ შედგენილ მდივანბეგობის გარიგებასა და ბოქაულთუხუცესის სარგოს. ამავე დროს მურდრის დებულება გამოცემული იყო როსტომ მეფის მიერ 1638 წელს. 1703-1724 წლებში შედგენილი ყოფილა აგრეთვე მურდრის განაწესი. ეს დებულებანი ცოტაოდენი ცვლილებებით შეტანილია „დასტურლამალში“.

„დასტურლამალში“ აღნიშნულია, რომ ყაიყულის შესახებ გარიგება შედგენილია გიორგი XI, ხოლო ყარაის კონის განაწესი როსტომ მეფის მიერ.

როდესაც ვახტანგი „დასტურლამალს“ ადგენდა, მან შეკრიბა წინათ შედგენილი დებულებანი, დაუმატა ახალი და ყველაფერი ეს ჩამოყალიბდა ერთ საკანონმდებლო აქტში — „დასტურლამალში“.

საინტერესოა აღინიშნოს, რომ მდივანბეგობის გარიგება, რომელიც 1704 წლით არის დათარიღებული, „დასტურლამალის“ შედგენის დროს ძნელად საშოვნელი ყოფილა.

ამის დამადასტურებელია, ამ გარიგების ანუ სიგელის ერთ-ერთ ასლზე შემდეგი მინაწერი: „ქ. თქვენის თავის მზემა და ღმან იცის ღიდათ გულს მოღვინეთ ვეცადეთ, რომ ის წიგნი მეშონა და მომერთმია, მაგრამ ვერ ვნახე ახლა მდივანბეგობის წესი და რიგი არც ერთი იოტა არა დარჩომილა რა ისე თამბათ დაესწერეთ და ეს გვიახლებია. ამიტომ დაგვიგვიანდა ამდენს ხანს თქვენი უხლებლობა“.

სიგელი, როგორც ვთქვით, 1704 წელს არის შედგენილი, მაგრამ ამ სიგელის ასლი და ეს მინაწერი, რომელიც მოვიყვანთ, არ არის

1. „სადიდოფლო დასტურლამალის“ შედგენის შესახებ იხილეთ „თიანე ბეგრატინი, სჯულებდა“, 1957, გვ. 026-028.

2. „საქართველოს სიმეფენი“, ე. თაყაიშვილი, კლდეკით. ტ. III, გვ. 241-244.

3. საქართველოს მეცნ. აკად. კ. კეიქელიძის სასკოლოს ხელნაწერთა ინსტიტუტი. №13053

დათარიღებული. იგი დაწერილია XVIII ს. პირველი ნახევრის ქალაქზე და გადაწერილი უნდა იყოს „დასტურლამალის“ შედგენასთან დაკავშირებით ბატონიშვილის დავალებით, რადგანაც ძეგლის შემდეგ ეს სიგელი უკვე შეტანილი იყო „დასტურლამალში“.

მაშასადამე, „დასტურლამალი“ იმ სახით, როგორსაც ჩვენ მას ვიცნობთ, შედგენილია ვახტანგ ბატონიშვილის მიერ 1707-1709 წლებში. მაგრამ, ამ ძეგლის შემადგენელი ნაწილები სხვადასხვა დროს. სხვადასხვა მეფის მიერ არის შედგენილი, ხოლო ვახტანგმა გააერთიანა ისინი. ამ მხრივ „დასტურლამალი“ კრებულია.

ცნობილია ის გარემოება, რომ მეფეები ამა თუ იმ პირის სახელობით დაჯილდოების შემთხვევაში, დაჯილდოებულს აძლევდნენ სიგელს, რომელშიც განსაზღვრული იყო სახელოს ფუნქციებიც. სახელო კი, როგორც ცნობილია, მემკვიდრეობით გადადიოდა. საჭიროა აქვე აღინიშნოს, რომ საბუთები, განსაკუთრებით კი ისეთი, რომელიც სახელოებისა და გადასახადების გარიგებას შეეხებოდა, სახელმწიფო საცავში ინახებოდა. ამის ნიშნები „ხელმწიფის კარის გარიგებაშიც“ მოიპოვება (§ 14). თვით საბუთებიდანაც მოსჩანს არაპირდაპირი მითითება საბუთების შესანახი ადგილის შესახებ. მეფეები ხშირად წერენ „მოკითხული ვქენით“-ო. ეს იმას უნდა ნიშნავდეს, რომ სათანადო საბუთებს საცავებში ნახულობდნენ საჭიროების შემთხვევაში. „დასტურლამალის“ მიხედვით სისტემატურად ხდებოდა სამეფოს აღწერა. რასაკვირველია, აღწერის შედეგი სათანადოდაც ინახებოდა სახელმწიფოს საცავსა თუ საღაროში. სხვაგვარად წარმოუდგენელია. ამასთანავე სიგელი ექნებოდა დაინტერესებულ პირს, სახელოს ანუ მამულის თუ სხვა რაიმეს პატრონს.

უნდა აღვნიშნოთ, რომ თითოეულ აქტს, სახელოს დებულებასა თუ სარგოს „დასტურლამალი“ ანუ „დასტურლამა“ ეწოდებოდა. თვით ვახტანგის მიერ შედგენილ „დასტურლამალში“, სახელდობრ, ზარაფხანის გარიგებაში სწერია: „ამისი ვეჯუბი დასტურლამა“, „ვეჯუბი დასტურლამა“ ნიშნავს განაწესს, ანუ სარგოს, ან გარიგებას ოქროს ან ვერცხლის გამონადნობის იმ ნაწილისა, რომელსაც გადასახდელის სახით იღებდნენ მეფის სასარგებლოდ. ამგვარადვე,

1. იხ. ჯავახიშვილი, ქართული სიგელთა-მოჭოფნის ანუ დამდილობა, 1926, გვ. 80-81.

შეიძლება ყოფილიყო მდივანბეგის დასტურლამალი. დილომის გადასახდელთა დასტურლამალი და ასე შემდეგ.

მაშასადამე, „დასტურლამალი“ ეწოდება ვახტანგ ბატონიშვილის მიერ შედგენილ კანონთა კრებულს, და აგრეთვე ამ კრებულში შემავალ ცალკეულ აქტებს.

ჩვენ დავასახელებთ კიდევ ვახტანგის მიერ შედგენილ „დასტურლამალში“ შესული ზოგიერთი გარიგება, რომელიც ცალკე აქტად ინახებოდა. მაგრამ „დასტურლამალში“ შემავალი მუხლების უმრავლესობას არ ვიცნობთ ცალკეული აქტების სახით. შეიძლება ზოგი მათგანი ცალკეც არსებობდა, მაგრამ ამჟამად ჩვენ არ ვიცნობთ ასეთ წყაროს. შესაძლებელია მრავალი მათგანი ადამთბრივი სამართლის ნორმის სახით არსებობდა და ვახტანგის მიერ პირველად იქნა შეტანილი თავის „დასტურლამალში“. საფიქრებელია, რომ გლეხთა გადასახდელუბი, ზოგიერთ სოფლებში ადამთბრივი სამართლის სახით არსებობდა და ვახტანგმა მისცა წერილობითი ფორმა „დასტურლამალში“ შეტანით.

სახელოებისა თუ მამულების მემკვიდრეობით გადაცემის შემთხვევაში, სახელოსა თუ მამულების მფლობელი ახალ მეფეს უდგენდა სიგელს ხელახლად დასამტკიცებლად. ამასთანავე, სიგელში, დროთა განმავლობაში, შეჰქონდათ ესა თუ ის ცვლილება.

ზოგჯერ მეფეები სცვლიდნენ გლეხთა გადასახდელს, უმატებდნენ ან აკლებდნენ მას, იმის მიხედვით, თუ როგორი ხასიათი ჰქონდა კლასთა ბრძოლას. მაგალითად, ცნობილია ის გარემოება, ვახტანგ-ბაქარის დროს ადგილი ჰქონდა გლეხთა აჯანყებას რამდენიმე სოფელში, რის შედეგად მეფის ხელისუფლება იძულებული შეიქნა გადასახდელის ერთიანი და ახალი განაწილება შემოეღო.

იმ შემთხვევაშიც, როცა მეფე ან ფეოდალი ეკლესია-მონასტრებს მამულებს სწირავდა, შეწირულების სიგელში მოცემული იყო აგრეთვე საგადასახადო დებულებანიც.

ვახტანგმა შეკრიბა ასეთი აქტები, სახელმწიფო არქივსა თუ კერძო პირებისაგან, თავი მოუყარა ადამთბრივ სამართლის ნორმებს, მოიყვანა ისინი სისტემაში და მისცა მათ ერთიანი საკანონმდებლო აქტის ფორმა, რის შემდეგ მივიღეთ „დასტურლამალი“.

„დასტურლამალის“ ამათშიმ ნაწილის წარმოშობის შესახებ. ჩვენ ვთქვით, რომ „დასტურლამალში“ შემავალ ცალკეულ აქტებსაც დასტურლამა ეწოდებოდა.

„დასტურლამალი“ სპარსულ-არაბული სიტყვაა და ნიშნავს სას-ელმძღვანელოს, ინსტრუქციას, გარიგებას. უცხო ტერმინი „დასტურლამალი“ შემოდის საქართველოში გვიანფეოდალურ პერიოდში, როდესაც ქართლი და კახეთი ირანის ვასალები იყვნენ. ქართლის სამეფო კარზე, „დასტურლამალის“ მიხედვით, ვეზირისა და მუსტოფის თანამდებობა არსებობდა, რომლებიც ირანის მოხელეები იყვნენ. მათ ერთგვარი საკონტროლო ფუნქციები ჰქონდათ ვასალურ ქართლში¹.

ვახუშტი ბაგრატიონი აღნიშნავს, რომ XVII საუკუნიდან, სახელდობრ, როსტომ მეფის დროიდან, ქართლის სამეფო წყობილებაში ადგილი ჰქონდა ზოგიერთ ცვლილებას². „დასტურლამალის“ შესავალში მოხსენებული მეფე გიორგი XI „დასტურლამალის“ შედგენის პერიოდში, ირანში რამდენიმე პროვინციის გამგებელი და ირანის სპასალარი იყო. ვახტანგის მამას, მეფე გიორგის ძმას — ლევანს „ერანის მდივანბეგის“ თანამდებობა ეკავა. ეს აღნიშნულია კიდევ „დასტურლამალის“ შესავალში.

საყურადღებოა აღინიშნოს, რომ „დასტურლამალში“ შესულია ლევან მეფის ორი სიგელი — ერთი ბოქაულთუხუცესის სარგო და მეორე — მდივანბეგის გარიგება. მაშასადამე, ირანში მდივანბეგის სახელოს მქონე ქართლის მეფე ლევანი — მდივანბეგობას უბოძებს ერასტი ორბელიანს და ამასთანავე განსაზღვრავს ამ სახელოს ფუნქციებს. სიგელში სხვათა შორის წერია: „...თუ ელში ეს ოთხი საქმე მოხდეს, კაცის სიკვდილი, ბიჭრი, თვალისა და კბილის გაგდებინება, ეს კარზედ უნდა მოვიდეს“. საყურადღებოა, რომ ასეთ კონტექსტში ხსენებულ დანაშაულთა ჩამოთვლა არც ერთმა ქართულმა სამართლის ძეგლმა არ იცის. ამასთანავე, სახელწოდება „ბიჭრი“ ქართული სამართლის ძეგლებისათვის უცნობია. პროფ. ვ. გაბაშვილს ჩვენ მიერ ზემოდასახელებულ ნაშრომში, მოყავს ქართული „დასტურლამალიდან“ ეს ადგილი, უდარებს მას სპარსული „დასტურლამალის“ სათანადო ადგილს, აღნიშნავს ამ ადგილების მსგავსებას, მიუთითებს იმაზეც, რომ ქართულ „დასტურლამალში“ ეს ადგილი მხოლოდ ელის მოსახლეობას ეხება და ასკვნის, რომ მიუხედავად ამ მსგავსებისა, მდივანბეგობის დებულება-

1. ივ. სურგულაძე, საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიისათვის, 1952, გვ. 361-383.

2. ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, 1941, გვ. 23.

თა შორის ამ ორ ძეგლში არსებითი სასიათის განსხვავებაა, „რადგან ერანის მდივანბეგი უპირატესად შარიათით ხელმძღვანელობდა და სადრის მონაწილეობით აწარმოებდა გასამართლებას“¹.

რაც შეეხება ქართული და სპარსული მდივანბეგობის გარიგებიდან მოყვანილ მსგავს ადგილს ელში მომხდარი დანაშაულის ოთხი სახის შესახებ, სავარაუდებელია, რომ ერანის მდივანბეგის ლევანის მიერ ქართულ მდივანბეგისათვის შედგენილ განაწესში ეს ადგილი სპარსული სამართლის მიხედვით იყოს გამართული, მით უმეტეს, რომ ქართლის მდივანბეგობისათვის შედგენილ ამ განაწესში ხსენებული სახეები დანაშაულისა გათვალისწინებულია ელისათვის, ე.ი. ქართლის სამეფოში უმთავრესად სპარსეთიდან ჩამოსახლებულ მომთაბარე თურქმანი მოსახლეობისათვის².

ამასთანავე, საჭიროა აღვნიშნოთ, რომ ქართული სამართლის ძეგლებისათვის ცნობილია ჩამოთვლილი სახეები დანაშაულისა (გარდა ბიქრისა), მაგრამ მათი ქვემდებარობის საკითხი სხვაგვარად არის გადაჭრილი. კბილის ჩაგდებინებაზე (მუხ. 47), თვალის დაზიანებასა (მუხ. 44, 45) და მკვლელობაზე (მუხ. 37, 60, 75), როგორც დანაშაულზე, საუბარია ვახტანგის სამართლის წიგნში, რაც შეეხება ბიქრს, თუ ის ქალწულის გახრწნას ნიშნავს, ასეთი დანაშაული არც არის გათვალისწინებული ვახტანგის სამართლის წიგნში, ხოლო მისივე სამართლის წიგნების კრებულში შესულ ბერძნულსა და სომხურ კანონებში კი არის.

ვახტანგის სამართალში მკვლელობის, კბილის ჩამოგდებინებისა და თვალის დათხრისათვის საზღაურია დანიშნული, ხოლო ქვემდებარეობის საკითხი „დასტურლამალში“ გათვალისწინებული. ქართული სამართლით ყოველგვარი მსხვილი სისხლისა და სამოქალაქო სამართლის საქმე მდივანბეგს უნდა განეხილა. მსხვილ საქმედ ითვლებოდა მკვლელობა, დიდი ფეოდალის გაყრა და სხვა. საყურადღებოა აღინიშნოს, რომ მკვლელობა, მდივანბეგის გარიგებით მდივანბეგს ექვემდებარება (სადაც არ უნდა მოხდეს). მაგრამ, როგორც ზემოთ მოვიყვანეთ, ელისათვის ცალკეა აღნიშნული, რომ მკვლელობის საქმე

1. ე. გაბაშვილი, სპარსული დასტურლამალი (თბილისი, სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები. XXXV B. 1941, გვ. 209-210).

2. მისივე, 1949, გვ. 210.

მდივანბეგმან გაარჩიოსო. ამავე დროს მკვლელობის შესახებ იმავე გარიგებაში კვლავ არის საუბარი, რომ ასეთი დანაშაულის შესახებ საქმეები მდივანბეგს ექვემდებარებაო. რაღა საჭირო იყო ორჯერ ერთისა და იმავე საკითხზე მსჯელობა? ამით ჩვენ იმის თქმა გვინდა, რომ ელის შესახებ ზემოთ ციტირებული ადგილი დანაშაულის სხვადასხვა სახის ქვემდებარობის შესახებ მდივანბეგის გარიგებაში ჩამატებული ჩანს, ეს ადგილი აქ უცხოვად გამოიყურება.

აღსანიშნავია აგრეთვე ის გარემოება, რომ არსებობს მდივანბეგობის სიგელი, რომელიც ვახტანგ V გაუცია 1776 წელს ვახტანგ ორბელიანისადმი (ვახტანგი იყო „დასტურლამალის“ მდივანბეგის ერასტის მამა). ამ სიგელში დანაშაულის ოთხი სახე – მკვლელობა, ბიქრი, თვალისა და კბილის გაგდებინება, რომლის შესახებ ზემოთ გვქონდა საუბარი, – არ არის. სიგელში ნახსენებია „სისხლისა და სხვა საქმეები“, რომლებიც მდივანბეგს ექვემდებარება, საუბარია „დიდ სისხლის“ სამართლის საქმეებზე. ეს გარემოებაც ამტკიცებს, რომ „დასტურლამალის“ მდივანბეგობის გარიგებაში ვახტანგ V შვილს, ერანის მდივანბეგს ლევანს შეუტანია შესწორება და მიუმატებია ხსენებული ადგილი, რომელიც მანამდე მდივანბეგობის გარიგებაში არ ყოფილა. ეს ადგილი კი, როგორც აღვნიშნეთ, უცხოური წარმოშობისაა.

ვახტანგის „დასტურლამალის“ ზარაფხანის გარიგება, სათანადო ირანული დებულებიდან უნდა იყოს გადმოღებული, როგორც ეს მართებულად აქვს აღნიშნული პროფ. ე. გაბაშვილს³.

თვითონ ტერმინი მდივანბეგი არაქართულია. საყურადღებოა აღინიშნოს, რომ ზემოთმოყვანილ 1776 წლის სიგელში ვახტანგ ორბელიანისათვის ვახტანგ V მდივანბეგობის ბოძების შესახებ ორბელიანის მისამართით წერს: „წინაც მამა თქვენსაც ჰქონებოდა ჩუენის საბატონოს ქართლის მდივანბეგობა“. მაშასადამე, ვახტანგ ორბელიანის მამასაც ჰქონია მდივანბეგობა და სავარაუდებელია, სათანადო სიგელიც ექნებოდა. მამის სიგელს უახლესებს მეფე შვილს. რასაკვირველია, არც ვახტანგის მამის სიგელში იქნებოდა ბიქრისა და მსგავს რამეზე საუბარი.

1. „საქართველოს სიძველენი“. ტ. II, 1909, გვ. 137-138.

2. ე. გაბაშვილი, სპარსული დასტურლამალი, თბილისის სახ. უნივერსიტეტის შრომები. XXXV. 1940, გვ. 213-216.

3. „საქართველოს სიძველენი“. II, ე. თაყაიშვილის რედაქციით. 1909, გვ. 137.

ზარაფხანისა და მდივანბეგობის გარიგებათა ზემოთმოყვანილი ადგილის გარდა, რომელიც ელში მომხდარი დანაშაულის ქვეშდებარობის საკითხს ეხება, „დასტურლამალის“ სხვა ადგილი უცხოურიდან გადმოღებული არ უნდა იყოს.

„დასტურლამალში“ ხშირად გვხვდებით სპარსულ და თურქულ ტერმინებს, რომელთა შინაარსი ქართულია. ზოგი ამ ტერმინთაგანი გაქართულებულია, ზოგი არ არის გაქართულებული, მაგრამ უცხოური ტერმინის ქვეშ აღწერილი ინსტიტუტი ქართულია.

რასაკვირველია, უცხოური გავლენა, განსაკუთრებით ირანული, დიდია „დასტურლამალზე“, რადგანაც იგი ქართლის სახელმწიფოებრივ წყობილებას ასახავს, ხოლო ქართლის სახელმწიფოებრივმა წყობილებამ, განსაკუთრებით როსტომ მტკნის ხანაში, ირანის დიდი გავლენა განიცადა¹.

ამ საკითხის შესახებ ჩვენ დაწვრილებით გვაქვს საუბარი შრომაში „საქართველოს სახელმწიფო და სამართლის ისტორიისათვის“ (1952 წ.), რომელსაც ასეთი ქვესათაური აქვს: „ქართლის სახელმწიფოებრივი წყობილება გვიანფოდალურ პერიოდში“.

დასტურლამალი და ხელმწიფის კარის ბარიშება. სანამ უცხო ტერმინი „დასტურლამალი“ ანუ „დასტურლამა“ შემოვიდოდა, მანამ საქართველოში იხმარებოდა ტერმინი გარიგება, სარგო, რიგი, განაწესი. მაგალითად, „დასტურლამალში“ გვხვდება: „ზარაფხანის რიგი“, „ვეზირის სარგო“, „ქარხნის ნაზირის სარგო“, „მდივანბეგის გარიგება“ და ასე შემდეგ.

ქართული სამართლის ისტორიის ძეგლებიდან შინაარსის მიხედვით ვახტანგის „დასტურლამალს“ ყველაზე უფრო ემსგავსება „ხელმწიფის კარის გარიგება“. მათი მსგავსება იმაში მდგომარეობს, რომ ორივე ძეგლი სახელმწიფო სამართალს განეკუთვნება და პირველ ყოვლისა, სასახლის განაწესს წარმოადგენს; ძეგლებში საუბარია სასახლის აუდენციისა, დარბაზობისა, პურობისა და ამ მოვლენებთან დაკავშირებულ სასახლის წესჩვეულებების შესახებ. ამასთანავე, ორივე ძეგლში მოცემულია მეფის ხელისუფლებისა და მმართველობის ცენტრალური და ადგილობრივი მოხელეების დახასიათება.

„ხელმწიფის კარის გარიგების“ შესახებ პარაგრაფში საუბარია დარბაზობის შესახებ. მეფე დარბაზობას მართავს „დიდი წესითა“ ან „უმცროსი“ წესით. „დასტურლამალის“ იმ მუხლში, რომლის სათაურია „სასახლეების რიგისათვის“, საუბარია „დიდი“ წესით გამართულ სერისა და ნადიმის შესახებ, ჩვეულებრივად კი „დასტურლამალი“ ითვალისწინებს ნადიმს, რომელზედაც მომსახურეები გაცილებით ნაკლები რაოდენობით არის გათვალისწინებული, ვიდრე „დიდი-სერისა“ და ნადიმის დროს (§§ 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21). აქედან ვასკვნით, რომ „დასტურლამალში“, ისე როგორც „ხელმწიფის კარის გარიგებაში“ სასახლეში აუდიენცია იმართებოდა დიდი და მცირე წესით.

„ხელმწიფის კარის გარიგებაში“ დაწვრილებით არის გათვალისწინებული დარბაზობის წესი, დარბაზობის მოწვევის რიგი, გათვალისწინებულია თუ ვინ ვის შემდეგ უნდა დამჯდარიყო. „ხელმწიფის კარის გარიგების“ 24-ე პარაგრაფის მიხედვით, მოძღვართმოდვარს, კათალიკოსს და, მწიგნობართუხუცეს-ჭყონდიდელს მოიწვევს საწოლის მწიგნობარი ან ამირეჯიბი, ხოლო ვეზირთა პირველი სამეული და მეჭურჭლეთუხუცესი — ეჯიბმა უნდა მოიწვიოს, ე.ი. უფრო პატარა მოხელემ, ვიდრე საწოლის მწიგნობარი ან ამირეჯიბი იყო.

„დასტურლამალის“ მიხედვით „დარბაისელნი რომ შემობრძანდებოდნენ, დიდროანს კაცებს აქათმან ეშიკალასაშმან აქათ უჩვენოს ალაგი და იქითმან იქით უჩვენოს ალაგი, როგორც შეეფერებოდეს, ხოლო მერმე სხუა დარბაისელნი რომ მოვიდნენ“, ის ბოქაულთუხუცესმა მიიწვიოს და უჩვენოს თავისი ადგილი (§ 14). ბოქაულთუხუცესი ეშიკალასაშმანის მოადგილე, მისი თანაშემწე იყო. მაშასადამე, უფრო დიდკაცებს ეშიკალასაშმან იწვევს, შედარებით დაბალი რანგის დიდებულებს ეშიკალასაშმანის მოადგილე — ბოქაულთუხუცესი. ადგილები კი დიდებულთათვის განსაზღვრულია დიდკაცობის მიხედვით. ამრიგად, ამ შემთხვევაში „ხელმწიფის კარის გარიგება“ და „დასტურლამალი“ ერთმანეთს ემსგავსება, „დასტურლამალისაგან“ განსხვავებით „ხელმწიფის კარის გარიგებაში“ დარბაზობის წესი, მოწვევის რიგი, უფრო დაწვრილებით არის წარმოდგენილი „დასტურლამალში“ კი უფრო დაწვრილებით არის მოცემული სამეჯლისო საჭმელების ჩამოთვლა. „დასტურლამალის“ ეპოქაში, გაერთიანებული ფეოდალური საქართველოს სამოხელეო წყობილება შეცვლილია. „დასტურლამალში“ უკვე აღარ გვხვდება გაერთიანებული პერიოდის ვეზირები

¹ კახუშტი, აღწერა საქართველოსი, 1941, გვ. 23.

და მათი მოადგილეები. თუ „ხელმწიფის კარის გარიგების“ მიხედვით დარბაზობის დროს წესრიგის მიმცემი მანდატურთუხუცესი და ამირჯიბი იყვნენ, „დასტურლამალის“ მიხედვით ამ როლში ეშიკაღასბაში და ბოქაუთუხუცესი გამოდიან. მიუხედავად იმ დიდი განსხვავებისა, რომელიც მანდატურთუხუცესის სახელოსა და ეშიკაღასბაშის სახელოს შორის არსებობდა, ამ შემთხვევაში მათ მსგავსება მაინც აქვთ. ეს მსგავსება იმაში მდგომარეობს, რომ ორთავე სახელოში საპოლიციო შინაარსის ფუნქციებიც შედის.

უნდა აღინიშნოს, რომ ორივე ძეგლში არის ერთი და იმავე სახელწოდების სახელოებიც, ასეთებია: მოლარეთუხუცესი, მოლარე, ფარეთუხუცესი, ფარეში და სხვ. საყურადღებოა აღინიშნოს, რომ ამ ერთი და იმავე სახელწოდების მოხელეებს, ფუნქციებიც დაახლოებით ერთგვარი აქვთ. მმართველობის ადგილობრივი მოხელეებიდან ორივე ძეგლში მოხსენებულია ერისთავი. „ხელმწიფის კარის გარიგებაში“ საუბარია საერთოდ ერისთავებზე, რომლებიც მსხვილი ფეოდალები და იმავე დროს ადგილზე დიდი მოხელეები იყვნენ. „დასტურლამალში“ კი მოხსენებულია ქსნის და არაგვის ერისთავი. ამ ორი ეპოქის ერისთავებს შორის, რასაკვირველია, დიდი განსხვავებაა, მაგრამ, გარდა სახელისა, შინაარსის მიხედვითაც მათ შორის მსგავსება მაინც არის. ორივე ძეგლში ერისთავები მსხვილი ფეოდალები არიან და ადგილზე მოხელეების ფუნქციებიც აქვთ.

ორივე ძეგლში საუბარია მეფეზე, მის სასახლეზე, დარბაზობასა და სხვათა შესახებ.

მაგრამ, ყველაზე მეტი მსგავსება ამ ძეგლებს შორის იმაში მდგომარეობს, რომ ორივე სასახლის განაწესს შეეხება, ორივე სასახლის გარიგებაა.

ამასთანავე, ამ ორ ძეგლს შორის დიდი განსხვავებაა. „ხელმწიფის კარის გარიგება“ უცნობი ავტორის მიერ შედგენილი იურიდიული შინაარსის ტრაქტატია, „დასტურლამალი“ კი საკანონმდებლოა აქტივია. „ხელმწიფის კარის გარიგება“ გაერთიანებული ფეოდალური საქართველოს სახელმწიფოებრივ წყობილებას ასახავს, როცა იგი დამოუკიდებელი და ძლიერი სახელმწიფო იყო და თავის მხრივ ვასალურ ქვეყნებს განაგებდა. „დასტურლამალი“ კი მხოლოდ ირანის ვასალურ ჩაგვრაში მყოფ ქართლის სახელმწიფოებრივ წყობილებას ასახავს თვითონ „დასტურლამალში“ ირანის სასარგებლო ხარკი არის გათვალ-

ისწინებული. ქართლის მეფეს „დასტურლამალში“ „ბატონი“ ეწოდებოდა, ხოლო ირანის შაჰს – „ხელმწიფე“.

„ხელმწიფის კარის გარიგების“ ერთადერთი ხელნაწერი, რომელმაც ჩვენამდის მოაღწია, ნაკლულია და თანაც გადამწერის მიერ დაშვებული შეცდომებით აღსავსე. ამიტომ, „ხელმწიფის კარის გარიგებაში“ არ არის სრულიად გადმოცემული საქართველოს სახელმწიფოებრივი წყობილება, „დასტურლამალი“ კი მრავალი ხელნაწერით არის ჩვენამდე მოღწეული. იგი სრულია და უფრო მდიდარ მასალას შეიცავს, ვიდრე „ხელმწიფის კარის გარიგება“.

„ხელმწიფის კარის გარიგების“ ავტორი აბსოლუტური მონარქიის სასარგებლოდ არის განწყობილი. იგი აბსოლუტიზმის იდეებს ქადაგებს. „დასტურლამალიც“ ძლიერი მეფის ხელისუფლების მომხრეა, რადგანაც თვით ისეთი ერთიანი საკანონმდებლო ძეგლის შექმნა, როგორც „დასტურლამალი“, მიზნად ისახავდა მეფის ხელისუფლების განმტკიცებას. ამასთანავე, „დასტურლამალში“ კანონმდებლის ასეთ მისწრაფებასთან ერთად, ასახულია რეალური ვითარებაც: ქართლის მეფე ირანის ვასალია და სამეფო საფეოდალოებად არის დაყოფილი, რის გამო მეფის ხელისუფლება სუსტია.

პახტანგ VI დასტურლამალი და ნიკო დადიანის დასტურლამა. საყურადღებოა აღინიშნოს, რომ „დასტურლამა“-ს სახელწოდებით ცნობილია ნ. დადიანის მიერ შედგენილი განწესება სამეგრელოს მთავრისათვის¹. ამ „დასტურლამა“-ს ანუ განწესებას, კანონის სახე არ მიუღია. ნ. დადიანმა, თავისი დროისათვის ფრიად განათლებულმა ადამიანმა, სამეგრელოს მთავარს ლევან დადიანს წარუდგინა მოხსენება იმის შესახებ, თუ როგორი წესით უნდა წარმოებდეს სამეგრელოს მართვა-გამგეობა, ეს მოხსენება გამოცემულია ი. მეუნარგიას მიერ, რომელსაც წამძღვარებული აქვს წინასიტყვაობა ნ. დადიანის ცხოვრება-მოღვაწეობის შესახებ. მოხსენება დათარიღებულია 1818 წლის 29 აგვისტოთი, რომლისთვისაც ავტორს „დასტურლამა“ დაურქმევია. ნიკო დადიანმა კარგად იცოდა საქართველოს სამეფოსამთავროების სამოხელეო წყობილება, იცნობდა ვახტანგის კანონებს, რომლებიც სამეგრელოშიაც მოქმედებდნენ. რასაკვირველია, მისთვის ცნობილი იქნებოდა ვახტანგ VI „დასტურლამალიც“.

1. „დასტურლამა“. თსსრელება ნიკოლოზ დადიანისა, 1897 წ.

როდესაც ვადარებთ ვახტანგის „დასტურლამალისა“ და ნ. დადიანის „დასტურლამა“-ს, შინაარსის მიხედვით იდენტურობას, ან ორივე ძეგლის რომელიმე ნაწილის იგივეობას, მათ შორის ძლიერ მსგავსებას, ვერ ვხედავთ. ეს არის რომ, ნ. დადიანს ჩამოთვლილი ყავს ისეთი მოხელეები, რომელთაც ვახტანგის „დასტურლამალშიც“ ვხვდებით. ნ. დადიანის მოხსენებაში ყველაზე მნიშვნელოვანი მოხელე სამეგრელოში სახლთუხუცესია. ასევე ვახტანგის „დასტურლამალშიც“ ქართლის სახლთუხუცესია ყველაზე დიდი მოხელე.

სახლთუხუცესის გარდა, ნ. დადიანის „დასტურ-ლამაში“ მოხსენებულია: მდივანბეგი, მოლარეთუხუცესი, მოლარეები, ფარეშები, ზინდრები, მეაბჯრეები, ბაზიერები, მესტუმრე, მზარეული, მეღვინეთუხუცესი და სხვა. აღნიშნული მოხელეები მოხსენებული არიან აგრეთვე ვახტანგის „დასტურლამალშიც“. მაგრამ, ეს ქართლსა და სამეგრელოს სამოხელეო წყობილების მსგავსებით აიხსნება და არა ვახტანგის „დასტურლამალის“ გავლენით, თუმცა, როგორც ვთქვით, ნ. დადიანი, „დასტურლამალსაც“, ალბათ, იცნობდა. ნ. დადიანის სიტყვებიდან ჩანს, რომ მას შეუსწავლია რუსეთისა და სხვა ქვეყნების სახელმწიფოების მმართველობა. იგი წერს, რომ თუმცა მას შეეძლო „უბაჟობესთა და უნათლესთა წესდებულებათა“ შედგენა, მიმსგავსებით „ევროპიეთნი“ ქვეყნებისა, მაგრამ „ჯერეთ ესე კმა არს“ სამეგრელოსათვისა, ე.ი. ჩემი მოხსენება ჯერჯერობით საკმარისიაო.

რასაკვირველია, სხვა ქვეყნების მართვა-გამგეობის შესწავლით დაინტერესებულ ნ. დადიანს, პირველ რიგში ვახტანგის „დასტურლამალი“ ექნებოდა შესწავლილი. იგი თავის „დასტურ-ლამაში“ ცდილობს ზოგიერთი სიახლე შეიტანოს სამეგრელოს მართვა-გამგეობაში. მაგალითად, რუსეთის მიბაძვით, მას სურს შემოიღოს სამეგრელოში ადიუტანტის თანამდებობა, ზაზინადარის სახელო და სხვა. მაგრამ, მთავარი მაინც ის არის, რომ ნ. დადიანის მოხსენების მიხედვით სამეგრელოს მართვა-გამგეობა გარკვეული პრინციპების მიხედვით ერთიან კანონებს ემყარება. მისი აზრით აკრძალულ უნდა იქნეს ფეოდალური თვითნებობა, უნდა დაწესდეს ერთიანი გადასახადები და სხვა.

ნ. დადიანის „დასტურ-ლამა“ თავისი ეპოქის მიხედვით პროგრე-

1. „დასტურ-ლამა“, თხზულება, ნიკოლოზ დადიანისა. 1897 წ. გვ. 89.

სული საკანონმდებლო აქტია. ამჟამად მიზნად არ ვისახავთ ამ ძეგლის ყოველმხრივ განხილვას. გვაინტერესებდა მხოლოდ მისი ვახტანგის „დასტურლამალთან“ შედარება.

ნ. დადიანის „დასტურ-ლამაში“ არის ისეთი სახელოებიც, რომლებიც არ არის ვახტანგის „დასტურლამალში“. ასეთებია: ყულუხჩთუხუცესი (ვახტანგის „დასტურლამალში“ ყულუხჩი არის, ყულუხჩთუხუცესი – არაა). ნ. დადიანის „დასტურ-ლამა“-ს მიხედვით ყულუხჩთუხუცესებსა და ყულუხჩებს ჭამისა და სმის „ყოველნი იარაღნი“ ებარათ.

ნ. დადიანის „დასტურ-ლამაში“ არის კერძული, რომელსაც ებარა მეძებრები. ნაგაზები და სხვა. „დასტურლამალში“ ეს სახელო არ არის ნ. დადიანის, „დასტურ-ლამაში“ არის: „გვამის მცველი“, ვახტანგის „დასტურლამალში“ ამ მოვალეობას ყულუხჩი, ყორჩები ან ქეშიკები ასრულებენ. ნ. დადიანის „დასტურ-ლამაში“ მოხსენებულია „სტუმართ გამეც“, ვახტანგის „დასტურლამალში“ ასეთი სახელწოდების მოხელე არ არის და სხვა. ვახტანგის „დასტურლამალში“ მოინახა მრავალი სახელო, რომლებსაც ნ. დადიანის „დასტურ-ლამაში“ ვერ ვხვდებით.

ნ. დადიანის „დასტურ-ლამა“ რაოდენობით ვახტანგის „დასტურლამალის“ მხოლოდ მეათედს თუ შეადგენს. ამის შესაბამისად რასაკვირველია, ის მხოლოდ მოკლედ ასახავს სამეგრელოს საზოგადოებრივსა და სახელმწიფოებრივ წყობილებას.

ამასთანავე, ვახტანგის „დასტურლამალი“ კანონია, ხოლო ნ. დადიანის „დასტურ-ლამას“-ს მოხსენება-პროექტის მნიშვნელობა აქვს.

დასტურლამალის მოქმედების დრო და ტერიტორია. „დასტურლამალი“ მოქმედებდა ქართლის სამეფოში მისი შედგენის პერიოდიდან (1707-1709 წ.წ.) აღმოსავლეთ საქართველოს რუსეთთან შეერთებამდე. „დასტურლამალის“ შემდგენელი ვახტანგ VI 1724 წელს იძულებული შეიქნა რუსეთს გადასახლებულიყო. 1723 წლიდან ქართლში იწყება ოსმალეთის საოკუპაციო პერიოდი, რომელიც გაგრძელდა 1735 წლამდე. 1735 წელს ოსმალთა ბატონობა ირანის ბატონობით შეიცვალა. 1744 წელს ირანის მიერ ქართლის მეფედ დამტკიცებულ იქნა თეიმურაზ II, ხოლო კახეთის მეფედ – ერეკლე II. 1762 წელს თეიმურაზ II გარდაიცვალა რუსეთში, ხოლო ერეკლე II შეიქნა გაერთიანებული ქართლისა და კახეთის მეფედ. ქართლ-კახეთის სამეფო ტახტზე ერეკლეს მემკვიდრე იყო მისი

შვილი გიორგი XII, რომლის გარდაცვალების შემდეგ 1801 წელს საქართველო რუსეთს შეუერთდა.

ვახტანგ VI რუსეთში გადასახლებამდე რომ მის მიერ შედგენილი კანონები მოქმედებდნენ, ეს ბუნებრივია. მაგრამ, საოკუპაციო პერიოდში „დასტურლამალის“ მოქმედება შეფერხდა. ცნობილია, რომ ოკუპანტები ისეთი ახალი გადასახადებით ბეგრავდნენ მოსახლეობას, რომლებიც „დასტურლამალით“ გათვალისწინებული არ ყოფილა. მაგალითად, 1741 წელს ირანმა აღწერა აღმოსავლეთი საქართველო. „ყიზილბაშებს არ დაუტოვებია არც ერთი სოფელი თუ ნასოფლარი, რომ არ აეზომათ და დაეხარკათ. ყიზილბაშებმა სათითაოდ დათვალეს ვაზები, ხეხილის ხეები და ყოველ ძირს გადასახადი დააწერეს. ფულადი გადასახადი გაწერილი იყო აგრეთვე ყოველ მამაკაცზე ათი წლის ასაკიდან. ამგვარადვე დაბეგრეს პირუტყვი, ბოსტანი, წისქვილი და სხვა“¹. ასეთი გადასახადები, რასაკვირველია, „დასტურლამალში“ არ არის გათვალისწინებული. მაგრამ, „დასტურლამალი“ საოკუპაციო ხელისუფლებას არ გაუუქმებია. ამ პერიოდშიც საოკუპაციო ხელისუფლებას ქართლსა და კახეთში ქართველი მეფეები ყავთ ტახტზე. სხვა საკითხია, თუ რა უფლებები გააჩნიათ ამ მეფეებს, მაგრამ ნომინალურად მაინც ისინი მეფეებად ითვლებიან და „დასტურლამალი“, როგორც სასახლის განაწესი და მეფე-დედოფლის მამულების დებულება, იურიდიულად მოქმედი კანონია. უნდა ჩავთვალოთ, რომ ის გადასახადები, რომლებიც საოკუპაციო ხელისუფლებამ დააწესა, „დასტურლამალით“ გათვალისწინებულ გადასახადებს კი არ აუქმებდა, არამედ მათ დამატებას წარმოადგენდა. ძველი და ახალი გადასახადების ერთად გაღება მოსახლეობას გაუჭირდა, რამაც ირანის წინააღმდეგ აჯანყება გამოიწვია.

როდესაც საუბარია „დასტურლამალის“ მოქმედებაზე, მხედველობაში უნდა მივიღოთ ის გარემოება, რომ საქმე გვაქვს ფეოდალურ საზოგადოებასთან, როცა კანონის მოქმედებას თავისებური ხასიათი ჰქონდა. საქმე იმაშია, რომ, როგორც ვახტანგის სამართლის წიგნის, ისე „დასტურლამალის“ ძირითად წყაროს ადათობრივი სამართალი წარმოადგენს. ადათობრივი სამართლის ნორმა, სანამ ის წერილობით სამართლის ნორმად გადაიქცეოდა, მანამდისაც მოქმედებდა, მაგრამ

1... საქართველოს ისტორია“. I, ნ. ბერძენიშვილის რედაქციით, დამხმარე სახელმძღვანელო, 1958, გვ. 339.

არაა ცნობილი არც მისი წარმოშობა და არც მისი მოქმედების საზღვრები. ზოგჯერ ადათობრივი სამართლის ისეთ ნორმებსაც ვხედავთ (მაგალითად, პირველი ღამის უფლება), რომელიც გაბატონებულ კლასსა და მის სახელმწიფო ორგანიზაციას წერილობით ნორმად ვერც გაუხდია, რადგანაც იგი ხალხთა მასების უდიდეს აღმფოთებას იწვევს. იმავე დროს, ფეოდალთა კლასს სურს ისარგებლოს ამ ნორმით, თუ კი ოდნავ შესაძლებლობა მიეცა¹.

„დასტურლამალის“ შემადგენელი ნაწილები, მაგალითად, სოფლების გადასახადები, დროთა განმავლობაში ადათობრივ სამართლის სახით არსებობდა და მათ „დასტურლამალში“ შეტანის შემდეგაც არ დაუკარგავთ ძალა, როგორც ადათობრივ სამართალს.

ამასთანავე, სახელოების სარგო და დებულებანი, რომლებიც შეტანილია „დასტურლამალში“, იმიტომაც არ შეწყვეტდნენ მოქმედებას რომ მთლიანად თუ არა, მათ უმრავლესობას მაინც არ დაუკარგავთ ძალა ოკუპაციის პერიოდშიც. როგორც ცნობილია, ვახტანგის რუსეთში გადასახლების შემდეგ, ოსმალეთმა ქართლის ტახტი იესეს, ვახტანგის ძმას მისცა. მიუხედავად ამისა, საოკუპაციო პერიოდში, ქართლის მართვა-გამგეობის საქმეს ფაქტიურად ოსმალეთის ხელისუფლება განაგებდა, მაგრამ, რადგანაც ქართლის სამეფო ტახტი ნომინალურად მაინც იესეს ეკუთვნოდა, ცხადია, დარბაზობის წესი და მოხელეობა საჭირო იქნებოდა. ამგვარად, „დასტურლამალი“ განაგრძობდა მოქმედებას.

აქვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ „დასტურლამალში“ იყო ისეთი მუხლები, რომლებიც არ შეიძლებოდა მოქმედებაში ყოფილიყო ოსმალეთის ბატონობის პერიოდში. ასე, მაგალითად, ირანის შაჰისათვის „დასტურლამალი“ ქართლში ითვალისწინებდა ირანის მოხელეებს, რომლებსაც ვასალური ქართლისათვის მეთვალყურეობის ფუნქციები უნდა შეესრულებინათ. მაგალითად, ვეზირი, მუსტოფი და სხვა. რასაკვირველია, „დასტურლამალის“ ასეთი მუხლები ოსმალეთის ბატონობის პერიოდში არ შეიძლებოდა მოქმედებაში ყოფილიყო.

1744 წლიდან ქართლის მეფე არის თეიმურაზ II, კახეთისა კი — ერეკლე II. ცნობილია, რომ თეიმურაზი და ერეკლე ცდილობდნენ

1 ი. ზურგულაძე, საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიისათვის, 1952, გვ. 83-86.

ადღეგინათ საოკუპაციო პერიოდის წინანდელი სამართლის ნორმები, ასე, მაგალითად, ერეკლე II საგანგებოდ შეისწავლა ქალაქ თბილისის მმართველობა და ამის შესახებ სათანადო დებულება შეიმუშავა, ასევე თეიმურაზმა და ერეკლემ შეადგინეს ქალაქში მემკვიდრეობის წესი და სხვა. ამგვარად, თეიმურაზის და ერეკლეს მეფობის ხანაში „დასტურლამალის“ მოქმედება ეჭვს არ იწვევს. საქმე იმაშია მხოლოდ, თუ რა ტერიტორიაზე მოქმედებდა იგი.

1762 წლიდან ქართლი და კახეთი გაერთიანებულია. „დასტურლამალი“ კი მართო ქართლის სამეფოსათვის იყო გათვალისწინებული. ცნობილია ის გარემოებაც, რომ ვახტანგის „სამართლის წიგნი“ ქართლისათვის იყო შედგენილი, მაგრამ იგი მთელ საქართველოში მოქმედებდა¹.

ჩვენ ვთქვით, ისევე როგორც „სამართლის წიგნი“, „დასტურლამალიც“ ადათობრივი სამართლის საფუძველზეა შედგენილი და ამდენად, შეიძლება ეს ადათობრივი სამართალი მისაღები ყოფილიყო მთელი საქართველოსათვის. რასაკვირველია, დარბაზის წესი, სახელოები და სხვა დაახლოებით ერთგვარი იქნებოდა საქართველოს სამეფო-სამთავროებში და ამდენად ვახტანგის მიერ შედგენილი „დასტურლამალის“ სათანადო ადგილები სახელმძღვანელო უნდა ყოფილიყო საქართველოს სამეფო-სამთავროებისთვისაც. ვახტანგის „დასტურლამალს“ რომ იცნობდნენ საქართველოს სხვადასხვა სამეფო-სამთავროები, ამის შესახებ სათანადო ცნობები მოიპოვება. ცხადია, ქართლის სამეფოსათვის შედგენილ „დასტურლამალს“ ქართლის მეფე ვერ მიანიჭებდა მოქმედების ძალას კახეთსა, იმერეთსა, სამეგრელოსა და გურიაში. ეს არც იყო საჭირო, რადგანაც საქართველოს ყველა სამეფო-სამთავროში მსგავსი საზოგადოებრივი და სახელმწიფოებრივი წყობილება არსებობდა და ძირითადად ერთი და იგივე ადათობრივი სამართალი მოქმედებდა. მაგრამ, აქვე უნდა აღინიშნოს შემდეგი: „დასტურლამალი“ უმრავლეს შემთხვევაში შეიცავს ისეთ მუხლებს, რომელთა მოქმედება მხოლოდ ქართლით არის განსაზღვრული. მაგალითად: დიღომი, შულავერი, თეთრი სოფელი, აღეკი და „დასტურლამალში“ ჩამოთვლილი სხვა სოფლები, მხოლოდ ქართლშია. ასევე ითქმის ელის, ქართლის საზღვრების, საფეოდალოებისა და სხვათა შესახებ. უმრავ-

ლესობა მუხლებისა კი სწორედ ამ სოფლებისა და საფეოდალოების დებულებას წარმოადგენს. ამგვარად, „დასტურლამალის“ „დიდი ნაწილი მხოლოდ ქართლის სამეფოში მოქმედებდა და სხვაგან არსად. რასაკვირველია, დანარჩენ სამეფო-სამთავროებში სოფლებისათვის მსგავსი დებულებანი იქნებოდა. მაგრამ ამ შემთხვევაში „დასტურლამალი“ ამ სამეფო-სამთავროებს არ მიუდგებოდა.

ვახტანგის „დასტურლამალზე“ ხშირად უთითებდნენ XVIII საუკუნის II ნახევარში, ერეკლე II შემდეგაც. იგი მოქმედებდა გიორგი XII დროსაც. „დასტურლამალის“ მოქმედების დასასრულად ჩაითვლება ქართლ-კახეთის სამეფოს გაუქმება და მისი რუსეთთან შეერთება. ცნობილია, რომ რუსეთთან შეერთების შემდეგ ვახტანგის „სამართლის წიგნი“ ნაწილობრივ განაგრძობს მოქმედებას, მაგრამ „დასტურლამალი“ კი არა. გასაგებიცაა: „დასტურლამალი“ ძირითადად სასახლის განაწესსა და მეფის მამულების გარიგებას წარმოადგენს. რუსეთთან შეერთებისას მეფის სასახლე გაუქმდა, სამეფო სოფლები რუსეთის მმართველობაში გადავიდა, ხოლო ქართველ მეფეთა მონღოლებმა თავიანთი სამონღოლო რწმუნებათა საბუთები ახალ ხელისუფალთ წარუდგინეს პენსიების მისაღებად. ამგვარად, „დასტურლამალის“ მოქმედება 1801 წელს შეწყდა.

საეკლესიო უინაარსის სამართლის ქეგლები

მცირე სჯულისკანონი

მცირე სჯულისკანონი ოთხი ნაწილისაგან შედგება:

1. მეექვსე მსოფლიო კრების (ტრულის 692 წ. კრება) კანონები.
2. კანონი შეცოდებულთანი იოანე მმარხველისა.
3. კანონი დღითი-დღეთა ცდომობათანი.
4. ძეგლის წერა სარწმუნოებისად¹.

პირველი ნაწილი, ანუ „წესი და განგება და რჯულის კანონი

1. ივ. სურგულაძე. საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლისათვის 1952, გვ. 79-95.

1. მცირე სჯულისკანონი. გამოსაცემად მოამზადა ელევუა გოუნაშვილი, 1972, გვ. 3-4.

მეექვსისა კრებისა“ ცალკე შრომად ითვლებოდა. ის ცალკე გამოცემაა. ხაზანაშვილმა¹. ასევეა ის მიჩნეული ივ. ჯავახიშვილისა და კეკელიძის მიერ².

მეორე ნაწილია: „კანონი შეცოდებულთანი“, აღწერილი, ანუ განწესებული იოვანე მმარხველის მიერ.

მეორე ნაწილიც ცალკე გამოცემაა ალ. ხაზანაშვილმა და ზაოზერსკიმ³. სამეცნიერო ლიტერატურაში ეს ნაწილიც ცალკე შრომად ითვლებოდა⁴.

მესამე ნაწილის სახელწოდებაა: „კანონი დღითი-ღღეთა ცდომათანი, ვითარცა წმიდამან მამამან ჩუენმა ბასილიმ განაწესნა“.

მეოთხე ნაწილი — „ძეგლის წერაი სარწმუნოებისა, რომელი აღწერეს წმიდათა მამათა კონსტანტინეპოლეს შეკრებულთა, წმიდათა ხატთა თაყუანისცემისათვის“.

მესამე ნაწილს (კანონი დღითი-ღღეთა ცდომათანი) მეორის (კანონი შეცოდებულთანი იოვანე მმარხველისა) ნაწილად თვლიდნენ⁵.

მეოთხე ნაწილი მიაჩნდათ VII მსოფლიო კრების კანონებად⁶.

სინამდვილეში ეს ოთხი ნაწილი წარმოადგენს ერთ კრებულს, რომელიც ბერძნულიდან ქართულად თარგმნა ექვთიმე მთაწმინდელმა, რომელსაც „მცირე რჩულისკანონი“ უწოდებს და მიაჩნია ერთ შრომად: „მაიძულეს ღმრთისმოყუარეთა და სულიერთა ძმათა აღწერად მცირედი ესე რჩულისკანონი“⁷. ასეთი შედგენილობის ქართულის

1. Хаханов А., Правила Вселенного собора, Древности восточные, т. вып. 3, 1903

2. ივ. ჯავახიშვილი. ქართული სამართლის ისტორია, I, 1928, გვ. 30-38; კ. კეკელიძე. ძველი ქართული მწერლობის ისტორია, I, 1951, გვ. 187-188.

3. Заозерский Н., Хаханов А., Номоканон Иоанна Постника в его редакциях грузинской греческой и славянской с предисловием издателей. Изд. общ. истории и древн. рос. при Моск. Университете, 1902

4. ივ. ჯავახიშვილი. ქართული სამართლის ისტორია, I, 1928, გვ. 30-38; კ. კეკელიძე. ძველი ქართული მწერლობის ისტორია, I, 1951, გვ. 187-188.

5. Заозерский Н., Хаханов А., Номоканон Иоанна Постника в его редакциях грузинской, греческой и славянской с предисловием издателей. Изд. общ. истории и древн. рос. при Моск. Университете, 1902.

6. Описание рукописей Тбилисского церковного музея, Карталино-Кахетинского духовенства, составленное Ф. Д. Жордания, книга 1, 1903, №96, с. 114-115. Р. Орбели, Грузинские рукописи института Востоковедения АН СССР, I, М.-Л., 1956

7. მცირე სჯულისკანონი, გამოსაცემად მოამზადა ე. გოლიაშვილმა, 1972, გვ. 3.

ზუსტი შესატყვისით კრებული ბერძნულ ენაზე არ არსებობს. ექვთიმეს ის სხვადასხვა წყაროდან აქვს ამოკრებილი.

მთარგმნელს ძველი არა მარტო თავისებურად დაუღაგებია, არამედ თავისუფალი თარგმანი გაუკეთებია, მრავალი თავისი მოსაზრებაც ჩაუმატებია; ქართული ტექსტი, ბერძნულთან შედარებით, კანონის ახსნა-განმარტებასა და დასაბუთება-მსჯელობას შეიცავს¹.

ექვთიმეს, როგორც აღვნიშნეთ, კრებული სხვადასხვა წყაროებიდან ამოუკრებია, ამდენად მას არა აქვს ერთიანი საკანონმდებლო აქტის მნიშვნელობა. „ეფთჳმეს მიერ გადმოქართულებული მეექვსე მსოფლიო კრების კანონები ამ კრების ძეგლის წერას კი არ წარმოადგენს, არამედ მერმინდელს, „შემოკრებულ“ ნაწარმოებს, რომელიც ამასთანავე განმარტებით ყოფილა შემკული. ასეთ ნაშრომს „დაბეჭდული“ ძეგლის თვისება, რასაკვირველია, არ შეიძლება ჰქონოდა და ამიტომ ექვთიმე მთაწმინდელს შეეძლო უფრო თავისუფლად მოქცეულიყო და სადაც საჭიროდ დაინახავდა, ცვლილებები შეეტანა“, თავისი განმარტებები მიეცა; ასეთი მუშაობა ექვთიმესათვის საერთოდ დამახასიათებელი იყო და ამას აღნიშნავდა კიდევ ეფრემ მცირე².

ექვთიმე ტექსტს ბრმად არ მისდევს, ამოკლებს ან ავრცელებს, უმატებს ქართული სინამდვილის შესაბამისად, ამას კ. კეკელიძეც აღნიშნავს³.

ძეგლში მოცემულია სამართლის მრავალი დარგის შესასწავლი მასალა. მასში სისხლის სამართლის მრავალი ინსტიტუტია წარმოდგენილი; საუბარია სხვადასხვა სახის დანაშაულზე, სასჯელზე, ბრალის დადების დამამძიმებელ და შემამსუბუქებელ გარემოებაზე და სხვ. ამ საკითხებზე ექვთიმე მთაწმინდელი თავის ახსნა-განმარტებას იძლევა.

ქრისტიანულ მართლმადიდებლურ ქვეყნებში მსოფლიო კრებების დადგენილებებს, საეკლესიო შინაარსის კრებულებს მოქმედი კანონის ძალა ჰქონდა და ამიტომაც ბერძნულიდან ქრისტიანული ქვეყნების სხვადასხვა ენაზე ითარგმნებოდა. ექვთიმე მთაწმინდელმა იმიტომ თარგმნა ეს შრომა, რომ მას საქართველოში გასცნობოდნენ. ამასთანავე, ექვთიმე მასში ქართული სინამდვილის შესაბამის განმარტებასაც

1. ივ. ჯავახიშვილი. ქართული სამართლის ისტორია, I, 1928, გვ. 32.

2. იქვე, გვ. 34.

3. კ. კეკელიძე. ძველი ქართული მწერლობის ისტორია, I, 1951, გვ. 168-169

იძლევა. სამწუხაროდ, არ მოგვეპოვება ცნობები იმის შესახებ, თუ როგორ გამოიყენებოდა საქართველოს სასამართლო პრაქტიკაში მცირე სჯულისკანონი. მიუხედავად ამისა, მასში ხმარებული იურიდიული ტერმინების მიხედვით, იგი ძვირფასი წყაროა ამ ეპოქის ქართული იურიდიული ინსტიტუტების შინაარსის დასადგენად.

ეს შრომა ექვთიმეს შესრულებული აქვს მამის სიკვდილის შემდეგ (მისი მამა იოანე გარდაიცვალა 1005 წელს)¹. ექვთიმე გარდაიცვალა 1028 წელს² (დაბადებულია დაახლოებით 955 წელს)³. მაშასადამე, ექვთიმეს თარგმანი შესრულებულია 1005-1028 წლებში.

ძველი გამოსაცემად მოამზადა ე. გიუნაშვილმა⁴. გამოცემას დართული აქვს ე. გიუნაშვილის გამოკვლევა, ლექსიკონი და საძიებლები (ე. გიუნაშვილის თანახმად, ძველის მეორე, მესამე და მეოთხე ნაწილები შედგენილია ვინმე იოანე მონაზონის „კანონარის“ (მე-2 ნაწ.), უცნობი ავტორის „კანონიკონის“ (მე-3 ნაწ.) და კონსტანტინეპოლის 843 წლის ადგილობრივი კრების ძეგლის წერის (მე-4 ნაწ.) მიხედვით, — რედ. ნ. ს.)

პეტრიწონის ქართულთა მონასტრის ტიპიკონი (1083 წ.)

XI საუკუნის მოღვაწემ, ბიზანტიის სახელმწიფოს დიდმა მოხელემ, დასავლეთის დემესტიკოსმა, „სევასტოსის“ პატივის მქონემ, ქართველმა გრიგოლ ბაკურიანის ძემ, ბულგარეთის ტერიტორიაზე დაარსა პეტრიწონის მონასტერი ქალაქ ფილიპოპოლის (პლოვდივი) მახლობლად, როდობის მთის კალთებზე, ახლანდელ სოფ. ბაჩკოვოსთან. გრიგოლი იყო ტაოელი ერისთავთერისთავის ბაკურიანის შვილი. გრიგოლმა მონასტერს შეუდგინა წესდება, ანუ ტიპიკონი, რომელიც საქართველოს ისტორიისათვის საყურადღებო წყაროს წარმოადგენს.

1. კ. კეკელიძე, ძველი ქართული მწერლობის ისტორია, I. 1951, გვ. 188.

2. იქვე, გვ. 164.

3. იქვე.

4. იქვე.

5. მცირე სჯულისკანონი, 1972.

გრიგოლ ბაკურიანის ძე ერთგულად ემსახურებოდა ბიზანტიას, მაგრამ ის მაინც ქართველ პატრიოტად რჩებოდა. „ქართლის ცხოვრების“ გადმოცემით, გრიგოლ ბაკურიანის ძე ბანაში შეხვდა გიორგი II-ს, „გაიხარეს ერთად ყოფნით“ და გრიგოლმა მეფე გიორგის მისცა „კარის ციხე-ქალაქი და მისი მიმდგომი ქვეყანა“.

ამ გამოჩენილმა პიროვნებამ პეტრიწონის მონასტერი ქართველთათვის დაარსა და წესდებაში განსაზღვრა კიდევ, იქ ბერძნები მოწესებდნენ არ დაეშვათ; მხოლოდ ერთი ბერძენი შეიძლებოდა ყოფილიყო, რომ მას ბერძნულად ეწარმოებინა მიწერ-მოწერა ბიზანტიის სხვადასხვა დაწესებულებებთან.

გრიგოლს ტიპიკონი შეუდგენია ორ ენაზე: ქართულსა და ბერძნულზე.

ტიპიკონის წესდების ბერძნული ტექსტის ახალბერძნული თარგმანი, რომელიც შესრულებულია 1782 წელს, გამოაქვეყნა გიორგი მუსესომა 1888 წელს.

1904 წელს ბერძნული ტექსტი ძველი ნუსხიდან XVIII საუკუნეში გადაწერილი გამოსცა მეცნიერმა ლუი მას პტიმ⁵.

ტიპიკონის ქართული ტექსტი, ძველი დედნიდან გადმოწერილი, 1954 წელს ლათინურად თარგმნა და გამოსცა მ. თარხნიშვილმა⁶.

საქართველოში ცნობილი გახდა, რომ ხიოსში ინახება ტიპიკონის ქართული და ბერძნული ტექსტის ძველი ხელნაწერები. აკაკი შანიძის ცდის შედეგად მიღებულ იქნა ამ ხელნაწერების მიკროფილმები. ბერძნული ტექსტი ქართული თარგმანით, გამოკვლევითა და ლექსიკონით გამოსცა ს. ყაუხჩიშვილმა 1963 წელს⁷, ხოლო ქართული ხელნაწერი, გამოკვლევითა და რუსული თარგმანით, 1971 წელს ა. შანიძემ⁸.

ტიპიკონის ქართული ტექსტის გამოცემაში ა. შანიძე აღნიშნავს, რომ ძველი შედგენილია 1083 წელს, ხოლო ხიოსის ქართული ხელნაწერი დედნიდან გადაწერილი უნდა იყოს მე-13 საუკუნეში⁹.

1. ქართლის ცხოვრება. I. ყაუხჩიშვილის რედ., 1955, გვ. 318.

2. გეორგიკა, V. ს. ყაუხჩიშვილის რედ., 1963, გვ. 92.

3. იქვე, გვ. 93.

4. იქვე, გვ. 83-301.

5. აკ. შანიძე, ქართველთა მონასტრის ბულგარეთში და მისი ტიპიკონი, 1971, გვ. 4-59, 244-278; გეორგიკა.

6. იქვე, 1971, გვ. 34, 44.

მიხეილ თარხნიშვილის გამოცემის მიხედვით, ტიპიკონი გამოქვეყნებული აქვს ი. დოლიძეს¹.

მონასტრის განწესება-განგებას, ანუ ტიპიკონს საქართველოში მონასტრებისათვის უძველესი დროიდანვე აღგენდნენ. ქართველებს მონასტრები ჰქონდათ როგორც საქართველოში, ისე საზღვარგარეთ, თითოეულ მონასტერს თავისი მმართველობის განაწესი, ანუ ტიპიკონი გააჩნდა. გარდა პეტრიწონის მონასტრის ტიპიკონისა, ჩვენამდე მოაღწია ვაჰანის ქვაბთა განგებამ და ზოგიერთი მონასტრის განწესების ნაწილმა².

პეტრიწონის მონასტრის ტიპიკონი საყურადღებო მასალას შეიცავს ქართული სამართლის ისტორიისათვის.

მონასტერი, რომლის ტიპიკონსაც ვიხილავთ, ბიზანტიაში იყო (ბულგარეთი მაშინ ბიზანტიაში შედიოდა), ქართული საზოგადოებრივი და სახლმეიფოებრივი წყობილებისათვის უცხო გარემოში; მაგრამ ქართულ ტიპიკონში მოცემული ტერმინები, თავისი შინაარსით ქართულ სინამდვილეს ასახავენ.

განვიხილოთ ტიპიკონი საზოგადოებრივი წყობილების, სახელმწიფოებრივი წყობილებისა და სამართლის ინსტიტუტების მიხედვით.

ძეგლში აზნაური და აზნაურობა თავისუფალს და თავისუფლებას ნიშნავს³. ამავე დროს, აზნაური უკვე დიდი ხანია, რაც გაბატონებული კლასის წარმომადგენელს ნიშნავდა.

„უფალი“ ძეგლით ნიშნავს პატრონს, ბატონს: „... მე ვიქენ უფალ ხელმწიფე ამის სოფლისა და ციხისა“⁴.

ამასთანავე, უფალი ზოგჯერ არ აღნიშნავს ადამიანის სოციალურ მდგომარეობას. მაგალითად, ძღვენის მომტანს ჰქვია ძღვენის უფალი, ანუ პატრონი⁵. მწარმოებელი კლასის წარმომადგენელს გლეხი ეწოდება; ძეგლის მიხედვით, გლეხი ყმა არის; მას სწირავენ მონასტერს, ისე როგორც ნიეთს, მიწას, ვენახს, ბოსტანს და სხვ⁶. გლეხი მონას-

1. ქართული სამართლის ძეგლები, III. ი. დოლიძის რედ., 1970, გვ. 35-105, 1138-1145.

2. აკ. შანიძე, ქართველთა მონასტერი ბულგარეთში და მისი ტიპიკონი, 1971, გვ. 19-20.

3. იქვე, გვ. 74, 99, 102, 110.

4. იქვე, გვ. 72, 100.

5. იქვე, გვ. 86.

6. იქვე, გვ. 73, 113, 117.

ტერს ეკუთვნის, მას არა აქვს თავისუფლება და ამდენად შეიძლება მასზე „უსამართლო დებულების“ დადება⁷. გლეხის ასეთი სამართლებრივი რეჟიმი ძეგლის მიხედვით, ბიზანტიაშია, მაგრამ საქართველოშიც გლეხის მდგომარეობა ასეთივე იყო.

ჯუანშერი ხმარობს ტერმინს — გლეხი. ისტორიკოსის გადმოცემით, გლეხები ვახტანგ გორგასლის დროს მებეგრენი ყოფილან⁸.

დავითისა და თამარის ისტორიკოსების შრომებში გლეხი საზოგადოების დაბალი ფენის წარმომადგენელია, მისი გასხვისება, შეწირვა დასაშვებია. თუ მანამდე, „წერილი ერი“ თავისუფლებას თანდათან კარგავდა, შემდეგ მან მთლიანად დაკარგა იგი; ამასთანავე, „გლეხი“ ყმობის პროცესის გაფართოებასა და განვითარებასთან ერთად, მწარმოებელი კლასის წარმომადგენლის ზოგადი სახელი შეიქნა. მწარმოებელი კლასის სრული ყმობის პროცესი XII-XIII საუკუნეში უკვე დასრულებულია.

პეტრიწონის მონასტრის ტიპიკონით, გლეხი ყმა არის. მონასტრის სოფლები ბერძნებით ან ბულგარელებით იყო დასახლებული, მაგრამ ქართულ ტიპიკონში ყმის გამოსახატავად ტერმინი გლეხია ნახმარი, „გლეხი“ კი ყმა იყო საქართველოში.

„ხელი“ მნიშვნელოვანი ტერმინია ქართული სამართლის მიხედვით, ამასთანავე, მას მრავალი მნიშვნელობა აქვს: 1) „ხელი“ ნიშნავს ფიზიკურ ხელს, 2) გადარეულს, შეშლილს, 3) უფლებას. ჩვენთვის უკანასკნელის მნიშვნელობით არის „ხელი“ საყურადღებო⁹.

„ხელიდან“ არის ნაწარმოები ხელისუფალი, ხელმწიფე, სახელო, ხელწერილი, ხელდასხმა, ხელისუფლება, მოხელე და სხვ. პეტრიწონის მონასტრის ტიპიკონის მიხედვითაც, „ხელს“ სხვადასხვა მნიშვნელობა აქვს: 1) ფიზიკური ხელი — კელაპყრობილი¹⁰. 2) „ხელი“ ნიშნავს აგრეთვე „ვისით“ — ჩემი ხელით გაკეთებული, მსახურის ხელით საზრდოს დანაწილება¹¹ და სხვ. 3) „ხელი“ ნიშნავს უფლებას, გამგებლობას; საბუთები იყოს „ხელსა ქუეშე მამასახლისისა“¹². 4) „ხელმწიფე“ ძეგლის მიხედვით მეფეს ნიშნავს და აგრეთვე სოფლებ-

1. იქვე, გვ. 69, 114.

2. ქართლის ცხოვრება, I. ს. ყაუხჩიშვილის რედ., 1955, გვ. 187.

3. ქართლის ცხოვრება, I. ს. ყაუხჩიშვილის რედ., 1955, გვ. 187, 341, 361, 364.

4. ფ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, 1928, გვ. 108-109.

5. აკ. შანიძე, ქართველთა მონასტერი ბულგარეთში და მისი ტიპიკონი, 1971, გვ. 112.

6. იქვე, გვ. 125.

ისა და ციხის დიდ მფლობელს; 5) „ხელმწიფობა“ — სრულ უფლებას. არავის არ უნდა ჰქონდეს „ხელმწიფობა“ არცა განიჭებად, არცა განსყიდვად“ საყდრის მონაგებისა, „ხელმწიფობა სრულითა და შეუძრავითა უფლებითა“, ადამიანს უნდა ჰქონდეს „ხელმწიფობა თავისი თვისისა უფლებად“, მოძღვარს არ უნდა ჰქონდეს უფლება თვითნებურად, წესდების გარეშე რაიმეს გაკეთების. 6) ხელისუფალი ეწოდებოდა მონასტრის მოხელეებს“. მონასტრის ხელისუფალია: წინამძღვარი, იკონომოსი, აბარმადი, მამასახლისი და სხვ. იკონომოსი და აბარმადი სამეურნეო შინაარსის მოხელეებია. 7) „ხელდება“ ძეგლის მიხედვით, ნიშნავს მიღებას; დაჭერას, დაკავენას: თუ არ იცოდეს, არც შეეძლოს საეკლესიო თანამდებობის შესრულება, ისეთ პირს ეკრძალება „ხელთდებად“ ესე ვითარისა ამ ადგილისა“.

8) „ხელყოს“ ნიშნავს მიითვისოს“, შეეცადოს კიდევ მეტის მიღებას.

9) „ხელადი“ — მომსახურებას¹².

10) „ხელითწერილი“¹³ ი. აბულაძის ძველი ქართული ენის ლექსიკონით ხელნაწერს, ნუსხას, თამასუქს ნიშნავს. 11) „ხელოვანი“, ე.ი. დახელოვნებული ან კიდევ გაიძვერა¹⁴, 12) „ხელთ საქმე“¹⁵ ი. აბულაძის ლექსიკონით არის „ხელთ საქმარი“, „ხელობა“, ყველა ეს ტერმინი „ხელთან“ არის დაკავშირებული. „ხელი“ ქვაზე გამოხატული

მამულების სასაზღვრო მიჯნას აღნიშნავდა. ეს, რასაკვირველია, იმის მომასწავებელი იყო, რომ „ხელი“ უფლებაა. იმ შემთხვევაში კი, როცა ის მამულთა შორის მიჯნად იხმარებოდა, გამოხატავდა საკუთრების უფლებას მიწის ნაკვეთზე. დახატული ხელი უფლების მაჩვენებელ მატერიალურ ნიშანს წარმოადგენდა. „ხელის ამართვა“, „ხელის ჩართვა“ იურიდიული მნიშვნელობის ტერმინებია და დაკავშირებულია „ხელთან“ როგორც უფლების გამომხატველ სიტყვასთან; ასევეა „სახელო“ და „მოხელეც“.

„სახელმწიფო“ და „სამეუფო“ ძეგლში ერთნაირი მნიშვნელობით არის ნახმარი, ხოლო „სამთავრო“ ნაწარმოებია „მთავრისაგან“ და ნიშნავს სახელმწიფოს გარკვეულ ნაწილს, რომლის გამგებელია მთავარი.

მთავარი შეიძლება დამოუკიდებელი სამთავროს გამგებელი, ხელისუფალი, სუვერენი იყო. ალბათ „მთავრიდან“ არის ნაწარმოები „მთავრობა“. მთავრობა, პირველ ყოვლისა, საერთოდ, გამგებლობას ნიშნავს; მაგალითად, ძეგლში საუბარია მონასტრის გამგებლობაზე („მთავრობაზე“), გრიგოლ ბაკურიანის ძის დემესტიკოსობასა და მთავრობაზე. „მთავრობას“ ახლა ზოგადი მნიშვნელობა აქვს და გამოხატავს სახელმწიფოს უმაღლეს ხელისუფლებას; ქართული ძველი წყაროების მიხედვით, მთავრობა პროვინციის გამგებლობასაც ნიშნავდა და საერთოდ, გამგებლობას.

სამეგრელოსა და გურიის მთავრები ზოგჯერ იმერეთის მეფეს არ ემორჩილებოდნენ, დამუკიდებელ სამთავროს განაგებდნენ (XVII-XVI-II საუკუნეები).

საერთოდ, ფეოდალიზმის დროს მსხვილ ფეოდალებს (ასეთები იყვნენ მთავრები) ყოველთვის ჰქონდათ სეპარატიზმისაკენ მიდრეკილება და ზოგჯერ აღწევდნენ დამოუკიდებლობას. ამის გამო, „მთავრიდან“ წარმოშობილი „მთავრობა“ რომ უმაღლესი ხელისუფლების ცნებადაც გადაიქცა, ეს კანონზომიერი მოვლენაა.

1. აკ. შანიძე, ქართველთა მონასტერი ბულგარეთში და მისი ტიპიკონი, 1971, გვ. 76

2. იქვე, გვ. 72, 74.

3. იქვე, გვ. 65.

4. იქვე, გვ. 69.

5. იქვე, გვ. 78-79.

6. იქვე, გვ. 102.

7. იქვე, გვ. 64.

8. იქვე.

9. იქვე, გვ. 109-110, გვ. 78

10. იქვე, გვ. 99

11. იქვე, გვ. 77.

12. იქვე, გვ. 81.

13. იქვე, გვ. 125, 109.

14. იქვე, გვ. 109

15. იქვე, გვ. 93, 112.

1. ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, 1966, გვ. 195-190.

2. ივ. სურგულაძე, საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიისათვის, 1952, გვ. 156-169.

3. აკ. შანიძე, ქართველთა მონასტერი ბულგარეთში და მისი ტიპიკონი, 1971, გვ. 102.

4. იქვე.

5. იქვე, გვ. 78, 118

6. იქვე, გვ. 123.

ძეგლში თავადი არ გამოხატავს სოციალური შინაარსის სიტყვას. ის „თვითონ“ ნიშნავს¹, და ამასთან, მას მეორე მნიშვნელობაც აქვს – „გამგებლობის“, „მმართველობის“. ძეგლში წერია: მონასტერში იყო ერთი ბერძენი მწერალი, რომელიც საჭიროებისამებრ „თავადსა თანა მიივლინებოდეს“². ამ შემთხვევაში თავადი უფროსს, მმართველს, გამგებელს ნიშნავს (ალბათ, იმ პროვინციის გამგებელს, სადაც მონასტერი იყო).

ძეგლში მოხსენიებულია ერისთავთერისთავი. ეს თანამდებობა საქართველოში ეკავა გრიგოლის, მონასტრის დამაარსებლის მამას – ბაკურიანს³. თვითონ გრიგოლს ბიზანტიაში ეჭირა სასახლის კარის დიდი ტიტული – სევასტოსისა, თანამდებობით ყოფილა „დიდი დემესტიკოსი“, მისი ძმა აბაჯი კი – მაგისტროსი⁴.

მეფის ტიტულად ძეგლში ნახმარია სიტყვა „თვითმპყრობელი“. ამ შემთხვევაში ტიპიკონის ავტორს მხედველობაში ჰყავს ბიზანტიის მეფეები. „თვითმპყრობელში“ ძეგლი გამოხატავს თავის მფლობელს, ე.ი. თავისუფალს⁵. „სეფე“ ნიშნავს საბატონოს, ბატონისას⁶.

ძეგლის მიხედვით, მამასახლისის მონასტრის წინამძღვარია⁷, მამასახლისის ერქვა აგრეთვე ადგილობრივი მმართველობის წარმომადგენელს⁸. მოურავი გვხვდება სულისათვის მზრუნველის გაგებით⁹, სულისათვის მზრუნველს ეწოდება აგრეთვე სულის „მოურნე“¹⁰. საყურადღებოა, რომ მოურავი მოხელეა, ადგილობრივი მმართველობის წარმომადგენელი, მაგრამ ტიპიკონის მიხედვით, ასეთი თანამდებობა არ ჩანს, ამ შემთხვევაში სახელწოდებაში მოცემულია მოქმედების აღწერა: სულის მოურავი, ანუ სულის მოჭირნახულე, სულისათვის მზრუნველი.

1. აკ. შანიძე. ქართველთა მონასტერი ბულგარეთში, 1971, გვ. 61, 107.

2. იქვე, გვ. 112.

3. იქვე, გვ. 109.

4. იქვე, გვ. 61.

5. იქვე, გვ. 72–73.

6. იქვე, გვ. 74.

7. იქვე, გვ. 73.

8. იქვე, გვ. 75.

9. იქვე, გვ. 74.

10. იქვე, გვ. 99, 127.

11. იქვე, გვ. 78.

ძეგლში გვხვდება ტერმინი სიკრიტონი: „სამეფო წიგნები, რომელნი კატასტროს – ქმნილ არიან სიკრიტონთა შინა“¹. „პატაკი ვოტინატი-საჲ, რომელი გარდაიწერა სიკრიტონსა შინა“². სიკრიტონი საბუთების შესანახი ადგილია, სამეფო სალარო, სამეფო დავთარხანა³. ძეგლში საუბარია სამეფო წიგნებზე, რომლებიც აღწერილი და რეგისტრირებულია, აღნუსხულია სიკრიტონში, ე.ი. ამ წიგნების შესანახ დაწესებულებაში, აკაკი შანიძე ამ უწყებას დავთარხანას, ანუ სამდივნოს უწოდებს⁴, ს. ყაუჩხიშვილი – სამდივნოს⁵. ივ. ჯავახიშვილი – სავაზიროს⁶, ეს ტერმინი საინტერესოა იმდენად, რამდენადაც დაკავშირებულია „ხელმწიფის კარის გარიგების“ ტერმინ „სიკისტრონთან“⁷. ძეგლში გვხვდება მსახურთუხუცესი, რომელიც რუსუდან დედოფლის დროიდან ვაზირი იყო; მის გამგებლობაში შედიოდა სასახლის მეურნეობა, მეფის სამსახურის ხელმძღვანელობა, აგრეთვე ებარა სალარო, სადაც ინახებოდა ძვირფასეულობა, მეფის სასახლის საწოლი და მისი სათავსოები; მსახურთუხუცესი ხელმძღვანელობდა მეფის სამსახურს მაშინაც, როცა მეფე მოგზაურობდა⁸. „ხელმწიფის კარის გარიგების“ მე-15 მუხლის მიხედვით, მეფე მოგზაურობაში, ერთი ადგილიდან მეორე ადგილზე გადადის. წინ მიჰყავთ, თუ მიდის მოკაზმული „სიკისტროსანი ჯორი“, მიაქვს დიდი ჩანთა, ძვირფასად მორთული, რომელშიაც არის ნოხი, ბალიში და სხვა⁹. „ამა სიკისტრონსა ჯორისასა“ მისდევს შვიდასი შუბოსანი მეფის მცველი, „სალაროსა წინათ იარების სიკისტრონი“ და უკან მიჰყვება სხვა ჯორები, რომლებმაც მიაქვთ ბარგი, ნივთები. „ბარგის უხუცესი წინ მიუძღვის და სიკისტრონი და მესაწოლენი წინ იარებიან“¹⁰.

შესაძლებელია, მეფეს ამ მოგზაურობის დროს თან გადაჰქონდა

1. აკ. შანიძე. ქართველთა მონასტერი ბულგარეთში, 1971, გვ. 206–207. (ლექსიკონი, იხ. „სიკრიტონი“).

2. იქვე, გვ. 123.

3. იქვე, გვ. 124.

4. იქვე, გვ. 206–207 (ლექსიკონი, იხ. „სიკრიტონი“).

5. გუგუშვილი, V. ს. ყაუჩხიშვილის რედ., 1963, გვ. 294.

6. ივ. ჯავახიშვილი. ქართული სიგელთმცოდნეობა, ანუ დიპლომატიკა, 1928, გვ. 153.

7. ქართული საბარათის ძეგლები, II. სურგულაძის რედ., 1970, გვ. 37.

8. იქვე, გვ. 29–30.

9. იქვე, გვ. 37.

თავისი სამდივნო. მოძრავი დავთარხანა. ცნობილია, რომ მეფე ადგილზე არჩეულა საქმეებს. ამავე ძეგლის მიხედვით, როცა „მეფე ცხენსა ზედა ზის“, ამილახორი წარუდგენდა მას მოხონელებს და ძღვენსაც ის მიიღებდა¹. ალბათ, მეფეს მოძრავი სალარო, სამდივნო თან ახლდა მოგზაურობისას. ვფიქრობთ, პეტრიწონის მონასტრის ტიპიკონის „სიკრიტონი“ „ხელმწიფის კარის გარიგების“ „სიკისტრონია“, ალბათ, სახელწოდება დამახინჯდა დროთა განმავლობაში (ტიპიკონი XI საუკუნის ძეგლია, ხოლო ხელმწიფის კარის გარიგება XIV საუკუნეს ეკუთვნის). სავარაუდოა, რომ ორი სხვადასხვა ძეგლის ეს ორი ტერმინი ერთნაირი შინაარსისაა². გაუგებარია, თუ რატომ იყო საჭირო იმ ჯორის განსაკუთრებით მორთვა-მოკაზმვა, რომელსაც სამდივნო-სალარო მიჰქონდა.

ძეგლში გვხვდება აგარა³ და აგარაკი⁴. სოფელთან ერთად ორივე სახნავ-სათესი ადგილი უნდა იყოს.

ძეგლში დასახელებულია ანდერძი, რომელიც ეკუთვნის გრიგოლის ძმას აბაზს, რომ მისი სიკვდილის შემდეგ მისი ქონება მონასტერს შეეწიროს, ხოლო თვითონ იქვე იმ მონასტერში დაიმარხო (რომელსაც გრიგოლი ააშენებს)⁵; ამავე აბაზს ძმისთვის ანდერძით დაუტოვებია ძირფასი ნივთები, სამკაულები და სხვა⁶.

ძეგლში გვხვდება სიტყვა „განჩინება“, განჩინებული – განწესების, განჩინებულის ან დაწესებულის ნაცვლად⁷; შემდეგ განჩინება სასამართლოს გადაწყვეტილებასაც ნიშნავდა.

გრიგოლი გადმოგვცემს, რომ მამის გარდაცვალების შემდეგ დედამ „ყოველი მონაგები და საკმარი მამისა ჩუენისა“ დებს მზითვად გაატანა

1. იქვე, გვ. 40.

2. ივ. სურგულაძე, „ხელმწიფის კარის გარიგების“ ერთი ტერმინის გამო, „მაცნე“, ფილოსოფიის, ეკონომიკისა და სამართლის სერია, 1971, №2.

3. აკ. შანიძე, ქართველთა მონასტერი ბულგარეთში, 1971, გვ. 70-72.

4. იქვე, გვ. 100; ივ. სურგულაძე, საკუთრების უფლება ფეოდალურ საქართველოში (ქართული სამართლის ისტორიის ინსტიტუტი, 1973).

5. აკ. შანიძე, ქართველთა მონასტერი ბულგარეთში, 1971, გვ. 148. (იხ. ლექსიკონი).

6. იქვე, გვ. 71 (ლექსიკონი).

7. იქვე, გვ. 72.

8. იქვე, გვ. 128, 115.

და „ჩუენ დაგვტევნა ყოვლისაგან ძალულისა და დედულისაგანცა საკმარისა“. „მონაგები და საკმარი“ მოძრავ ქონებას უნდა ნიშნავდეს, მაგრამ ტექსტის მომდევნო ადგილას „მონაგებში“ „მამულიცა“ და „დედულიც“ შედის, ე.ი. მთელი ქონება, რაც კი გრიგოლის მამას დაუტოვებია (ეს ქონება დედას ქალიშვილებისათვის მზითვად მიუცია). მამული, როგორც წესი, მემკვიდრეობით ვაჟზე გადადიოდა, მაგრამ აქ მამულის მესაკუთრედ ქალი გამოდის. ეს ამბავი საქართველოში ხდება.

ძეგლში გვხვდება გამოთქმა: „სასარჩლო საქმე“. „სასარჩლო საქმე“ სადავო, საცილობელს ნიშნავს. ტერმინი „სარჩელი“ სხვა წყაროებშიც გვხვდება. როგორც ტიპიკონის პერიოდის, ისე წინა ხანებისაც. „სასამართლოა წიგნები, რომელნი სოფიაწმინდას ნამარხევად არიან“, „სასამართლოთა ნაწერთაჲ, რომელნი ნამარხევი სხენან სოფიაწმინდას“; აქ ყურადღებას იქცევს „სასამართლო ნაწერი“ და „სასამართლო წიგნები“. ამ შემთხვევაში „ნაწერი“ და „წიგნები“ ერთი და იგივეა, ლაპარაკია საბუთებზე, რომელიც სოფიაში ინახება და ეს საბუთები სასამართლოსია, ე.ი. სამართლებრივი შინაარსისაა და მონასტრის ქონებრივ უფლებებს შეეხება. სასამართლო იმ დაწესებულებას ეწოდება, სადაც საცილობელ საქმეებს არჩევენ. ამ შემთხვევაში სასამართლო, რამდენადაც ის საბუთების, ანუ წერილების და წიგნების ერთგვარ განმარტებას იძლევა, ამდენად ზოგადად უნდა იქნეს გაგებული, როგორც სერთოდ სამართლებრივი შინაარსის საბუთები.

ძეგლში ხშირად გვხვდება ტერმინი „სამართალი“ და ამ ტერმინით აღინიშნება სიმართლე, სამართლიანი, სწორი. სამართალი ობიექტური გაგებით სიმართლიდან მომდინარეობს. სამართლიანობის საწინააღმდეგო ცნების გამოსახატავად ძეგლში იხმარება „უსამართლობა“.

კანონს ძველ ქართულში სჯული ეწოდებოდა; ტიპიკონში გვხვდება ტერმინი „მჯულის-დება“, ე.ი. სჯულდება, რომლითაც აღინიშნება

1. აკ. შანიძე, ქართველთა მონასტერი ბულგარეთში, 1971, გვ. 124-125 ლექსიკონი.

2. იქვე, გვ. 101

3. იქვე, გვ. 65, 127.

4. იქვე, გვ. 67, 70, 72, 77, 94.

5. იქვე, გვ. 126.

6. იქვე, გვ. 117, 126.

განგება, წესდება. თვით ტიპიკონი. სამეფო ხელისუფლების მიერ შედგენილ კანონებს სჯულება ერქვა.

ძეგლში გვხვდება ტერმინი „უფლება“, სამართალი სუბიექტური გაგებით. გრიგოლი წერს, მონასტრის „უფლებისა და თვითმფლობელობისათვის“, იგულისხმება მონასტრის სამართლებრივი რეჟიმი, მისი უფლებები, თავისუფლება. გრიგოლი მონასტერს სწირავს თავის მონაგებს და მამულს, რომელიც მას გააჩნია „კლემწიფებით სრულითა და შეუძრავითა უფლებითა“. აქ მოცემულია შეუზღუდველი საკუთრების უფლების დახასიათება. რომ მესაკუთრეს აქვს „სრული ხელმწიფობა“. ყოველმხრივ შეუზღუდველი და ხელშეუხებელი უფლება.

საკუთრების უფლების ის რეჟიმი, რომელიც აქ მოცემულია, ფეოდალიზმისათვის არც არის დამახასიათებელი, რადგანაც ფეოდალური საკუთრება საერთოდ შეუზღუდულია, მაგრამ ზოგჯერ ის შესაძლებელ სისრულეს აღწევს და სწორედ საკუთრების უფლების შესაძლებელი სისრულე არის აქ მოცემული.

ძეგლის მიხედვით, ქართულ სამართალში ცნობილია სამართალი – ობიექტური გაგებით და უფლება – სუბიექტური გაგებით.

ტიპიკონი, თითქოს განმარტავს კიდევ სამართალს სუბიექტური გაგებით, ე.ი. უფლებას: უფლება არის ხელმწიფება, ანუ სრული ბატონობა საკუთრების შეუზღუდველობის თვალსაზრისით; უფლება ნიშნავს იმას, რომ ადამიანი „ეუფლოს სხვისა საკმართა ვითარცა თვსთა“ და ისე გასცემდეს საკუთრებას, როგორც სურდეს¹.

ძეგლში ნახსენებია განკითხვის დღე, როცა ადამიანს იმ ქვეყნად, თავისი მოქმედების მიხედვით, მიეცემა ღვთის სამსჯავროს მიერ სასჯელი: განკითხვის დღეს „სამართალთა მათ სასჯელთა“ საქმეთა გამო მიესჯება². პირველ ყოვლისა, დანაშაულისათვის შესაფერისი, შესატყვისი სასჯელი უნდა მიესაჯოს. მეორედ, „სამართალი“ აქ სასამართლოს უნდა ნიშნავდეს. ამ შემთხვევაში ღვთის სასამართლო განიხილავს თითოეული ადამიანის საქმიანობას და სათანადოდ მიუსჯის კიდევ. სასჯელიდან არის ნაწარმოები დასჯა³.

1. აკ. შანიძე. ქართველთა მონასტერი ბულგარეთში. 1971, გვ. 76.

2. იქვე. გვ. 123.

3. იქვე. გვ. 69.

4. იქვე. გვ. 76.

5. იქვე. გვ. 111, 117.

ძეგლში გვხვდება ტერმინები „ბრალი“ და „უბრალი“ – დანაშაულისა უდანაშაულობის მნიშვნელობით. მაგრამ ამ შინაარსთან ერთად ეს ტერმინები გამოხატავს დამნაშავის სუბიექტურ მდგომარეობასაც: „ჯერ არს რამთა ყოველთა ღლეთა აღუვარებდენ ძმანი წინამძღვარსა გულის სიტყუათა და საქმეთა და ყოველსავე ბრალსა, რაცა შეჰმთხედის მათ“. ბერები წინამძღვარს აღსარებას ეუბნებოდნენ თავიანთი ცოდვების შესახებ. „გულის სიტყუათა და საქმეთა“, ე.ი. აღსარება უნდა შეეხებოდეს არა მხოლოდ მოქმედებას, არამედ იმ განზრახვებსაც, რომელიც აღსარების მიმცემს ჰქონდა.

ბრალი კი, როგორც აღვნიშნეთ, ძირითადად დანაშაულს ნიშნავს⁴. საინტერესოა ტერმინი „უღები“, რომელიც ძეგლშია ნახმარი: ტიპიკონი აფრთხილებს უღებსა, ე.ი. დაუდევარს, გაუფრთხილებელსა და მცონარეს, ე.ი. ზარმაცს, რომ ის დაუდევრობით და მცონარეობით სჯულს არღვევს, ანუ კანონის „გარდამავალი“ არის⁵.

„უღებობა“ დანაშაულობასთან დაკავშირებით ნიშნავს, რომ გაუფრთხილებლობა ბრალის ერთ-ერთი ფორმაა⁶.

„მოპარვა“ ნიშნავს, უმთავრესად, დამნაშავის ფარულ მოქმედებასაც⁷. „მპარავი“ და თავისი ბატონის ორგული სასტიკად უნდა დაისაჯონ⁸. ასევე მძიმე დანაშაულად ითვლება „ვერცხლისმოყვარეობა“⁹. ეერაგობა, „ზაკუელობა“, რაც ტიპიკონის მიხედვით, სასჯელს იმსახურებს¹⁰.

ძეგლში ნახმარია მრავალი სხვა ტერმინიც, რომელთა შესწავლა აუცილებელია ქართული სამართლის ისტორიის მკვლევართათვის.

ამგვარად, ტიპიკონი ძვირფას მასალას შეიცავს ქართული სამართლის სხვადასხვა ინსტიტუტის შესახებ.

1. აკ. შანიძე. ქართველთა მონასტერი ბულგარეთში 1971, გვ. 91.

2. იქვე. გვ. 63.

3. იქვე. გვ. 117, 118, 122, 123.

4. ივ. ჯავახიშვილი. ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნ. II, 1929, გვ. 265.

5. აკ. შანიძე. ქართველთა მონასტერი ბულგარეთში 1971, გვ. 95, 106, 117.

6. იქვე. გვ. 106.

7. იქვე.

8. იქვე. გვ. 76, 92.

დიდი სჯულისკანონი (XI-XII საუკუნეების მიჯნა)

ძეგლი არსენ იყალთოელის მიერ არის ნათარგმნი. ნომოკანონი ბერძნულად ნიშნავს კანონს და წესს; ნომოკანონები ეწოდება მართლმადიდებლური საეკლესიო სამართლის კრებულებს, რომლებიც შეიცავენ ეკლესიის შინაგანაწესს, აგრეთვე ყოფა-ცხოვრებისა და საოჯახო სამართლის ნორმების დებულებებს.

ნომოკანონი საეკლესიო შინაარსის კოდექსია, რომელშიც შედის: „მოციქულებისა და მსოფლიო და ადგილობრივ კრებათა კანონები, ეკლესიის ცნობილ მოძღვართა კანონიკური ეპისტოლეები და განმარტებანი, აგრეთვე სამოქალაქო კანონმდებლობა ეკლესიის საქმეთა გამო. ამ კოდექსს ბერძნულად ეწოდება ნომოკანონი, ხოლო ქართულად სჯულისკანონი“¹.

მართლმადიდებლური ქრისტიანული ეკლესიის ძირითადი კანონიკური კოდექსი საბოლოოდ ჩამოყალიბდა IX საუკუნის უკანასკნელ მეოთხედში 14-ტიტულოვანი ნომოკანონის ე.წ. 883 წლის რედაქციის სახით. მან კონსტანტინოპოლის 920 წლის საეკლესიო კრებაზე ზოგადქრისტიანული სახელმძღვანელოს ხასიათი მიიღო². კანონიკური კოდექსის წყაროები ოთხ ჯგუფად იყოფა: 1. „მოციქულთა“-ს სახელით ცნობილია 85 საეკლესიო კანონი, რომელიც საეკლესიო კანონმდებლობის პირველ წერილობით ძეგლად ითვლება.

2. მსოფლიო საეკლესიო კრებათა კანონები.

3. ადგილობრივი საეკლესიო კანონები.

4. ავტორიტეტულ საეკლესიო მოღვაწეთა ეპისტოლარული კანონმდებლობა³.

კანონიკურ კოდექსში შესული ზემოთ დასახელებული კონკრეტული წყაროების კოდიფიკაცია თანდათანობით მიმდინარეობდა III საუკუნიდან IX საუკუნემდე. ამ დროის განმავლობაში, ეპოქის საჭიროების მიხედვით, იცვლებოდა კანონიკური კრებულის შინაარსობრივი შემადგენლობა⁴.

ნომოკანონს ქრისტიანულ სახელმწიფოებში მოქმედი სამართლის

მნიშვნელობა ჰქონდა. ძეგლი ქართულად გადმოთარგმნილია არსენ იყალთოელის მიერ XI საუკუნის მიწურულსა და XII საუკუნის პირველ წლებში⁵. დავას იწვევდა, იყო თუ არა თარგმნილი ეს ძეგლი არსენ იყალთოელამდე. კ. კეკელიძე ამტკიცებდა, ძეგლი არსენ იყალთოელამდე ქართულად არავის უთარგმნია. ამჟამად ეს საკითხი დამტკიცებულად ითვლება, რომ არსენ იყალთოელი არის ძეგლის ქართულად პირველი მთარგმნელი⁶. მცირე სჯულისკანონისა და დიდი სჯულისკანონის გამოცემა მნიშვნელოვანი მოვლენაა ქართული სამართლის ისტორიის შესწავლის თვალსაზრისით. ამ ორი ძეგლის შედარებიდან ირკვევა, რომ ბრალის შესახებ მცირე სჯულის კანონი და დიდი სჯულისკანონი ერთნაირი წყაროებით სარგებლობდნენ. ამასთან, ბრალთან დაკავშირებული საკითხები ორივე ძეგლში ერთნაირად არის მოცემული. ამის მიხედვით, ირკვევა ექვთიმე მთაწმინდელის მთარგმნელობით მოღვაწეობასთან დაკავშირებული საკითხები. დიდი სჯულისკანონი განსაკუთრებით მდიდარია სამართლებრივი შინაარსის ტერმინებით.

იმ მდიდარი მასალიდან, რომელსაც დიდი სჯულისკანონი შეიცავს ამჟამად შევსებით მხოლოდ „ბრალთან“ დაკავშირებულ ტერმინებს.

დიდი სჯულისკანონის ქართული გამოცემის რედაქტორის ე. გაბიაშვილის გამოკვლევით, დიდი სჯულისკანონის ზოგიერთ ხელნაწერში გვხვდება რომაული სამართლიდან ვრცელი ამონაწერები, რომლებიც თარგმანის შემდეგ უფრო მოგვიანებით შეასრულა არსენ იყალთოელმა. არსენის თარგმანში საერო სამართლის ეს ნაწილი შემოკლებული სახით არის, ხოლო შემდეგ, ბერძნული ტექსტის მიხედვით, ეს ადგილი უთარგმნიათ და არსენის თარგმანიც შეუვსიათ⁷. დიდი სჯულისკანონის ამჟამად ჩვენთვის საინტერესო ადგილი „კანონებრივი განწესებანის“ სახელწოდებით არის ცნობილი. „კანონებრივი განწესებანი“, „ბრალთან“ დაკავშირებით, საყურადღებოა იმით, რომ საუბარია ბრალზე, განზრახვასა და შემთხვევაზე, ე.ი. განზრახ

1. იქვე, გვ. 20. 21.

2. ივ. ჯავახიშვილი. ქართული სამართლის ისტორია. I. 1928. გვ. 19-20; კ. კეკელიძე. ძეგლი ქართული სჯულისკანონის ისტორია. I. 1931. გვ. 531-544. В. Бонч-Бруевич. Православный канонический кодекс по источникам. Тифлисский изд-во. „Христианский Восток“, т. II с. 319-374.

3. დიდი სჯულისკანონი. 1975. გვ. 18-19.

4. დიდი სჯულისკანონი. 1975. გვ. 50-53.

1. კ. კეკელიძე. ძეგლი ქართული სჯულისკანონის ისტორია. I. 1951. გვ. 531

2. დიდი სჯულისკანონი, ე. გაბიაშვილის რედ., 1975. გვ. 5.

3. იქვე, გვ. 5-7.

4. იქვე, გვ. 7.

ჩადენილსა და შემთხვევით მომხდარ დანაშაულზე და მითითებულია „კორპუს იურის ცივილის“-ის დიგესტებზე. შემთხვევის საილუსტრაციოდ მოყვანილია ასეთი მაგალითი: ნადირობის დროს ნადირის „განმტყვებელი“, ე.ი. ნადირის მომგერიებელი კლავს ადამიანს¹. „შემთხვევის“ მაგიერ ძეგლში ნახმარია ტერმინი დამთხვევა. აქვეა აღნიშნული „წინაწარწურთილები“ შესახებ, ე.ი. წინასწარ მოფიქრებულ დანაშაულზე. „წინაწარწურთილება“ განზრახვას ნიშნავს. ამ შემთხვევაში ძეგლი არ ხმარობს ტერმინს განზრახვას, სხვა ადგილას კი არის ნახმარი განზრახვა-ბჭობა, მოფიქრების მნიშვნელობით².

დიდი სჯულისკანონში „ბრალთან“ დაკავშირებით ხშირად გვხვდება ასეთი ადგილები: თუ ეპისკოპოსი „ბრალისა რასათვსამე განკითხულ იქნეს“ და მისი სამთავროს ეპისკოპოსნი ამ ეპისკოპოსის ბრალიანობის შესახებ ერთი აზრის არ იყვნენ, მაშინ მიტროპოლიტმა მოიწვიოს მახლობელი სამთავროს ეპისკოპოსნი „რომელთა ბჭობითა საცილობელი იგი“ საკითხი გადაწყდეს³. „ბრალი“ აქ დანაშაულს ნიშნავს.

ასეთივე მნიშვნელობით გვხვდება „ბრალი“ ძეგლის სხვა ადგილასაც⁴: „ეკლესიისაგან ბრალეულ და განკანონებულ და განგდებულ მისგან“ უზიარებელნი არიანო, კკითხულობთ ძეგლში⁵. აქ ბრალეული დადანაშაულებას ნიშნავს, ე.ი. ბრალი დანაშაულია, ხოლო ბრალეული ბრალდებული, რომელმაც დანაშაული ჩაიდინა, ხოლო განკანონება-საეკლესიო სასჯელია, ეპიტემია.

ძეგლის ამავე მუხლში „ბრალი“ გვხვდება ასეთ კონტექსტში: „ბრალი განიდარცოს“, ე.ი. დანაშაულისაგან თავი იმართლოს, დაამტკიცოს, რომ ის უბრალოა. „შესმენილნი ბრალთა“, „ემხილენ ბრალეულობანი“, „უკეთუ სამთავროსა მის ეპისკოპოსთა ვერ შეუძლონ განმართებად ეპისკოპოსისა ზედა დასხმულთა მათ ბრალობათა“⁶. მოყვანილი

მაგალითებიდან ბრალი. ბრალთა, ბრალეულობა დანაშაულს ნიშნავს, ამასთანავე, იგივე სიტყვები დამნაშავის შინაგან მიმართებასაც ასახავს. „ბრალთათვისისა მტანჯველობა“ არის მტანჯველობითი სასჯელი დანაშაულისათვის. ხოლო „ბრალიანობა“ – ბრალდება, დანაშაულის დაბრალება, „ბრალის ქვეშე ქმნილი“ – ბრალდებული, „ეკლესიისაგან ბრალეული“ – ეკლესიის მიერ დამნაშავედ მიჩნეული. ყველა შემთხვევაში ბრალი დანაშაულის შინაარსით არის გადმოცემული, ამასთანავე დამნაშავის სუბიექტურ მდგომარეობასაც გვიჩვენებს.

დიდი სჯულისკანონის მიხედვით, „გულისთქმა“ ნიშნავს სურვილს, წადილს, ნდობას: „უკეთუ ვინმემ ინებოს გულისთქმად დედაკაცისა და საწოლსა უკვე მისსა დაწვეს, ხოლო არა სრულ-ყოს საქმით გულისთქმად თვისი, საცნაურ არს, ვითარმედ მადლისა მიერ გამოქსნილი არს“⁷. „გულისთქმა“ ამჟამად ჩვენთვის იმიტომ არის საინტერესო, რომ ამ სიტყვითაც გამოითქმებოდა ნება-სურვილი, განზრახვა. ძეგლში მხედველობაშია გულისთქმით, ე.ი. განზრახვით დანაშაულის ჩადენა, რომელიც დანაშაულის ჩადენის განმზრახველმა ბოლომდე არ მიიყვანა.

ძეგლში გვხვდება მარხვის დარღვევის დანაშაული, რომელსაც ბრალდებული ჩაიდენს „გულისსიტყვსადათა“⁸. „გულისსიტყვა“ ნიშნავს მოსაზრებას, მოფიქრებას. ამ შემთხვევაში საქმე გვაქვს მოფიქრებით, ანუ განზრახვით დანაშაულთან.

„გულსავსე“ და „გულსავსება“ ნიშნავს დარწმუნებულს და დარწმუნებას. ამ სიტყვებსაც კავშირი აქვს ნებასა და განზრახვასთან, ხოლო „გულყოველობა“ – გულწრფელობას, გულითადობას.

დიგესტების მიხედვით, ძეგლში საუბარია სრულწლოვან ჭაბუკზე, რომელიც „თუთუფალია“ და არავის „ქელმწიფების ქუეშე“ არ იმყო-

1. დიდი სჯულისკანონი. 1975. გვ. 250.

2. იქვე. გვ. 175.

3. იქვე.

4. იქვე.

5. იქვე. გვ. 167.

6. იქვე. გვ. 167.

7. იქვე. გვ. 262.

8. იქვე. გვ. 263.

1. დიდი სჯულისკანონი. 1975. გვ. 245.

2. იქვე. გვ. 176.

3. იქვე. გვ. 167.

4. იქვე. გვ. 166.

5. იქვე. გვ. 262.

6. იქვე. გვ. 241.

7. იქვე. გვ. 470. 488.

8. იქვე. გვ. 456.

ფეხა. „ბრალთან“ დაკავშირებით აქ საყურადღებოა ის, რომ ასეთი პირი ასაკით სრულწლოვანია, თავის მოქმედებაში თავისუფალი და სისხლის სამართლის წესით პასუხისმგებელია დანაშაულებრივ საქმეზე.

ძეგლის მიხედვით, „თვითხელმწიფობა“ ნიშნავს თავისი მოქმედების სრულ გამგებლობას, ასეთივე მნიშვნელობა აქვს „თავისუფალ თვითმფლობელობას“.

ძეგლში „დამთხვევით“ „შემთხვევითს“ უნდა ნიშნავდეს. ტექსტის მიხედვით, ეს სიტყვა დაკავშირებული არ არის შემთხვევით დანაშაულთან, მაგრამ თვით სიტყვის შინაარსი იმაზე მიუთითებს, რომ ასეთი ტერმინი არსებობდა და საჭიროების შემთხვევაში იხმარებოდა „ბრალთან“ დაკავშირებითაც.

„უღებება“, ისე როგორც სხვა ძეგლებში, დიდი სჯულისკანონშიც ნიშნავს სიზარმაცეს, უსაქმურობას. თუ ეპისკოპოსი, წერია დიდი სჯულისკანონში, „უღებებითა თესითა“ არ გამოცხადდა შეკრებაზე, ამის შესახებ გაფრთხილება უნდა მიეცეს. „უღებება“ თავისი შინაარსით დაკავშირებულია გაუფრთხილებლობასთან, გაუფრთხილებელ დანაშაულთან.

ძეგლში იხმარება ტერმინი განკითხვა, რაც გასამართლებას, მსჯავრის დადებას ნიშნავს.

დიდი სჯულისკანონში გვხვდება განწესებული, განჩინება, ბჭე, საბჭო, ბჭობა, განბჭობა, მბჭობელობა, სჯული, მსაჯული, სამსჯავრო, სამართალი, სასჯელი, დასჯა და სხვა.

ტერმინების მხრივ მცირე სჯულისკანონსა და დიდი სჯულისკანონს შორის განსხვავებაც არის, რადგან ყველა იურიდიული ტერმინი დაზუსტებული არ არის. რასაკვირველია, დიდი სჯულისკანონი დიდი მოცულობის წიგნია და ამიტომ ტერმინებიც მეტი იქნება. ჩვენ შევეცადეთ მხოლოდ „ბრალთან“ დაკავშირებული ტერმინი მოგვეყვანა; ძეგლს დართული აქვს იურიდიული ტერმინების ლექსიკონი, სადაც 500-მდე სიტყვაა მოცემული, რაც ქართული იურიდიული აზროვნების მაღალ დონეზე მეტყველებს.

1. დიდი სჯულისკანონი, 1975, გვ. 250.

2. იქვე, გვ. 142.

3. იქვე, გვ. 304.

4. იქვე.

5. იქვე, გვ. 160.

6. იქვე, გვ. 279.

დიდი სჯულისკანონი გამოსაცემად მოამზადეს ე. გაბიაშვილმა, ე. გიუნაშვილმა, მ. დოლაქიძემ, გ. ნინუამ. გამოცემის რედაქტორია ე. გაბიაშვილი, მანვე დაწერა ძეგლისადმი მიძღვნილი გამოკლევა და წინასიტყვაობა. ძეგლისადმი დართული ლექსიკონი ეკუთვნის მ. დოლაქიძეს.

ძეგლს დართული აქვს ყველა სახის საძიებელი.

რუის-ურბნისის 1103 წლის საეკლესიო კრების კეპლისწერა

ქართული სამართლის ისტორიის შესასწავლად დიდი მნიშვნელობა აქვს ადგილობრივი ქართული საეკლესიო კრებების დადგენილებებს, რომელთაც მოქმედი კანონის მნიშვნელობა ჰქონდათ. ასეთ ძეგლებს ეკუთვნის რუის-ურბნისის ძეგლისწერა.

რუის-ურბნისის საეკლესიო კრება მოწვეული იყო დავით აღმაშენებლის ინიციატივით; ეს კარგად ჩანს ძეგლის სათაურიდანაც: „ძეგლისწერა წმიდისა და ღრმთივ შეკრებულისა კრებისაჲ, რომელი შემოკრიბა ბრძანებითა და კეთილად მსახურისა და ღმრთივ დაცულისა მეფისა ჩუენისა დავით აფხაზთა და ქართველთა, რანთა და კახთა მეფისასა, პირთათჳს რომელნი ქუემო მოჴსენებულ არიან“.

სახელმწიფო ხელისუფლების გაძლიერებისათვის ბრძოლის პროცესში დავითი ცდილობდა ეკლესიის დამორჩილებას. იგი შეებრძოლა მსხვილ ფეოდალებს და მათ შორის ეკლესიასაც. თვით ძეგლში არის აღნიშნული, რომ რუის-ურბნისის კრების მიზანი იყო, განეხილა „საეკლესიოთა და სამღვდელთა“ საქმეები და არა სარწმუნოებრივ-აღმსარებლობითი, დოგმატიკური საკითხები¹.

დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის გადმოცემით, ეკლესიას დაეუფლნენ „ქუაბ ავაზაკნი“, რომლებმაც „მამულობითი“, ე.ი. გვარი-შვილობითა და ქონებით დაიპყრეს „საეპისკოპოსონი, ვითარცა

1. ქართული სამართლის ძეგლები, III, ი. დოლაქიძე რედ., 1970, გვ. 106.

2. ქართული სამართლის ძეგლები, III, ი. დოლაქიძის რედ., 1970, გვ. 114; ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, I, 1928, გვ. 40.

„აგაზაკთა“ „მამულობით“ ეპისკოპოსის თანამდებობათა მომხვეჭლებსა მათდამი დაქვემდებარებული ეკლესიის მსახურნიც „მათნივე მსგავსნი“ დაადგინეს. „მამულობით“ საეკლესიო თანამდებობათა დამპყრობნი „ღირსებით“ ამ თანამდებობის შეუფერებელნი იყვნენ.

„მამულობით“ ეკლესიის თანამდებობათა დამპყრობნი ფეოდალების ოჯახებიდან იყვნენ, რომლებიც მეფის ხელისუფლებას ებრძოდნენ. ამიტომაც, მემატნიანეს გადმოცემით, დავით აღმაშენებელმა მოიწვია რუს-ურბნისის საეკლესიო კრება, რომლის მიზანს შეადგენდა ღმერთკრებული რეფორმების გატარებით ეკლესია მეფის ხელისუფლებისათვის დაემორჩილებინა, აგრეთვე „მთავართა და წარჩინებულთა შვილნი, რომელთა უწყისობით დაეპყრნენ საყდრები“, გადაეყენებინა და ამ ღონისძიების შედეგად მეფის ხელისუფლება გაეძლიერებინა.

ნ. ურბნელის მიხედვით, სამეფოს გაძლიერება დავით აღმაშენებელს გამიზნული ჰქონდა მსხვილი ფეოდალების დასუსტების გზით: „კრების სახელითა და შემწეობით მეფეს სწაღდა გაეძლიერებინა სამეფო ტახტის მნიშვნელობა, ფეოდალების ძალა მოესპო, მთავარი და ერისთავნი დაემორჩილებინა, დაესუსტებინა“. ავტორის შეხედულებით, დავითს სურდა სახელმწიფო ეკლესიაზე მაღლა დაეყენებინა, ე.ი. ეკლესია სახელმწიფოსათვის დაემორჩილებინა.

ნ. ურბნელი საკვებით მართებულად აღნიშნავს, რომ მეფის ჩანაფიქრის მიხედვით, ძეგლისწერა „სასულიერო წოდების უმაღლეს წარმომადგენლებს ებრძვის“, მათ წინააღმდეგ არის მიმართული. ეს არის მთავარი. რასაკვირველია, ძეგლისწერა, სხვადასხვა სახის დანაშაულს ითვალისწინებს; მაგალითად, მექრთამეობას (სამღვდელთა საქმიანობის უმეტარის დანიშვნას ამ თანამდებობაზე ქრთამით), ანგარებას, ოჯახში სხვადასხვა სახის უწყესრიგობას და სხვა. მაგრამ ეს არ არის მთავარი, მთავარია მეფის ხელისუფლების გაძლიერება.

ივ. ჯავახიშვილი ძეგლისწერას ყოფს 4 ნაწილად: 1. შესავალი, დადგენილებანი, 3. დავითის შესხმა, 4. გამოჩენილ ქართველ ჯგუფთა მრავალშემიერი (ცოცხლების) და საუკუნო ხსენება სცვალებულების).

კ. კეკელიძის აზრით, ძეგლი სამი ნაწილისაგან შედგება: 1. შესავალი, 2. კანონები, ე.ი. დადგენილებანი და 3. სინოდიკონი. შესავალს სდევს დადგენილებები, ანუ კანონები, შემდეგ წინადადება: „მეფესა დავითს მონაზონი არსენი“. ეს ერთგვარი სათაურია და მის ქვეშ იქმნეულია დავით აღმაშენებლისადმი მიმართული შესხმა. ქება-დიდება. შესხმა ვრცელია, ხასიათდება შედარებით, რომელთა მიზანია მეფის განდიდება: „ჰაეროვანი ხარ, ვითარცა სამყარო ზილულისა. თეოდოსი შორის, საჩინო ვითარცა მზე ვარსკვლავთა შორის... ძლიერი, ვითარცა ღმერთი მხეტია შორის... მტკიცე, ვითარცა ანდამატი... ბრძენ. ვითარცა სოლომონი“ და სხვა. დავითის შესხმა მოცულობით დაბეჭდილი წიგნის ორ გვერდზე ცოტა ნაკლებია, ხოლო ძეგლისადმი დართული სხვა პირთა მოსახსენებელი — ერთ გვერდსა და სტრიქონს შეიცავს. ივ. ჯავახიშვილი ვარაუდობს, რომ არსენ მონაზონი, შესავალში ძეგლის შემდგენელი არსენია, ე.ი. მას ეკუთვნის არა მარტო დავითის შესხმა, არამედ ამ შესხმის წინა და მომდევნო ნაწილიც.

ამრიგად, ძეგლში მოხსენიებული არსენი, იყალთოელია. დავითის შესხმაში წერია, რომ ეს შესხმა „ძღუნად მოგართუნა შენ მწყობრმან შენთა“, ე.ი. საეკლესიო კრებამ.

1. ივ. ჯავახიშვილი. ქართული სამართლის ისტორია. I. 1928. გვ. 42-43.

2. კ. კეკელიძე. ძეგლი ქართული მწერლობის ისტორია. 1951. გვ. 542. „სინოდიკონი“ ბიზანტიური ეწოდებოდა განსაკუთრებულ საეკლესიო სამსახურს, რომელიც შემოღებული იყო 843 წელს მართლმადიდებლური ღმერთის მწვალებლებზე გამარჯვების ნიშნად, როცა აღდგა ხატის თავისმყდებლობა. ამ წირვის დროს ქუბას უღვთნდნენ მართლმადიდებლობისათვის მებრძოლო (როგორც ცოცხლებს, ისე გარდაცვლილთ). ხოლო კრებოებს — წმინდაკრებებს.

3. ივ. ჯავახიშვილი. ქართული სამართლის ისტორია. I. 1928. გვ. 42

4. ნ. გაბიაშვილი რუს-ურბნისის „ძეგლისწერის“ ავტორის განათლების, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის კ. კეკელიძის ხელნაწერთა ინსტიტუტით, სამეცნიერო სესია. XIV, ეძღვნება საბჭოთა კავშირის ღმერთის 50 წლისთავის იუბილს. 1972. გვ. 10.

5. ქართული სამართლის ძეგლები III, II. აღმოსავლ. რედ. 1970. გვ. 123

1. ქართლის ეპისკოპოსი, I. ს. კაუჩნიშვილის რედ. 1955. გვ. 327.

2. იქვე

3. იქვე

4. იქვე გვ. 328.

5. ნ. ურბნელი. წერტილი საეკლესიო ხელისუფლებაზე. ძეგლის წერა. გვ. „აფხაზი“. 1888. №33.

6. ნ. ურბნელი. წერტილი საეკლესიო ხელისუფლებაზე. ძეგლის წერა. გვ. „აფხაზი“. 1888. №46.

7. მისივე. გვ. „აფხაზი“. 1888. №75.

როგორც ჩანს, საეკლესიო კრებას დაუდგენია, რომ დავითის საგანგებო შესხმა მართლაც და ეს საქმე არსენისათვის დაუვალებია. დავითის შესხმა ძეგლისწერის სხვა ნაწილებისაგან გამოირჩევა ხატოვანი შედარებით. რაც ცხადყოფს ავტორის ფართო ერუდიციასა და მის სამწერლო ნიჭს. არსენმა ამ ნაწილის ავტორად თავი დაასახელა იმიტომაც, რომ, როგორც ჩანს, ეს ნაწილი საეკლესიო კრების მიერ სჯაბასის საგანად არ გამხდარა, შესწორება არ შეუტანიათ, მაშინ როდესაც სჯულების სხვა ნაწილი გაცხოველებულ კამათს გამოიწვევდა. რასაკვირველია, ასეთი კამათი და მსჯელობა განსაკუთრებით ძეგლის დადგენილებათა ნაწილს შეეხებოდა. შესაძლებელია რაიმე შესწორება ძეგლის ბოლო ნაწილშია შეტანილი. ყოველ შემთხვევაში, დავითის შესხმა, მხატვრული ნაწარმოების შთაბეჭდილებას ტოვებს და გამოირჩევა როგორც ცალკე ნაწარმოები. ამასთანავე, ძეგლის ის ნაწილი, რომელიც დავითის შესხმას შეიცავს, შინაარსობრივად არ განსხვავდება მომდევნო ნაწილისაგან; მისაღებად მიგვაჩინა კ. კეკელიძის შეხედულება, რომელიც ძეგლისწერას სამ ნაწილად ყოფს, ე.ი. დავითის შესხმასა და სხვა მოღვაწეთა შესხმას ერთ ნაწილად თვლის.

შესავალში მოთხრობილია ადამიანის წარმოშობის ისტორია; ღმერთის მიერ ადამიანის გაჩენა, ადამიანის ცხოვრება სამოთხეში, ღმერთისაგან ადამიანისათვის „თვითმფლობელობის“, ე.ი. თავისუფლების მინიჭება, რაც ადამიანმა ვერ გამოიყენა თავის საკეთილდღეოდ. ის გააძევეს სამოთხიდან. შემდეგ ამას მოსდევს კაენის მიერ ძმის მოკლა და ამის გამო ღმერთის მიერ ქვეყნის დაწყველა. ადამიანთა ცოდვამ გამოიწვია წარღვნა. გოდლის შენებითა და ენათა შერევით დაისაჯა ადამიანი. შემდეგ „სოლომელთა სიბილწემ“ ღვთის რისხვა გამოიწვია. ღმერთმა მისცა ადამიანს მოსეს სჯული. ამის შემდეგაც ადგილი აქვს კერპთაყვანისმცემლობას. ვერაფერმა უშველა ცოდვილ ქვეყანას: „... სჯულნიცა უქმ იყვნეს. ბუნებითსა ვიტყვ და დაწერილსა...“¹. ქვეყნის სახსენლად მოვიდა ქრისტე და ეწამა ადამიანისათვის². ქრისტემ აღდგომისა და ამაღლების შემდეგ მოავ-

1. ქართული სამართლის ძეგლები, III, ი. დოლიძის რედ., 1970, გვ. 107-108.

2. იქვე.

ლინა 12 თავისი მოციქული, რომ ადამიანს ქოთხორის „ბეული უღრმობისაჲ“ და ასწავლოს ჭეშმარიტი სარწმუნოება. ანდრია მოციქულმა „... ყოველსა ქუეყანასა საქართველომსასა“ უქადაგა ჭეშმარიტი ღვთისადმი მსახურება. მაგრამ ფაშთამსვლელობაში მრავალმა ქართველმა „დაივიწყა ქადაგება“ ანდრიასი. მირიანის მეფობის დროს საქართველოს განმანათლებლად მოეწვინა ნინო კაპადოკიელი¹. ნინომ გააქრისტიანა საქართველო². ამის შემდეგ საქართველოში უკვე მოქმედებდა მსოფლიო საეკლესიო კრების დადგენილებანი და წმინდა მამათა განწესებანი. ძეგლის შესავალში ჩამოთვლილია მსოფლიო საეკლესიო კრებები და „მამათა მიერ განწესებულნი ... კანონნი“³.

ღმერთის დამახასიათებელია „სიბრძნე და ძალი“. ადამიანის სახით მან შექმნა არსება, რომელიც დააჯილდოვა სიბრძნით, მაგრამ ამასთანავე, ადამიანს ახასიათებდა „თვითმფლობელობა“, ღვთის მიერ მოცემულ სიბრძნეს სძლია ეშმაკის ცდუნებამ. ამ ცდუნების არსი კი იმაში მდგომარეობდა, რომ ადამიანი ეძიებდა ახალს, ისწრაფოდა შეეცნო ის, რისი ცოდნაც ღვთის მიერ ეკრძალებოდა.

ძეგლისწერის მიხედვით, თავისუფლება ეხება სახელმწიფოსაც, თუ სახელმწიფო სუვერენულია და სხვაზე დამოკიდებული არ არის. ასეთი სახელმწიფო არის „ქონებელი დაუმონებლისა თავისუფლებისაჲ“⁴.

ძეგლისწერა სამართლის ფილოსოფიის საკითხებსაც აყენებს. მაგალითად, ძეგლისწერის მიხედვით, არსებობს ბუნებითი სამართალი, ე.ი. თანდაყოლილი. იგი უპირისპირდება პოზიტიურ სამართალს. ბუნებითი სამართალი ცნობილი იყო საბერძნეთში, რომში. ფეოდალიზმის დროს კი ბუნებით სამართალს სარწმუნოებრივი ხასიათი მიეცა და ღვთაებრივ სამართალს უწოდებდნენ, რომლითაც ბატონყმობის არსებობას ამართლებდნენ.

XVII-XVIII საუკუნეებში ბურჟუაზია ფეოდალიზმის წინააღმდეგ ბრძოლაში იყენებდა ბუნებით სამართალს. ძეგლისწერის მიხედვით, არსებობს ბუნებითი და დაწერილი სჯული, ე.ი. კანონი, სამართალი⁵.

1. იქვე, გვ. 109.

2. იქვე.

3. იქვე, გვ. 110-112.

4. იქვე, გვ. 122.

5. ქართული სამართლის ძეგლები, III, ი. დოლიძის რედ., 1970, გვ. 108, 113.

„დაწერილი სჯული“ არის პოზიტიური, მოქმედი. ბუნებითი სამართალი კი მისი საპირისპიროა, რომელიც ბუნებიდან ან ღვთისაგან მომდინარეობს და მას, თავის მხრივ, უნდა ემყარებოდეს პოზიტიური სამართალი.

ძეგლისწერის მიხედვით, „ყოველი ქვეყანა საქართველოსა“ ნიშნავს ერთიან საქართველოს, საქართველოს ყველა ნაწილს ერთად აღებული შესავალში აღნიშნულია: „შესავალი იმიტომ დაწვერეთ („ამისთვის მოვიწესნენით“) რომ „განგჰმარტოთ“ ჩვენი დაღვნილებანი“. ე.ი. ის ზოგადი დებულებანი, რომელიც შესავალშია, ძეგლისწერის საფუძველია. საეკლესიო კრების მიერ მიღებული კანონები ეხება ეკლესიის მსახურთ, მათ დანაშაულს, რომელიც შეიძლება ჩაიდინოს როგორც ეკლესიის მსახურმა, ისე ერისკაცმაც.

1) პირველ ყოვლისა, ძეგლისწერა თანამდებობიდან გადაყენებულად აცხადებს უღირს მღვდელმთავარს; უღირსად ითვლება ის მღვდელმთავარი, მღვდელი და, საერთოდ, ეკლესიის მსახური, რომელსაც, ქრისტიანული სარწმუნოების მიხედვით, სულისათვის ზორცი არ დაუთრგუნავს. ამასთანავე, ასაკიც საეკლესიო პირს შესაფერისი უნდა ჰქონდეს (ამის შესახებ ქვემოთ აღვნიშნავთ).

2) ეპისკოპოსი უნდა იყოს არანაკლებ 35 წლის, მღვდელი – ოცდაათის, დიაკონი – ოცდახუთის, ხოლო „წიგნის მკითხველი“ – რვა წლის. ხელდასხმა უნდა ხდებოდეს ჯერ უმცროს თანამდებობაზე, შემდეგ თანდათანობით უფროსზე.

3) ხელდასხმა და ეკლესიის კურთხევა უნდა ჩატარდეს გიორგი მთაწმინდელის განწესების მიხედვით.

4) ძეგლისწერა კრძალავს ხელდასხმას, ე.ი. სამღვდლო თანამდებობაზე დანიშნას ქრთამით, საფასით, ან ძღვენით; ძეგლში ჩამოთვლილია ეკლესიის მსახურნი უფროს-უმცროსობის მიხედვით: ქრთამი, ძღვენი და საფასე აკრძალულია კათალიკოსმა მიიღოს ეპისკოპოსი-

1. იქვე, გვ. 109.

2. იქვე, გვ. 112; ივ. ჯავახიშვილი ქართული სამართლის ისტორია. I. 1928, გვ. 43.

3. ქართული სამართლის ძეგლები. III, ი. დოლიძის რედ., 1970, გვ. 114-115.

4. ქართული სამართლის ძეგლები. III, ი. დოლიძის რედ., 1970, გვ. 115-116.

5. იქვე, გვ. 116.

საგან და ეპისკოპოსზე დაბალი რანგის მსახურთაგან, ხოლო ეპისკოპოსმა ეკლესიის მსახურთაგან და სხვა.

აღსანიშნავია, რომ ქრთამს ფეოდალურ საქართველოში ორგვარი მნიშვნელობა ჰქონდა: 1) თანამდებობის პირს ის ეძლეოდა, როგორც გასამრჯელო. 2) ქრთამი ნიშნავდა დანაშაულს. ძეგლისწერა კი კრძალავს ქრთამს, მას დანაშაულად აცხადებს, მაგრამ გარკვეულ ვითარებაში, ე.ი. საეკლესიო თანამდებობათა დანიშვნის დროს. აქედან არ ჩანს ქრთამის ზოგადი შინაარსი.

5) საეკლესიო ქონება, საეკლესიო ჭურჭელი, ნაყიდი ან შემოწირული, მხოლოდ თავისი დანიშნულებისამებრ უნდა იხმარებოდეს.

ძეგლისწერას დასახელებული აქვს უკიდურესი გარემოება, როცა ტყვის გამოხსნისათვის საჭირო იყო სახსარი. ამ შემთხვევაშიც კი ეკლესიის სამღვდლო ჭურჭელს ხელი არავინ უნდა ახლოს.

6) ქორწინება, მონაოვლა, მონაზვნად განწესება ხდებოდა ეკლესიის მიერ განსაზღვრული წესით და ამ წესის დარღვევა აკრძალული იყო. გვირგვინის კურთხევა მხოლოდ ეკლესიაში უნდა შესრულებულიყო. ძეგლისწერაში ნახსენებია პირველი და მეორე ქორწინება. როგორც ჩანს, მესამე და მეოთხე ქორწინებას ის არ ცნობდა.

1. იქვე, გვ. 116 დასავლეთ ევროპის ფეოდალურ ქვეყნებში გავრცელებული იყო საეკლესიო თანამდებობათა ყოფა-გაყოფა: საეკლესიო თანამდებობებს ყიდდნენ მეუღლეები და მსხვილი ფეოდალები, რომელიც მათთვის გასაღირებია და ხელსუფლების გაძლიერების საშუალება იყო.

X-XI საუკუნეებში კათოლიკურ სამღვდლოებაში მომდინარეობდა ე.წ. კლიუნის მოძრაობა (კლიუნი არის საფრანგეთში, ბურგუნდიაში ბენედიქტების მონასტერი. 910 წელს დაარსებულ აკვიტანიის პერცოგის მიერ; კლიუნის მონასტერი XI საუკუნას ნახევარში სათავეში ჩაუდგა მონასტერთა ძლიერ გაერთიანებას; კლიუნის მონასტერი იყო ცენტრი კლიუნის მოძრაობისა). ეს მოძრაობა მიზნად ისახავდა კათოლიკური ეკლესიის გასაღირებას. რის შედეგადაც გატარდა კლიუნის რეფორმა, რომლის ერთ-ერთი ღონისძიება იყო საეკლესიო თანამდებობის ყოფა-გაყოფის მოსპობა (საეკლესიო თანამდებობათა და საეკლესიო ხარისხის ყოფა-გაყოფას „სიმონია“ ეწოდება; „სიმონია“ წარმოშობილია ლეგენდარული მოგვი – სიმონისაგან, რომელმაც სახარების გადმოცემით, სიხიფე მოციქულებს მიჰქმდნო მას სასწაულების მოხდენის უნარი) კათოლიკურმა ეკლესიამ „სიმონია“ აუკრძალა საერო ფეოდალებს, მაგრამ თვითონ ეკლესია, პაპები ფართოდ იყენებენ მას. Восточная история, т. III, 195, с 273-274; БСЭ, ЧМД; ივ. ჯავახიშვილი. ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნ. II, 1929, გვ. 21, 227.

2. ქართული სამართლის ძეგლები, III, 1970, გვ. 116-117.

3. იქვე, გვ. 117; ივ. ჯავახიშვილი ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნ. II, 1929, გვ. 21.

7) დაქორწინებისათვის საჭირო იყო განსაზღვრული ასაკი: ქალი უნდა ყოფილიყო არანაკლები 12 წლის.

როგორც ჩანს, მაშინ მიღებული ყოფილა „ჩკლთა ქალყრმათა“ გვირგვინის კურთხევა, რასაც კრძალავს ძეგლისწერა¹.

8) კათალიკოსსა და ეპისკოპოსთაგან უნდა შეირჩნენ ეკლესიის ისეთი მსახურნი, რომლებიც გათვითცნობიერებულნი არიან საქრისტიანო წესებში; ამასთანავე, მღვდელი იქნება, დიაკონი თუ, საერთოდ, ეკლესიის მსახური, უანგაროდ უნდა ემსახურებოდეს ეკლესიის საქმეს; არც ერთმა მათგანმა „არა რამ ... განსცეს ქრთამისათვის, არცა რამ განყიდოს ვერცხლად, ვითარცა“ იუდამ უფალი. ვერცხლით გაყიდვა აქ უნდა ნიშნავდეს ღალატს, სარწმუნოების საწინააღმდეგო დანაშაულს.

9) ძეგლის მიხედვით, მოძღვართა სიმრავლე მონასტერში „... მრავლისა შფოთისა და განხეთქილების მიზეზსა შემოიღებს“, ამიტომ მოძღვართა რიცხვი უნდა განისაზღვროს: ღიდ მონასტერში დასაშვებია ორი მოძღვარი, ხოლო პატარაში — ერთიც საკმარისია².

„ხელმწიფის კარის გარიგებაში“ მოხსენიებულია მოძღვართმოდგარი, რომელსაც მეფის შემდეგ პირველი ადგილი ეკავა. ის უნდა ყოფილიყო გელათის აკადემიის რექტორი³. მოძღვართმოდგარი ნიშნავს მასწავლებელთა-მასწავლებელს. მოძღვართმოდგარი სწავლული იყო, მას მოწაფეები ჰყავდა — მოძღვრების სახით და საკუთარი სკოლა ჰქონდა ამ სიტყვის ფართო მნიშვნელობით⁴. მოძღვართმოდგარი, პირველ ყოვლისა, მოძღვრების უფროსია. საქართველოში, როგორც ჩანს, მრავალი მოძღვარი ყოფილა. ამ გარემოებას სახელმწიფო და ეკლესია შეუწუხებია, რადგანაც, ისინი თურმე, შფოთსა და განხეთქილებას თესავდნენ, ე.ი. ისეთ იდეებს ქადაგებდნენ, რაც ეკლესიისათვის მოუღებელი იყო, ამიტომაც საეკლესიო კრებას საჭიროდ

1. ქართული სამართლის ძეგლები, III, გვ. 117, 118; ივ. ჯავახიშვილი. ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, გვ. II, 1929 გვ. 366.

2. ქართული სამართლის ძეგლები, III, ი. დოლიძის რედ., 1970, გვ. 118.

3. იქვე.

4. ქართული სამართლის ძეგლები, ივ. სურგულაძის რედ., 1970, გვ. 31.

5. ქართული სამართლის ძეგლები, ივ. სურგულაძის რედ., 1970, გვ. 31; ივ. ჯავახიშვილი. ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, გვ. II, 1929, გვ. 55-56.

უცნია მათ წინააღმდეგ ზომების მიღება და მოძღვართა რიცხვი მონასტერში შეუმცირებიათ.

10) ძეგლისწერა კრძალავს მონასტერში ერისკაცთა მიერ „სამოქალაქო“ და „სოფლის“ საქმიანობას — ვაჭრობას. განმარტავს, რომ მონასტერი არის სამლოცველო დაწესებულება და იქ ერისკაცების შეკრება, საერო ხასიათის საქმისათვის, დაუშვებელია⁵.

ძეგლისწერა მონასტრის საპირისპიროდ ახსენებს „ადგილთა ქუაბავაზაკთა“. გამოქვაბულები, სადაც შესაძლებელია თავს აფარებდნენ ავაზაკები. ყაჩაღები. თავისთავად ტერმინი „ქუაბ-ავაზაკთა“ საყურადღებო და დამახასიათებელია ძეგლისწერის ეპოქისათვის იმ მხრივ, რომ მიუთითებს ყაჩაღობის გავრცელებაზე; ამ შემთხვევაში მონასტრისადმი „ქუაბ-ავაზაკთა ადგილი“ დაპირისპირებულია შედარების გასაძლიერებლად (მსჯელობის უფრო თვალსაჩინოებისათვის).

11) ძეგლისწერაში განმარტებულია, თუ სად, როგორ, ვის მიერ უნდა სრულდებოდეს ცოცხალთა და მიცვალებულთა ლოცვა და „ჟამისწირვა“⁶.

12) ძეგლისწერის მიხედვით, სომეხნი სარწმუნოებით მწვალებელნი არიან და თუ სომეხი მართლმადიდებლობას აღიარებს, მართლმადიდებელმა ეკლესიამ ისეთი წესით უნდა მიიღოს, როგორი წესითაც ღებულობს წარმართს⁷.

13) ძეგლისწერა კრძალავს მართლმადიდებლისა და წარმართის შეუღლებას⁸.

14) კრძალავს აგრეთვე ე.წ. წარმომადგენლობით ქორწინებას⁹. წარმომადგენლობითი ქორწინებისას თუ შესაუღლებელნი სხვადასხვა ადგილას არიან და მათი ერთად შეყრა არ ხერხდება, მაშინ გავიგვინის კურთხევის დროს საქმროს მაგიერ მისი წარმომადგენელი უნდა იყოს.

15) ეხება ისეთი დანაშაულს, როგორიც არის სოდომური დანაშაული, ე.ი. არაბუნებრივი სქესობრივი კავშირი, მამათმავლობა.

1. ქართული სამართლის ძეგლები, III, ი. დოლიძის რედ., 1970, გვ. 119.

2. იქვე.

3. იქვე. გვ. 119-120.

4. იქვე. გვ. 120; ივ. ჯავახიშვილი. ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, გვ. II, 1929, გვ. 168.

5. ქართული სამართლის ძეგლები, III, ი. დოლიძის რედ., 1970, გვ. 120-121; ივ. ჯავახიშვილის ძეგლები, ი. დოლიძის რედ., 1970, გვ. 369-370.

ვრცლად განიხილავს აგრეთვე ამ დანაშაულს და თვლის, რომ ვერც ბუნების საწინააღმდეგოს. ასახელებს ცოდვებს: ადამიანთა შორის მტრობას, შურს, სიძულვილს, კაცისკვლას, მრუშობას, ცრუ-ფიცს და მათ შორის ყველაზე დიდ ცოდვად მიაჩნია კერპთმსახურება.

ძეგლისწერის მიხედვით, სოლომური ცოდვაც განსხვავებულია ჩამოთვლილი ცოდვებისაგან. ყოველგვარი ნივთი, საგანი ღმერთმა გააჩინა და მათ გარკვეული დანიშნულება მისცა ადამიანის სასარგებლოდ, ხოლო სოლომური ცოდვა „წინაუკუმო ბუნებისა შესცვალე-ბენ ბუნებითსა ძალსა თჳსსა“; სოლომური ცოდვა ღვთისა და ბუნების საწინააღმდეგო მოვლენაა. ამ ცოდვამ დაღუპა მრავალი სახელმწიფო, მრავალ ხალხს დაუკარგა მან თავისუფლება. ძეგლისწერის ამ ნაწილში, სხვათა შორის, აღნიშნულია: სოლომურმა ცოდვამ „მკეცის ბუნებათა ვიეთმე კაცთა ავაზაკურითა ზედა-მოსვლითა“ სპარსეთი დასცაო. „ავაზაკურად ზედა-მოსვლა“ ნიშნავს ადამიანზე თავდასხმას, რომლის მიმართ გამოყენებულია „მკეცის ბუნება“. მხეცის ბუნებას შეუპყრია ადამიანი, სრულად დაუმორჩილებია ის, ბუნების საწინააღმდეგო ცოდვის, ანუ დანაშაულის ჩასადენად.

ძეგლისწერაში ასეთი დაპირისპირებებია მოცემული: მდიდარი და გლახაკი, მეფე და მთავარი, აზნაური და მდაბიო, მღვდელი და უმღვდელი, მოწესე და ერისკაცი. მოცემულია აგრეთვე ადამიანის ასაკი: ე.ი. მოზუცებული, შუა-კაცი და ჭაბუკი.

ივ. ჯავახიშვილისა და კ. კეკელიძის მოსაზრებით, ძეგლისწერა 15 მუხლისაგან შედგება¹. მისი უკანასკნელი გამომცემელი ი. დოლიძე კი 16 მუხლად ყოფს. ი. დოლიძის მიერ გამოყოფილი მე-16 მუხლი, ჩვენი აზრით, წინა მუხლის უშუალო გაგრძელებაა, ამიტომ ამ ნაწილის მე-16 მუხლად გამოყოფა უმართებულოა.

1. ქართული სამართლის ძეგლები, ი. დოლიძის რედ., 1970, გვ. 21.

2. იქვე, გვ. 121-123.

3. იქვე, გვ. 122-123.

4. იქვე, გვ. 123.

5. იქვე.

6. ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, I, 1928, გვ. 44-45; კ. კეკელიძე, ძველი ქართული მწერლობის ისტორია, I, 1951, გვ. 542.

7. ქართული სამართლის ძეგლები, III, ი. დოლიძის რედ., 1970, გვ. 123-124.

რუის-ურბნისის საეკლესიო კრება მოწვეულ იქნა 1103 წელს ქართლში, ორი საეპისკოპოსოს მახლობლად. კრების თავმჯდომარე ყოფილა კათალიკოსი იოანე. თვალსაჩინო მონაწილეობა მიუღიათ ძეგლისწერის შემუშავებაში საქართველოს მაშინდელ მწიგნობართუხუცესს გიორგი მონაზონსა და არსენ მონაზონს, ანუ იყალთოელს.

ძეგლისწერა ორჯერ არის გამოცემული.

გაჰანის ქვაბთა განგება (1204-1234 წწ.)

გაჰანის ქვაბთა განგება სამჯერ არის გამოცემული: პირველი გამოცემა ეკუთვნის თ. ჟორდანიას¹, ხოლო მეორე (კრიტიკულად დადგენილი ტექსტი ლექსიკონითა და საძიებლით) — ლ. მუსხელიშვილს². გამომცემელი ძეგლის თარიღად 1204-1234 წლებს ასახელებს. ეს ძეგლის მეორე გამოცემაა. იგი მესამედ გამოსცა ი. დოლიძემ³. გამომცემელი წერს, რომ „ტიპიკონის ტექსტი იბეჭდება ლ. მუსხელიშვილის გამოცემის მიხედვით“⁴. „განგება“ ნიშნავს „წესს“; „წესი“ შეიძლება ყოფილიყო სამონასტრო-საეკლესიო წესდება, დებულება ჩვეულება, სახელმწიფო და სამოქალაქო წესი: „ჯდომისა და დგომისა“, „დარბაზობის წესი“ და სხვა⁵. სამონასტრო „წესი“, ანუ ტიპიკონი „განგებათაც“ იწოდებოდა⁶. „განგება“, საერთოდ, გამართვას, მოწყობას, მოწესრიგებას ნიშნავდა; სახელმწიფო საქმეებს მეფე

1. ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, I, 1928, გვ. 41.

2. იქვე, გვ. 42-43.

3. თ. ჟორდანია, ქრონიკები, II, გვ. 51-72; ქართული სამართლის ძეგლები, III, ი. დოლიძის რედ., 1970, გვ. 106-127.

4. თ. ჟორდანია, ისტორიული საბუთები შიომღვიმის მონასტრისა, 1896, გვ. 30-50.

5. გაჰანის ქვაბთა განგება (XIII ს.) ლ. მუსხელიშვილის გამოცემა, 1939, იქვე, გვ.

6. იქვე, გვ. 16.

7. ქართული სამართლის ძეგლები, III, ი. დოლიძის რედ., 1970, გვ. 135-153.

8. იქვე, გვ. 1147.

9. ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, I, 1928, გვ. 14-16.

10. იქვე, გვ. 16-17.

„განაგებად“. თუმცა მნიშვნელობით „განგება“ „წესს“ ძიაგავს, მაგრამ განსხვავდება იმით, რომ „წესი“ განსაკუთრებით საზოგადოებრივი ცხოვრებისა და დაწესებულების მართვა-გამგეობის დებულებასა და რიგს ერქვა, „განგება“ კი, ამას გარდა, თვით მართვისა და მოწესრიგების მოქმედებასაც აღნიშნავდა¹.

„ვაჰანის ქვაბთა განგება“ ვაჰანის მონასტრის განაწესს, ტიპიკონს, ქვაბთა მართვა-გამგეობის წესს წარმოადგენს, რომელიც ამ მონასტრისათვის შეადგინეს მისმა დამაარსებელმა მხარგრძელებმა. ამ ეკლესია-მონასტრის მსახურთ განგების წესის მიხედვით იქვე უნდა ეცხოვრათ. ძეგლი საყურადღებო მასალას შეიცავს საქართველოს ისტორიის შესწავლის თვალსაზრისით. ჩვენ კი მას განვიხილავთ ქართული სამართლის ისტორიის მიხედვით.

განგებაში, ანუ ტიპიკონში განსაზღვრულია მღვდელთა და დიაკონთა რაოდენობა, აგრეთვე დახასიათებულია მონასტრის მოძღვარი, რომელსაც განსაკუთრებული დადებითი თვისებები უნდა ჰქონდეს, რომ ყველასათვის მოსაწონი და საყვარელი იყოს²; ის არის „სულიერი მწყემსი“.

ძეგლი ეხება მონასტრის „სულიერი მწყემსისა და კელისუფალთა“ საკითხს³. „ხელისუფალი“ — „ხელის“, ე.ი. უფლების მქონეებია, საქმეების განმგებელი, ხოლო მას ჰყავს დაქვემდებარებული მოხელეები აღმასრულებელი ფუნქციებით, ე.ი. „საქმის მოქმედნი“.

„ვაჰანის ქვაბთა განგებაში“ მონასტრის წინამძღვართან ერთად დასახელებულია „ხელისუფალნი“. ეს იმას უნდა ნიშნავდეს, რომ წინამძღვართან ერთად, მონასტრის მაღალი მოხელეები ითვლებოდნენ „ხელისუფლებად“.

მონასტრის მოხელეების შემდეგ დასახელებულია „მსახურნი“, რომლებიც, ძეგლის მიხედვით, „ყოველისთვე ტრაპეზისა და სამზარეულომსა და სახაბაზომსა სამსახურსა აღასრულებდნენ“⁴. ვინ არი-

ან ეს „მსახურნი“? ამ მსახურთა მოვალეობაა: პურის გამოცხობა, საჭმლის მომზადება და სხვა. ასეთი პირები შესაძლებელია ერისკაცებიც იყვნენ, რომლებიც მონასტერს საფასურით, დაქირავებით ემსახურებოდნენ, ან კიდევ მონასტრის ბერები ყოფილიყვნენ. „მსახურთა“ რიცხვი განსაზღვრულია ათით.

ჭამის დროს ტიპიკონი კრძალავს ლაპარაკსაც კი, რომ მყუდროება სუფევდეს⁵. მყუდროების დამრღვევი, როგორც „აღმაშფოთებელი საზოგადომსა“ უნდა განიდევნოს მონასტრიდან, ვითარცა გახრწნილი⁶.

გემოთმოყვარება, ე.ი. მსუნაგობა. ღორმუცელობა ბოროტების ერთი სახეა⁷.

ყველაზე უფრო მყუდროებას არღვევს „მეშფოთე“ და მრუდე ადამიანი, რომელსაც უნდა ვებრძოლოთ⁸.

მონასტრის ბერებს ეკრძალებათ გინება და შეურაცხყოფის მიყენება ვინმესთვის, ასეთი „მეშფოთე“ მონასტრიდან უნდა განიდევნოს, არაეინ უნდა დაეხმაროს „მეშფოთესა და მომთვრალეს“, „მეშფოთის“ ასაბია ისევე უნდა დაისაჯოს, როგორც „მეშფოთე“, რადგანაც ასაბიაც „თავკედი და დაუწყნარებელია“⁹. ძეგლის მიხედვით, „მეშფოთესა და მაგინებელსა და მომთვრალესა არა აქუს ადგილი და საყოფელი მონასტერსა ამასა შინა“. ძეგლში ვკითხულობთ: „არა რა აღსძრავს და აღაშფოთებს და განამწარებს მყუდროებასაო ერთსულთა ძმათასა, ვითარ მეშფოთე კაცი და ღულარჭნილი“¹⁰. მონასტრის ძმობის მყუდროებას არაფერი ისე არ დაარღვევს, არ შელახავს, როგორც მეშფოთე და მრუდე ადამიანი, ამიტომ მონასტრის ტიპიკონი საგანგებოდ ჩერდება ასეთ ადამიანებზე და მოითხოვს მათ განდევნას მონასტრიდან.

მონასტრის ბერებს ეკრძალებათ სერობის შემდეგ მეორე ძმის

1. იქვე, გვ. 17.

2. იქვე.

3. ვაჰანის ქვაბთა განგება, VII, ლ. მუსხიშვილის გამოცემა, 1939, გვ. 63-66.

4. იქვე, გვ. 63.

5. ივ. ჯავახიშვილი. ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნ. I, 1928, გვ. 110.

6. ვაჰანის ქვაბთა განგება, 1939, გვ. 64.

1. იქვე, გვ. 67.

2. იქვე, გვ. 68.

3. იქვე.

4. იქვე, გვ. 72.

5. იქვე, გვ. 73.

6. იქვე.

სენაკში შესვლა, შეყრდილობა. ღვინის სმა, რადგანაც ღვინით დათრობა არის სიბილწე, მთვრალი სასუფეველში ვერ შევარ.

ძეგლი დიდ ყურადღებას აქცევს ღვინის სმას. ლოთობას და ამასთან დაკავშირებულ „დამპალ სიტყვებსა“ და „უქმსიტყვაობას“. აშკარა ლოთობას¹, წესრიგის დარღვევა მოსდევსო.

ჩვენ მოვიყვანეთ ისეთი ტერმინები, რომლებიც საყურადღებოა დანაშაულის გარკვეული სახისათვის: მყუდროების დარღვევა, საზოგადო აღშფოთება, განხეთქილება, შეურაცხყოფა, შფოთი („მეშფოთე“), „დაუწყენარებლობა“, „მოძოვრალობა“, „ლალვა“ (ხზუბი), „ღულარჭნილობა“ და სხვა. აქ აღწერილი თვისებები ძლიერ უახლოვდება დანაშაულის იმ სახეს, რომელსაც დღეს ზულიგნობა ჰქვია. ტერმინი ზულიგანი XIX საუკუნის მეორე ნახევარში გაჩნდა, მაგრამ თვითონ ზულიგნური მოქმედება იმ დროს უნდა ეკუთვნოდეს, როდესაც კლასობრივი საზოგადოება და სახელმწიფო ჩამოყალიბდა. ეს უნდა იყოს დანაშაულის უძველესი სახე. ზულიგნური მოქმედება უმთავრესად სიმთვრალესთან არის დაკავშირებული. ჩვენ მიერ ზემოთ მოყვანილი დახასიათება სწორედ ისეთ მოქმედებას გულისხმობს, როდესაც საზოგადოებრივი წესრიგი ირღვევა და თავისი მოქმედებით დამნაშავე უპატივცემულობას ავლენს ადამიანისადმი. არც ერთ ქართულ ისტორიულ წყაროში, რომელსაც ჩვენ ვიცნობთ, აღწერილი დანაშაული იმდენად არ ემსგავსება ზულიგნობას, როგორც ეს არის ვაჰანის ქვაბთა განგებაში.

ძეგლში ნახმარი ტერმინი „ასაბია“ ნიშნავს დახმარებას; „ასაბია“ ჰქვია თანამონაწილეს. ძეგლის მიხედვით, „ასაბია“, ე.ი. თანამონაწილე, ისევე ისჯება, როგორც მთავარი დანაშავე².

განგება, ანუ ტიპიკონი კრძალავს მონასტრის შიგნით ვაჭრობას, ღვინის ყიდვა-გაყიდვასა და, საერთოდ, ყიდვა-გაყიდვას, აგრეთვე მევახშეობას, რადგანაც ვაჭრობა და მევახშეობა ბოროტების საფუძველია. გლაზაკის ხარჯზე არავინ არ უნდა გამდიდრდეს, სახმარი ნივთის სარგებლით გაცემა ბოროტებაა. მევახშეობასა და

1. ვაჰანის ქვაბთა განგება, 1939, გვ. 82.

2. აქვე გვ. 82-83; იხ. ვაჯახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნ. I, 1920, გვ. 339

3. ვაჰანის ქვაბთა განგება, 1939, გვ. 73.

ვაჭრობას მონასტრის შიგნით არ უნდა ჰქონდეს ადგილი, რადგანაც მონასტერი ადგილი არ არის „ქუაბ ავაზაკოა“:

ძეგლის მიხედვით, მეძავი. ე.ი. როსკიპი, მემრუშე — ცოლქმრული ლალატის ჩამდენი, კერპომსახური, „მამათმავალი“, ჩუკენი — ონანისტი, ლოთი, მტაცებელი — ე.ი. მძარცველი, „მაგინებელი“, ანუ შეურაცხყოფელი სიტყვების მაკადრებელი გაძევებულ უნდა იქნენ მონასტრიდან³; მაგრამ მათი ბრალდება უნდა დამტკიცდეს; ამისათვის „გამოძიებითა მრავლითა განიხილვოდენ ესევითარნი შესმენანი“. ამასთანავე, „შესმენა“ შესაძლებელია „შურმტერობით“ იყოს გამოწვეული, ე.ი. ცილისწამებით, ცილისმწამებელი უნდა განიდევნოს მონასტრიდან⁴.

ძეგლში 3-ჯერ გვხვდება ტერმინი „ბრალი“: 1) ორივეს „იყოს ბრალი“, ე.ი. ორივეს მიუძღოდეს დანაშაული; 2) ჩამოთვლილია „ბრალი“. ანუ დანაშაული, 3) „ბრალი ურჩებისა“, ე.ი. ბრძანების შეუსრულებლობა.

ძეგლის მიხედვით, მოძღვარს ევალება „ფრიადითა კრძალულობით“, ე.ი. ძლიერ მოკრძალებით ეპყრობოდეს ამ განწესებას და პირუთვნელად ამხილებდეს განწესების „გარდამავალთ“, წესის დამრღვევთ. სჯულისკანონის საწინააღმდეგო მოქმედებას „გარდამავლობითი მოქმედება“ ეწოდებოდა.

ძეგლის მიხედვით, ქრთამი არის თანამდებობის პირის მიერ უკანონოდ მიღებული სასყიდელი ისეთი მოქმედებისათვის, რომელიც თანამდებობის პირმა თავისი მოვალეობით უფასოდ უნდა შეასრულოს: მოძღვარმა, „იკონომოსმა“ და დეკანოზმა, „ძმად დაწესებისათვის“ არ უნდა აიღოს ქრთამი; ძეგლის მიხედვით, ეს იქნება „გადარეულებითა ვერცხლისმოყუარებისამთა ალებად ქრთამისა“⁵.

1. აქვე გვ. 78.

2. ვაჰანის ქვაბთა განგება, 1939, გვ. 78

3. იქვე.

4. იქვე გვ. 78-79

5. აქვე გვ. 73.

6. იქვე გვ. 79.

7. აქვე გვ. 80. იხ. ვაჯახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, II, I, 1929, გვ. 340-341.

8. ვაჰანის ქვაბთა განგება, 1939, გვ. 79.

9. იხ. ვაჯახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნ. 6, II, 1929, გვ. 253.

10. ვაჰანის ქვაბთა განგება, 1939, გვ. 79

ამასთანავე, ქრთამის აღება შეიძლება „ფარულად გინა ცხადად“. ქრთამს თანამდებობის პირი ფარულად იღებდა. მაგრამ ქრთამს რამდენიმე მნიშვნელობა ჰქონდა: ის კანონით ნებადართულ საზღაურს, საფასესაც ნიშნავდა („ვეფხისტყაოსანი“); შეიძლება ამითაც აიხსნებოდეს, რომ ამჟამად ჩვენთვის საკვლევ ძეგლში აშკარად ქრთამის აღებაზეა ლაპარაკი.

ძეგლში აღნიშნულია, რომ ქრთამის ამღები მხილებული უნდა იყოს¹. ე.ი. ბრალდებულს უნდა დაუმტკიცდეს დანაშაული და მხოლოდ მაშინ შეიძლება მისი დასჯა. ამ დანაშაულის მხილების დროს დამნაშავეს უნდა ჩამოერთმეოდა თანამდებობა².

ძეგლში ქრთამი სხვა ადგილასაც არის ნახმარი: „ქრთამისა აღებითა“ ხდება „გარდაქცევაჲ ჭეშმარიტებისაჲ“, ე.ი. ქრთამის აღება ამრუდებს სიმართლეს და იგი გათანაბრებულია პატრონის ორგულობასა და ეკლესია-მონასტრის ქონების მითვისებასთან³; როგორც ჩანს, ამ შემთხვევაში კვალიფიციურ დანაშაულთან გვაქვს საქმე.

ძეგლში დიდებული და აზნაური, ერთმანეთისადმი⁴ დაპირისპირებული, ორივე გაბატონებული კლასის, მემამულეთა წარმომადგენელია; მაგრამ დიდებული უფრო მაღალი წრისაა, ვიდრე აზნაური, დიდებული დასახელებულია მეფის შემდეგ⁵, აზნაური ეპისკოპოსთან არის მოხსენიებული, როგორც საპატიო პირი⁶.

მხარგრძელის აზნაურები იყოფოდა: 1) ნამსახურად და საპატიოდ, 2) დიდად ნამსახურად და საპატიოდ⁷.

აზნაურები დიფერენცირებულია და ეს დიფერენცირება, ალბათ, მამულსა და სამსახურზე იყო დამოკიდებული. ძეგლში მოხსენიებულია აგრეთვე სამეფო აზნაურები⁸.

1. იქვე.

2. ეპანის ქვაბთა განგება. გვ. 79; ივ. ჯავახიშვილი. ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, 1929, გვ. 336.

3. ეპანის ქვაბთა განგება. 1939. გვ. 77. ივ. ჯავახიშვილი. ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, 6. II. 1929, გვ. 336.

4. ეპანის ქვაბთა განგება. 1939. გვ. 76.

5. იქვე. გვ. 90.

6. იქვე. გვ. 96.

7. იქვე. გვ. 69.

8. იქვე. გვ. 85.

9. იქვე. გვ. 86.

ასეთი ტიპიკონი თავისი მონასტრისათვის არავის დაუდვია, წერს განგების დამწესებელი¹; განგების შემდგენელს აქ მხედველობაში აქვს, ალბათ, ტიპიკონით გათვალისწინებული ეკლესია-მონასტრის მსახურთათვის დაწესებული მდიდრული შესანახი, საზრდო, ტანსაცმელი და სხვა. თვითონ მხარგრძელი აზნაურია, მასვე ჰყავს ვასალი აზნაურები. ამავე დროს მხარგრძელი დიდებულია (აზნაურობიდან გამოყოფილ მაღალი წრის წარმომადგენელს დიდებული ერქვა). თუმცა ძეგლში ეს არ წერია.

ტერმინი „უღებება“, „უღებყოფა“, რომელიც ძეგლში გვხვდება, ნიშნავს თანამდებობის პირის მიერ დაუღევრად, უგულოდ თავისი მოვალეობის შესრულებას².

„ეპანის ქვაბთა განგება“ მრავალმხრივ საყურადღებო ძეგლია, რადგან მოცემულია მასალა ქართული სამართლის ისტორიის მრავალი ინსტიტუტის შესახებ; ეს ინსტიტუტები განეკუთვნებიან სახელმწიფოს, სისხლისა და სამოქალაქო სამართალს.

სამთავისის სამწყსოს საკანონოს წიგნი (1453 წ.)

ძეგლის შესავალში წერია, რომ სამთავისის სამწყსოში „მრავალი უწესო საქმე ქნილიყო“. ამის შეახებ სამთავნელმა ეპისკოპოსმა გრიგოლმა მოახსენა ქსნის ერისთავს შალვას, რომლის „ბრძანებით“ შეიკრება „ცხრაზმისკვეისა სამისავე ჳევის კრებულნი და მამასახლისნი“. მათ მიიღეს დადგენილება „უწესობის“ აღმოსაფხვრელად. ძეგლში ჩამოთვლილია ამ „უწესობის“ სხვადასხვა სახე და გათვალისწინებულია სათანადო სანქცია³; სანქციათა შინაარსი იმაში მდგომარეობს, რომ დამნაშავემ უნდა გადაიხადოს სამთავნელის სასარგებლოდ, დანაშაულის მიხედვით, ამა თუ იმ რაოდენობის ძროხა ან ხარი. გარდა ჯარიმისა, ძეგლში გვხვდება სასჯელის ისეთი სახეები, როგორიცაა ექსორია და ჩაქოლვა.

1. იქვე.

2. ეპანის ქვაბთა განგება. 1939. გვ. 78. 91; ივ. ჯავახიშვილი. ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, 6. II, 1929. გვ. 254, 265.

3. ქართული სამართლის ძეგლები, III. ი. აბოლაძის რედ., 1970, გვ. 206–208.

ძეგლის მიხედვით. მეფის ხელისუფლება თითქოს არც არსებობს. სამთავნო მმართველს არა მეფეს, არამედ ქსნის ერისთავს და უკანასკნელის ბრძანებით იწვევს კრებას. XV საუკუნეში ფეოდალური სეპარატიზმი საქართველოში ისე შორს არის წასული, რომ ქსნის ერისთავი თავის საერისთავოში დამოუკიდებლად ჭრის ისეთ პნიშენელოვან საკითხს, როგორიცაა სამთავნელის საეპისკოპოსოში სამთავნელის სასარგებლო ჯარიმების დაწესების საკითხი.

ამ დროს საქართველოში მეფობდა გიორგი VIII ალექსანდრეს ძე. მის დროს ინტენსიურად მიმდინარეობდა საქართველოს პოლიტიკურად დანაწილების პროცესი¹.

სამთავნელის სასარგებლო ჯარიმას აწესებს „სამისავე ჯევის კრებულნი და მამასახლისნი“. ხევის „კრებულის“ სახით, შესაძლებელია, საეკლესიო მსახურნი იგულისხმებოდეს, მამასახლისები აქ ხევის ან სოფლის მამასახლისები უნდა იყვნენ. ის გარემოება, რომ „კრებულის“ საპირისპიროდ მამასახლისებია მოხსენიებული, გვაფიქრებინებს, რომ აქ ეკლესიისა და ერისკაცების წარმომადგენლების შესვენდრასთან გვაქვს საქმე. თუ „კრებული“ საეროსა და საეკლესიო პირების საერთო კრებას ნიშნავდა, მაშინ მამასახლისი ცალკე აღარ იქნებოდა გამოყოფილი. ამ შემთხვევაში „კრებული“ ცხრაზმისხევის სოფლების სამღვდელოებას უნდა გულისხმობდეს, საინტერესოა, რატომ უნდა განეხილათ აღნიშნულ წარმომადგენლებს სამთავნელის სამწყსოს „უწყების“, ე.ი. დანაშაულისა და სასჯელის საკითხები? შესაძლებელია, „ძეგლი ერისთავთა“ მსგავსად („ძეგლი ერისთავთაში“ სწორედ ცხრაზმისხეველებზეა საუბარი), ამჟამად ჩვენთვის საინტერესო ძეგლიც თემური წყობილების გადმონაშთებს უნდა ასახავდეს. სავარაუდოა, რომ სამთავნელს დაკარგული ჰქონდა ის სიგელი, რომელიც ცხრაზმისხეველთა დანაშაულთა შესახებ განწესებას შეიცავდა ან ცხრაზმისხეველში საერთოდ არ იყო ასეთი განწესება და სამთავნელს სურდა მისი შემოღება. ამიტომ საჭირო გახდა სამღვდელოებისა და ერისკაცთა წარმომადგენლების შეკრება, რათა მათ შეესწავლათ ვითარება, აღედგინათ დანაშაულისა და სასჯელის შესახებ დებულებები და, თუ

1. ავ. ჯავახიშვილი ქართველთა ენის ისტორია, წ. IV, 1928, გვ. 46-48.

2. ქართველთა სამართლის ძეგლები, III, ა. დიდიშის რედაქცია, 1970, გვ. 206.

აქონო ახალშემოსაღები გახდებოდა. გაეკეთებინათ სხვა სოფლების ჭეკისად. ძეგლის ბოლოს, მეფე შაჰნავაზის ბრძანების წინ. ძეგლის შემდგენელს, სამთავნის დრამისა და შემოსავლის ძველი გუჯრიდან, როგორც ჩანს, გადმოუტანია ერთი აბზაცი. ამას თითქოს გადმოტანილი წინადადების შინაარსი ამტკიცებს, რომელიც ამჟამად ჩვენთვის უკვე ძეგლის უშუალო გაგრძელებაა. ეს კი საყურადღებოა იმ მომენტზე, რომ ამ გაგრძელებაში არის წინადადება: „ესე ძუელითგან მიტკიცებული არის“, ე.ი. საკანონო ძველად ყოფილა. „ძველითგან“ მიმდინარეობს და ახლა ჩვენ აღვადგინეთ.

ძეგლში „უწყების“ შესახებ სხვადასხვა დანაშაული და ამ დანაშაულისათვის გათვალისწინებული სასჯელია ჩამოთვლილი:

1) ძეგლი, პირველ ყოვლისა, ეხება „უწყესოდ მიტაცებულთა“ და მოთესათა ჯვარისდაწერასა და გვირგვინის კუთხევას, ე.ი. „ხუცესის“ მიერ დაქორწინებას; ასეთი ქორწინება აკრძალულია და სამთავნელს შეუძლია „დააუგვინოს“, ე.ი. გადასახადი შეაწეროს დანაშაულს, სასჯელი დაედოს თავისი შეხედულებისამებრ, რაშიც მას ვერავინ შეედავება. ძეგლში წერია: „და შუა ვერცა პატრონი შემოუვიდეს, და ვერცა ქვეყანა“. პატრონი აქ ქსნის ერისთავი უნდა იგულისხმებოდეს, მაგრამ რას ნიშნავს „ქვეყანა“? ამ კონტექსტში „ქვეყანა“ უნდა ნიშნავდეს ცხრაზმისხეველებს. მამასადამე, ძეგლის მიხედვით, ცხრაზმისხევის მცხოვრებნი ერთ-ერთი მხარეა, სამართლის სუბიექტი, რომელსაც შეუძლია შეედავოს სამთავნელს, უარყოს ან დაადასტუროს მისი პრეტენზიები; ცხრაზმისხევი აქ დაპირისპირებულია პატრონთან და უკანასკნელის მსგავსად, მასაც უფლება აქვს მონაწილეობა მიიღოს სამართლის წარმოებაში. აქაც ჩვენ უნდა დავინახოთ თემი, რომელსაც გარკვეული უფლებები აქვს თემის მართვა-გამგეობის საქმეებში.

2) ძეგლის მიხედვით, აზნაურისშვილმა სამთავნელს საწირავი უნდა „მიართვას: ცხენი, იარაღი, წასახურავი და ნიშანი“, მსახურმა ცხენი და იარაღი, მსახურზე „დაბაღმა“ (ი. დოლიძის მიერ გამოქვეყნებულ ტექსტში „დაბაღის“ მაგიერ წერია: „და ბაღამა“) „ერთი ჯარი მიართვას“.

1. აქვე, გვ. 209.

2. ქართველთა სამართლის ძეგლები, III, ა. დიდიშის რედაქცია, 1970, გვ. 206.

3. აქვე, გვ. 207.

3) ხუცესის გარდაცვალების შემთხვევაში, თუ მისმა ოჯახმა შესძლო საწირავად სამთავნელს იმდენივე მიართვას, რამდენიც მსახურს აქვს შეწერილი, ხოლო თუ ეს არ შეუძლია, მაშინ ხარი მიართვას¹.

4) კაცის მკვლელობა სამთავნელს ხუთი ხარი მიართვას, ხოლო მკვდრის პატრონს — ერთი².

5) ცოლის გაშვებისათვის გამშვებს ხუთი ძროხა საურავად მართებს³.

6) კუდიანობისა და მკითხაობისათვის, ე.ი. გრძნეულობის, ჯადოსნობის, მისნობისა და მარჩიელობისათვის გათვალისწინებულია „ცხვირით გახეობრება“, ე.ი. ცხვირის მოჭრა, ხოლო თუ დამნაშავემ დანაშაული მოინანია, მაშინ საურავად სამთავნელს ორი ძროხა უნდა მიართვას⁴.

7) უკეთუ კუდიანობისათვის ვინმემ დადალოს კუდიანობაზე შეწამებული, დამდაღვმა ოთხი, ხოლო დადალულმა სამთავნელს ერთი ძროხა მიართვას⁵. კუდიანობისათვის, როგორც ვნახეთ, ცხვირის მოჭრაა გათვალისწინებული. აქ კი ლაპარაკია თვითგასამართლებაზე: კუდიანობაში შეწამებულს შემწამებელი თვითონვე დადაღვდა. როგორც ჩანს, ასეთი თვითგასამართლება გავრცელებული იყო, ამიტომაც საჭიროდ უცვნიათ მისი აკრძალვა.

8) ქორწინების გარეშე ქალის დაორსულებისათვის დამნაშავე სამთავნელს ოთხ ძროხას მიართმევდა, ხოლო ბავშვი, რომელსაც ბუში ეწოდებოდა, როგორც ქორწინების გარეშე შობილი, ეკლესიას ეკუთვნოდა⁶.

9) თუ ვინმე უზიარებლად მოკვდა და უზიარებლობა ხუცესის მიზეზით იყო გამოწვეული, ხუცესმა სამთავნელს უნდა გადაუხადოს ერთი ძროხა, ხოლო თუ ხუცესს ბრალი არ მიუძღვის, მაშინ მკვდრის პატრონმა სამთავნელს ერთი ძროხა უნდა მისცეს⁷.

10) თუ მღვდლის მიზეზით მოუწათლაგად მოკვდეს ვინმე, მოუწათლაობისთვის მღვდელმა სამთავნელს ერთი ძროხა უნდა მიართვას⁸.

11) ვინც მღვდლისა და ანდერძის გარეშე მიცვალებულს დაასაფლავებს, მკვდრის პატრონმა სამთავნელს 2 ძროხა უნდა მიართვას⁹.

12) „უკეთუ ვინმე სჯინტოკინოზმანთა დაეცეს, ანუ მეყვსთა თანა, ჩაიქოლოს; და უკეთუ შეინანოს, ოთხი ძროხა მიართვას“¹⁰. დანაშაულის არსი გაურკვეველია, რადგანაც „სჯინტოკინოზმანთა“ შინაარსი არ ვიცით, თუმცა ეს სიტყვა ამავე ძეგლში ორჯერ გვხვდება. „მეყვი-სი“ ნათესავს ნიშნავს; შესაძლებელია, აქ სქესობრივი დანაშაული იგულისხმებოდეს ახლო ნათესავთან და მონათლულთან. დანაშაული მეტად მძიმეა, რადგან მისთვის „ჩაქოლვა“ გათვალისწინებული.

13) უქმრო დედაკაცის მოტაცებისათვის ორი ძროხა იყო გათვალისწინებული¹¹.

14) ქმრიანი დედაკაცის მოტაცებისთვის — ოთხი ძროხა¹².

15) თუ მოტაცებულ ქალს მღვდელმა ჯვარი დასწერა, მღვდლობიდან განიკვეთოს, თუ შეინანა, 3 ძროხა გადაიხადოს¹³.

16) თუ მღვდელი ან მთავარდიაკონი „ღირს იქმნა“ მეორე ქორწინებისა, მღვდელმა ორი, ხოლო დიაკონმა ერთი ძროხა უნდა გადაიხადოს¹⁴.

17) თუ სამღვდელო პირმა მოიპაროს რაიმე ან მახვილი იხადოს, თანდებობიდან განიკვეთოს, ხოლო თუ შეინანოს, სამი ძროხა გადაიხადოს¹⁵.

18) შეჩვენებულს მღვდელმა თუ „ხუცობა“ გაუწია, ე.ი. წირვა-ლოცვა შეუსრულა, ის უნდა განიკვეთოს, მონანიების შემთხვევაში 3 ძროხას იხდის¹⁶.

1. ქართული სამართლის ძეგლები, III, 1970, გვ. 207.

2. იქვე.

3. იქვე.

4. იქვე.

5. იქვე.

6. იქვე.

7. იქვე. გვ. 208.

8. იქვე.

9. იქვე.

1. იქვე.

2. იქვე.

3. იქვე.

4. იქვე.

5. იქვე.

6. იქვე.

7. იქვე.

19) მღვდელმა სომეხს სარწმუნოებრივად არ უნდა მოეძსახუროს, წინააღმდეგ შემთხვევაში სამთავნელს 2 ძროხა უნდა მიართვას¹.

20) თუ ქართველმა სომეხს ქალი მისცა ან სომეხი ქალი შეირთო, „საკანონო სამი ძროხა მიართვას“ სამთავნელს².

21) თუ მღვდელმა ორსულ ქალს ჯვარი დასწერა, სამი ძროხა გადაიხადოს; ზოლო თუ არ იცოდა მისი ორსულობა და ისე დასწერა ჯვარი, მაშინ ერთი ძროხა გადახდეს, ზოლო ჯვარდაწერილმა ქმარმა — 3 ძროხა³.

22) ჯვარდაუწერლად კაცმა ცოლი თუ დააორსულა, სამი ძროხა მიართვას (სამთავნელს)⁴.

23) მარხვის გამტეხს ორი ძროხა უნდა გადახდეს⁵.

24) ვინმემ თუ მარხვის დროს „ხსნილურად“ ქორწილი გადაიხადა, სამთავნელს სამი ძროხა მიართვას⁶.

25) უკეთუ მღვდელმა ავადმყოფს საზიარებელი სხვისი ხელით გაუგზავნა, მღვდლობიდან განიკეთოს, მონანიების შემთხვევაში 3 ძროხა გადახდეს⁷.

26) თუ მღვდელმა ეკლესიის გარეშე უემბაზოდ მონათლა ვინმე, განიკეთოს, ზოლო მონანიების შემთხვევაში სამი ძროხა გადაიხადოს⁸.

27) თუ მღვდელმან უცოდინარობით მარხვა აჭამა ვინმეს, ორი ძროხა გადაიხადოს⁹.

ძეგლის გამომცემლის ი. დოლიძის აზრით, „სამთავისის საკანონო“ და სამთავისის „დრამისა და შესავლის წიგნი“ ერთ ხელნაწერში ერთად არის მოცემული და ერთმანეთშია არეული. სინამდვილეში ეს ხელნაწერი, რედაქტორ-გამომცემლის მიხედვით, 4 ნაწილს შეიცავს: 1) დრამისა და შესავლის წიგნს, 2) საკანონოს, 3) შაჰნავაზის

1. ქართული სამართლის ძეგლები. III. 1970. გვ. 208.

2. იქვე.

3. იქვე.

4. იქვე.

5. იქვე.

6. იქვე.

7. იქვე.

8. იქვე.

9. იქვე.

გრძნობას და 4) გრიგოლ სამთავნელის სააღაპე წიგნს. ნაწილები ერთმანეთში არეულია და რედაქტორ-გამომცემელმა შინაარსის მიხედვით დაალაგა, ხელნაწერის ადგილები გადაანაცვლა და სხვა.

რედაქტორ-გამომცემელმა „დრამისა და შესავლის წიგნიდან“ როგორც ავლნიშნეთ, გადმოიტანა ერთი აბზაცი და მოათავსა ამჟამად ჩვენი საკვლევი ძეგლის ბოლოს, შაჰნავაზის ბრძანების წინ. ამ გადმოტანილი ნაწილის ერთი წინადადება ასეთია: „სოფლებსა ამას ვინცა აზნაურმან. ანუ გლეხმან კაცი მოკლას, მესამედი სისხლი ღმრთაებას უნდა მიართვას. მიცვალებულის მოსახსენებლად“. ამას მოსდევს შემდეგი წინადადება: „და ამას გარდა რაოდენიც სოფლები სწერია ქსანზედა, ამათ სოფელთა შინა ვინცა აზნაურმან, ანუ გლეხმან კაცი მოკლას. მესამედი სისხლი ღმრთაებას მიართვას მოკლულის მიცვალებულის მოსახსენებლად. ესე ასე მსახურონ ყოველთა“.

როგორც ვხედავთ, მკვლევლობისათვის დაწესებულია სისხლის ფასი. გარდა ამ ფასისა, სამთავნელის სასარგებლოდ მკვლელი იხდის საკანონო-სისხლის მესამედს. ამ შემთხვევაში რასაც მკვლელი გადაიხდის (მას გადახდება სისხლის სრული ფასი), იმის გარდა, მან საკანონოც უნდა გადაიხადოს, ე.ი. სისხლის ფასის მესამედი არ უნდა შედიოდეს სისხლის ფასის ერთეულში. ეს იმას ნიშნავს, რომ მკვლევლობისა და საერთოდ სისხლის სამართლის ზოგიერთი საქმე, საერო ხელისუფლების გარდა, ეკლესიასაც ექვემდებარება. ძეგლის ეს ნაწილი საინტერესოა, მაგრამ ეჭვს იწვევს ამ ადგილის საკვლევი ძეგლის ნაწილად მიჩნევა. მართლაც, როგორც ავლნიშნეთ (მე-4 პუნქტი), ძეგლში მკვლევლობაზე ნათქვამია: კაცის მკვლელმა სამთავნელის სასარგებლოდ უნდა გადაიხადოს 5 ხარი, ზოლო მკვდრის პატრონის სასარგებლოდ — ერთი¹. იგივე ძეგლი რატომ ეხება კვლავ მკვლევლობას? ამასთანავე, თვით ძეგლში ნახსენებია მკვლევლობისათვის 5 ხარის გადახდა, ზოლო დამატებაში — სისხლის ფასი; სისხლის ფასი კი ძეგლის არც ერთ პუნქტში ნახსენები არ არის. დამატებაში გვხვდება აგრეთვე ქსნის სოფლები საერთოდ, მაშინ,

1. იქვე. გვ. 1150-1152

2. იქვე.

3. იქვე. გვ. 202-204

4. ქართული სამართლის ძეგლები. III. 1970. გვ. 1150-1152

როდესაც ძეგლი მიძღვნილია მხოლოდ ცხრაზმისკევის სოფლები-სადმი. ეს კი ერთი და იგივე არ არის. ამის გამო, ვერ დავეთანხმებით რედაქტორს, დამატების ამ ადგილზე მოთავსების შესახებ. ჩემი აზრით, ამ დამატების ადგილი სხვაგან უნდა მოინახოს.

ძეგლი ფრიად საყურადღებო მასალას შეიცავს ქართული სისხლის სამართლის ისტორიის შესწავლისათვის. მასში სასჯელის სახეები ისე ფართოდ არ არის წარმოდგენილი, როგორც დანაშაულის. დანაშაულის სახეებიდან ძეგლი იცნობს: მკვლელობას, ქალის მოტაცებას, კუდიანობასა და მისნობას, კუდიანის დაღალვას, სიძვას, ნათესავთან ქორწინებას, პარვას, ანუ ქურდობას, მახვილის ამოღებას და სხვა სარწმუნოების წარმომადგენელთან ქართველის დაქორწინებას. ჩამოთვლილი დანაშაულის სახეები საერთო ხასიათისაა და შეეხება როგორც ეკლესიის მსახურს, ისე ერისკაცს. აგრეთვე არის ისეთი დანაშაული, რომლის ჩადენა მხოლოდ ეკლესიის მსახურს შეუძლია და ამდენად მას არა აქვს ზოგადი მნიშვნელობა; ასეთია: მღვდლის მიზეზით უზიარებლად კაცის სიკვდილი, მოუნათლავად ბავშვის სიკვდილი, უკანონოდ ჯვრის დაწერა და სხვა. ჩამოთვლილია, წირვისათვის რა უნდა მისცენ ეკლესიის მსახურს, ეკლესიის მსახურთა გარეშე (უწირავად და უანდერძოდ) ვინმეს დასაფლავება და სხვა.

ძეგლში მოცემულია სასჯელის შემდეგი სახეები: ჩაქოლვა, ცხვირის მოჭრა, ე.ი. გახეიბრება და ჯარიმა.

ძეგლი ასახელებს საკლესიო, მოხელეებს: კათალიკოსს, ეპისკოპოსს, ქორეპისკოპოსს, მოძღვარს, მთავარდიაკონს, სახარების დიაკონსა და კერძო დიაკონს¹.

კათალიკოსი ეკლესიის მეთაური იყო, ეპისკოპოსს საეპისკოპოსოს მრევლი ებარა. რაც შეეხება ქორეპისკოპოსს, საინტერესოა იმ მხრივ, რომ ადრეფეოდალურ საქართველოში ქორეპისკოპოსი კახეთის სუვერენის სახით გვევლინება. ის მოხსენიებულია ეპისკოპოსის შემდეგ. ქორეპისკოპოსის ეპისკოპოსის მოადგილე უნდა იყოს.

მღვდელი, ანუ ზუცესი, მთავარდიაკონი და დიაკონი ძეგლში მოძღვრის შემდეგ არიან დასახელებულნი როგორც ეკლესიის დაბალი რანგის მსახურები. ძეგლში მოხსენიებულია აგრეთვე სახარების

დიაკონი და კერძო დიაკონი. სახარების დიაკონი, ალბათ, მღვდელმსახურების დროს სახარებას კითხულობდა, ხოლო კერძო დიაკონის ფუნქციები ცნობილი არ არის.

როგორც ვხედავთ, ძეგლი მრავალმხრივ არის საყურადღებო. ის ცილდება ეკლესიის ფარგლებს და ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი წყაროა ქართული სამართლის ისტორიის შესასწავლად. მისი მოქმედება შემოიფარგლებოდა ქსნის საერისთავოთი; მართალია, ძეგლში მეფე დასახელებული არ არის, მაგრამ ამ ძეგლს თავის დროს მოქმედი კანონის მნიშვნელობა ჰქონდა, რადგან მას იცავდა ერისთავი, რომელიც ამ კუთხის გამგებელი იყო.

ძეგლი პარტიკულარული ხასიათის არის, მაგრამ ასახავს მისი ეპოქის საქართველოს ვითარებას და ამ მხრივ, ის საშუალებას იძლევა შევისწავლოთ ქართული სამართლის ისტორია.

ძეგლი რამდენჯერმეა გამოცემული².

მცნებაი სასჯულოი (1470-1474 წწ.)

„მცნებაჲ სასჯულოჲ“ შემოკლებული სახელწოდებაა. ძეგლს სათაურად წამძღვარებული აქვს: „მცნებაჲ ეს სასჯულოჲ, ურწმუნოთა მომქანცველი და მორწმუნეთა განმამტკიცებელი და განმამცნობელი, ყოველთა ქრისტიანეთათვის მოვლენილი ზეცისა ქალაქისა იერუსალიმისაგან და ცათა მობაძვისა ანტიოქიისა“³.

„მცნებაჲ სასჯულოჲ“ მიცემულია ანტიოქია-იერუსალიმის პატრიარქის მიხაილის მიერ აფხაზეთის საკათალიკოსოსათვის, აფხაზეთის კათალიკოსად იოაკიმეს დადგინების გამო (ასე აცხადებს ძეგლი თავისი თავის შესახებ); ანტიოქიის პატრიარქი მიხაილი გვაუწყებს, როცა ის მოვიდა საქართველოში (უფრო ზუსტად, დასავლეთ საქართველოში), მაშინ მეფედ ყოფილა ბაგრატე. მეფეს, დადიანს, გურიელს და სხვა დიდებულებებს, ალბათ, ეკლესიის მესვეურებთან ერთად გამოურკვევიათ „ძუელით ვიდრე ახლამდე“, თუ

¹ ი. ჟორდანიას ქრონიკები. II. გვ. 272-277; ს. კიკბაძე. საისტორიო ცრებულები. IV. 1929. გვ. 8, 15; ქართული სამართლის ძეგლები. III. 1970. გვ. 206, 209.

² ქართული სამართლის ძეგლები. III. 1970. გვ. 221.

³ ქართული სამართლის ძეგლები. III. ო. ლლიძის რედ. 1970. გვ. 224, 228, 229.

როგორ ხდებოდა აფხაზეთისა და ქართლის კათალიკოსის ხელდასხმა, რას ამბობენ ამის შესახებ „დავითრები, იადვრები“. როგორც ძეგლიდან ჩანს, ამ საკითხის თაობაზე იმ დასკვნამდე მისულან, რომ „ძუელით ვიდრე ახლამდე“ ქართლისა და აფხაზეთის კათალიკოსის ხელდასხმა უნდა მოახდინოს პატრიარქმა, სწორედ ამიტომ ანტიოქიდან საქართველოში ჩამოვიდა ანტიოქიის პატრიარქი მიხაილი, რომელსაც აფხაზეთის კათალიკოსად უნდა ეკურთხებინა ცაიშელ-ბედიელი მთავარეპისკოპოსი იოაკიმე¹.

ამ პერიოდში საქართველოს ერთიანობას საფუძველი ერყოდა. დაქუცმაცების მომხრე მეფე-მთავრები სარგებლობდნენ უცხოქვეყნელ მღვდელმთავართა სტუმრობით (ასეთ სტუმრობას კი „ჩვენი ქვეყანა ჩვეული იყო“). რათა საქართველოს დანაწილება განეზოცელებინათ, ზოლო იერუსალიმელი ანტიოქელი პატრიარქები „ფულების დატყუების“ მიზნით, ცდილობენ „საქართველო თავისი მუდმივი შემოსავლის წყაროდ“ გაეხადათ. ამისათვის მოდიოდნენ საქართველოში და სიამოვნებითაც ეხმარებოდნენ ქართველ მეფე-მთავრებს დანაწილებისათვის ბრძოლაში².

ქართულ წყაროებში პატრიარქი მიხაილი ეხებოდა ისეთ საკითხებს, რომლებიც ქართული ეკლესიის ანტიოქიის პატრიარქთაგან დამოკიდებულებას ადასტურებდნენ. მიხაილი „შეშლილ“ წესად აცხადებს ქართული ეკლესიის დამოუკიდებლობას; იგი „საქართველოს ეკლესიაზე ბატონობას“ ოცნებობდა³.

„მცნებაჲ სასჯულოს“ მიხედვით, საქართველოს ეკლესია დანაწილებულია და ამასთანავე, დასავლეთ საქართველოს ეკლესიის მეთაური ანტიოქიის პატრიარქზეა დამოკიდებული, რამდენადაც აფხაზეთის კათალიკოსის ხელდასხმა ანტიოქიის პატრიარქის კომპეტენციაში შედიოდა. ასეთი მდგომარეობა გამოწვეულია საქართველოს პოლიტიკური დაშლით. იოაკიმე ბედიელ-ცაიშელი 1470-1474 წლებში აფხაზეთის კათალიკოსი გახდა⁴. ამასთან დაკავშირებით, ანტიოქიის

პატრიარქს აფხაზეთის საკათალიკოსოს სამწყსოსადმი მიემართავს „ქარტა-წერილით“⁵. სხვა ადგილას ამ მიმართვას ის „ქარტას“ უწოდებს⁶. ძეგლში აფხაზეთის საწყმესოს საზღვრები ასეა წარმოდგენილი: „ჯვორიხსა აქათ, ოვსეთსა აქათ, ზღუაჲ პონტოს აქათ, სადაც დიდისა ბიჭუინთისა საზღვარი მიაწევს“⁷, ეს არის „ლიხთ ამერი, ოდიში, გურია, აფხაზეთი“.

ძეგლი ეხება აგრეთვე ქართლის კათალიკოსს. ანტიოქიის პატრიარქი ძველთაგანვე პრეტენზიას აცხადებდა ქართლისა და აფხაზეთის საკათალიკოსოების ანტიოქიის საყდართან დამოკიდებულებაზე. ეს გარემოება ძეგლშია ასახული⁸.

ძეგლში პატრიარქი მიხაილის წერილი წარმოადგენს აფხაზეთის კათალიკოსის კურთხევას. მისი სამწყსოსადმი მიმართვას. კ. კეკელიძე ამ მიმართვის შესახებ წერს: „უეჭველია, პატრიარქი მიხაილი ამ „მცნებას“ ბერძნულ ენაზედ დაწერდა, მაგრამ ვინაიდან ის, ალბათ, ქართულად გამოქვეყნდა, ერთი მხრით, და, მეორე მხრით, ქართველებისადმი უშუალოდ მიმართული, მას ჩვენ ვთვლით ქართულ საეკლესიო კანონმდებლობის ძეგლად“⁹; ძეგლში წერია კიდევ: „ესე ქარტა-წერილი თქუენთჳს (ქართველებისათვის, ი. ს.) აღვწერე“¹⁰. „მცნებაჲ სასჯულოჲ“ რომ „ქართულ საეკლესიო კანონმდებლობითს ძეგლად“ უნდა ჩავთვალოთ, არავითარ ეჭვს არ იწვევს; ამასთან ძეგლი, როგორც ქართველებისადმი მიმართვა-წერილი, ქართულად იქნებოდა გამოქვეყნებული, რადგან შინაარსით ქართულ სინამდვილეს ასახავს. კ. კეკელიძის მოსაზრება, „უეჭველია“ ამ წერილს მიხაილი „ბერძნულ ენაზედ დაწერდა“, მართებულად არ მიგვაჩნია. ჯერ ერთი, წერილში მოთხრობილია, რომ ქართველი მეფე და დიდებულები შეიკრიბნენ, ალბათ, ქართული ეკლესიის წარმომადგენლებთან ერთად და განიხილეს ქართველი კათალიკოსის კურთხევის საკითხი;

1. იქვე. გვ. 222, 223.

2. იქ. ჯავახიშვილი. ქართველი ერის ისტორია, IV, 1948, გვ. 1115.

3. იქვე.

4. იქ. ჯავახიშვილი. ქართველი ერის ისტორია, IV, 1948, გვ. 1115.

5. პ. კარბელაშვილი. საქართველოს ეკლესიის ისტორია, 1900, გვ. 205.

1. ქართული სამართლის ძეგლები, III, 1970, გვ. 223.

2. იქვე.

3. იქვე. გვ. 223.

4. იქვე. გვ. 222.

5. კ. კეკელიძე. ძველი ქართული მწერლობის ისტორია, I, 1951, გვ. 590.

6. იქვე. გვ. 539.

7. ქართული სამართლის ძეგლები, III, 1970, გვ. 223.

მონაზეს საბუთები, შეისწავლეს ეს საქმე და დაამტკიცეს, რომ აფხაზეთისა და ქართლის ეპისკოპოსი ანტიოქიის პატრიარქს უნდა ეკურთხებინა, ჟამთავითარებაში „სოფლისა სივერაგეთაგან იყუნეს მრავალნი წესნი შესლით და გარდაქცევით“ მოღწეულნი, ე.ი. ანტიოქიის პატრიარქის მიერ საქართველოში კათალიკოსების კურთხევის წესი ყოველთვის არ სრულდებოდა. მიმართვაში წერია: „ვნახეთ და შევემთხვენ მადლსა, ვითარცა მეუფისა“ და ვაკურთხეთ აფხაზეთის კათალიკოსად ცაიშელ-ბედიელი მთავარეპისკოპოსი იოაკიმე¹. დავთართა და იადგართა შესწავლაში მონაწილეობა მიუღია მიხაილს. ეს საბუთები, რასაკვირველია, ქართულად იყო დაწერილი. მიხაილს ექნებოდა თავისი დოკუმენტები ბერძნულ ენაზე, რომელსაც ქართველთა კრებულს გააცნობდა. ყველა ამის შესახებ მიხაილი წერს: „ვნახეთ“, ე.ი. ამ განხილვაში სხვასთან ერთად თვითონაც არის მონაწილე. ბერძნულ საბუთებს გადაუთარგმნიდნენ ქართველებს, ხოლო პატრიარქს ქართულ საბუთებს ბერძნულად.

როგორც აღვნიშნეთ, ძეგლის შინაარსი ქართულ სინამდვილეს ნიშანდობლივად ასახავს. ეს შეეხება სოციალურ წყობილებას, ამ წყობილების ამსახველ ტერმინებს, გეოგრაფიულ სახელებს, დანაშაულთა ზოგიერთ სახეს და სხვა. ამასთანავე, წერილი იმდენად დაბეჯითებით უტრიალებს აფხაზეთა კათალიკოსის ხელისუფლებას, მის ყოველმხრივ განმტკიცებას, ისე დაჟინებით იხილავს ამასთან დაკავშირებულ საკითხებს, რომ ძალაუფლებურად გვაფიქრებს ძეგლის შემდგენლის ქართველობას და კათალიკოსის მომხრეობას. ძეგლის შემდგენელი, როგორც ჩანს, ქართველი სამღვდელოების წარმომადგენელია — საეკლესიო იერარქი, რომელიც კათალიკოსის კურთხევა-ასთან დაკავშირებით მოწვეული კრების მდივნის ერთგვარი მოვალეობის შემსრულებელია.

წერილში აღნიშნულია, აფხაზეთის საკათალიკოსო სამწყსო „ქრისტიანობისაგან სრულიად მიდრეკილ იყუნეს, ქრისტეს მცნებათაგან განშორებულ იყუნეს“, და ამიტომ ახალი კათალიკოსი „მარჯუენა იერუსალიმისა“ ვაკურთხეთ, რომ გამოასწოროს ეს საქმე; მიმართვაში წერია: „აწ გამოვნახენით ძუელნი შრომანი, წმიდათა ნიკელთა მამათაგანი და, ვითარცა სათნოჲ არს სჯული ღმრთისა, ეგრეთ

1. ქართული სამართლის ძეგლები, III 1951. გვ. 222.

მორჩილ ქქმენით“ ახალ კათალიკოსს იოაკიმესი². პატრიარქის ამ მიმართვაში ყურადღებას იქცევს ძველი შრომების გამონახვა. „ძველი შრომანი ნიკელთა მამათაგანი“ შეიძლება სწორედ პატრიარქ მიხაილის მიერ იყო მონახული და მითითებული. ამ მხრივ, როგორც ვხედავთ, პატრიარქს წერილის შედგენაში თავისი წვლილი შეუტანია. გარდა ამისა, ძეგლის ყოველი ადგილი პატრიარქთან მსჯელობის საგანი იქნებოდა. შესაძლებელია, პატრიარქმა საერთო მიმართულება მისცა წერილის აღნაგობას, ასეთი მიმართვების ნიმუშები მას ექნებოდა; წერილის ის ნაწილი, რომელიც ლოცვა-კურთხევასა და წყევლა-კრულვას შეეხება, ალბათ მიხაილის მითითებით ჩაურთეს. წერილს მთლიანად ბერძნულად გადაუთარგმნიდნენ და ქართულ ტექსტთან ერთად მიხაილი წაიღებდა. სავარაუდოა, რომ წერილი იმთავითვე ორივე ენაზე ერთდროულად იწერებოდა.

წერილი ძირითადად იქით არის მიმართული, რომ შთაუწერგოს სამწყსოს კათალიკოს იოაკიმესადმი პატივისცემა, მორჩილება; ეხება აგრეთვე ქართველი კათალიკოსის ფუნქციებს. პირველ ყოვლისა, კათალიკოსი ეპისკოპოსობის ხელდასხმას აწარმოებს, მას ეკითხება საეკლესიო მსახურების განწესება, მათი თვალყურის დევნება და სხვა³. ძეგლი მრავალმხრივ არის საყურადღებო.

1) პირველ ყოვლისა, ძეგლში ჩანს იმის ცდა, რომ საეკლესიო ხელისუფლება წინ დააყენოს. წერილი მოწოდება იმისა, რომ „კათალიკოსის სიტყვასა და ბრძანებას დაემორჩილონ“⁴. მეფე, თავადი, ღიღებული, აზნაური და სხვა. წინააღმდეგ შემთხვევაში ისინი დაწყევლილი იქნებიან⁵.

2) ძეგლი საყურადღებოა აგრეთვე იმით, რომ მაშინდელი საზოგადოების ფენებია დასახელებული: მეფე, მთავარი, აზნაური და აზნაურისშვილი, მსახური და გლეხი⁶.

ძეგლის სხვა ადგილას ჩამოთვლილია: მეფე, თავადი, ღიღებული, აზნაური⁷. ხოლო მესამე ადგილზე დასახელებულია: მეფე, თავადი,

1. ქართული სამართლის ძეგლები, III. 1970. გვ. 222.

2. იქვე. გვ. 222. 230, 231. 232.

3. იქვე. გვ. 231. 220-229.

4. იქვე.

5. იქვე. 231.

აზნაური, აზნაურისშვილი, მსასური და გლეხი¹. პირველი და მესამე ჩამოთვლა ზუსტად ერთი და იგივეა, ხოლო მეორე ცოტათი განსხვავებულია: „თავადის“ შემდეგ „დიდებულია“ ჩართული. გაერთიანების ხანაში დიდებული მოხელეობასთან იყო დაკავშირებული. დიდებული აზნაურნი აზნაურთა განსაკუთრებულ წრეს, მაღალ წრეს შეადგენდა². ძეგლის მიხედვით, ქართლში 6 დიდებული იყო და დიდებულიად ითვლებოდა მსხვილი საფეოდალოს მეთაური. მაგალითად, არაგვის საერისთავოში — მხოლოდ არაგვის ერისთავი. ძეგლში კი, როგორც ვნახეთ, თავადის შემდეგ წერია დიდებული. ხოლო შემდეგ აზნაური. თავადი გაერთიანების ხანის მომდევნო პერიოდში წარმოიშვა; ტექსტის მიხედვით არ ჩანს, თავადი ან აზნაური დიდებული შეიძლება ყოფილიყო. თუ არა. ამის მიუხედავად, დიდებული, ვახტანგის სამართლის წიგნის ანალოგიით თავადი იყო, დიდი სათავადოს მეთაური.

ძეგლში თითქოს ყანა დაპირისპირებულია მამულთან: „... უნაყოფომცა არს ყანა, სათესვი არა არს თესლისა გამომღებელ, მამული მისი უნაყოფომცა და ნუ შეიკრებს მისგან ნაყოფსა“³. ყანაში თესლს თესვდნენ, ხოლო მამულში შეკრებდნენ ნაყოფს, მამულს დახვნა და დათესვა არ სჭირდებოდა. ეს განსხვავება საცხებით ნათლად არის მოცემული ძეგლში, მაგრამ საკითხი მდგომარეობს შემდეგში: მამულში შედიოდა სოფლები, სადაც ყანებიც იყო და ბაღ-ბოსტნებიც. გამოდის რომ „მამულს“ ორგვარი მნიშვნელობა ჰქონია: მამული ვიწრო მნიშვნელობით შეიცავდა ხეხილის ბაღს, ვენახს, ბოსტანს და სხვ. ამ გაგებით „მამულში“ არ შედიოდა ყანა. მამული ფართო მნიშვნელობით ეწოდებოდა უძრავ ქონებას, რომელშიც, ბაღებისა და ვენახების გარდა, ყანებიც შედიოდა. საყოლს, ცხენს, ძროხას და სხვას ძეგლში „საცხოვარი“ ეწოდება⁴. საყოლის გარდა, ოჯახს შეიძლება ჰქონოდა სულიერი და უსულო საგნები, ყველაფერ ამას, ერთად აღებული, ძეგლი უწოდებს „სახლს“⁵.

მონასტრის ქონებაში. ძეგლის მიხედვით შედის: „გლეხი მოსახლე“, საჭურჭლე, ჯოგი და სხვ⁶.

ძეგლში გვხვდება მოურავი მოხელეთა შორის. მოურავი მმართველობის ადგილობრივი აპარატის მოხელეა. მოურავი „ხელმწიფის კარის გარიგებაში“ დამოწმებულია, უფრო ადრინდელ ძეგლებში კი ეს სახელი არ ჩანს.

XVII-XVIII საუკუნეებში მოურავს ჰყოფდნენ: ქალაქის მოურავად და სოფლის მოურავად. პირველი ქალაქის დიდი მოხელეა; მაგალითად, გიორგი სააკაძე XVII საუკუნის დასაწყისში თბილისის მოურავი იყო, ამავე დროს მას ამირთამირადაც იხსენიებდნენ; გაერთიანების ხანაში ქალაქის გამგებელს ამირთამირას უწოდებდნენ. სოფლის მოურავი სოფლის გამგებელი იყო. მეფეს, დედოფალს, უფლისწულებს, კათალიკოსსა და მსხვილ ფეოდალებს სოფლებში, თავიანთ მამულებში მოურავები ჰყავდათ⁷.

ძეგლში მოურავი ადგილობრივი, სოფლის მოხელე უნდა იყოს.

ერთ ადგილას მოურავი მოხელეთა და ხელისუფალთა შორის არის დასახელებული, ხოლო მეორე ადგილას წერია: „ვინცა და რამანცა კაცმან მონასტერთა და საყდართა მამული მოიგოს, იურვოს, ანუ ვინ მოურავად და მოსაქმედ შემოვიდეს“ დაწყევლილ იქნეს⁸.

აქ თითქოს ორი პირობაა მოცემული: 1) როცა მონასტერს მამულს ართმევენ და 2) როცა მონასტრის მამულში მეფის ან რომელიმე მსხვილი ფეოდალის მოურავი ან მოსაქმე შევა, მონასტრის შეუვალობას დაარღვევს, გადასახადს გააწერს და სხვ.

„მოსაქმე“, საერთოდ, იგივე მოხელეა. მხოლოდ დაბალი რანგისა და აღმასრულებელი ფუნქციების მქონე.

3) ვხვდებით საზოგადოებრივი და სახელმწიფოებრივი წყობილების მხრივ მრავალ საინტერესო ტერმინს, ინსტიტუტს.

ძეგლს, როგორც საეკლესიო შინაარსის ნაწარმოებს, ახასიათებს

1. იქვე, გვ. 230.

2. იქ. სურგულაძე, საქართველოს სახელმწიფოს სამართლის ისტორიისათვის I, 1952, გვ. 394, 407, 424, 433. ქართული სამართლის ძეგლები იქ. სურგულაძის რედ., 1970, იხ. ლექსიკონში „მოურავი“: II, 11. Справочник Историко-правовых терминов и понятий Грузии, 1968, с. 86.

3. ქართული სამართლის ძეგლები, III, ი. დიდიშის რედ., 1970, გვ. 229.

4. იქ. სურგულაძე, საქართველოს სახელმწიფო და საზოგადოების ისტორიისათვის I, 1952.

1. იქვე, გვ. 232.

2. იქ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, 6 II, 1928, გვ. 40-47.

3. ქართული სამართლის ძეგლები, III, 1970, გვ. 232.

4. ქართული სამართლის ძეგლები, III, 1970, გვ. 232.

5. იქვე.

ზოგადი შინაარსის დეკლარაციული წინადადებანი. მაგალითად, ქრისტიანული სარწმუნოების ერთგულთა მიერ „ობოლთა და ქურივთა, გლახაკთა და დავრდომილთა“ შეწყალება და შემწეობის აღმოჩენა¹.

ძეგლის მიხედვით, ღმერთი არის მოსამართლე, ე.ი. ყოველი მორწმუნის მოქმედების გამრჩევი და გამკითხავი².

„თანამზრახველი“ ძეგლში თანამონაწილეს ნიშნავს³.

გეოგრაფიული ცნებების სახით ძეგლში დასახელებულია: „თემნი, ქალაქნი და ქუეყანანი“⁴; ამ შემთხვევაში თემი სოფელს უნდა ნიშნავდეს.

როგორც აღვნიშნეთ, ძეგლში ჩამოთვლილია: მეფე, თავადი, დიდებული, აზნაური; მაგრამ ამ ჩამოთვლას აქვს გაგრძელება, სადაც წერია: „მოკვლეთა, მოურავთა, კვლისუფალთა, დიდთა და მცირეთა, მდიდართა და გლახაკთა“ შესახებ⁵. მეორე ადგილას: „გინა მამათა, გინა ღებათა, გინა დიდთა, გინა მცირეთა“⁶. მესამე ადგილას: „მოკვლენი, კვლისუფალნი, დიდნი გინა მცირენი“⁷.

„ხელი“ უფლებას ნიშნავდა. აქედან არის ნაწარმოები მოხელე, მეფის ბრძანებისა და კანონის აღმასრულებელი⁸. მოხელე იყო თანამდებობის პირი, სახელოს მქონებული. მოხელეს ხელოსანსაც ეძახდნენ⁹.

ხელისუფალნიც იყვნენ დიდნი და მცირენი, სწორედ ეს არის ასახული ძეგლში. დიდი მოხელე შეიძლება ყოფილიყო როგორც ცენტრში (ვეზირი), ისე ადგილზე (ერისთავი).

ამგვარად, თანამდებობის პირს, ქართული სამართლის ძეგლების მიხედვით, ეწოდებოდა მოხელე, ხოლო იმ მოვალეობას, რომელსაც ის ასრულებდა — სახელო¹⁰.

ძეგლში ორ ადგილას არის ნახმარი — მოხელენი და ხელისუ-

ფალნი, მაგრამ ძეგლის კონტექსტიდან არ ჩანს, თუ ისინი ერთმანეთისაგან რით განსხვავდებიან. ამას მოსდევს სიტყვები: „დიდნი და მცირენი“¹¹. ეს იმას ნიშნავს, რომ მოხელე, ანუ ხელისუფალი შეიძლება დიდიც იყოს და მცირეც.

„მამული მამისეულისაგან არის წარმომდგარი და ნიშნავს მემკვიდრეობით მიღებულ უძრავ ქონებას“¹². მამული აქ მონასტრის ადგილმამულებია, რომელიც მონასტერს უყიდია.

4) ქართული სამართლის ისტორიის თვალსაზრისით განსაკუთრებით საყურადღებოა ძეგლის ის ადგილები, რომლებიც სისხლის სამართალს შეეხება. ძეგლში მოცემულ მთელ რიგ დანაშაულობაზე სასჯელად გათვალისწინებულია წყევლა-კრულვა.

შეგჩერდებით დანაშაულის ისეთ სახეზე, რომელსაც ზოგადი საერთო შინაარსი აქვს.

ა) პატრონის ღალატი ან ორგულება; არ ჩანს კონკრეტულად „პატრონის“ სახით თუ ვის გულისხმობს, რადგანაც ძეგლი საკათალიკოსო სამწყვსოს შეეხება, ამიტომ საფიქრებელია, რომ აქ პატრონად კათალიკოსია მხედველობაში.

ბ) ძეგლი ეხება „უხუედრო ცოლის შერთვას“, ე.ი. ნათესავის შერთვას, რაც აკრძალულია. უხუედრო აქ ნიშნავს „უწესოს“¹³. დანაშაულია აგრეთვე ზუცესის, დიაკონის ან მთავარდიაკონის, ანუ „სწავლული კაცისა ცოლსა თანა“ შეცოდება, საწოლის შეგინება¹⁴.

ამ მუხლის მიხედვით, აკრძალულად ითვლება, ერთი მხრივ, ნათესავის შერთვა და მეორე მხრივ, საეკლესიო მსახურთა ცოლის შეცდენა, ე.ი. სქესობრივი ურთიერთობა ხსენებულ მსახურთა ცოლებთან. მრუშობა ქმრიან ქალებთან საწოლის შეგინებად ითვლებოდა¹⁵. აქ ეკლესიის მსახურთა ცოლებია მხედველობაში. მაგრამ აღნიშნული დანაშაულის ასეთ დახასიათებას ზოგადი მნიშვნელობა აქვს და ის ქმრიან ქალთან მრუშობას შეეხება.

ძეგლში ნათქვამია: „სწავლული კაცის ცოლი“. ვინ არის ის? მოძღვარი სწავლულ კაცად ითვლებოდა. თუ მოძღვარს ცოლის შერთვის უფლება ჰქონდა, უნდა ვივარაუდოთ, რომ ამ შემთხვევაში

1. ქართული სამართლის ძეგლები, III, ი. დოლიძის რედ., 1970, გვ. 226.

2. იქვე, გვ. 227.

3. იქვე.

4. იქვე.

5. იქვე, გვ. 229.

6. იქვე, გვ. 232.

7. იქვე, გვ. 232.

8. იქვე.

9. იქვე, გვ. 232.

1. იქვე, გვ. 232.

2. ქართული სამართლის ძეგლები, III, ი. დოლიძის რედ., 1970, გვ. 225.

3. იქვე.

სწავლული კაცის სახით ძეგლში მოძღვარია მხედველობაში, მაგრამ ეს მხოლოდ ვარაუდია, საერთოდ, კი ეს საკითხი „სწავლული კაცის“ შესახებ გამოსარკვევია.

ძეგლის სხვა ადგილას სხვა ვარიანტით განმეორებულია „უხუედრო“, ე.ი. უწესო, უკანონო ქორწინება ნათესავთან (ძეგლში ორივე ადგილას ნახმარია სიტყვები: „სკნასა“ და „მეყვისა“). „სკნასა“ მონათესავსთან უნდა იყოს დაკავშირებული, ხოლო „მეყვისა“ ნათესავია და დასახელებულია კიდევ: ძმის ცოლი, ბიძის ცოლი (მუხ. 9).

ორივე დანაშაული განმეორებულია მესამედ (ძეგლის სხვა ადგილას): არ შეიძლება ორცოლიანობა, აკრძალულია მამა-შვილმა დედა-შვილი შეირთოს, ორმა ძმამ – ორი და, სიდედრი ან ნათესავი, ან რძალი, ან დედობილი. აქაც, ისე როგორც ორ ზემოხსენებულ შემთხვევაში, როცა ლაპარაკია ნათესავთან ქორწინების უკანონობაზე, ნახმარია ტერმინები „უხუედრო“, ე.ი. უკანონო და „მეყვისი“, ე.ი. ნათესავი.

„უხუედრო“ ცოლის შემრთავი ვალდებული იყო, კათალიკოსის ბრძანების თანახმად, გაყროდა „უხუედრო“ ცოლს, რადგანაც „უხუედრო“ ქორწინება „შეუნდობლად“, ე.ი. შეუწყნარებლად, მიუღებლად ითვლებოდა.

გ) ძეგლში ნახსენებია ეკლესიის მსახურთა სარწმუნოებრივი და ზნეობრივი მოვალეობა; ჯერ ეპისკოპოსის თაობაზეა საუბარი, შემდეგ ქორეპისკოპოსის, შემდეგ მოძღვრისა და მღვდლის შესახებ. მღვდელმა უნდა დაიცვას თავი „სიძვისაგან, ტაცებისაგან, სიხარბისაგან, ღიდი სიცილისაგან, მთურალობისაგან და გარდარევისაგან, რომელ არ ჯერ-არს მოწესეთაგან“.

რაც შეეხება „ტაცებას“, სხვისი ნივთის, ქონების მოტაცებასთან არის დაკავშირებული, რომელიც დანაშაულია. „ღიდი სიცილი“, რასაკვირველია, დანაშაული არ არის, მაგრამ მღვდელს არ შეეფერება გადაჭარბებული მხიარულება. აგრეთვე სიხარბეც შეუფერებელია ეკლესიის მსახურისათვის. „მთურალობა და გარდარევა“, ძეგლის

1. ქართული სამართლის ძეგლები, III, 1970, გვ. 230.

2. იქვე. 231.

3. იქვე.

4. იქვე. გვ. 228-229.

5. იქვე.

მიხედვით, საერთოდ მოწესეს არ შეეფერება. ძეგლი ეწევა სიმთვრალეს და მისგან გამოწვეულ „გარდარევას“. სიმთვრალე და „გარდარევა“ თავის მხრივ საფუძველია თავაწყვეტილი მოქმედებისა. საფიქრებელია, რომ ძეგლში სიმთვრალე და „გარდარევა“ შემთხვევით არ არის ერთმანეთთან დაკავშირებული. სავარაუდოა, რომ ძეგლის შემდგენელთა ამ შემთხვევაში მხედველობაში აქვთ ხულიგნობის მსგავსი მოქმედება. მღვდელთან დაკავშირებით სიმთვრალე და ზოგიერთი სხვა დანაშაული გვხვდება სხვა ძეგლებშიც: „უკეთუ ვინმე სამღვდლო კაცი უწესოდ იქცეოდეს, ანუ ნაყროვანებისათა, ანუ მოვრალობითა და სხვითა რომელთამე“ – მღვდლობა ჩამოერთვასო. სიმთვრალე განაბრებულია ბოროტებასთან (ძეგლი 1777 წლისაა).

ანტონ II 1792 წლის წერილში წერდა: თუ მღვდელი „უგუანოდ“ იქცეოდეს, „იქმს სიმთურალებსა ანუ სიცრუესა ანუ მძარცველობასა და მტაცებლობასა“, ან, საერთოდ, რაიმე „უწესობას“, საჭიროა მისი გადაყენება.

დანაშაულის სახეებად დასახელებულია მძარცველობა და მტაცებლობა. ამასთან ერთად, მოხსენებულია სიცრუე, რომელიც ძეგლის მიხედვით, მღვდელს არ შეეფერება.

დ) ზუცესმა, ე.ი. მღვდელმა სხვა დიაკთან არ უნდა იმრუშოს. ამასთანავე, მასვე ეკრძალება მხევალთან მრუშობა.

ე) ძეგლში ტერმინი ქრთამი ორჯერ არის ნახსენები:

1) სარწმუნოების საწინააღმდეგო საქმის გაკეთება ან მოყვრობით, ან ქრთამით, ან შეხვეწებით.

2) მონასტრის შევიწროება ან თავის, ან სხვის სასარგებლოდ, მტერობით, „გინა ქრთამის ალებისათვის“.

ქრთამი ორივე შემთხვევაში დანაშაულია.

მონასტერთა და საყდართა მამულის „მოგება“, ე.ი. მითვისება ან მონასტრის შევიწროება, ძეგლის სხვა ადგილსაც არის ნახსენები. მითვისებას ძეგლი დანაშაულად თვლის.

1. ქართული სამართლის ძეგლები, III, 1970, გვ. 915.

2. იქვე. გვ. 1011.

3. იქვე. გვ. 231.

4. იქვე. გვ. 230.

5. იქვე. გვ. 229.

6. იქვე. გვ. 229, 224.

3) მძიმე დანაშაულად არის მიჩნეული ძმისა და დის მკვლელობა. დის მკვლელობაზე ნათქვამია: „ანუ თვისი და ანუ სხუა მოკლას, კრულ, წყეულ და შეჩუენებულმცა არს“. წინა წინადადება ძმის მკვლელობას ეხება, ამიტომ მოყვანილ ციტატაში „და“ უნდა იგულისხმებოდეს არა კავშირი, არამედ და, თუმცა წინადადება აღნაგობის მხრივ ბუნდოვანია: გამოდის, რომ დის მკვლელობა ისეთივე დანაშაულია, როგორც საერთოდ („ან სხუა“) მკვლელობა. თუ წინადადებაში ქალის მკვლელობა იგულისხმება, მაშინ რაღა საჭირო იყო დის მკვლელობის მოხსენიება. ამგვარად, ამ წინადადების შინაარსი გაურკვეველია.

ზ) ძეგლში გვხვდება წინადადება: „და თუ არ ღმრთისა უარისყოფელნი ხართ, მეკობრესა ხუცესსა მორჩობდით“. გიორგი III-ის სიგელში მოხსენიებულია მპრავთმძებნელობის დაწესებულება, რომლის დანიშნულებას შეადგენდა საკუთრების წინააღმდეგ მიმართული დანაშაულის გამოძიება და დამნაშავეების დასჯა. უფრო გვიან სვიმონ მეფის სიგელში ნახსენებია მეკობრისმძებნელი, რაც იგივე მპრავთმძებნელია, კიდევ უფრო გვიან, ვახტანგ VI-ის „დასტურლამალში“ ხვეისთავი იმავე ფუნქციებს ასრულებდა, რასაც მპრავთმძებნელი და მეკობრისმძებნელი. მაშასადამე, საქართველოს ისტორიის სხვადასხვა ეპოქაში საკუთრების უფლების დაცვას დიდი ყურადღება ექცეოდა გაბატონებული კლასისა და მისი სახელმწიფო ორგანიზაციის მიერ: XII საუკუნის მპრავთმძებნელი, XVI საუკუნის მეკობრისმძებნელი და XVIII საუკუნის ხვეისთავი, თავიანთი ეპოქის შესაბამისად სხვადასხვა ხერხით ერთსა და იმავე მიზანს, საკუთრების უფლების დაცვას ემსახურებოდნენ. ტერმინი „პარვა“ უფრო ძველია, ვიდრე „მეკობრობა“, მაგრამ ისინი პარალელურადაც იხმარებოდნენ. „პარვას“ ფართო მნიშვნელობა ჰქონდა და ის, გარდა სხვისი ნივთის მითვისებისა, აშკარად მოტაცებასც ნიშნავდა. XIX საუკუნეში „მეკობრობა“ უფრო ყაჩაღობის აღმნიშვნელი ტერმინი იყო, ზოლო სვიმონ მეფის სიგელში (XVI ს.) „მეკობრობა“ და „პარვა“ ერთი და იგივეა. ეს

საკითხი სხვა შრომებში გვაქვს განხილული¹. ზემოთ მოყვანილი ციტატის მიხედვით, გამოდის, რომ მეკობრეთა ხუცესს, ე.ი. მეთაურს, თუ მეკობრობას დაუშტყიცებდნენ, ის უნდა „მორჩოთ“, ე.ი. სიკვდილით დაესაჯათ. ეს ადგილი იმ მხრივ არის საყურადღებო, რომ სასჯელის ასეთი სახე, საერთოდ, უცნობია ქართული კანონმდებლობისათვის, თუ არ გვცდებით, ეს პირველი და ერთადერთი შემთხვევაა, როდესაც „მორჩობა“ სასჯელის სახედ არის დასახელებული. გაუგებარია, თუ ვინ უნდა შეასრულოს ეს სასჯელი: ალბათ, საერო ხელისუფლებამ.

ქართულ სამართალში სიკვდილით დასჯას შემდეგნაირად გამოთქვამდნენ: სიკვდილის მიცემა, ძელსა ზედა ჩამორჩობა, ძელსა ზედა დამოკიდება, ჩამორჩობა, კლდიდან გადმოვლება, თავის მოკვეთა, მოშობა. კლდიდან გადავლება და მოშობა მონღოლთა ბატონობის ხანაში იხსენიება ჟამთააღმწერლის მიერ. ივ. ჯავახიშვილის აზრით, ქართული სამართალით სასჯელად თავის მოკვეთა და ჩამორჩობა სცოდნით². შესაძლებელია, ჩვენი ძეგლის „მორჩობა“, ისე როგორც ჟამთააღმწერლის „მოშობა“ (ტერმინები ერთი და იმავე შინაარსის არის) მონღოლების ბატონობის ხანაშია შემოღებული. ივ. ჯავახიშვილის მოსაზრებით, სიკვდილით დასჯის ზოგიერთი სახე, მაგალითად, თავის მოკვეთა, საქართველოში მონღოლებამდე არც არსებობდა³; ასევე ითქმის მოშობა-მორჩობის შესახებაც. ფაქტია, რომ „მორჩობა“, როგორც სასჯელის ერთ-ერთი სახე, გვხვდება ამაჟამად ჩვენთვის საკვლევ ძეგლში და ასეთი სასჯელი მართლაც ყოფილა მაშინდელ საქართველოში. ახლა შევჩერდეთ ტექსტის მეორეგვარ გაგებაზე. ძეგლში წერია: „... მეკობრესა ხუცესსა მორჩობდით“. ივ. ჯავახიშვილის აზრით, ეს ეხება მეკობრეთა უფროსს⁴. მართებულია, რომ მეკობრეების უფროსს, ხელმძღვანელს სასტიკი სასჯელი დაედვას. მაგრამ ეს ადგილი სხვაგ-

1 ივ. სურგულაძე, ქართული სამართლის ისტორიის მნიშვნელოვანი ძეგლი (ჩაქ. სსრ მეცნიერ. აკად. საზ. მეცნ. განვ. „მოამბე“), ტ. 1, 1960.

2 ივ. სურგულაძე, ნარკვევები საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიიდან, 1965, გვ. 45, 56; საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიიდან, I, 1952, გვ. 339, 345; ქართული სამართლის ძეგლები, 1970, გვ. 696, 698.

3 ივ. ჯავახიშვილი, ქართული ერის ისტორია, IV, 1948, გვ. 113.

4 იქვე, გვ. 520-524.

5 იქვე, ივ. 521.

6 ქართული სამართლის ძეგლები, III, 1970, გვ. 225.

7 ივ. ჯავახიშვილი, ქართული ერის ისტორია, IV, 1948, გვ. 113.

1. ქართული სამართლის ძეგლები, III, 1970, გვ. 231.

2. იქვე, გვ. 225.

3. იქვე.

გარდაც შეიძლება გავიგოთ. ძეგლი საეკლესიო შინაარსისაა, ეხება ეკლესიის მსახურებს და მათ შორის ხუცესსაც¹. სავარაუდოა, ამ შემთხვევაში სწორედ ხუცესი, საეკლესიო მსახურია ნაგულისხმევი. წინადადებიდან ჩანს: ის ხუცესი, რომელიც მეკობრეობას ეწევა, „მორჩობის“ ღირსია. ხოლო ხუცესისადმი ასეთი სისასტიკე გასაგებია; ქრისტიანული სარწმუნოების მიხედვით, ხუცესი ღმერთსა და ეკლესიას უნდა ემსახურებოდეს. თუ მეკობრეთა მეთაურია ნაგულისხმევი, მაშინ „მეკობარზეც“ უნდა ყოფილიყო რაიმე თქმული.

როგორც აღვნიშნეთ, „პარვა“ და „მეკობრება“ შინაარსით ერთი და იგივეა. თუ ეს ასეა, მაშინ წარმოუდგენელია, ერთ შემთხვევაში „პარვა“ კათალიკოსის საკანონოს იწვევდეს, ხოლო მეორე შემთხვევაში „მორჩობას“, ე.ი. სიკვდილით სასჯელს; ან ტექსტია გაუგებარი, ან შესაძლებელია, „პარვასა“ და „მეკობრებას“ ერთნაირი შინაარსი არ ჰქონდა, ე.ი. „იპაროს“ აქ იმ აზრით არის ნახმარი, რომ იგულისხმება მღვდლის მიერ ქორწინების არაკანონიერების მიზეზის დაფარვა და დამალვა („იპაროს“).

როგორც ვხედავთ, ძეგლი ფრიად საყურადღებოა ქართული სამართლის ისტორიისათვის. იგი სამჯერ არის გამოცემული².

კათალიკოსთა სამართალი (1543-1549 წწ.)

ამ ძეგლის დათარიღების საკითხს მრავალი მკვლევარი შეეხო. თვლიდნენ, რომ იგი შედგენილია XVII ან XVI საუკუნეში³. კ. კეკელიძის გამოკვლევით, ძეგლი შედგენილია 1543-1549 წლებში⁴. ეს თარიღი სინამდვილესთან ახლოს უნდა იყოს⁵.

1. ქართული სამართლის ძეგლები, III, 1970, გვ. 229

2. თ. ჟორდანიას ქრონიკები, II, გვ. 294-297; ს. კაკაბაძე მცნება სახელწოდებით, 1913; ქართული სამართლის ძეგლები, III, 1970, გვ. 221-223.

3. კახუშკი, ქართლის ცხოვრება, ნ II, დ. ჩუბანეშვილის გამოცემა, 1851, გვ. 196.

თ. ჟორდანიას ქრონიკები, II, 1917, გვ. 375; ს. კაკაბაძე, სამართალი კათალიკოსებისა და მისი შედგენის დრო, 1913

4. კ. კეკელიძე ძველი ქართული მწერლობის ისტორია, I, 1951, გვ. 542.

5. თ. კაკაბაძე, ძველი ქართული სამართლის ისტორია, I, 1928, გვ. 51; ქართული სამართლის ძეგლები, I, 1963, გვ. 605

ძეგლი შედგენილია ქართლის კათალიკოსის მალაქიასა და აფხაზეთის კათალიკოსის ევდემონის მიერ; ამასთანავე, კათალიკოსებთან ერთად, როგორც ეს ძეგლის შესავალშია აღნიშნული, შეკრებილი ყოფილან „ყოველნი ეპისკოპოსნი აფხაზეთისანი“.

ვახტანგის სამართლის წიგნთა კრებულში ამ ძეგლს ეწოდებოდა „წმიდათა და მართლმადიდებელთა ქართლისა და აფხაზეთის კათალიკოსთა და ღირსთა ეფისკოპოსთაგან გაწესებული სამართალი“. ასეთი სათაური იქნებოდა სრული და შინაარსისადმი სავსებით შესაბამისი. ი. დოლიძე ამოკლებს ამ სათაურს „კათალიკოსთა სამართალი“. ძეგლი შედგენილია დასავლეთ საქართველოში და ამ მხარისათვის არის განკუთვნილი.

ძეგლის შესავალში აღნიშნულია მისი შედგენის მიზეზი: „... ცოდვათა ჩუენთაგან, მრავალი უწესობა და უჯერო საქმე შემოვიდა: კაცის კვლა, კაცის სყიდვა, ეკლესიის კრეხვა და უხვედრობა“, ე.ი. კრების მოწვევის მიზეზი ყოფილა დასავლეთ საქართველოში შექმნილი განსაკუთრებული მდგომარეობა, რომლის გამო საჭიროდ უცნიათ საგანგებო ზომების მიღება, რისთვისაც შეკრებილან და შეუდგენიათ კანონები — „კათალიკოსთა სამართლის“ სახით.

ამ პერიოდში საქართველო პოლიტიკურად დანაწილებულია, მაგრამ ამ კრებას ქართლის კათალიკოსიც დასწრება. ფეოდალიზმის განვითარების თავისებურება საქართველოში ის იყო, რომ მთელმა რიგმა შინაგანმა და გარეგანმა ფაქტორებმა ხელი შეუშალა ერთიანი ქართულ სახელმწიფოს განვითარებას, მაგრამ ერთიანობისათვის ბრძოლა საქართველოში არასოდეს შეწყვეტილა. ის მიზეზები, რომლებმაც განაპირობა დასავლეთ საქართველოში ეკლესიის მესვეურთა კრების მოწვევა და კანონების მიღება, აღმოსავლეთ საქართველოშიც არსებობდა. ამიტომ ვხედავთ ამ კრებაზე აღმოსავლეთ საქართველოდან კათალიკოს მალაქიას.

ივ. ჯავახიშვილის აზრით, კათალიკოსთა სამართლის მოქმედების ასპარეზი დასავლეთ საქართველოში შემოიფარგლება, მაგრამ რადგან

1. ქართული სამართლის ძეგლები, III, 1963, გვ. 393

2 იქვე გვ. 100.

3 იქვე გვ. 606.

4 იქვე გვ. 393

ნაც გურიის ეპისკოპოსი არ მონაწილეობდა კათალიკოსთა სამართლის შემდგენაში, ამიტომ გურიაში ეს სამართალი არ მოქმედებდა.

„კათალიკოზთა სამართლის“ შესავალში წერია: „დავიდევით სჯულის კანონი და ჩუენცა იმისაგან გადმოვიდეთ; და რაც იმისაგან არ გადმოვიდეთ, ჩვენ ჩუენი მაგიერი არა შეგკმატებია რა და სჯულის კანონიცა ასრე ბრძანებს“.

დ. ბაქრაძის აზრით, ეს „სჯული“ უნდა იყოს ექვთიმე მთაწმინდელის მიერ ნათარგმნი „მცირე სჯულიკანონი“; კ. კეკელიძე არ ეთანხმება დ. ბაქრაძეს და ამტკიცებს, რომ „კათალიკოზთა სამართლის“ შემდგენელნი დიდი სჯულისკანონით ხელმძღვანელობდნენ, ეს მოსაზრება მართებული უნდა იყოს.

„კათალიკოზთა სამართლის“ შემდგენის პერიოდი მეტად მძიმეა საქართველოსათვის. ოსმალეთის აგრესია განსაკუთრებით თავს იჩენს XVI საუკუნეში. სამცხე-საათაბაგო ოსმალეთმა ზანგრძლივი ომების შემდეგ დაიპყრო და მოსახლეობის გათურქებას შეუდგა. ამის შემდეგ ის იწყებს საქართველოს სხვა ნაწილების დალაშქვრას, განსაკუთრებით კი მან პირველად დასავლეთ საქართველოს შემოუტია. 1510 წელს ოსმალეთი სამცხე-საათაბაგოდან მოულოდნელად ქუთაისში შემოიჭრა.

დასავლეთ საქართველოს ოსმალეთი ყოველმხრიდან უტევდა. საქართველოს უკიდურეს ჩრდილო-დასავლეთის საზღვარზე ოსმალეთმა თავისი გავლენის ქვეშ მოაქცია „ჯიქები და ზოგიც სხვა ჩერქეზულ-აფხაზური ტომი“¹. ამ მხრიდან დაიწყო დასავლეთ საქართველოში ლაშქრობა. ამას გარდა, ოსმალეთი დასავლეთ საქართველოს ტრაპიზონის მხრიდანაც შემოესია. XVI საუკუნიდან ოსმალეთმა ჭანეთი (ლაზეთი) მიიტაცა და დასავლეთ საქართველოს გურიის მხრიდანაც

1. ივ. ჯავახიშვილი. ქართული სამართლის ისტორია. I. 1928, გვ. 57.

2. ქართული სამართლის ისტორია. I. 1963, გვ. 393.

3. Сборник законов Грузинского царя Бахтана VI-го. издание А. С. Френкеля, под редакцией А. З. Бакрадзе. 18876, с. 129-130.

4. კ. კეკელიძე. ძველი ქართული მწერლობის ისტორია. 1951, გვ. 543.

5. ქართული სამართლის ძეგლები. I. 1970, გვ. 609.

6. საქართველოს ისტორია. I. 1958, გვ. 253; ივ. ჯავახიშვილი. ქართველი ერის ისტორია. IV. 1948, გვ. 215.

7. საქართველოს ისტორია. I. დამხმარე სახელმძღვანელო. 1958, გვ. 283.

მოადგა. ოსმალეთის აგრესია თანდათან ძლიერდებოდა. ქვეყნის საწარმოო ძალთა განვითარება შეფერხდა. ეკონომიურ შეფერხებას საქართველოს პოლიტიკურად დაშლა მოჰყვა. ოსმალთა აგრესიის მძევარე ტალღები დასავლეთ საქართველოს წალეკით ემუქრებოდა. ასეთ ვითარებაში ქვეყნის შიგნით გამწვავდა კლასთა ბრძოლა, გახშირდა მეკობრეობა, მკვლელობა. განსაკუთრებით საშიში გახდა ტყვეების საზღვარგარეთ გაყიდვა. ოსმალეთი საქართველოდან ტყვეებით ვაჭრობას ყოველმხრივ უწყობდა ხელს. ქართველი გლეხების საზღვარგარეთ გაყიდვა ქართული ფეოდალური საზოგადოების ფიზიკური არსებობის საკითხს კითხვის ქვეშ აყენებდა.

ასეთ ვითარებაში დასავლეთ საქართველოში მოიწვიეს საეკლესიო კრება, რომელმაც „კათალიკოზთა სამართალი“ შეიმუშავა. „კათალიკოზთა სამართალი“ ეხება საეკლესიო და საერო სამართლის საკითხებს.

როგორც აღვნიშნეთ, ოსმალთა აგრესიის გაძლიერების ვითარებაში განსაკუთრებით საშიში შეიქნა საქართველოსათვის ტყვეების ყიდვა-გაყიდვა. ძეგლიც სწორედ ამ დანაშაულის განმარტებითა და სანქციით იწყება.

„რამანც კაცმან კაცი დაყიდოს, ანუ დიდმან, ანუ მცირემან, ანუ თავადმან, ანუ აზნაურმან, და ან გლეხმან, წმიდათა კრებულთაგან შეჩუენებულ იყოს და განკდილი“.

პირველ ყოვლისა, ყურადღებას იქცევს ტყვის „გაყიდვა“ და არა „ყიდვა-გაყიდვა“. ცხადია, იგულისხმება საზღვარგარეთ — ოსმალეთში ან სპარსეთში, ან კავკასიის მთებში გაყიდვა. მყიდველს, ამ შემთხვევაში, ოსმალებს ან სპარსელებს და სხვა, ვერ დასჯიდნენ, მათზე ხელი ქართველ ხელისუფალთ არ მიუწვდებოდათ, მაგრამ თუ ქართველი იყიდდა ტყვეს საზღვარგარეთ, და საქართველოში მოიყვანდა, ეს აკრძალული არ იქნებოდა, რადგან არაქრისტიანს ქრისტიანულ ქვეყანაში მოიყვანდნენ და, ალბათ, გააქრისტიანებდნენ.

ამგვარად, დანაშაუდვდ ითვლება ტყვის გამყიდველი საქართველოდან საზღვარგარეთ.

ძეგლით კაცის გაყიდვა ყველას ეკრძალება „დიდი“ იქნება თუ

1. იქვე.

2. ქართული სამართლის ძეგლები. I. 1963, გვ. 393, მუხ. 1.

„მცირე“ — თავადი, აზნაური და გლეხი. XVI საუკუნეში გაბატონებული კლასის მაღალი ფენა თავადია, აზნაური გაბატონებულ კლასს ეკუთვნის, მაგრამ თავადზე დაბლა დგას, ხოლო გლეხი მშრომელი მასების წარმომადგენელია. გლეხობა ამ პერიოდში დიდი ხანია უკვე ყმადქცეულია. ადამიანის გაყიდვისათვის დაწესებულია შეზღუდვები და დაგმობა-გაძევება, მაგრამ ამით არ თავდება ამ დანაშაულის შესახებ საუბარი. საჭიროა საქმის მართებული გამოძიება („მართლით განკითხვითა და გამოძიებითა“); თუ აღმოჩნდება და დადასტურდება, რომ ბრალდებული დამნაშავეა, მაშინ ის უნდა დაისაჯოს. თუ დამნაშავე მის მიერ გაყიდულს დაიხსნის და მოიყვანს თავის ადგილზე, მაშინ ვალდებულია საურავი, ანუ ჯარიმა გადაუხადოს იმ საწყმოსო, ეპისკოპოსს, სადაც ტყვე ცხოვრობდა, აგრეთვე საურავი ტყვის ბატონს. თუ გაყიდულ ტყვეს დამნაშავე უკან ვერ დააბრუნებდა, მაშინ მას ჩამოხრჩობა არ ასცდებოდა. ხოლო თუ ვინმემ ქრთამი აიღო და „არ ჩამოახრჩო“, შეჩვენებული და დაწყევლილი იქნება¹.

საყურადღებოა, რომ ქრთამი აქ აღნიშნულია, როგორც დანაშაული. ამ მუხლით დამნაშავე უხდის საურავს ეპისკოპოსსა და გაყიდულის ბატონს. იმიტომ, რომ გაყიდვა ხდება ყმის, ე.ი. ადამიანის, რომელსაც ბატონი ჰყავდა. შეიძლება, როგორც გამოჩაქისი, საზოგადოების სხვა ფენის წარმომადგენელიც გაეყიდათ, მაგრამ ეს იმდენად იშვიათი იქნებოდა, რომ ამის აღნიშვნა საჭიროდ არ უცნიათ.

ეკლესიისა და ხატის გაძარცვა, „კათალიკოზთა სამართლის“ მიხედვით, მკრეხელობაა და დამნაშავე უნდა ჩამოახრჩონ. ქართულ ტექსტში წერია: „ვინც ეკლესია გატეხოს და ხატი განძარცოს უკანონოდ, ძელსა მიეცეს“². რუსულ ენაზე გამოცემულ ძეგლში კი ასეთი თარგმანია: „... кто церковь обокрадет и образа ограбит, тот без суда будет повешен“³. როცა ერთმანეთს ვადარებთ ქართულსა და რუსულ ტექსტებს, ყურადღებას იქცევს ის, რომ ქართული „უკანონოდ“ რუსულად გამოცემულია „без суда“, რაც არ მიგვაჩნია მართებულად. სიტყვა „უკანონო“ წინა მუხლშიც არის

წახმარი და „უსამართლოს“ ნიშნავს. აქაც ასე უნდა გავიგოთ. შემდეგი მუხლი (მე-3) ეხება ეკლესიიდან საქონლის „გამოტანას“, ე.ი. ეკლესიის საქონლის, ნივთის მითვისებას. წინა (მეორე) მუხლში, როგორც ვნახეთ, აღნიშნულია ეკლესიის „გატეხა“ და ხატის „გაძარცვა“, აქ კი წერია: „ვინცა ეკლესიას შიგან შევიდეს და საქონელი გამოიტანოს“⁴. მხედველობაშია „გატეხის“ და „გაძარცვის“ გარეშე ეკლესიაში შესვლა და იქიდან საქონლის გამოტანა. როცა ეკლესია ღიაა, იქ შესვლა ყველას შეუძლია. შიგ ყოველთვის არის ეკლესიის მსახური. რომელიც ეკლესიის საქონელს წასაღებად არ გასცემს. მაშასადამე, უნდა ვიგულისხმოთ, ეკლესიიდან საქონლის გამოტანა ხდება ფარულად, ქურდულად. მესამე მუხლის მიხედვით, დამნაშავეს მიესჯება საქონლის ანაზღაურება და დაშავება, ანუ გახუბრება, რომელიმე ასოს მოკვეთა.

მეოთხე მუხლის მიხედვით, ძმისა და მამის მკვლელს უნდა მიესაჯოს ხელის მოკვეთა და გაძევება⁵. ხელის მოკვეთა ტალიონის პრინციპის გამოძახილია, რამდენადაც მკვლელობა ხელის საშუალებით ხდება, ამიტომ სწორედ ხელის მოკვეთაა გათვალისწინებული. ამგვარივე პრინციპია ასახული ვახტანგის სამართლის წიგნში, რომელიც მეფის მოღალატეს (ვინც „მტერს მიუვიდეს“) ფეხის მოკვეთით ემუქრება (მუხ. 220).

მეხუთე მუხლის მიხედვით, ვინც „უბრალოდ“, ე.ი. დანაშაულის გარეშე მოკლავს ვინმეს, ან მგზავრს, ან მცველს — დაისჯება⁶, მაგრამ სასჯელის სახე დასახელებული არ არის. ამასთანავე, ეს მკვლელობა თითქოს „ქურდობით“ ხდება, ე.ი. მიპარვით.

მეექვსე მუხლით, ქურდი უნდა დაისაჯოს ძველი „წესის“ მიხედვით⁷, მაგრამ ამ წესის შინაარსი ახსნილი არ არის.

პირველ ყოვლისა, ქურდობას ქართული საკანონმდებლო ძეგლები (ვახტანგის სამართლის წიგნი, „დასტურლამალი“ და სხვ.) განასხვავებდნენ მისი ჩადენის ადგილის მიხედვით: ქვეყნის შიგნით, ქვეყნის გარეთ, ურდოში ჩადენილი დანაშაული და სხვ. ქურდობი-

1 ქართული სამართლის ძეგლები. I. 1963. გვ. 393. მუხ. 1.

2 იქვე გვ. 394. მუხ. 2.

3 Сводъ Русскихъ законовъ Вакана VI-го, под. ред. А. З. Бакрадзе, 1887, с. 130, ст. 3.

1 ქართული სამართლის ძეგლები. I. 1963. გვ. 393. მუხ. 1.

2 იქვე გვ. 394. მუხ. 3.

3 ქართული სამართლის ძეგლები. I. 1963. გვ. 393. მუხ. 1.

4 იქვე გვ. 194.

5 იქვე გვ. 394.

სათვის სასჯელის სხვადასხვა სახე იყო დაწესებული: ორმაგი, სამმაგი, ოთხმაგი, ხუთმაგი და შვიდმაგი გადასახადი.

მე-7 მუხლიდან დაწყებული მე-16 მუხლამდე, ე.ი. ცხრა მუხლი, ეკლესიის მსახურთა მოვალეობას, ამ მოვალეობის შეუსრულებლობასა და სხვა საკითხებს ეხება.

ეპისკოპოსი თუ 20 დღეზე მეტი ხნის განმავლობაში თავის ეკლესიაში არ იმყოფება, ისე რომ მეფეს ან კათალიკოსს არ გაუგზავნია ან არ არის თავისი სამწყსოს დასათვალიერებლად, ან არ ყოფილა ავად, ანდა სისტემატურად ქორეპისკოპოსს არ აგზავნის თავის სამწყსოში სხვადასხვა საკითხის მოსაგვარებლად, არ იცავს ეკლესიას, მის ქონებას, დიდი სჯულისკანონის წინააღმდეგ ნებას რთავს „უხვედრო“ (ნათესავთა) ქორწინებაზე, ასეთი ეპისკოპოსი დაიწყევლოს და ექსორია ქმნილ იყოს თავისი საყდრისაგან (მე-7 მუხლი).

ეპისკოპოსმა ღირსეული დიაკონი და მღვდელი უნდა აკურთხოს. სანამ აკურთხებდეს, მანამ უნდა გამოსცადოს (მუხ. 8). ეპისკოპოსი არ უნდა ჩაერიოს სხვა ეპისკოპოსის სამწყსოს საქმიანობაში (მუხ. 9), წინააღმდეგ შემთხვევაში შეჩვენებული იქნება.

მღვდელი თუ ერისკაცის ხელით ვინმეს ზიარებას გაუგზავნის, ის მღვდლობიდან უნდა გადაყენონ (მუხ. 10), თუ ეპისკოპოსმა ასეთი მღვდელი არ დასაჯა, ის ეპისკოპოსი უნდა დაიწყევლოს (მუხ. 11).

ქორეპისკოპოსი ვალდებულია დადიოდეს საეპისკოპოსოში და ამოწმებდეს სარწმუნოებრივი წესების შესრულებას: მარხვის დაცვას, უქმე დღეების შენახვას, ნათესაობას და სხვ. (მუხ. 12).

არც თავადს, არც აზნაურსა და არც გლეხს არა აქვთ უფლება წინააღმდეგნენ ეპისკოპოსსა და ქორეპისკოპოსს და ხელი შეუშალონ წინა მუხლში აღნიშნულ საქმიანობაში (მუხ. 13). ასეთი წინააღმდეგობა „მეფემან მისად სისხლად და შეცოდებად მოიკითხოს“ (მუხ. 14), ე.ი. ჩაითვალოს მეფის წინააღმდეგ ჩადენილ ურჩობად და დანაშაულად.

ეპისკოპოსი სარწმუნოებრივ საკითხებში თუ წინააღმდეგობა კათალიკოსს და არ შეისმენს მის შთავონებას, ეს საქმე კარგად გამოიძიონ და თუ ეპისკოპოსის დანაშაული კათალიკოსის მიმართ დამტკიცდება, ასეთი ეპისკოპოსი მეფის მიერ ექსორია ქმნილ უნდა იყოს (მუხ. 15).

მეფის მოღალატეს, თუ დანაშაული „მართლით განკითხვით და გამოწულილვითა“ დაუმტკიცდება, სიკვდილით დაისჯება (მუხ. 16).

კათალიკოსისა და ეპისკოპოსის გინებისათვის დამნაშავე ისე უნდა დაისაჯოს, როგორც ეს გათვალისწინებულია დიდი სჯულისკანონში (მუხ. 17).

ეპისკოპოსმა უღირსი მღვდელი ან დიაკონი თუ აკურთხა, ისე რომ იცოდა მისი უღირსობა, მაგრამ ქრთამი აიღო, ამისათვის უნდა შეჩვენდეს, როგორც სვიმონ მოგვი. ამასთანავე, ეპისკოპოსი, მოძღვარი და წინამძღვარი „ქრთამით ნუ დაიდგინების“, „სჯულის კანონი“ წყველის, როგორც მაკურთხებელს, ისე კურთხეულს (მუხ. 18). პირველ ყოვლისა, ჩვენს ყურადღებას იქცევს ბრალის საკითხი: ეპისკოპოსმა უნდა „იცოდეს“, რომ მღვდელი უღირსია, ე.ი. ეპისკოპოსს შეცნობილი უნდა ჰქონდეს, რომ მისი მოქმედება დანაშაულებრივია; დამნაშავე ეპისკოპოსი დანაშაულს ჩადის ანგარებით, ქრთამით.

„კათალიკოზთა სამართალში“ ჩამოთვლილი დანაშაულის სახეები მძიმეა, მაგრამ ძეგლის მიხედვით, განსაკუთრებით მძიმეა ტყვეის გაყიდვა და ეკლესიის გაძარცვა, ამიტომაც სასამართლოს ევალება მკაცრი იყოს ასეთ დამნაშავეთა მიმართ. ძეგლი წყველა-კრულვით ემუქრება მას, ვინც ამ საქმეს მართებულად არ გამოიკვლევს, ვინც „მართალი მრუდად გამოიკვლიოს და მრუდი განამართლოს“ (მუხ. 19).

„კათალიკოზთა სამართალი“ შეჩვენებით ემუქრება აგრეთვე იმას, ვინც ეკლესიასა და მონასტერს ქონებას წაართმევს (მუხ. 20). ამავე მუხლში (მუხ. მე-20) ჩამოთვლილია ეს ქონება: მამული, სოფელი, ვენახი, მიწა და აგარა.

„მცნება სასჯულოს“ განხილვისას აღვნიშნეთ, რომ „მამული“ ყანასთან არის დაპირისპირებული; ყანაც შეიძლება შედიოდეს მამულში, აგრეთვე სოფელი, ვენახი, მიწა და აგარა, ანუ აგარაკი. „მიწა“ ამ შემთხვევაში „მიწა-ადგილის“ მნიშვნელობით არის ნახმარი.

აქ ჩამოთვლილი ცალკეული ერთეულები დაწვრილებით უნდა იქნეს შესწავლილი სხვა წყაროების მონაცემებთან დაკავშირებით. ძეგლის მიხედვით, მამული, სოფელი, ვენახი, მიწა და „აგარაკი“ ფეოდალური საკუთრების ცალკეული სახეებია.

მომდევნო მუხლში (მუხ. 21-ე) დასახელებულია: სახლი, მამული და აგარაკი. სახლი ოჯახს ნიშნავს, მამული — უძრავ საკუთრებას, ხოლო აგარაკი სახნავ-სათესი ადგილი უნდა იყოს.

ძეგლის 21-ე მუხლი ლოცვა-კურთხევას უგზავნის იმას, ვინც დაიცავს და შეასრულებს „კათალიკოზთა სამართლის“ მუხლებს.

1. იოანე ჰაგრიტიანი. სჯულება. ივ. სურგულაძის რედ. 1957, გვ. 329-332; ივ. სურგულაძე. ნარკვევები სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიიდან. 1963, გვ. 51-54.

ხოლო წყევლა-კრულვით ემუქრება ამ სამართლის მოწინააღმდეგეთ. ეს არის სიგელის ბოლო, რომელშიაც შედის: წყევლა-კრულვა სიგელის დამრღვევთა, ღოცვა-კურთხევა სიგელის დამამტკიცებელთა, ხელრთვა, თარიღი და სხვ.

ხელრთვამდე კი ჩასმულია ცალკე მუხლი (მუხ. 22), რომელშიც წერია: თავადი, აზნაური ან გლეხი, რომელიც რძალს შეირთავს, შეჩვენებულია და ამასთანავე „კაციცა და დედაცაც გალმა-გამოღმა დაიკირონ, და მკირავნი ჩუენგან დალოცვილ- და კურთხეულნი იყონ“.

სასჯელის ასეთი სახე იშვიათად გვხვდება. როგორც ჩანს, ამ სახის დანაშაული გავრცელებული ყოფილა, რომ „კათალიკოზთა სამართალში“ შეუტანიათ. გაუგებარია, რომ სხვა ნათესავზე არაფერია აღნიშნული. ამ მუხლს მოსდევს ხელრთვა.

თავში წერია აფხაზეთის კათალიკოსი, ამას მოსდევს საეკლესიო იერარქები შემდეგი თანამიმდევრობით: ქუთათელი, გენათელი, ჭყონდიდელი, ბედიელი, მოქველი, დრანდელი, ცაგერელი, ზონელი, ნიკორწმინდელი და ჩიშელი. მაგრამ ძეგლი ამით არ მთავრდება, ხელრთვის შემდეგ მოცემულია ცალკე მუხლი: „უბრალოდ“ ცოლის დამგდებელი შეჩვენებულიც იყოს და ამასთანავე „სიკუდილითა განიპატიჟოსო“. ეს მუხლი შემდეგ უნდა იყოს დამატებული, ვის მიერ ან რისთვის არის მიმატებული, ეს არ ჩანს. ცოლის გაშვებისათვის სიკვდილით დასჯა გაუმართლებელია და ასეთი რამ უცნობია ქართული სამართლის სხვა წყაროებისათვის.

„კათალიკოზთა სამართალი“ მნიშვნელოვანი წყაროა ქართული სამართლის ისტორიისათვის.

ამ ძეგლს საეკლესიო გამოკვლევა მიუძღვნა ნ. ურბნელმა¹. ძეგლი პირველად გამოსცა ს. კაკაბაძემ². ხოლო მეორედ ი. დოლიძემ³.

ბიჭვინთის იადგარი (XVI საუკუნის მეორე ნახევარი)

ბიჭვინთის საყდრის იადგარი სამი ნაწილისაგან შედგება: შესავალი, დანაშაულის სახეები და მათთვის გათვალისწინებული სასჯელის სხვადასხვა სახე და ხელრთვები. მაგრამ იადგარის ამ ძირითად ტექსტს მოსდევს XVII-XVIII საუკუნეების შეწირულების მინაწერები, რომელიც ძირითად ტექსტს თითქმის ორჯერ აღემატება⁴.

იადგარი პირველად გამოსცა ალ. ხაჩანაშვილმა (ძირითადი ტექსტი და მინაწერები სრულად). ამ ძეგლს მანვე მიუძღვნა საეკლესიო სტატია⁵. რომელშიც ამტკიცებს, რომ ძეგლი წარმოადგენს „კათალიკოზთა სამართლის“ დამატებას და, რომ იგი დგებოდა თანდათანობით. დაწყებული XVI საუკუნიდან და დამთავრებული XVIII საუკუნის პირველი მეოთხედით.

ბიჭვინთის იადგარი შეწირულობათა მინაწერებით გამოსცა აგრეთვე ს. კაკაბაძემ⁶. ს. კაკაბაძის აზრით, ძეგლის ძირითადი ნაწილი შედგენილი უნდა იყოს 1525-1550 წლებში.

ძეგლი განიხილა ლ. მუსხელიშვილმა, რომელიც თავის გამოკვლევაში ამტკიცებს, რომ იადგარი სიყალბეზეა აგებული და ამისათვის მოჰყავს სათანადო დასაბუთება⁷.

ბიჭვინთის იადგარის ძირითადი ტექსტი გამოსცა ი. დოლიძემ, რომელმაც გაიზიარა ლ. მუსხელიშვილის შეხედულება იადგარის სიყალბის შესახებ და თავის მხრივ ახალი მტკიცებანიც დაურთო ამ მოსაზრების სასარგებლოდ⁸. ი. დოლიძის აზრით, ძეგლი შედგენილია ყალბისმქნელის მიერ ევდემონ კათალიკოსის დროს (1557-1578 წწ.)⁹.

მიუხედავად სიყალბისა, ლ. მუსხელიშვილიცა და ი. დოლიძეც

1. ქართული სამართლის ძეგლები, I. 1963, გვ. 396-397.

2. ივ. ჯავახიშვილი, ქართული საეკლესიო-მეცნიერება, ანუ დოქტრინა, 1926, გვ. 111-118.

3. ქართული სამართლის ძეგლები, I, 1963, გვ. 397.

4. იქვე.

5. იქვე.

6. იქვე, გვ. 608-609.

7. ნ. ურბნელი, ჩვენი საეკლესიო ისტორიიდან, სამართალი კათალიკოზთა, „მთაწმინდა“, 1898, №3,4.

8. ს. კაკაბაძე, კათალიკოზის სამართალი და მისი ისტორია, 1913წ.

9. ქართული სამართლის ძეგლები, I, 1963, გვ. 393-397.

1. ქართული სამართლის ძეგლები, II, 1965, გვ. 615.

2. იქვე, ალ. ხაჩანაშვილის რედ., გვ. 124-153.

3. Нахачишвили А., Довольствие к грузинским католическим законам (Юридический Вестник, т. XI 1892, с. 568-571).

4. ს. კაკაბაძე, აფხაზეთის საკათალიკოზო დღი იადგარი, ხარკინარო მთაწმინდა, 1932, გვ. 180-197.

5. ქრისტეს მოამბე, V-VI, 1940.

6. ქართული სამართლის ძეგლები, II, 1965, გვ. 176-183.

7. იქვე, გვ. 617.

აღნიშნავენ ძეგლის დიდი მნიშვნელობას საქართველოს ისტორიისათვის, კერძოდ, ქართული სამართლის ისტორიისათვის. მოიყვანა განისაზღვროს ძეგლის შედგენის დრო: თუ ძეგლი მართლაც XVI საუკუნის მეორე ნახევარს ეკუთვნის, მაშინ ის ასახავს იმ პერიოდის ქართულ სინამდვილეს. სიყალბისმქნელი აზროვნება და წერდა თავისი ეპოქის ცნებებითა და შეხედულებებით. თუ სიყალბისმქნელის მიზანი იყო ზოგიერთი შეწირულების გაყალბება ან კიდევ სისხლის ფასის ხელოვნურად გაზრდა, ის არ შეეცდებოდა ყალბი ცნობები მოეტანა სხვა საკითხების შესახებ. პირიქით: ეცდებოდა, მის მიერ შედგენილი ძეგლი სხვა მხრივ სინამდვილის შესატყვისი ყოფილიყო. ამიტომ ბიჭვინთის იადგარი, ქართული სამართლის სხვა წყაროებთან შედარებით ძვირფასი წყაროა ქართული სამართლის ისტორიისათვის.

შესავალი მაღალფარდოვანი ენით არის შესრულებული. ძეგლში წინადადებები ზოგჯერ ბუნდოვანია. ძეგლი შეიცავს საყურადღებო ცნობებს საზოგადოებრივი წყობილებისა და სამართლის ინსტიტუტების შესახებ. პირველ ყოვლისა, ძეგლი ბიჭვინთის შეუვალობას, იმუნიტეტს განსაზღვრავს. მასში ვკითხულობთ: საყდრის მამული „შემოსაზღვრით“, ე.ი. ის, რაც ბიჭვინთს ეკუთვნის, იმ საზღვრებში, მამული, სოფელი, გლეხები, სოფლებსა და ქალაქებში ბიჭვინთისადმი რაც შემოწირულია მხოლოდ ბიჭვინთის არის და მონასტრის ამ კუთვნილ მამულში „არა კელი შევიდოდეს“, ე.ი. მონასტრის მამული შეუვალია, არაფერი მას არ ეთხოვება: არც ბაჟი, არც სხვა რამე გამოსაღები, არც გადასახადი რაიმე დანაშაულისათვის, მხოლოდ კათალიკოსის სასარგებლოდ იხდის მონასტერი გადასახადს¹.

შეუვალობის გამცემი მონასტრისადმი არის ბაგრატ მეფე (1510-1565), რომელიც მიმართავს მეფეებს, დადიანს, გურიელს, ათაბაგ-ამირსპასალარს, ერისთავებს, დიდებულებს, თავადებს, აზნაურებსა და გლეხებს, რომ არ დაარღვიონ მისი ბრძანება². ბაგრატ მეფე თავს მეფედ-მეფედ იხსენიებს³. იმერეთი, ქართლი, კახეთი და სამცხე-საათაბაგო ცალ-ცალკე პოლიტიკური ერთეულებია. სამეგრელო და გურია ცალკე-ცალკე პოლიტიკური ერთეულებია. სამეგრელო და გურია ცალკე-ცალკე პოლიტიკური ერთეულებია. სამეგრელო და გურია ცალკე-ცალკე პოლიტიკური ერთეულებია.

სამცხის ათაბაგი ამირსპასალარის ტიტულს ატარებდა, სანამ სამცხე-საათაბაგო სავსებით არ გამოეყო საქართველოს ცალკე სამთავროდ.

ძეგლში ჩამოთვლილია ბიჭვინთის ეკლესიის მსახურნი: დეკანოზი, მეტრაპეზე, კანდელაკი, ჯვარისმტვირთველი, წინამძღვარი, ომფორის მოლარე, ბიჭვინთის ძმები და მისი საყდრისშვილები⁴. „ძმებში“ მონასტრის ბერებია ნაგულისხმევი, „საყდრისშვილები“, ალბათ, ბიჭვინთის ეკლესიის მსახურნი არიან.

„საყდრისშვილების“ შემდეგ დასახელებული არიან: მამასახლისები, მესტუმრები, ხევისთავები, ნაცვალ-ხელისუფალნი და სხვა „მოხელენი“.

მამასახლისის მონასტრის წინამძღვარსაც ეძახდნენ და მმართველობის ადგილობრივი აპარატის მოხელესაც. თუ მამასახლისი აქ მონასტრის წინამძღვარია, მაშინ ის უსათუოდ მონასტრის ისეთივე მოხელეა. ისეთივე „საყდრისშვილი“, როგორც მეტრაპეზე, კანდელაკი და სხვ. მაგრამ თუ მამასახლისი აქ სოფლის მოხელეა, ე.ი. მმართველობის ადგილობრივი აპარატის მოხელე, ასეთი მოხელე სოფლებში მონასტერსაც შეიძლება ჰყოლოდა და მეფესაც – სამეფო სოფლებში. კონტექსტით მამასახლისი მმართველობის ადგილობრივი აპარატის მოხელეა, ერისკაცი, ისევე როგორც მესტუმრე. მესტუმრე მონასტრისაც შეიძლება ყოფილიყო და მეფისაც.

ხევისთავი, უფრო გვიან, „დასტურლამალის“ მიხედვით, მეფის ის მოხელეა, რომელიც სოფლებში ქურდებს დევნის⁵, ხოლო XVI საუკუნეში ქურდების მძებნელს მეკობრისმძებნელი ეწოდებოდა⁶.

ძეგლის მიხედვით, ხევისთავი ნიშნავდა ხევის უფროსს, ხევისუფალს, ასეთი მოხელე ჰყავდა მეფეს; შეიძლება თუ არა ასეთი მოხელე მონასტერსაც ჰყოლოდა? ეს გამოსარკვევია.

ნაცვალ გვიანფოდალურ საქართველოში სოფლად და ქალაქად მოურავის მოადგილე იყო⁷. მოურავი და ნაცვალ თავის მამულებში შეიძლება მოანსტერსაც ჰყოლოდა.

1. იქნა გვ. 178.

2. ქართული სამართლის ძეგლები, II, 1965, გვ. 178.

3. იქ. სურგულაძე საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიისათვის, I, 1952, გვ. 339, 355; ქართული სამართლის ძეგლები, 1970, გვ. 696, 698.

4. მასივე, საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიისათვის, 1964, გვ. 45-56.

5. მასივე, საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიისათვის, I, 1952, გვ. 407, 409, 442, 444.

1. ქართული სამართლის ძეგლები, II, 1965, გვ. 178.

2. იქნა გვ. 183.

3. იქნა გვ. 177.

ტერმინი „ნაცვალ-ხელისუფალი“ სხვა წყაროში არ შეგვხვია. ნაცვალ ცალკე უნდა იყოს. მაშინ იქნება: „ხელისუფალია და სხვა, თა მოხელეთა“. ასეთი დაპირისპირება კი ხშირად გვხვდება ძეგლებში.

მამასახლისი, მესტუმრე, ხევისთავი და ნაცვალი, შეიძლება მეფისა, ყოფილიყო და მონასტრისაც, მაგრამ ამ შემთხვევაში მამასახლისი, მესტუმრე, ხევისთავი და ნაცვალი მეფის მოხელეებია, რადგანაც მეფე ავალბებს მათ „საყდრისშვილები“ და, საერთოდ, ბიჭვინთის ეკლესია არ შეაწუხონ, არ შეავიწროვონ, არ მოსთხოვონ რაიმე გადასახადი. არ დაარღვიონ მეფის მიერ ბიჭვინთისათვის მიცემული შეუვალობა: ბიჭვინთისა და „საყდრისშვილებს“ არავინ არ უნდა ავნოს და უმტროს, ამის შესახებ სპეციალურად კიდევ არის აღნიშნული ძეგლში (მუხ. 2).

ბიჭვინთის იაღგარის მიხედვით, მეფის ხელისუფლება დასაყდრის საქართველოს იქით არ მიდიოდა, ეს იქიდან ჩანს, რომ პირდაპირ დასახელებულია მეფის საიურისდიქციო ტერიტორია: სამკეფო (იმერეთის), სადადიანო, საგურიელო, ეს არის იმერეთის მეფის საბრძანებელი და აფხაზეთის კათალიკოსის სამწყვსო: „ლისსა და კაფას შუა და რუსეთის სამოზღუარსა და ჭანეთს შუა“.

აი, ამ საზღვრებში არის მოთავსებული იმერეთის საქელი, აფხაზეთის კათალიკოსო. ბიჭვინთის იაღგარი მიზნად ისახავს, დაიცვას ბიჭვინთის შეუვალობა და შეუვალობის დაცვას უზრუნველყოფს იმერეთის მეფის იძულებითი აპარატი. პირველ ძეგლში აღნიშნულია, რომ ამ საზღვრებში კათალიკოსი განაგებს საეკლესიო საქმეებს (მას ეკუთვნის თავდადების საწირავი, ეკლესიების კუროსხევა).

პირველ ყოვლისა, იაღგარი ზოგადად, კონკრეტული დანაშაულის გარეშე, აღნიშნავს, რომ ბიჭვინთას არავინ არ უნდა ავნოს რაიმეო (მუხ. 2). ვინც ბიჭვინთის საყდარი „გატეხოს“ და საყდრის შიგნიდან რაიმე გაიტანოს, თუ მეფის ყმაა, მაშინ ის თავისი მამულით, ქონებით გადაეცემა ბიჭვინთას. „სხუასა მეფისა ვერას ვიტყვით რას. ამისთვის საყდარი მეფის არის“, ე.ი. სასჯელის სხვა საწეს არ განკისხვრავთ: რადგანაც დამნაშავეც მეფისაა და საყდარიცო¹.

იაღგარის მიხედვით, საყდრის „გატეხისას“ დამნაშავე „მოიპარავს“ საყდრის ნივთს (მუხ. 4). „გატეხსა“ ნიშნავს გაძარცვას, ეს არის ყჩაღური თავდასხმა, რომელსაც გაძარცვა მოსდევს: თვით ამ გაძარცვას, ძეგლში „მოპარვა“ ეწოდება; ამით ჩვენ იმის თქმა გვინდა, რომ ძეგლის თანახმად, ქურდობა ნივთის აშკარა მოტაცებაა, ის ყჩაღობას უდრიდა, მპარავს ძეგლში მეკობრე ეწოდება (მუხ. 4).

თუ საყდრის გამტეხი დიდებული ან თავადის, ან აზნაურის ყმა არის, მაშინ, პირველ ყოვლისა, უნდა გამოირკვეს. ბატონს ბრალი მიუძღვის თუ არა დანაშაულში. ძეგლში აღნიშნულია: იცოდა თუ არა ბატონმა, თუ იცოდა, მაშინ დამნაშავეა, და თუ არ იცოდა, თავისუფალია და პასუხს მხოლოდ ყმა აგებს. ძეგლის მიხედვით, ბატონის დანაშაულის საკითხი წყდება ფიცის საშუალებით. ფიცი ასე ტარდება: მეკობრის ბატონი მოწმედ მოიყვანდა თავისი წრის 12 კაცს („მისითა სწორითა კაცითა“), ხოლო მეკობრე, ე.ი. დამნაშავე თავის მხრივ თანასწორ 24 კაცს: ეს 24 კაცი, ძეგლის მიხედვით, გლეხებია. 12 კაციდან 6 „ნაბნით“ დაიფიცებდა და 6 „უნაბნოთ“. თუ ბატონმა საყდრის გატეხის შესახებ არაფერი არ იცოდა („უცოდინარეობა მეკობრის ბატონისა“), იგი თავისუფალი იყო, ხოლო მეკობრე „მისითა მამულითა და განაყოფითა საყდარს“ გადაეცემოდა; თუ „ვერ დაიფიცოს, რასაცა მამულის მქონებელ იყოს, იგი საყდარსა მოაჭსენონ, და მეკობრე და მეკობრის ბატონი ძელს მისცენ“ (მუხ. 4)².

იაღგარის მეოთხე მუხლი შემდეგ შენიშვნას იწვევს. თუ დაიფიცებდნენ, რომ ბატონი არ მონაწილეობდა, მაშინ ბატონი თავისუფალი იქნებოდა, ხოლო დამნაშავე მამულით საყდარს გადაეცემოდა; თუ არ დაიფიცებდა, ორივეს — ბატონსა და ყმას — ჩამოაზრჩობდნენ. ამ დანაშაულისათვის ქონების კონფისკაციასთან ერთად ჩამოაზრჩობა იყო გათვალისწინებული; ფიცის შემთხვევაში, დამნაშავეს რატომ არ უნდა შეუფარდდეს სასჯელი? ეს გაუგებარია. „ნაბნითა“ და „უნაბნოთ“ სიტყვების შინაარსი უცნობია.

1. ქართული სამართლის ძეგლები, II. 1965, გვ. 180

2. იქვე გვ. 179-180.

3. იქვე გვ. 180

4. იქვე

1. იქვე.

2. ი. სერაფიმოვი ქართული სამართლის ისტორიის შინაშენიდან ძეგლი (საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის სახ. მეცნიერებათა ინსტიტუტის „მომხმე“, 1960, ტ. 1)

3. ქართული სამართლის ძეგლები, II. 1965, გვ. 180

4. იქვე

როგორც ეს. ისე წინა (მუხ. მე-3) მუხლი ეხება იმას, თუ დამნაშავე თავისი მამულითა და განაყოფით როგორ გადაეცემოდა საყდარს. ამ შემთხვევაში საქმე გვაქვს კოლექტიურ, ოჯახის სოლიდალურ პასუხისმგებლობასთან. დამნაშავესთან ერთად ეკლესიას გადაეცემა დამნაშავეის განაყოფიც, ე.ი. განაყოფი იზიარებს დამნაშავეის პასუხისმგებლობას.

მეკობრემ თუ საყდრის ღობის შიგნიდან რაიმე „გაიტანოს“, სამი თავადის სისხლი, „მისი წინწასაძღუანითა საუპატიოდ საყდარსა დაუურვოს“ (მუხ. 5).¹ ხოლო ეკლესიის კუთვნილი ქონება „გინა პირუტყვი“ ზღუდის, ე.ი. ღობის გარეთ, თუ იყო, მაგრამ ისე რომ „ზარის ჭმა ისმოდა“ და იქიდან წაიღო, მაშინ მან საყდარს „თავადის ორი სისხლი დაუურვოს“, სულ ერთია „მეკობრობით ქმნას, გინა მძლავრობით ანუ ნატაცობით“ (მუხ. 6).²

მნიშვნელობა აქვს დანაშაულის ჩადენის ადგილს. ყველაზე მძიმე დანაშაულად ითვლებოდა საყდრის გატეხვა და ნივთის შიგნიდან წაღება, უფრო მსუბუქად – ეკლესიის ეზოდან, ღობის, ზღუდის შიგნიდან გატაცება, კიდევ უფრო მსუბუქად – ზღუდის გარედან. ზღუდის გარეთ ჩადენილ დანაშაულზე აღნიშნულია, აღწევდა თუ არა ეკლესიის ზარის ხმა. ეს იმას ნიშნავდა, რომ ეკლესიასთან ახლოს ჩადენილი დანაშაული, უფრო მძიმე იყო და სასჯელიც უფრო მკაცრი.

სიახლოვე და სიშორე იმ მხრივ არის მნიშვნელოვანი, რომ ყაჩაღობა-მძლავრობა უფრო საშიში იყო, როდესაც მოტაცება ქონების პატრონის თანდასწრებით ხდებოდა, ეს იწვევდა წინააღმდეგობას, პატრონის შეურაცხყოფას და სხვ.

გაუგებარია, რა განსხვავებაა „მძლავრობასა“ და „ნატაცობას“ შორის.

მე-7 მუხლის მიხედვით, კათალიკოსზე საცემად მიხდომა ან დიდებულის, თავადის, ან აზნაურის მიერ გინება, იწვევდა 50 გლეხის საყდრისათვის დაურევებას და ორი სისხლის ფასის კათალიკოსისათვის გადახდას.³

მასასაღამე, აქ მოცემულია ცემის ცდა და ცემისათვის გათვალისწინებული სასჯელი.

თუ ეკლესიის „ძმათაგანს სცემეს“, ე.ი. სცემეს ან მიუხდნენ სახლში. შეიპყრეს. ან აგინეს „პირდაპირ“, ექვსი გლეხი ეკლესიისათვის უნდა მიეცათ და ორასი თეთრი დაზარალებულისათვის.⁴ აქ ურადლებას იქცევს პირდაპირი გინება. ზურგს უკან გინების შესახებ არაფერია ნათქვამი.

საყდრისშვილის, ანუ ძმათაგანის მოკვლისათვის დამნაშავეს ეკლესიისათვის უნდა გადაეხადა ოცი გლეხი. ხოლო ორი სისხლის ფასი დაზარალებულისათვის (მუხ. 9).⁵

კათალიკოსის ჯოგის გატაცებისათვის დამნაშავეს საყდრისათვის ექვსასი ათასი ძველი თეთრი უნდა გადაეხადა.

ვინც საყდრისშვილს ან ეკლესიის მოხელის ჯოგს გაიტაცებდა, უნდა გადაეხადა ეკლესიის სასარგებლოდ ათი ათასი თეთრი, ხოლო დაზარალებულისათვის – ორი ათასი „დიდის შეხუეწითა“, ამასთან სამარცვი უკლებლად უნდა დაბრუნებოდა დაზარალებულს (მუხ. II).⁶ ურადლებას იქცევს აქ „შეხუეწება“, ეს იმას უნდა ნიშნავდეს, რომ გადახდევინება თითქოს ცოტაა. სინამდვილეში დაურევება არათუ ცოტაა, არამედ მეტად მაღალია. მკვლევარებს, რომელთა შრომები ზემოთ მოვიყვანეთ, ბიჭვინთის იაღგარის სიყალბის ერთ-ერთ დამამტკიცებელ საბუთად ის მიაჩნიათ, რომ სისხლის ფასის მეტად მაღალია.

ვინც „კათალიკოსის“ გამოგზავნილ კაცს გაძარცვავდა, უნდა გადაეხადა ათი-ათასი თეთრი საყდრის სასარგებლოდ, ხოლო ოთხი ათასი – დაზარალებულისათვის (მუხ. 12).⁷ კათალიკოსის მიერ „გამოგზავნილ კაცში“ უნდა ვიგულისხმოთ კათალიკოსის მოხელე ან საგანგებო დავალებით მის მიერ მოვლენილი პირი, რომელიც, ალბათ, ეკლესიის მსახური იქნებოდა. შესაძლებელია, კათალიკოსს რაიმე დავალება ერისკაცისათვის მიეცა, მას მოხელეებად ჰყავდა არა მხოლოდ სასულიერო პირნი, არამედ ერისკაცნიც. ისიც დასაშვებია

1. იქვე.

2. ქართული საბარათის ძეგლები. II, 1965, გვ. 180.

3. იქვე, გვ. 181.

4. იქვე.

5. იქვე, გვ. 187.

1. ქართული საბარათის ძეგლები. II, 1965, გვ. 180.

2. იქვე.

3. იქვე.

კათალიკოსს რაიმე დავალება მიეცა ისეთი პირისათვის, რომელიც, საერთოდ, მისი მოხელე არ იყო.

„ვინცა ზურგიით მზიდავი ჯარი და ან სეფე ჯარი წაიყუანა, თორმეტი ათასი თეთრი საყდარს“ დაუურვოს (მუხ. 13) „ზურგი მზიდავი“. ალბათ, სახედარი ხარია, ხოლო სეფე – საბატონო, სამეფო, დიდებულთათვის განკუთვნილი (სულხან-საბა ორბელიანი, ლექსიკონი, დავით ჩუბინაშვილის ლექსიკონი). რა მხრივ უნდოდა ყოფილიყო ხარი „სეფე“, არ ჩანს. შეიძლება ამ ხარის დანიშნულებას შეადგენდა ბატონის ტარება, ყოველ შემთხვევაში. გადახდებიდან მხრივ სახედარსა და სეფე ხარს შორის განსხვავება არ იყო.

მოხელის მიერ გაგზავნილი კაცის გამძარცველი იხდიდა ქაღალდის სასარგებლოდ ოთხი ათას თეთრს, ხოლო ორი ათასს დაზარალებულისათვის (მუხ. 14)¹.

ვინც ქორეპისკოპოსს სცემს ან შეიპყრობს, ან აგინებს, აუბატობას რაიმეს ჰკადრებს, მას საყდრისათვის თორმეტი გლეხ უნდა მიეცა, ხოლო სამასი ათასი თეთრი – დაზარალებულისათვის (მუხ. 15)².

იმ შემთხვევაში, თუ დამნაშავე გლეხი იყო, ის თავისი „მამულით“ საყდრისათვის უნდა გადაეცათ³. ჩვენს ყურადღებას იქცევს ის გარემოება, რომ გლეხს მამული აქვს, ე.ი. მემკვიდრეობით მიღებული მიწა ადგილი: შეიძლება ეს იყო საკარმიდამო, ვენახი და სხვ. რასაკვირველია, გლეხი ყმაა, ხოლო ყმას არ შეუძლო ბატონის დაუკითხავად მიწა-ადგილის გასხვისება (ვახტანგის სამართლის წიგნი, მუხლი 160).

ვინც კათალიკოსის ყმა-მსახურს მოკლავდა, მას ექვსასი ათასი თეთრი უნდა გადაეხადა საყდრის სასარგებლოდ, ამის გარდა სამისი ათასს იხდიდა სისხლის ფასს და თხუთმეტი ათასს სანახშირის – დაზარალებულის ოჯახის სასარგებლოდ (მუხ. 16)⁴.

მე-16 მუხლში აგრეთვე აღნიშნულია, რომ საყდრის მოხელეთა კომპოზიცია ისეთივეა, როგორც საყდრისშვილების (მუხ. 9, 11).

მე-17 მუხლის მიხედვით, „ვინცა საყდრის მოინალე კაცი მოკლას,

ქედისი ათასი თეთრი საყდარსა დაუურვოს, ოთხასი ათასი სისხლად თხუთმეტი ათასი სანახშირედ იმათ დაუურვოს“.

მაღალი საზღაური, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ძეგლის სიყვალის სწერებელია, მაგრამ შედარებისათვის უნდა აღინიშნოს, რომ „მოინალე“ კათალიკოსის ყმა-მსახურზე მაღლა დგას (მუხ. 16); სამწუხაროდ, სველში მკვლელობაზე (მუხ. 9), გლეხების მიცემასა და სისხლის ფასზეა ლაპარაკი, ხოლო გლეხის ფასი ან სისხლის ფასი ძეგლში უკულის ერთეულებში გადაყვანილი არ არის. შედარება რომ მოგვეხდინა.

„მოინალე კაცი“ რომ კათალიკოსის ყმა-მსახურზე მაღლა დგას, ძეგლიდან ჩანს. მაგრამ სხვა მხრივ „მოინალე კაცის“ შინაარსის დადგენა არ ზერხდება. აქაც ისე, როგორც წინა მუხლში, სამნაირი საზღაურია დასახელებული: საყდრის დაურევება, სისხლის ფასის დაერევება დაზარალებულისათვის და ჭრილობის (სანახშირე) საზღაურის გადახდა დაზარალებულის სასარგებლოდ.

საყდრის სასარგებლო დაურევება ჯარიმია საჯარო ხელისუფლების სასარგებლოდ; ამ შემთხვევაში საყდარი საჯარო ხელისუფლების წარმომადგენელია.

კომპოზიციის სისტემა ერთგვარი მოწესრიგებაა შურისძიების პირველად არსებობდა სისხლის აღება, დაზარალებული თვითონვე უხდიდა სამაგიეროს ზიანის მიმყენებელს: მკვლელს, ქურდს და სხვ. შემდეგში სახელმწიფო შეეცადა ჩარეულიყო ამ საქმეში; პირველად დაურევებას ნებაყოფლობითი ხასიათი ჰქონდა დაზარალებულისათვის, შემდეგში სახელმწიფომ ის სავალდებულო გახადა და აკრძალა ყოველგვარი თვითნებობა. ამ დროს სახელმწიფო ხელისუფლება დაურევებას ჯარიმის ხასიათს აძლევდა, ე.ი. სახელმწიფო საჯარო ხელისუფლების სასარგებლოდ აწესებდა კომპოზიციის ნაწილს, ხოლო შემდგომ შემოიღო სასჯელთა სისტემა და ამით უარყო კომპოზიცია.

საკვლევი ძეგლი იმ მხრივ იქცევს ყურდლებას, რომ საჯარო ხელისუფლებისათვის გათვალისწინებულია დაურევება, რასაც ჯარიმის ხასიათი აქვს.

ძეგლის ოთხ მუხლში (მე-16, მე-17, მე-19 და მე-20) დანაშაულისათვის სამნაირი გადასახადია გათვალისწინებული: დაურევება საყდრის სასარგებლოდ, სისხლის ფასი დაზარალებულის სასარგებლოდ და სანახ-

1. ქართული სამართლის ძეგლები, II, 1965, გვ. 181

2. იქვე

3. იქვე

4. იქვე

შირე, აგრეთვე მის სასარგებლოდ. საყდრის სასარგებლოდ დაურევბა ნიშნავდა ჯარიმას საჯარო ხელისუფლების სასარგებლოდ, ხოლო სისხლის ფასი — დაზარალებულის ან მისი ოჯახის სასარგებლოდ. დამნაშავე იმას იხდიდა, რა ფასიც ჰქონდა მოკლულის გვარს.

ახლა შევეხთ „სანახშირეს“. სულხან-საბა ორბელიანის ლექსიკონით სანახშირე ნიშნავს ბეს, ანუ საწინდარს, რომელსაც, მესისხლეთა დაზავების შემთხვევაში დაზარალებულის მხარეს მისცემს მოპირდაპირე მხარე, რომ სისხლის ფასს ის გადაიხდის; ასეთივე განმარტებას იძლევა დავით ჩუბინაშვილის ქართულ-რუსული ლექსიკონი.

„სანახშირო“ ორჯერ გვხვდება ბექა-ალბუღას სამართლის წიგნში (მუხ. 123, 162). მართებულად აღნიშნავს დ. ბაქრაძე, რომ ეს ტერმინი ხშირად არის ნახმარი სიგელ-გუჯარებში¹.

ნ. მარის გამოკვლევით, „სანახშირო“ და „გერში“ ნადირობასთან დაკავშირებით წარმოშობილი ტერმინებია და თავდაპირველად ჭრილობასა და სისხლს ნიშნავდა, ხოლო შემდეგ ზარალსა და საზღაურს². ივ. ჯავახიშვილი იზიარებს ამ განმარტებას³.

ნ. ურბნელის მოსაზრებით, სიგელების მიხედვით, რომელშიაც სანახშირო გვხვდება, ის მძიმე სისხლის სამართლის საქმეებში იყო გათვალისწინებული⁴.

ნ. ურბნელის აზრით, სანახშირო სათადებო მიცემა იყო და შედიოდა სისხლის საზღაურის საერთო გადასახადში, ამის მიხედვით, სანახშირო გამოაკლდებოდა საერთო თანხას⁵. ი. კარსტი არ ეთანხმება ნ. ურბნელს უკანასკნელ საკითხში და აღნიშნავს, რომ ბექა-ალბუღას სამართლის წიგნის 162-ე მუხლის მიხედვით სანახშირო ცალკე გადასახადია და არ შედის სისხლის დაურევების საერთო გამოანგარიშებაში⁶. ალ. ვაჩიშვილი ამ შემთხვევაში კარსტს ეთანხმება⁷.

1. Сборник законов Грузинского царя Вахтанга VI-го, под. ред. Д. З. Бакрадзе. 1887, с. 127. „სახშირის წყნა კრებული რუსულ თარგმანში „სანახშირო“ ვადიარგმნილია სიტყვით <штраф> (იქვე).

2. Н. Марр. Происхождение из охотничьего быта духа гну, терминов уголовного права, Зап. Вост. т. от. русск. археологического общества. XVIII. вып. IV 1908, с. 168-171.

3. ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნ. II. 1929, გვ. 301-302.

4. ნ. ურბნელი, ათაბაგნი ბექა და ალბუღა და მათი სამართალი, გვ. 261.

5. იქვე, გვ. 259-261.

6. Karst. Code d'Aghbougha, Tome II. 1938, გვ. 29.

7. ალ. ვაჩიშვილი, ძველი ქართული სამართლის ისტორიიდან, 1946, გვ. 53.

ი. დოლიძის აზრითაც, ბექა-ალბუღას სამართლის წიგნის 162-ე მუხლით სანახშირო „როგორც ქონებრივი სასჯელი არ შედიოდა სისხლის ოდენობაში“, მაგრამ მკვლევარი ლექსიკონში სანახშიროს ასეთ განმარტებას აძლევს: „სანახშირო 162 განსაკუთრებული საზღაური; სისხლის დაურევების საწინდარი“. საინტერესოა, რომ ავტორი 162-ე მუხლზე მითითებით აკეთებს ასეთ განმარტებას. ამის მიხედვით, სანახშიროს ორი გაგებაა: ერთი გაგებით ის „განსაკუთრებული საზღაურია“, მეორე გაგებით — დაურევების საწინდარი“. ეს ორი განმარტება ერთმანეთისაგან წერტილ-მძიმითაა გამოყოფილი. რაც წინადადებათა დამოუკიდებელ შინაარსზე მიუთითებს. ამასთანავე, თუ მეორე გაგებით, „სანახშირო“ საწინდარია, მაშინ, როგორც საწინდარს შეეფერება, ის ანგარიშსწორების დროს საერთო თანხიდან არ უნდა გამოვრიცხოთ, ე.ი. თუ ის საწინდარია, უნდა შედიოდეს დაურევების საერთო გამოანგარიშებაში.

ნ. ურბნელისა და ი. დოლიძის ასეთი მოსაზრება, ალბათ, ეყრდნობა სულხან-საბა ორბელიანს: „სანახშირე ესე არს მესისხლენი დაზავდენ, პირველად სანდო რამე მისცენ სისხლის გარდახდამდე“. სულხანის ლექსიკონზე დაყრდნობით, დ. ჩუბინაშვილს „სანახშირო“ ასე აქვს განმარტებული: მესისხლეთა დაზავების „პირველადი საწინდარი“, რუსულად „предварительный задаток до уплаты за кровь“. განმარტებანი, მართლაც რომ ანგარიშგასაწევია. სულხანი კარგად იცნობდა მისი ეპოქის სამართლის ინსტიტუტებს. იქნებ აღმოჩნდეს კიდევ საიმისო მასალა, რომელსაც ეყრდნობოდა იგი თავის განმარტებაში. რაც შეეხება ძეგლს, ისე როგორც ბექა-ალბუღას სამართლის წიგნის 162-ე მუხლს, გადაჭრით შეიძლება ითქვას, რომ სანახშირო ცალკე გადასახადია, რომელიც სისხლის ფასში არ შედის.

მე-19 მუხლიც, როგორც აღვნიშნეთ, აგრეთვე სამი სახის გადასახადს ეხება: ვინც ბიჭვინთის „აგარასა და სოფლებში“ მსახლობელნი „გლეხნი, მსახურნი და მოინალე... მოკლას“ იმას გადახდეს საყდრის სასარგებლოდ ექვსასი ათასი თეთრი, სისხლის ფასად, სამასი ათასი, ხოლო სანახშირედ თხუთმეტი ათასი⁸.

1. ი. დოლიძე, ძველი ქართული სამართალი, 1953, გვ. 223.

2. იქვე, იხ. ლექსიკონი.

3. ქართული სამართლის ძეგლები, II. 1965, გვ. 181.

სვანეთში „სისხლს“ ისეთივე შინაარსი ჰქონდა, როგორც საქართველოს სხვა ნაწილებში. ამასთანავე, სვანეთში ვხვდებით „გერმსა“ და „სანახშიროს“. ამ ტერმინებით სვანეთში, როგორც ჩანს, ჭრილობის საზღაური აღინიშნებოდა.

მე-18 მუხლი მეექვსის მსგავსია. ორივე ეხება საყდრიდან ზარის მისაწვდომ ადგილზე დანაშაულის ჩადენას. თუ ბიჭვინთის გარშემო სოფლებში, სადაც ზარის ხმა წვდება, დანაშაულები სოფელი და გლეხები გაძარცვა, დაარბია, ნახირი მოსტაცა „ეჭუსასი ათასი ძველი კირმანაული თეთრი საყდარსა“ უნდა მისცეს და სამი ათასი დაზარალებულს; მე-6 მუხლში კი აღნიშნულია საყდრის ზღუდის გარეთ, მაგრამ საყდრის მახლობლად დარბევა-ყჩაღობა. ალბათ, მე-6 მუხლში გათვალისწინებულია ბიჭვინთისადმი უშუალოდ ეკთვნილი ქონება, მე-18 მუხლში კი იმ სოფლებისა და გლეხების ქონებაა ნაგულისხმევი, რომლებიც გადასახადს საყდარს უხდიან.

იაღვარის მე-20 მუხლის მიხედვით, „ბიჭვინთის სოფლებისა და გლეხების დარბევისათვის დანაშაულებს საყდრის სასარგებლოდ უნდა გადაეხადა ორასი ათასი თეთრი და ორ-ორი ათასი თითოეული დარბეული გლეხისათვის; ამასთანავე, გლეხებს უნდა დაბრუნებოდათ მიტაცებული ქონება¹. როგორც ჩანს, ეს ეხება იმ სოფლებს, რომლებიც არ არიან მონასტერთან ახლოს და ზარის ხმა ვერ აღწევს.

მე-20 მუხლში წერია: „რასაცა მიზეზისათვის მიხდომოდენ ის გაუცუდდეს“²; ასეთივე წინადადებაა 25-ე მუხლში: ვინც ვენახი დაუკაფოს საყდარს ან მის ყმას, ოცდაათი ათასი თეთრი საყდარს გადაუხადოს და ათასი იმას, ვისიც ვენახი იყო, ხოლო „რისიც“ იყო, ისი გაუცუდდეს“³. ორივე მუხლი შეიძლება ასე გავიგოთ: დანაშაულები დანაშაულს ჩადიოდა სამაგიეროს გადახდის მიზნით, რადგან უკმაყოფილო იყო დაზარალებულის მოქმედებით; თუ ეს გაგება მართებულია, მაშინ ამ მუხლების შინაარსი იმაში მდგომარეობს,

1. მ. კვედელი ზემო ხეანეთის საზოგადოებრივი წყობილებისა და ხამარლის საკითხები ადამისა და მუსყარის ოთხთაის თანაწერაა მხედვარი (იბალისის უნივერსიტეტის შრომები, I, (138), პუბლიცირებული მცნობრებანი, 1971, გვ. 180-182).

2. ქართული სამართლის ძეგლები, II, 1965, გვ. 181.

3. იქვე, გვ. 181-182.

1. ქართული სამართლის ძეგლები, II, 1965, გვ. 182.

5. იქვე.

რომ აიკრძალოს თვითგასწორება, თვითინებობა, ეს არის საჯარო ხელისუფლების მისწრაფება, დაამყაროს მშვიდობა, წესრიგი და ამოქმედოს ყველა კანონსა და საჯარო ხელისუფლებას დაემორჩილოს.

მე-20 მუხლის უკანასკნელი წინადადებაა: „... და თუ მომხდომი მოკლან, სისხლი და სანახშირე გაუცუდდეს“. ამ წინადადების არსიც ისაა, რომ აკრძალოს თვითგასწორება. გარდა ამისა, აქ საქმე გვაქვს დაუშთავრებელ დანაშაულთან, დანაშაულის ცდასთან („მიხდომა“): ბრალდებულმა გაძარცვის მიზნით მოაზღვინა თავდასხმა, „მიხდომა“, რომელიც უშედეგოდ დამთავრდა (უშედეგობის მიზეზი ძველში არ არის დასასწავლებელი). თუ გაძარცვის მცდელობა მოკლეს, ძველის მიხედვით, მართალია, მას დანაშაული არ დაუშთავრებია, გაძარცვის ფაქტი არ მომხდარა, მაგრამ რადგანაც ცდას ადგილი ჰქონდა, ამიტომ მოკლულს არ ეკუთვნის არც სისხლის ფასი და არც სანახშირე.

21-ე მუხლი ეხება საყდრის „ჯოგისა და ნახირის“ გატაცებას, ხილვით მომდევნო მუხლი საყდრის ეკლესიის გაძარცვას¹. ზემოთ მე-3 მუხლი ბიჭვინთის საყდრის გაძარცვას ეხებოდა, ხოლო 22-ე მუხლი ალბათ ბიჭვინთის სამწყსოში არსებული ეკლესიების გაძარცვას.

23-ე მუხლით გათვალისწინებულია ბიჭვინთის საყდრის ყმის ცოლის მოტაცება. თუ დაზარალებული მღვდელი იყო, მაშინ მას ორი სისხლის ფასი უნდა გადაუხადონ, ხოლო „თუ ერისკაცი“ — ერთი „სისხლი სრული“².

24-ე მუხლში წერია: „ვინცა ქალი დაუგდოს, სრული სისხლი დაეკრვოს“³. ეს მუხლი ბუნდოვანია: ქალის დაგდება შეიძლება ნიშნავდეს: 1) დანიშნული ქალის, მაგრამ გვირგვინ-უკუთხებელის დაგდებას, 2) ცოლის ბრალის გარეშე, ქმრის მიერ ცოლის გაგდებას. სისხლის ფასი ფასდებოდა ცოლის მამის სისხლის ფასის მიხედვით.

26-ე მუხლით „ვინცა ბიჭვინთის საყდრის ყმის მეფინიბე, ანუ მეხადილე, ანუ მწყემსი სცეს, ანუ გაძარცვოს“, დანაშაულებს საყდარს ათი ათასი თეთრი მისცეს, ხოლო დაზარალებულის ბატონს ათასი თეთრი⁴.

1. ქართული სამართლის ძეგლები, II, 1965, გვ. 182.

2. იქვე.

3. იქვე.

4. იქვე.

„ხადილი“ სულხან-საბა ორბელიანის ლექსიკონის მიხედვით ნიშნავს: 1) „უღრესთა მოწოდებას“. 2) „ხადილი“ იმერულად „სამასპინძლო“.

დავით ჩუბინაშვილის განმარტებით, „ხადილი – წვეულება, სტუმრობა: зов, званный вечер, обед... მოვეწოდებ უღრესთა; მოვიწვევ; звать, приглашать“.

ამ მუხლში სამი მოხელეა დასახელებული: მეჯინიბე, მეხადილე და მწყემსი. მეჯინიბე და მწყემსი გლეხები, ე.ი. ყმები იქნებოდნენ. ასევე უნდა ყოფილიყო მეხადილეც, რამდენადაც სამივეს ერთნაირი უფლებრივი მდგომარეობა აქვთ, რაც იქიდან ჩანს, რომ ერთი რაოდენობის სისხლის ფასს უხდიან სამივეს პატრონს („ათასი ვისიცა იყოს მას“). ამის მიხედვით, მეხადილეც დაბალი რანგის მოხელეა, შესაძლებელია, მისი ფუნქცია სუფრის სამსახურთან იყოს დაკავშირებული.

ძეგლის 27-ე მუხლი ასე იკითხება: „და თუ ვინმე მეკობრობით შორის რაიმე მოიპაროს ოცი ათასი თეთრი საყდარს დაეუროს“. საგარეოდ, რომ „შორის“ ნიშნავს შორს, მანძილით შორს. ძეგლის მე-6 და მე-18 მუხლები ეხება გაძარცვას ისეთ მანძილზე, სადაც ზარის ხმა არ ისმის. ამ შემთხვევაში კი საქმე გვაქვს მოპარვასთან, ე.ი. ქურდობასთან, რომელიც ჩადენილია „შორს“. ქართული სამართალი (ვახტანგის სამართლის წიგნი, „დასტურლამალი“ და სხვ.) განასხვავებდა ქურდობის ჩადენას ქვეყნის შიგნით და ქვეყნის გარეთ, ლაშქრობის დროს და სხვ. ამგვარად, ქართული სამართალი სასჯელის მიყენების დროს მნიშვნელობას ანიჭებდა იმას, თუ სად იყო ჩადენილი დანაშაული. ამ შემთხვევაშიც ბიჭვინთის იადგარს მხედველობაში აქვს ქურდობა ბიჭვინთიდან შორ მანძილზე.

თევზაობა კათალიკოსის უნებართვოდ „ბიჭვინთის წყალში... მოსადებლით“ აკრძალული იყო. ამ წესის დამრღვევი იხდიდა ოცი

1. სულხან-საბა ორბელიანი, სიტყვის კონა, 1949.

2. დ. ჩუბინაშვილი, ქართულ-რუსული ლექსიკონი, 1887.

3. ქართული სამართლის ძეგლები, II, 1965, გვ. 182.

4. თანავ. ბაგრატიონი, სჯულდღეა, ივ. სურგულაძის რედ., 1957, გვ. 029-032; ივ. სურგულაძე, ნარკვევები სასოლმწიფისა და სამართლის ისტორიიდან, 1963, გვ. 51-54.

ათას თეთრს საყდრის სასარგებლოდ. „მოხადიელი დ. იუიისაძე-ლის ქართულ-რუსული ლექსიკონით ბადეს ნიშნავს.

ძეგლის 29-ე მუხლში წერია: „ვინც საყდრის ყმა დაკოდოს უდალოს ადგილსა, სამი გე (რ) ში დაეუროს, თუ დალი დაასუას მეთორმეტე სისხლისა დაეუროს“. საყდრის ყმის დაჭრა („დაკოდვა“) იწვევს სამი ჭრილობის ანაზღაურებას, თუ ჭრილობა მიყენებულია უდალოდ. დალის დასმა კი, დამნაშავეს ავალებს მეთორმეტედი სისხლის დაურვებას (29-ე).

ბიჭვინთის საყდარი, წერია ძეგლში, ყველა ტაძარზე „უწარჩინებულესია“, ამიტომ მისთვის „უმეტესი იადგარი“ დავდევით და მეფე უბრძანებს ყველას, არ მოშალოს ეს იადგარი და მოუწოდებს ხელი არ შეუშალოს იადგარში გათავლისწინებული წესების შესრულებას.

ძეგლის სათაურია: ბიჭვინთის იადგარი. „იადგარი“ სულხან-საბა ორბელიანის ლექსიკონით ნიშნავს სახსენებელს, ხოლო დავით ჩუბინაშვილის ქართულ-რუსული ლექსიკონის მიხედვით – მოსახსენებელ სიგელს. ამ შემთხვევაში ძეგლი წარმოადგენს ბიჭვინთის საყდრისადმი ბოძებულ სიგელს სხვადასხვა პრივილეგიის შესახებ.

ბიჭვინთის იადგარი შინაარსის მხრივ მრავალ შენიშვნას იწვევს. ეს შენიშვნები შეეხება ერთგვარ წინააღმდეგობებს, რომლებსაც ადგილი აქვს ძეგლში. ეს წინააღმდეგობანი განსაკუთრებით შესამჩნევია შემდეგ შემთხვევებში:

1) ბიჭვინთის საყდრის გაძარცვას ეხება მე-2 და მე-3 მუხლები; ამასთანავე მოცემულია გამოძიების წესი და მტკიცების საშუალება (ფიცები); გაძარცვა დაკავშირებულია საყდრის შიგნიდან რაიმეს გატაცებასთან. 22-ე მუხლში აღნიშნულია აგრეთვე ეკლესიის გატეხვა; როგორც აღვნიშნეთ ამ შემთხვევაში ეკლესია ბიჭვინთის საყდრის მფლობელობაში შედის და მას ბიჭვინთის საყდარი განაგებს. 22-ე მუხლში განსხვავებული არ არის ეკლესიის შიგნიდან და გარედან მომხდარი გაძარცვა.

2) ძეგლში დაურვების სისტემა ერთ პრინციპზე არ არის აგებული. მე-5 და მე-6 მუხლებში დაურვება თავადის სისხლის ფასით არის

1. ქართული სამართლის ძეგლები, II, 1965, გვ. 182.

2. იქვე.

3. იქვე.

4. ქართული სამართლის ძეგლები, II, 1965, გვ. 182-183.

ნაგულისხმევი, ზოგიერთ მუხლში (7, 22, 23, 24, 29) დაურეგბის ერთეულად უბრალოდ „სისხლია“ აღებული, ხოლო მე-8, მე-9 და მე-15 მუხლებში საზღაურის ერთეულებად — გლეხებია, რიგი დასაშაულისათვის „თეთრით“ ანაზღაურება გათვალისწინებული (მუხ. 10, 11, 12, 13, 14, 16, 17, 19, 20, 21, 25, 26, 27, 28).

საზღაურად ზოგჯერ დასახელებულია „ძველი კირმანაული თეთრი“ (მუხ. 18).

სისხლის დაურეგბის გარდა, ზოგჯერ დასახელებულია „სანახშირე“ (16, 17, 19); ასეთი სხვადასხვაობა თუ შეუსაბამობა, ისეთ შიშაუკდილებას ქმნის, რომ ძეგლის სხვადასხვა ნაწილი სხვადასხვა დროს სხვადასხვა პირის მიერ არის დაწერილი და შემდეგ გაერთიანებული. შესაძლებელია, ყალბისმქნელმა შეაგროვა ცნობები, სიგელები და შეეცადა მათთვის ერთიანი სახე მიეცა.

დანართი

სახელმწიფოებრივი წყობილება „სახელმწიფოს კარის გარიგების“ მიხედვით

1 მეფის ხელისუფლება

„ხელმწიფოს კარის გარიგებაში“ წარმოდგენილია ფეოდალური მონარქია, რომლის სათავეში დგას მეფე. საყურადღებოა, რომ ძეგლის მიხედვით მეფე ზებუნებრივი არსების ნიშნებით არის დაჯილდოებული, იგი ღვთის სწორია. ამას ნათლად მოწმობს სასახლეში მიღებული შემდეგი წეს-ჩვეულება: მეფის მორთვის დროს მომსახურება (§ 1) მეფის მსგავსების განსაკუთრებული წესები (§ 15), მეფის ღამით მომსახურება (§ 16), მეფის მიერ საპატიო პირთა მიღების ცერემონიალი (§ 24-25) და სხვ. „ხელმწიფოს კარის გარიგებაში“ ისიც კია გათვალისწინებული, თუ მეფის პირის დაბანის დროს ტაშტი ვის უნდა ეჭიროს, ან ღილები ვინ უნდა შეუკრას (§ 35) და სხვა.

ძეგლში მოცემულია ისეთი წეს-ჩვეულება, რომელიც დასავლეთ

ევროპაში აბსოლუტიზმის პერიოდში მონარქების კარზე იყო მიღებული. ექ. თაყაიშვილი ამ გარემოებას გარკვეულ ყურადღებას აქცევს. იგი წერს: „...კარის გარიგება გვიჩვენებს სურათს თვით ხელმწიფის კარისა ანუ დარბაზისა და იმ რთული ეტიკეტისა და ცერემონიებისა, რომელიც არსებობდა ხელმწიფის კარზე, თვითუფლებს ხელმწიფის უფლის გადადგმაზე და რომელიც მოგვაგონებს ლიუდოვიკო მე-10-ის მეთის კარის ეტიკეტს“.

მეფესთან დაკავშირებით ძეგლში ყველაფერი დეტალურად არის მოცემული: ვინ უნდა მიუღოცოს მეფეს ახალი წელი (§ 1), ვინ უნდა მიაწოდოს მას სასმელი, როცა ღამე მოსწყურდება (§ 16), როგორ უნდა მოიკაზმოს იგი ღილით (§ 16), ვინ დაიშვება ამ დროს მეფესთან (§ 12), როგორ და ვის მიერ უნდა შეიკაზმოს მეფის ქენი (§ 18) და სხვა.

ძეგლის მიხედვით მეფე უდგას სათავეში ყოველგვარ საეკლესიო და საერო საქმიანობას. საეკლესიო დღესასწაულის (ნათლისღება) დროს მეფესთან თავს იყრის, რაც „კაცი არის ქრისტიანი“ და მისი ჰილარობით მიემართება პროცესია ეკლესიისაკენ (§ 13).

საყურადღებოა აღინიშნოს, რომ მეფის გაღმერთების იდეა აღმოსავლეთის თეოკრატიული სახელმწიფოებისათვის იყო დამახასიათებელი. ამ წეს-ჩვეულებამ ანტიკური სამყაროს გამოვლით, ქრისტიანულ ბიზანტიაში დაიმკვიდრა და აქედან ევროპის ფეოდალურ ქვეყნებშიც გავრცელდა.

მეფის პატივისცემისა და გაღმერთების წეს-ჩვეულება, რომელიც „ხელმწიფოს კარის გარიგებაში“ წარმოდგენილი, შემთხვევითი გარემოებით არ აიხსნება. ეს არის ძლიერი მეფის ხელისუფლების იდეის გამოძახილი. ფეოდალური სახელმწიფოების ისტორიას არ ახსოვს ასეთი მეფე, რომელიც ძლიერებისაკენ არ მიისწრაფვოდა, მაგრამ მისათვის, რომ მეფის მისწრაფება რეალურ საფუძველზე ყოფილიყო აგებული, საჭირო იყო შესაფერისი ეკონომიური პირობები.

ფრ. ენგელსის განმარტებით, ფეოდალური წყობილების დროს, როცა მსხვილი ფეოდალებისა და მეფის ხელისუფლების გაუთავებელი ბრძოლები არუელობასა და საერთოდ უწყსრიგობას ქმნიდნენ, ერთად-

¹ „ხელმწიფოს კარის გარიგება“, ექ. თაყაიშვილის რედ., გვ. XXXV.

ერთი პროგრესული ძალა, რომელიც წესრიგის წარმომადგენლად ითვლებოდა საერთო უწყსრიგობაში, იყო მეფის ხელისუფლება.

ბუნებრივია, რომ ასეთ ვითარებაში ფეოდალური საზოგადოების პროგრესული ძალები მეფის მხარეზე იქნებოდნენ.

აღნიშნულ საზოგადოებაში მეფის ხელისუფლების გაძლიერება ნიშნავდა მსხვილი ფეოდალების ალაგმვას, მათი სეპარატისტული მიდრეკილების აღკვეთას, რაც თავის მხრივ ხელს უწყობდა ქვეყნის ეკონომიკურ აღმავლობას, საწარმოო ძალების განვითარებას, ე.ი. იმ ფაქტორების დაწინაურებას, რომლებმაც საბოლოო ჯამში განსაზღვრეს ძლიერი მეფის ხელისუფლების წარმოშობა. ძლიერი სამეფო ხელისუფლება, რომელიც გაერთიანებულ სამეფოს ედგა სათავეში, ხელსაყრელ ვითარებას ქმნიდა ქვეყნის გარეშე მტრებისაგან დასაცავად. ამიტომ იყვნენ ფეოდალურ საზოგადოებაში პროგრესული ძალები ძლიერი მეფის ხელისუფლების ირგვლივ დარაზმულნი.

ფეოდალური კლასი, რომლის ბატონობის იარაღს სახელმწიფო წარმოადგენდა, სახელმწიფო ორგანიზაციას ისეთ ფორმას აძლევდა, რომელიც უფრო მისაღები იყო მისთვის განვითარების ამა თუ იმ ეტაპზე. ამ შემთხვევაში მთავარი იყო გაბატონებული კლასის საერთო ინტერესები. თუ როგორი ვითარება იყო შექმნილი მშრომელთა მასების დათრგუნვა-დამორჩილებისათვის, იმის მიხედვით მოქმედებდა გაბატონებული კლასი. ამასთანავე, მნიშვნელობა ჰქონდა სავარეო მდგომარეობასა და სხვა. როცა გაბატონებული კლასის ინტერესები მოითხოვდა, მაშინ ქმნიდა სახელმწიფო ისეთ ფორმას, რომელიც ძლიერი ცენტრალური ხელისუფლებით იყო წარმოდგენილი.

მაგრამ, ძლიერი მეფის ხელისუფლების შესაქმნელად საჭირო იყო სათანადო ეკონომიკა.

მიუხედავად იმისა, რომ „ხელმწიფის კარის გარიგებაში“ შემონახულია წინა ხანების დანაშრევები, მაინც ცხადად ჩანს, რომ ძეგლის ავტორი ძლიერი ფეოდალური მონარქიის — აბსოლუტიზმის იდეებს ატარებს თავის შრომაში. ისმება საკითხი: როგორ შეიძლება იყოს ფეოდალურ საქართველოში აბსოლუტიზმის იდეები წარმოშობილიყო?

როგორც ცნობილია, აბსოლუტიზმი წარმოიშვა მაშინ, როცა ფეოდალურ საზოგადოებაში ჩაისახება და განვითარებას იწყებს კაპიტალიზმის საწყისები, ეს კი ხდება ფეოდალიზმის უკანასკნელ სტადიაზე, მისი დაშლის პერიოდში.

პირველ ყოვლისა, XI-XII საუკუნეების საქართველოში, რომელსაც „ხელმწიფის კარის გარიგება“ ასახავს, ეკონომიკური განვითარება საკმაოდ მაღალ საფეხურზე იდგა. ამის დამადასტურებელია ქვეყნის პოლიტიკური გაერთიანება, რაც ეკონომიკური განვითარების შედეგი იყო. ამ პერიოდში საქართველოს სხვადასხვა ნაწილები ეკონომიკურად ერთმანეთთან მჭიდროდ იყვნენ დაკავშირებული.

საწარმოო ძალთა და ქალაქური მეურნეობის განვითარება იყო საფუძველი ქვეყნის გაერთიანებისა.

ყურადღებას იქცევს ის გარემოება, რომ აღნიშნულ პერიოდში (XI-XIII საუკუნეებში) ადგილი აქვს ისეთ მოვლენებს, რომლებიც საზოგადოებრივ ცხოვრების ერთგვარი გარდატეხის მაუწყებელია. ჩვენ მხედველობაში გვაქვს ქალაქის მოსახლეობის მოძრაობა. მისი აქტიურობა საზოგადოებრივ და სახელმწიფოებრივ ცხოვრებაში (ყუთლუ-არსლანის აჯანყება, მესტუმრე ჯიქურის სიკვდილით დასჯით გამოწვეული მღელვარება და სხვა). ამასთანავე, XIII საუკუნის ერთ-ერთ საბუთში დამოწმებულია ამ პერიოდის საქართველოში სავაჭრო ორგანიზაციების (ურტალები) არსებობა.

გარდა ამისა, თვით ის ფაქტი, რომ ამ ეპოქაში იწერებოდა ისეთი შრომები, როგორიც „ხელმწიფის კარის გარიგება“, იმის მაუწყებელია, რომ აბსოლუტიზმის იდეების წარმოშობისათვის სათანადო პირობები მზადდებოდა.

ამავე ეპოქაში დაიწერა „ვეფხისტყაოსანი“. ასეთი ნაწარმოების შექმნა მოწმობს, რომ აღნიშნულ ეპოქაში ქართული საზოგადოება განვითარების მაღალ საფეხურზე იდგა. მაგრამ, მთავარი ისაა, რომ თვით შოთა რუსთაველი, თავის გენიალურ ნაწარმოებში, აბსოლუტიზმის იდეებს ქადაგებს. იგი მომხრეა ძლიერი მეფის ხელისუფლებისა; გაერთიანებული ქვეყნის მეფე, გონებისა და განათლების საფუძველზე სამართლიანად უნდა მართავდეს ქვეყანას.

ამასთანავე, ისეთი პროგრესული შეხედულებები, როგორიც იმ დროისთვის აბსოლუტიზმის იდეები იყო, შეიძლებოდა წარმოშობილიყო იმაზე ადრე, ვიდრე მისი პრაქტიკული განხორციელება მოხდებოდა.

ბოდა. ამგვარად. „ხელმწიფის კარის გარიგებაში“ წამოყენებულია ამ ეპოქისათვის მოწინავე, პროგრესული იდეები.

ცხადია, ფეოდალური საზოგადოების რეაქციული ნაწილი ებრძოდა ამ იდეებს და არ უნდოდა მეფის ხელისუფლების გაძლიერება.

საყურადღებოა აღინიშნოს, რომ მსხვილი ფეოდალი, თუ კი იგი საერთოდ სცნობდა მეფის ხელისუფლებას და არ იყო მასთან აშკარა ბრძოლაში, იმავე დროს მხარს უჭერდა მეფის სასახლის ბრწყინვალეობას. მეფის პიროვნების გარეგნულ განდიდებასაც კი, საქმე იმაშია, რომ სასახლის ბრწყინვალეობისა და მეფის პიროვნების განდიდების იდეები გაბატონებული კლასის იდეოლოგიის შემადგენელი ნაწილი იყო: მეფე, რომელიც ყოველთვის გაბატონებული კლასის ინტერესების სადარჯოზე იდგა, იმავე დროს ღვთის მიერ იყო გამოვჩენილი ამ ქვეყნად და მას ყველა უნდა დამორჩილებოდა. ე.ი. მშრომელი მასები მას უნდა დამორჩილებოდნენ და ექსპლოატატორთა წანააღმდეგ არ გამოსულიყვნენ.

ფეოდალურ საქართველოში ყველაზე ძლიერი მეფის ხელისუფლება დავით აღმაშენებლის დროს შეიქმნა. ეს ხელისუფლება საკანონმდებლო გზით არ იყო შეზღუდული, მაგრამ ფაქტიურად ქვეყანას მსხვილ ფეოდალებთან ერთად მართავდა. ფორმის მხრივ სახელმწიფოებრივი წყობილება საქართველოში დავით აღმაშენებლის, გიორგი III-სა და თამარ მეფის დროს შეუზღუდველ ფეოდალურ მონარქიას წარმოადგენდა. მაგრამ ამ შეუზღუდველობას აბსოლუტიზმის ფორმა საქართველოში არ მიუღია. საქმე იმაშია, რომ დავით აღმაშენებლის, გიორგი III-სა და თამარის დროს საქართველო მაინც ცალკეული სამეფოებისა და სამთავროებისაგან შედგებოდა. მართალია, ქვეყანა გაერთიანებული იყო, მაგრამ მასში შესული წინანდელი სამეფოები და სამთავროები ერთგვარი დამოუკიდებლობის ნიშნებს ატარებდნენ. გაერთიანებული საქართველოს მეფეები სამეფოებსა და სამთავროებს ამ ცალკეული სამეფო-სამთავროებისათვის დამახასიათებელი კანონებითა და წეს-ჩვეულებებით მართავდნენ. ცალკეულ სამეფო-სამთავროებში

მხოლოდ მარტო ამ კუთხისათვის დამახასიათებელი სახელოები. ინსტიტუტები და სხვ.

თამარ მეფის დროს მსხვილი აჯანყების შედეგად, მეფის ხელისუფლება შეზღუდული აღმოჩნდა და როგორც ეს აღნიშნულია „ხელმწიფის კარის გარიგებაში“. აჯანყების შემდეგ სამეფოს „ერთობლივით“ ე.ი. მეფე და დიდებულები ერთობლივი შეთანხმებით მართავდნენ. ეს უკვე საკანონმდებლო გზით მეფის ხელისუფლების შეზღუდვას ნიშნავდა. მაშასადამე, საქართველოს გაერთიანების შემდეგ, სახელმწიფოებრივმა წყობილებამ ორი პერიოდი განვლია: 1) ურმაღლურად შეუზღუდველი მონარქიისა, 2) თამარის დროიდან ურმაღლურად შეზღუდული სახელმწიფოებრივი წყობილებისა.

როგორც ჩანს, იმ ეკონომიკას, რომელიც საფუძვლად დაედო ქვეყნის გაერთიანებას, ხანგრძლივი პერიოდის განმავლობაში ძლიერი ცენტრალური ხელისუფლებისათვის საჭირო ძალა არ აღმოაჩნდა.

დარბაზი

როგორც ვთქვით, მეფის ხელისუფლება შეზღუდული იყო მსხვილი ფეოდალების მიერ. მეფე სახელმწიფოს მსხვილ ფეოდალებთან ერთად მართავდა. იმ ორგანოს, რომლის საშუალებითაც მეფე და ფეოდალები სამეფოს განაგებდნენ, დარბაზი ეწოდებოდა.

დარბაზში შედიოდნენ მსხვილი მოხელეები: ვაზირები, ერისთავები, ისკოპოსები. ამასთანავე მისი წევრები იყვნენ ე.წ. „უხელონიც“ ე.ი. უფრო პირები, რომელთაც რაიმე თანამდებობა არ გააჩნდათ. ასეთები უძღვებოდა ყოფილიყვნენ მსხვილი ფეოდალები. ის გარემოება, რომ უძღვალს მამულები ჰქონდა, იმასაც ნიშნავდა, რომ იგი პოლიტიკური ხელისუფლების თანამონაწილე იყო.

დარბაზს იწვევდნენ დრო და დრო, საგანგებო შემთხვევის ან კიდევ დღესასწაულებთან დაკავშირებით. „ხელმწიფის კარის გარიგებაში“ მოცემულია მაგალითად, განაწესი, რომელიც გათვალისწინებული იყო ნათლისღებისა და აღდგომის დღესასწაულების დროს

1. ი. ა. სურგულაძე, სახელმწიფოებრივი წყობილების ფორმის შესახებ ხელმწიფის კარის გარიგების ძირითადი ადრ.

„საქართველოს ისტორია“, 1959 წ., ტ. 3.

2. ვახტანგის კარავალი სამართლის ისტორია, წ. II, ნ. II, 1920 წ., 114-116; ი. სურგულაძე, ნარკვევა საქართველოს

სახელმწიფო-სა სამართლის ისტორიისათვის, II, 1965 წ., გვ. 139-145.

დარბაზის მოწვევისათვის. როგორც ჩანს, ამ დღესასწაულების დროს დარბაზის მოწვევა სავალდებულო ყოფილა. გარდა ამისა, დარბაზი უნდა მოწვეულიყო ომის, მეფის ტახტზე აყვანისა და სხვა სახელმწიფო საკითხების განსახილველად.

დარბაზობის მოწვევის დროს წესი არსებობდა: დიდი და პატარა (§ 3). რაში მდგომარეობდა ამ წესებს შორის არსებული განსხვავება, ძეგლში ამის შესახებ არაფერია ნათქვამი. სავარაუდებელია, რომ პატარა დარბაზის მოწვევა ზდებოდა სასწრაფო საკითხების მოსაგვარებლად.

დარბაზი ძირითადად დიდებულთა ორგანო იყო, რომელიც ზღუდავდა და გასაქანს არ აძლევდა მეფის ხელისუფლებას.

სავაზირო

„ხელმწიფის კარის გარიგებაში“ მოცემულია აგრეთვე სავაზიროს მუშაობის განაწესი. სავაზირო მთავრობის მსგავსი დაწესებულება იყო. სავაზიროში შედიოდნენ ვაზირები და მისი თანამშემწეები: 1. მწიგნობართუხუცეს-ჭყონდიდელი (სავაზიროს თავმჯდომარე), 2. ათაბაგი, 3. ამირსპასალარი, 4. მანდატურთუხუცესი, 5. მეჭურჭლეთუხუცესი, 6. მსახურთუხუცესი ამასთანავე — საწოლის მწიგნობარი, ამილახორი და ამირეჯიბი. „სავაზირო ქვეყნის მმართველობის საუწყებო სისტემის შემოღებას გულისხმობდა და მეფის ხელში სახელმწიფო მმართველობის ცენტრალიზაციას ემსახურებოდა. სავაზირო არსებითად ქვეყნის მმართველობის ადრეფეოდალური ხანის სისტემას — საერისთავოებისა და დარბაზობის სისტემას უპირისპირდებოდა და ბიუროკრატიულ სამოხელეო მმართველობის ჩანასახს წარმოადგენდა“.

„ხელმწიფის კარის გარიგების“ მიხედვით სავაზირო სხდომა მტკიცედ იყო რეგლამენტირებული. როცა სავაზიროს მეფე ესწრებოდა, ის იყო სხდომის თავმჯდომარე. ვაზირებისათვის განსაზღვრული იყო ადგილები. სხდომის დაწყებისას „ჯალაბი“ გაიყრებოდა და იწყებოდა სხდომა (§ 36).

საჭიროდ მიმაჩნია შევჩერდეთ ამ შემთხვევაში ტერმინ „ჯალაბის“ განმარტებაზე.

სულხან-საბა ორბელიანის ლექსიკონში ამ სიტყვის ასეთი განმარტებაა მოცემული: „ჯალაბი — დედაწული“. „ჯალაბობა — დედაწულიანობა“, ხოლო დედაწულის შესახებ ნათქვამია: „სასახლის ჯალაბობა“. დ. ჩუბინაშვილის ქართულ-რუსული ლექსიკონით ჯალაბი — სახლელს, ცოლ-შვილს, ოჯახს, დედაწულს ნიშნავს.

ქართულ განმარტებით ლექსიკონში ვკითხულობთ: „ჯალაბი... (სპარ. ჯალაბ) 1. ოჯახი, ოჯახის წევრები, — სახლელუი, 2. ცოლი. სახლობა, 3. კუთ. (გურ.) იგივეა რაც მოჯალაბე. 4. კუთ. (გურ.) ჯაბანი, გლახაკი...“

ამ განმარტებათა მიხედვით ჯალაბი სახლელს, ოჯახის წევრს ნიშნავს. ასევე ეს სიტყვა გაგებული ექ. თაყაიშვილის (იხ. ქვემოთ რუსული თარგმანი, § 36) და ივ. ჯავახიშვილის მიერ. ივ. ჯავახიშვილი წერს: „ჯალაბი გაიყაროს“-ო... ე.ი. ქალები და ყმაწვილები, ჯალაბთ, სამეფო და ან იქნებ დარბაისელთა სახლობაც, დარბაზობიდან უნდა გასულიყვნენ“. ჩვენ ვფიქრობთ, რომ „ჯალაბი“ ამ შემთხვევაში უფრო ფართოდ უნდა გავიგოთ და ოჯახის წევრების გარდა იგი უნდა ნიშნავდეს კარისკაცებს, სასახლის მსახურებს, რომელთაც ვაზირობაზე დასწრების უფლება არ ჰქონდათ.

„ვეფხისტყაოსნის“ მიხედვით, როცა როსტევეანმა ტარიელის კვალს ეძებდა და შინ დამწუხრებული დაბრუნდა, მას საწოლს მარტო ეთანდილი შეჰყვა. პოემაში ვკითხულობთ: „ყველაკი გაიყარა, ჯალაბი ჩანს არ დაჯრილი“ (101, 3). „ვეფხისტყაოსნის“ მიხედვითაც ჯალაბში, როგორც ჩანს, სასახლის მოსამსახურეებიც შედიოდნენ.

სავაზიროში ვაზირები შემდეგი რიგით იხსენიან: პირველ ადგილზე იყო მწიგნობართუხუცეს-ჭყონდიდელი (მეფის შემდეგ პირველი პირი სამეფოში), „ჭყონდიდელს ქვემოთ ნოსთა ზედა ათაბაგი და ამირსპასალარი დასხდნენ“ (§ 36), შემდეგი ადგილი ეკავა მანდატურთუხუცესს, ხოლო მეჭურჭლეთუხუცესის გვერდით მსახურთუხუცესი იჯდა (§ 37). სავაზიროს სათაბირო ხმით ამილახორიც ესწრებოდა (§ 37).

საწოლის მწიგნობარი მწიგნობართუხუცესის მოადგილედ ითვლებოდა და ვაზირობის დროს მწიგნობართუხუცეს-ჭყონდიდელის მხარეს იდგა (§ 38), შუაზე კი — ამირეჯიბი (§ 38).

სავაზიროს დადგენილების დაწერა მწიგნობარს ევალებოდა. მუხ-
ჯრეთუხუცესი. განმგეთუხუცესი. საჭურჭლის ნაცვალი. მესტუმრე.
ზარდახნის მწიგნობარი და სხვა ხელისუფალნი ვაზირობის დროს
გარეთ იტდიდნენ, რომ საჭიროების შემთხვევაში სავაზიროს განკარ-
გულება სასწრაფოდ შეესრულებინათ (§ 38).

მწიგნობართუხუცესი-ჭყონდიდელი

როგორც ზემოთ ვთქვით, ექვს ვაზირთა შორის პირველი ადგ-
ილი მწიგნობართუხუცეს-ჭყონდიდელს ეჭირა. სიტყვა-სიტყვით მწი-
გნობართუხუცესი მწიგნობართა უფროსია. მწიგნობარი ნიშნავს
მდივანს, მწერალს. მმართველობის ყველა დარგში იყო დაწესებული
მწიგნობრის თანამდებობა.

მწიგნობარი ადგენდა საქმიან ქაღალდებს, ხელმძღვანელობდა
დაწესებულების საანგარიშო განყოფილებას და ასრულებდა სხვა-
დასხვა დავალებას.

სულ სამეფო კარზე 26 მწიგნობარის თანამდებობა არსებობდა.
მათგან გამოირჩეოდნენ საწოლისა და ზარდახნის მწიგნობრები.

საწოლის მწიგნობარი, როგორც სახელწოდებიდანაც ჩანს, მეფესთან
ძლიერ დაახლოებული იყო. ამასთანავე იგი მწიგნობართუხუცეს-
ჭყონდიდელის თანაშემწედაც ითვლებოდა. ვაზირობის დროს საწო-
ლის მწიგნობარი მწიგნობართუხუცეს-ჭყონდიდელის გვერდით იდგა
საწერით ხელში და მწიგნობართუხუცესის ყოველგვარ განკარგულე-
ბას ასრულებდა (§ 38).

ამასთანავე, საწოლის მწიგნობარი თან ახლდა ხოლმე მწიგნობარ-
თუხუცეს-ჭყონდიდელს სააჯო კარში და ზარდახნის მწიგნობართან
ერთად ეხმარებოდა საქმეების განხილვაში (§ 8).

მწიგნობართუხუცესი-ჭყონდიდელი „ვითა მამა არს მეფისა“, ამ-
იტომ, „ყველა საურავი უმისოდ არ იქნების“ (§ 9), — ვკითხულობთ
„ხელმწიფის კარის გარიგებაში“.

მწიგნობართუხუცეს-ჭყონდიდელი მეფის შემდეგ პირველი კაცი
იყო სახელმწიფოში და იგი მის თანაშემწედ ითვლებოდა. მას არ
ეხარა მმართველობის რომელიმე დარგი. იგი ყველა დარგს უწევდა
ზედამხედველობას.

მწიგნობართუხუცეს-ჭყონდიდელი სავაზიროს მეთაური. პრემიერ
მინისტრი ანუ კანცლერი იყო. იგი როგორც სავაზიროს უფროსი.
სამხედრო საქმეების მოწესრიგებაშიც ღებულობდა მონაწილეობას.
მწიგნობართუხუცეს-ჭყონდიდელი, როგორც მონაზონი. ოთხ საპა-
ტიო მონაზონთან ერთად იყო გათვალისწინებული დარბაზობის
განაწესში (§ 21, 22).

მწიგნობართუხუცეს-ჭყონდიდელს, როგორც საეკლესიო მოხე-
ლეს. გარდა გელათისა, ყველა მონასტერი და ეკლესია ემორჩილე-
ბოდა (§ 9).

მწიგნობართუხუცეს-ჭყონდიდელის სახელო ქართული სახელმ-
წიფოს გამდიერების გარიჟრაჟზე წარმოიშვა. ამ სახელოს პატრონი
აქტიური მონაწილე იყო სახელმწიფოს საქმიანობის და საქართვე-
ლოს ფეოდალური სახელმწიფოს დაშლა-დაკნინება იყო სახელოს
ძლიერების დასასრულიც.

მწიგნობართუხუცეს-ჭყონდიდელის თანამდებობა დავით აღმაშენე-
ბელმა შემოიღო. მწიგნობართუხუცესობა დავით აღმაშენებელამდეც
არსებობდა, მაგრამ დავითი იყო პირველი მეფე, რომელმაც მწი-
გნობართუხუცესობა ჭყონდიდის ეპისკოპოსს გადასცა, როგორც
ეპისკოპოსთა შორის ყველაზე ერთგულ სასულიერო პირს და უფრო
გააფართოვა ამ თანამდებობების ფუნქციები.

აღნიშნული ღონისძიებით მეფემ პირველ ყოვლისა, ეკლესია დაუ-
მორჩილა მეფის ხელისუფლებას. გარდა ამისა, ჭყონდიდელი, როგორც
მონაზონი და მამასადამე, უცოლშვილო, არ იყო დაინტერესებული
მამულების შეძენით. ეს გარემოება კი უფრო საიმედოს ხდიდა ჭყონ-
დიდელის ერთგულებას მეფისადმი.

დავით აღმაშენებლის ვარაუდი გამართლდა და მწიგნობართუხუ-
ცეს-ჭყონდიდელი მართლაც მეფის ხელისუფლების გაძლიერების საქმეს
ემსახურებოდა¹.

1. ნაიკო ჯერძენი. საქართველოს ისტორიის საკითხები. III, 1966. გვ. 5-56.

„ხელმწიფის კარის გარიგებაში“ ათაბაგი იხსენიება მწიგნობართუხუცეს-ჭყონდიდელის შემდეგ და მას პატივის მხრივ თანასწორი ადგილი უკავია ამირსპასალართან და მანდატურთუხუცესთან (§§ 22, 32, 33). მაშასადამე, ათაბაგი ვაზირების პირველ სამეულში შედის.

„ხელმწიფის კარის გარიგებაში“ ნათქვამია, რომ „ათაბაგი დიდი და საბატო“ ვაზირია და „ძვირად ოდესმე იქნების“ (§ 36). ვაზირობის დროს ათაბაგის ადგილი არის „ჭყონდიდელს ქვემოთ“ ამირ-სპასალართან ერთად (§ 36).

ასეთია „ხელმწიფის კარის გარიგების“ ცნობები ათაბაგობის შესახებ. თუ ჩვენ მწიგნობართუხუცეს-ჭყონდიდელის სახელს დაწესება ქართული ფეოდალური სახელმწიფოს გაძლიერებას დაუკავშირეთ, ამის საწინააღმდეგო უნდა ვთქვათ ათაბაგობის შესახებ. ათაბაგობა საქართველოში შემოღებულ იქნა მსხვილი ფეოდალების მეფის ხელისუფლებაზე გამარჯვების შემდეგ. ათაბაგი თავისი თანამდებობრივი მდგომარეობით მაშინვე დაუპირისპირდა მწიგნობართუხუცეს-ჭყონდიდელს.

პირველი ათაბაგი საქართველოში ივანე მხარგრძელი იყო. როცა მისი ძმა ზაქარია გარდაიცვალა, თამარ მეფემ ამირსპასალარის სახელი ივანეს უბოძა, ხოლო ივანემ ამირსპასალარობის ნაცვლად მეფეს ათაბაგობა გამოსთხოვა. ეს მოხდა 1212 წელს.

ათაბაგობა სელჯუკიანთა სამეფოში იყო გავრცელებული და იგი ტახტის მემკვიდრის მეურვედ ითვლებოდა. ასეთივე ფუნქცია ჰქონდა დაკისრებული ათაბაგს საქართველოში.

ივანე მხარგრძელი მსახურთუხუცესი იყო, ე.ი. სასახლის ხელშინაური მოხელე. გიორგი ლაშა მისი ამ მოხელეობის დროს დაიბადა და აღიზარდა, ასე რომ მეფის მემკვიდრის აღზრდის საქმესთან მას, როგორც მსახურთუხუცესს ხელი მართლაც მიუწვდებოდა ფაქტიურად. ამავე დროს, ქართული სახელმწიფო სამართლის მიხედვით მეფის მემკვიდრის აღზრდის ფუნქციები მეფის შემდეგ პირველ პირს ეკუთვნოდა. ასეთი კი მწიგნობართუხუცეს-ჭყონდიდელი იყო. ამგვარად, ათაბაგობა იმთავითვე დაუპირისპირდა მწიგნობართუხუცეს-ჭყონდიდელს და დაიწყო ბრძოლა მათ შორის პირველობისათვის.

ათაბაგობა ხშირად აკავსებული იყო ამირსპასალარის სახელსთან. შემდეგში ამ თანამდებობას მედროვეები დაეპატრონენ.

ათაბაგსა და მწიგნობართუხუცეს-ჭყონდიდელს შორის ბრძოლა დასრულდა იმით, რომ საქართველოს სახელმწიფო დასუსტდა და ორივე სახელი გადაშენდა.

ამირსპასალარი

ამირსპასალარი სამხედრო დარგის ხელმძღვანელი იყო სახელმწიფო მმართველობაში. „ლაშქრობა და ლაშქრობის ვეზირობა ამირსპასალარის არის“. წერია „ხელმწიფის კარის გარიგებაში“ (§ 18).

ვაზირობის დროს პირველი სიტყვა ამირსპასალარს ეკუთვნოდა (§ 18). ეს, ალბათ, იმ შემთხვევაში თუ საკითხი სამხედრო საქმეს შეეხებოდა. ამირსპასალარს სხვა პრივილეგიაც ჰქონდა. „ამირსპასალარი საბატო ვეზირი არის და თავადი ლაშქართა და უმისოდ ქვეყანა არ გაიცემის“ — გადმოგვცემს „ხელმწიფის კარის გარიგება“ (§ 36).

ამირსპასალარი რომ საბატო ვაზირი იყო, ეს ისედაც ცნობილია, ამჟამად ჩვენ გვაინტერესებს „ქვეყნის გაცემის“ განსაკუთრებული უფლება, რომელიც ამირსპასალარს ჰქონია. „ქვეყნის გაცემა“ ნიშნავდა მიწითა და გლეხებით ვისმე დაჯილდოებას მეფის მიერ. ჩვენამდე მოღწეულია გაერთიანებული პერიოდის მეფეების წყალობი ზოგი სიგელი და ამ საბუთებში ამირსპასალარის შესახებ არაფერია ნათქვამი. შესაძლებელია, სიგელების სიმცირის გამო არ გვაქვს ამირსპასალარის შესახებ რაიმე ცნობა. ამასთანავე გამორიცხული არ არის ისიც, რომ დიდი უფლებების მიუხედავად სავალდებულო ყოფილიყო სიგელებში ამირსპასალარის მოხსენიება, რადგანაც ხელს პირადად მეფე აწერდა საბუთს და ეს უკვე საკმარისი იყო სიგელის ძალაში შესასვლელად.

რატომ შეიძლებოდა რომ ასეთი უფლება ამირსპასალარს ჰქონოდა? საქმე იმაშია, რომ ისეთი სახელმწიფო გადასახადები, როგორიც იყო სამხედრო შინაარსის გადასახადი — სალაშქრო (ლაშქარ-ნადირობა), მიწისა და გლეხების მფლობელობასთან იყო დაკავშირებული.

1. დაწერილებით ამის შესახებ იხ. ივ. სურგულაძე, საქართველოსა და სამართლის ისტორიები, II 1965.

გადასახადს იმ მაძულებზე, რომელიც მეფეს ეკუთვნოდა სამართლის კერძო საწყისებით, მოსახლეობას მეფის მოხელე აწერდა. ხოლო ფეოდალების მაძულებზე მეფის მოხელე უშუალოდ არ ანაწილებდა გადასახადს. მეფეს ამ შემთხვევაში სახელმწიფო გადასახადების მხრივ ფეოდალთან ჰქონდა საქმე. აქედან ცხადია, რომ ამირსპასალარი საქმის კურსში უნდა ყოფილიყო სახელმწიფოს მიერ მიწების წყალობის სახით გადაცემის შესახებ, რომ სამხედრო გადასახადის აღრიცხვის, მისი გადაწერისა და აკრეფის ვარაუდი დაეჭირა. გარდა ამისა, მაძულებით წყალობა ხშირად დაკავშირებული იყო ლაშქრობის შედეგებთან. ლაშქრობა თუ გამარჯვებით დამთავრდებოდა, როგორც წესი, ომში წარჩინებული მონაწილეები უნდა დაეჯილდოებინათ და ეს საქმე ამირსპასალარის გარეშე არ უნდა მომხდარიყო, რადგანაც სწორედ ამირსპასალარს შეეძლო ყველაზე მეტად სცოდნოდა ომის მონაწილეთა საქმიანობა. ასე იყო თუ ისე, თვით ის ფაქტი, რომ მიწის წყალობით გაცემაზე ამირსპასალარს ასეთი უფლება ჰქონდა, მეფის ხელისუფლების შეზღუდვას ნიშნავდა. როგორც ჩანს, დიდებულებმა თამარის დროს მიღწიეს იმას, რომ მეფის ხელისუფლება შეზღუდეს (სამეფოს ერთნებობით მართვა მეფის და დიდებულების მიერ), ალბათ მაშინვე აიძულეს მეფე დათანხმებულიყო ამირსპასალარის ასეთ უფლებაზე. ამირსპასალარი კი ფეოდალურ საქართველოში მსხვილი და პირველი ფეოდალთაგანი იყო. თამარის დროს ამირსპასალარი ყუბასარი არ იყო ასეთი პირველი ფეოდალური საგვარეულოს წარმომადგენელი და აჯანყებულმა დიდებულებმა სწორედ ის ამოიღეს ნიშანში და მეფეს მოსთხოვეს მისი სამსახურიდან გადაყენება.

პატივით ამირსპასალარი ვაზირთა პირველ სამეულს მიეკუთვნებოდა და იგი ძეგლში ათაბაგის შემდეგ არის მოხსენებული.

საყურადღებოა აღინიშნოს, რომ ამირსპასალარობა XII საუკუნეზე ადრინდელ ძეგლებში არ იხსენიება, თუმცა მისი არსებობა მანამდეც არ არის გამორიცხული, რადგანაც ტერიმინი სპასალარი წინანდელ ძეგლებშიც გვხვდება¹.

ამირსპასალარის მოადგილე იყო ამილახორი (§ 18). იგი პატივით გათანაბრებული იყო მეჭურჭლეთუხუცესისა და მსახურთუხუცესთან (§ 25).

1. ივ. ჯავახიშვილი. ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნ. I. 1929 წ. გვ. 141.

ამილახორი საგაზიროს სხდომას ესწრებოდა, მაგრამ მას მხოლოდ სათათბირო ხმა ჰქონდა, როცა შეეკითხებოდნენ, მაშინ უნდა გაეცა პასუხი. ამილახორს „ვეზირობა ესმის და იგი არას იტყვის, რასაც არა ჰკითხავენ და რაი კითხონ, მაშინლა პასუხს იტყვის“. წერია „ხელმწიფის კარის გარიგებაში“ (§ 37).

ჯარი, რომელსაც ამირსპასალარი მეთაურობდა, შედგებოდა ქვეითისა და ცხენოსნებისაგან. ამილახორის საქმიანობა ძირითადად ცხენოსანი ლაშქრისა და მასთან დაქვემდებარებულ საკითხებთან უნდა ყოფილიყო დაკავშირებული. საყურადღებოა, რომ ამილახორი „ეფეხისტყაოსანში“ ასეთ კონტექსტშია მოცემული: „ამილახორო, მოსხნი რემა, ცხენი და ჯოგია“, უბრძანებენ მას (54.2).

ამირსპასალარის სახელოში ამილახორის გარდა შედიოდნენ აგრეთვე ჰეაჯრეთუხუცესი და ზარდახნისუხუცესი მათდამი დაქვემდებარებული მოხელეებით (§ 18).

3. ინგოროყვას აზრით, 6 ვაზირის გარდა კიდევ იყო სამი თანამდებობის პირი, სახელდობრ, ჩუხჩარხი, მეჯინიბეთუხუცესი და ამილახორი, რომლებიც სპასპეტებად იწოდებოდნენ. მკვლევარის აზრით, ამილახორი და მეჯინიბეთუხუცესი ამირსპასალარის მოადგილეები იყვნენ, ხოლო ჩუხჩარხი იყო მეფის სადროშოს სპასპეტი და ამ მხრივ მეფის მოადგილე. ამავე დროს იგი მეფის გვარდიის სათავეში იდგა. კორონაციის დროს ჩუხჩარხი მეფის უკან მიმიდიოდა, როგორც მეფის დაცვის უფროსი¹.

აკად. კ. კეკელიძე აღნიშნავს, რომ ჩუხჩარხი სამხედრო უწყების მსხვილი მოხელე და მეფის დაცვის უფროსი უნდა ყოფილიყო².

აკად. კ. კეკელიძე ჩუხჩარხის ვაზირობაზე არაფერს ამბობს, ივ. ჯავახიშვილს განხილული აქვს ამილახორის, მეჯინიბეთუხუცესისა და ჩუხჩარხის სახელოები, მაგრამ ეს მოხელეები ვაზირებად არ იწოდებოდა. რადგანაც ამილახორის, მეჯინიბეთუხუცესის და ჩუხჩარხის მიმართ ძეგლებში ვაზირობის წოდებულება არ არის დამოწმებული, ამიტომ ჯერჯერობით არ მიგვაჩნია შესაძლებლად პატივცემული ტიტულის პ. ინგოროყვას მოსაზრების გაზიარება.

1. ივ. ჯავახიშვილი. ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნ. I. გვ. 159.

სახელწოდება მანდატურთუხუცესი ორი ნაწილისაგან შედგება. საყურადღებოა ის გარემოება, რომ მანდატური ბერძნულ-ლათინური წარმოშობის სიტყვაა¹. სიტყვა-სიტყვით მანდატურთუხუცესი მანდატურების უფროსს ნიშნავს.

მანდატურთუხუცესი ვაზირია და იგი ვაზირთა პირველ სამეულს ეკუთვნის. მისი პატივი ათაბაგისა და ამირსპასალარისას უტოლდება (§ 22). მანდატურთუხუცესისა და ამირსპასალარის პატივი „სწორი არის“, კვითხულობთ „ხელმწიფის კარის გარიგებაში“ (§ 36).

როგორც სახელწოდებიდან ჩანს, მანდატურთუხუცესი იყო მანდატურების უფროსი ე.ი. მანდატურები მის საგამგებლოში შედიოდნენ, ეს უკანასკნელნი თავიანთ მხრივ სხვადასხვა ხასიათის ფუნქციებს ასრულებდნენ. მანდატურები გამოდიოდნენ მეფის მცველების როლში. მაგალითად, სავაზიროს სხდომის დროს მანდატურები იმ შენობის „გარეშეშე“ იდგნენ (§ 38) წესრიგის დასაცავად, სადაც სხდომა მიმდინარეობდა. მანდატური მიჩენილი ყავდა, მაგალითად, ამირეჯიბს, როგორც მსხლებელი დაცვისა სხვადასხვა დავალების შესასრულებლად (§ 12). სამოხელეო გასამრჯელოდან მანდატურსაც ეკუთვნოდა ნაწილი და როგორც ჩანს, ყველა მოხელეზე ნაკლები (§ 13) ისინი ხელმძღვანელობდნენ მეფის ვენახების სამუშაოებს (§§ 11, 20).

საყურადღებოა ის გარემოება, რომ „ხელმწიფის კარის გარიგების“ მიხედვით მანდატური ატარებდა არგანს (§ 28). არგანი კი სულხან-საბა ორბელიანის ლექსიკონის მიხედვით ჯოხს ნიშნავდა. საინტერესოა აღინიშნოს, რომ უფრო გვიანდელ ხანაში, სახელდობრ XVII-XVIII საუკუნეებში აღმინისტრაციული და აღმასრულებელი ხასიათის დაბალ მოხელეებს ხელჯოხიანები ერქვათ².

38-ე პარაგრაფის შინაარსის მიხედვით შეიძლება დავასკვნათ რომ, მანდატური, როგორც წესი, არგანს ატარებდა ე.ი. არგანი მისი სამოხელეო ნიშანი იყო³.

ამასთან დაკავშირებით, საყურადღებოა იმ გარემოების აღნიშვნა,

1. იქვე.

2. ივ. სურგულაძე, საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიისათვის. 1952 წ., გვ. 251-253, 271-273

3. ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია.

რომ თვითონ მანდატურთუხუცესის სამოხელეო ნიშანი ოქროს არგანი ყოფილა, რომელსაც „სამანდატურო“ რქმევია. მაშასადამე, მანდატურთუხუცესის და მისი უწყების მოხელეებისათვის არგანი სამოხელეო გარეგნული ნიშანი ყოფილა. ალბათ, იგი მათ საქმიანობასთან იყო დაკავშირებული. შემდეგდროინდელი ტერმინი რომ ვიხმაროთ, მანდატურთუხუცესი საპოლიციო უწყების ხელმძღვანელად მოჩანს. დღევანდელი ერთი რომ ვთქვათ, ეს უწყება შინაგან საქმეთა სამინისტროს უდრიდა.

მანდატურთუხუცესი იყო სასახლის მთავარი განმკარგულებელი დარბაზობის დროს. „ხელმწიფის კარის გარიგების“ მიხედვით მანდატურთუხუცესი ხელმძღვანელობს დარბაზობის განაწესის შესრულებას.

დარბაზობის დაწყებისას „მეფე უბრძანებს მანდატურთუხუცესსა, იგი არგანს დააგდებს და ამირეჯიბი არგანს აიღებს“. მანდატურთუხუცესის ხელმძღვანელობით იწყებოდა დარბაზის მონაწილეთა მოწვევა (§ 33).

უნდა აღინიშნოს, რომ მანდატურთუხუცესი მეფის ვენახების სამუშაოების საქმეებსაც განაგებდა. „ხელმწიფის კარის გარიგების“ მიხედვით მანდატურთუხუცესი აძლევს განკარგულებას მანდატურს, რომ მიიყვანოს მეფის ვენახებში მუშები, თვალყური ადევნოს მათ შრომას და სხვა (§ 11).

მანდატურთუხუცესის მოადგილედ ამირეჯიბი ითვლებოდა. იგი პატიო თანამდებობა იყო. ამირეჯიბი „სად გინდ იყოს მეფე ყოველჯან მივა და ყოველგან იურვის“, წერია მე-12 პარაგრაფში. ეს იმას ნიშნავს, რომ ამირეჯიბს, როგორც მეფესთან დაახლოებულ პირს მეფის პქონადა მასთან მისვლის უფლება. მხოლოდ მაშინ, როცა მეფე „უკაზმავი“ არის, მისი მომსახურება მსახურთუხუცესისა და მის სახელოში შემავალ მოხელეებს ეკუთვნოდათ, მაგრამ ამირეჯიბის „დათხოვნა არც მათგან ეგების“ (§ 12).

ამირეჯიბი აქტიურ მონაწილეობას ღებულობდა დარბაზობის დროს მოვალისწინებული განაწესის შესრულებაში, როგორც მანდატურთუხუცესის თანამემწე (§§ 33, 23).

ამირეჯიბი ღიდი პატივით სარგებლობდა. იგი იყო ერთ-ერთი იმ ამი მოხელეთაგანი (საწოლის მწიგნობარი, ამილახორი და ამირეჯიბი), რომელიც სავაზიროს სხდომას ესწრებოდა. მას სათათბირო მის უფლება ჰქონია (§ 38).

ქვეყნის ადრეული ისტორიის პერიოდში ღრუბლოვანი, როგორც ვახტანგის (წ. 29).

ამირეზის ეკუთვნოდა პირადი მზღებელი, ადიუტანტი (§ 12). მას ემორჩილებოდნენ ევზები და სხვა მოხელეები.

საყურადღებოა აღინიშნოს, რომ ევზები მსხვილ ფეოდალებსაც წყავდათ. იგი საკმაოდ საპატიო თანამდებობად ითვლებოდა.

მანდატურთუხუცესს ემორჩილებოდნენ აგრეთვე გამგებთუხუცესი, მესტუმრე და სხვა.

ჩვენ საუბარი გვქონდა მანდატურთუხუცესისა და სხვა მოხელეების სამოხელეო გასამრჯელოზე, რომელიც „ხელმწიფის კარის გარიგებში“ აღინიშნება ტერმინით „ქრთამი“. „ქრთამში“ ამ ძეგლის მიხედვით იგულისხმება მოხელის ნებადართული გასამრჯელო, მაგრამ ამავე ეპოქაში და შემდეგ სხვა ძეგლების მიხედვით, ამ ტერმინმა ორმაგი მნიშვნელობა მიიღო. იგი ნიშნავდა კანონიერ გასამრჯელოს და უკანონოს (სულხან-საბა ორბელიანის განმარტებით ქრთამი „საცოდავი“ ძღვენი“).

მეჭურჭლეთუხუცესი

მეჭურჭლეთუხუცესი „ხელმწიფის კარის გარიგების“ მიხედვით „ძველი ვეზირი არის და საბატოა“ (§ 36). თუმცა ეს სახელო XII საუკუნის წინანდელ წყაროებში არა ჩანს¹, მაგრამ მისი ფუნქციები ისეთია, რომ მართლაც მეჭურჭლეთუხუცესი ერთ-ერთი „ძველი“ სახელო უნდა იყოს. ძნელი დასაჯერებელია, რომ XII საუკუნეზე ადრინდელ მეფეებსა ანდა მთავრებს თავიანთი ფინანსთა მინისტრის მსგავსი მოხელე არ ჰყოლოდათ.

მეჭურჭლეთუხუცესი, პირველ ყოვლისა, მეჭურჭლეთა უფროსი იყო. საჭურჭლე სახელმწიფო ხაზინას ერქვა, იგი ერთი იყო ისე, როგორც ერთი იყო სახელმწიფო, მაგრამ ამ სახელმწიფო საჭურჭლის ანუ ხაზინის განმეულობა თუ ფასეულობა შეიძლებოდა სხვადასხვა ადგილს ყოფილიყო შენახული.

1. სურგულაძე, ნარკვევები საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიიდან, II, 1965, გვ. 33-35.

² ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნ. 1, გვ. 167.

³ იქვე, გვ. 170-172

საჭურჭლეში ყოველდღიურად სახმარი და სასარგავი ქონება ინახებოდა (§ 17), სალაროში კი „შეკრული“ იყო „სხვაი ლარი და ჭურჭელი, ოქროსი, ვერცხლისა, ჩინური და ქაშანური“ (§18), ე.ი. ისეთი სიმდიდრე, რაც ყოველდღიურად „სანიადგოდ“ სახმარი არ იყო. მეჭურჭლეთუხუცესს ექვემდებარებოდა მხოლოდ საჭურჭლე.

გარდა ამისა, მეჭურჭლეთუხუცესის საგამგეოში შედიოდა აგრეთვე „ძველნი ქალაქნი, ვაჭარნი, სავაჭრო რაც მეფისა [ა], სადაც წავა ანუ მოვა“ (§ 17). მეჭურჭლეთუხუცესი მსახურთუხუცესთან ერთად შეადგენდა ვაზირთა მეორე ჯგუფს. ამ ორ ვაზირს ნაკლები პატივი ჰქონდა, ვიდრე პირველ სამეულს — ათაბაგს, ამირსპასალარსა და მანდატურთუხუცესს (§ 25). ამასთანავე, მეჭურჭლეთუხუცესსა და მსახურთუხუცესს ერთნაირი პატივი ეკუთვნოდათ (§ 17, 25, 37).

მეჭურჭლეთუხუცესს, როგორც ვაზირს, თავისი ბეჭედი ჰქონდა (§ 20). ამავე დროს ჰყავდა თავისი მოადგილე, რომელსაც მეჭურჭლეთუხუცესის ნაცვალი ეწოდებოდა. ეს ფაქტი დამოწმებულია თამარ მეფის პირველი ისტორიკოსის შრომაში¹. მაგრამ „ხელმწიფის კარის გარიგებაში“ იგი თითქოს „საჭურჭლის ნაცვალი“-ს (§§ 17, 98) სახელით გვხვდება.

იმის თქმა, თუ რას ნიშნავს „საჭურჭლის ნაცვალი“, არის თუ არა იგივე ნაცვალი მეჭურჭლეთუხუცესისა, — ძნელია, მაგრამ „საჭურჭლის ნაცვალი“ თუ მეჭურჭლეთუხუცესის მოადგილე არ იყო, ყოველ შემთხვევაში მისდამი დაქვემდებარებული მაინც იქნებოდა.

„საჭურჭლის ნაცვალის“ გარდა მეჭურჭლეთუხუცესის უწყებაში შედიოდნენ შემდეგი მოხელეები: მუშრიბი, საჭურჭლის მექიფი და მეჭურჭლენი.

მსახურთუხუცესი

მსახურთუხუცესი მსახურთა უფროსი იყო. თავისი წარმოშობით მსახურთუხუცესის სახელო ხელშინაური, სასასახლო სამართლის კერძო საწყისებზე აღმოცენებული სახელოა. რამდენადაც სენიორი, სამართლის საჯარო ხასიათის ნიშნებს იძენს, ხდება მეფედ, იმდენად მისი სასახლის მსახურებიც იძენენ სახელმწიფო მოხელის თვისებებს. მსახურთუხუცესი ერთ-ერთი უძველესი სახელო უნდა იყოს, რამდენადაც მსხვილი ფეოდალი, მთავარი და მით უფრო მეფე,

მსახურებისა და მათი უფროსის გარეშე არ იქნებოდნენ.

მსახურთუხუცესი თავისი მდგომარეობით ძლიერ დაახლოებული იყო მეფესთან. თამარ მეფის კარზე მსახურთუხუცესად ივანე მსარგრძელი იყო. მან დიდი ნდობა მოიპოვა მეფის სასახლეში და შემდეგში ათაბაგობის სახელოც მიიღო. მსახურთუხუცესი ვაზირად რჩესუდან დედოფალმა განადა (§ 36).

„ხელმწიფის კარის გარიგების“ მიხედვით მსახურთუხუცესის „ხელისა არის: სალარო, საწოლი, მესაწოლეთუხუცესი, მოლართუხუცესი, ფარეშთუხუცესი, ციცხთუხუცესი, მეხილეთუხუცესი“ (§ 14).

სალარო, როგორც აღვნიშნეთ, დიდი დაწესებულება იყო. მასში ინახებოდა ისეთი ძვირფასი ქონება, რომელიც ყოველდღიურად არ იყო სასმარი (§ 17). სალაროს მიხედვით მსახურთუხუცესის სახელოში შემავალ დიდ მოხელედ ითვლებოდა მოლართუხუცესი, რომელსაც ექვემდებარებოდა ყველა მოლარე (§§ 1, 14).

მეორე დაწესებულება, რომელიც მსახურთუხუცესის სახელოში შედიოდა საწოლი და მისი სათავსოები იყო. მეფის საწოლს მესაწოლეთუხუცესი განაგებდა.

მესაწოლეთუხუცესი ვაზირობის დროს „სალაროს კარის გამო-სავალსა ღვას, გარეთ, მეფის ზურგით“ (§ 38). ამ მხრივ მოლარეთუხუცესს თითქმის მასზე უპირატესობაც აქვს, რამდენადაც ის ვაზირობის დროს „სალაროს კართა შიგან ღვას“ (§ 38).

მესაწოლეთუხუცესის მოვალეობა იყო მომსახურება გაეწია მეფისათვის მაშინ, როცა მეფე „უკაზმავი“ იყო (§ 12). მესაწოლეთუხუცესს მესაწოლენი ექვემდებარებოდნენ. „700 სახლი მესაწოლე არის და გლეხი რვა სახლია და სხვა ყოველივე აზნაური“ (§ 15). მესაწოლენი ძირითადად მეფის მცველები იყვნენ.

როდესაც მეფე „აიყაროს“ მაშინ „შვიდასივე შუბოსანი“ მეფეს გაყვესო. ამ განსაკუთრებული დანიშნულების გამო მესაწოლენი მეფის ერთგულნი უნდა ყოფილიყვნენ, ამიტომ ისინი უმთავრესად აზნაურებიდან იყვნენ შერჩეულნი.

მსახურთუხუცესის უწყებაში შემავალ ფარეშთუხუცესს (§ 17, 19), ციცხთუხუცესს (§ 14) და მეხილეთუხუცესს (§ 14) თავიანთი შტატი, თავიანთი მოხელეები ჰყავდათ.

* * *

ძეგლის მიხედვით განსაკუთრებულ ინტერესს იწვევს სახელმწიფოსა და ეკლესიის დამოკიდებულების საკითხი. ამ საკითხზე ნაწილობრივ შევჩერდით მწიგნობართუხუცეს-ჰყონდიდელის სახელოსთან დაკავშირებით.

საინტერესოა აღინიშნოს, რომ ეკლესია-მონასტრები თავის დროზე მსხვილ საფეოდალოებად ითვლებოდნენ. ამიტომაც იყო, რომ ეკლესიის ზოგიერთი წარმომადგენელი ადგილზე ერისთავადაც იწოდებოდა. მაგალითად. მტბეგარი, გარდა იმისა, რომ სასულიერო პირი იყო, შავშეთის ერისთავადაც ითვლებოდა (§ 28).

საეკლესიო სახელოებიდან „ხელმწიფის კარის გარიგების“ მიხედვით ყველაზე უფრო საინტერესო მოძღვართ-მოძღვარია. მას განსაკუთრებით საპატიო ადგილი უკავია სახელმწიფოში. ეკლესიის ოთხ უმაღლეს იერარქს შორის იგი პირველია: „ამ ოთხთაგან (მოძღვართ-მოძღვარი, ორი კათალიკოსი და მწიგნობართუხუცეს-ჰყონდიდელი ი.ს.) ერთი საჯდომი მარჯვენით (მეფის ი.ს.) დაუწერია მოძღვართ მოძღვრისა“ (§ 21). მაშასადამე, ამ ოთხში პირველი ადგილი მოძღვართ-მოძღვარს ეკავა. ამას მოწმობს აგრეთვე ის, რომ მათ შორის მოძღვართ-მოძღვარი პირველად მოიხსენიება (§§ 22, 32, 33). მიღების დროს პირველად მოძღვართ-მოძღვარს იწვევდნენ მეფესთან და მეფეც ყველაზე დიდი პატივით მას ლებულობს (§ 22).

როგორც „ხელმწიფის კარის გარიგებიდან“ ჩანს, მოძღვართ-მოძღვარი მეფისათვის ძლიერ საპატიო პიროვნებაა, მაგრამ რა ფუნქციები ჰქონდა მას, ამის შესახებ ძეგლში არაფერია ნათქვამი.

ექ. თაყაიშვილის ვარაუდით მოძღვართ-მოძღვარი გელათის აკადემიის რექტორი უნდა ყოფილიყო¹.

აკად. კ. კეკელიძეც ეხება მოძღვართ-მოძღვრის საკითხს და აღნიშნავს მის საპატიო მდგომარეობას სახელმწიფოში, მაგრამ თვით სახელოს დანიშნულების შესახებ არაფერს წერს².

ამომწურავ განმარტებას მოძღვართუხუცესის შესახებ არც აკად. ფ. ჯავახიშვილი გვაძლევს. მისი ცნობით მოძღვართ-მოძღვარს განსაკუთრებული ადგილი ეკავა სამონასტრო ცხვრებაში როგორც მეც-

¹ „ხელმწიფის კარის გარიგება“. ე. თაყაიშვილის რედ., წინასიტყვაობა, გვ. XXXII.

² კ. კეკელიძე, ქართული ლიტერატურის ისტორია, I. 1931 წ. გვ. 540-541.

ნიერ ბერს, „რომელსაც მოწაფეები ჰყავდა და რომელთანაც სხვადასხვა მხრიდან მოდიოდნენ ხოლმე სასწავლებლად“.

საქართველოში მრავალი მოძღვარი ყოფილა. საგულისხმოა, რომ მოძღვრები, როგორც ჩანს, ეკლესიისათვის მიუღებელ იდეებსაც ავრცელებდნენ და რუის-ურბნისის საეკლესიო კრება იძულებული შეიქნა მოძღვრების წინააღმდეგ საგანგებო ზომები მიეღო.

აკად. ივ. ჯავახიშვილი ვარაუდობს, რომ სწორედ ამ მოძღვრების უფროსი, მათი ხელმძღვანელი უნდა ყოფილიყო მოძღვართ-მოძღვარი. ყურადღებას იქცევს ის გარემოება, რომ „ხელმწიფის კარის გარიგებით“ მოძღვართ-მოძღვარს მართლაც მოწაფეები ჰყავს, როდესაც მოძღვართ-მოძღვარს მიიპატიჟებენო, წერია ძეგლში, მაშინ „ერთი ჯორი და სამი ცხენი მოძღვართ-მოძღვრისთვის და ორი მისთა მოწაფეთათვის უნდა გაუგზავნონო (§ 23).

მოძღვრები საქართველოში დიდი ავტორიტეტით სარგებლობდნენ, მით უფრო მეტად საპატივცემულო იქნებოდა მათი უფროსი. მოძღვართ-მოძღვარი არ იყო სახელმწიფო ან საეკლესიო სამართლით გათვალისწინებული რომელიმე მოხელე. იგი სწავლულ ბერად ითვლებოდა. მისი სახელი — მოძღვართ-მოძღვარი მეცნიერული წოდების აღმნიშვნელი უფრო იყო, ვიდრე თანამდებობისა. მოძღვართ-მოძღვარის ავტორიტეტი და მისი მნიშვნელობა იმაში მდგომარეობდა, რომ მას მოწაფეები ჰყავდა, თავისი მიმდევრები გააჩნდა და საკუთარი სკოლა ჰქონდა ამ სიტყვის ფართო მნიშვნელობით. ამაში იყო მოძღვართ-მოძღვარის ძალა, მისი დაფასების საფუძველი. აქედან ისიც ჩანს, თუ განვითარების რაოდენ მაღალ საფეხურზე იდგა მაშინდელი საქართველო, რომელიც ასე პატივისცემით ეპყრობოდა მოძღვართ-მოძღვარს ანუ მაშინდელი მეცნიერების წარმომადგენელს.

1 ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნ. II, 1929, გვ. 55.

2 იქვე, გვ. 56.

3 იქვე.

სარჩევი

ქართული სამართლის ისტორიის დიდი მკვლევარი.....	5.
ქართული სამართლის ისტორიის წყაროების მიმოხილვა.....	8.
საერო შინაარსის სამართლის ძეგლები ოპიზის სიგელი (1027-1072 წწ.).....	20.
დავით აღმაშენებლის ანდერძი შიომღვიმის მონასტრისადმი (1123 წ.).....	21.
გიორგი III-ის 1170 წლის სიგელი.....	24.
გრიგოლ ერისთავთერისთავის დაწერილი შიომღვიმის მონასტრისადმი (1246-1248 წწ.).....	25.
შეწირულობის დაწერილი მეჭურჭლეთუხუცეს კახა თორელისა რკონის მონასტრისადმი (1259 წ.).....	49.
ხელმწიფის კარის გარიგება.....	54.
წესი და განგება მეფეთ კურთხევისა (XIV ს.).....	62.
ძეგლი ერისთავთა (1348-1400 წწ.).....	74.
გიორგი V-ის ძეგლის დადება.....	78.
ალბუღას სამართლის წიგნი.....	82.
ქსნის ერისთავის 1470 წლის სიგელი ლარგვისის მონასტრისადმი მიძღვნილი.....	95.
სვიმონ მეფის 1590 წლის განწესება მეკობართმძებნელის შესახებ (1590 წ.).....	96.
სასამართლოს განაჩენი დიდი მოურავისა და ჯავახიშვილის საქმის გამო (1920 წ.).....	97.
სასამართლოს განაჩენი მანუჩარ და პაპუნა ციციშვილების საქმეზე (1640 წ.).....	99.
გიორგი XI-ის წყალობის წიგნი ბეგატბეგ შანიან მარტიროზიშვილისადმი (1685 წ.).....	105.
ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნთა კრებული.....	110.
ვახტანგის სამართლის წიგნი (1704-1709 წწ.).....	110.
მოსეს სამართალი.....	131.

ბერძნული სამართალი.....	132.
სომხური სამართალი.....	134.
დასტურდამალი.....	137.
საეკლესიო შინაარსის სამართლის ძეგლები მცირე სჯულისკანონი.....	157.
პეტრიწონის ქართველთა მონასტრის ტიპიკონი (1083 წ.).....	160.
დიდი სჯულისკანონი (XI-XII) საუკუნეების მიჯნა.....	172.
რუის-ურბნისის 1103 წლის საეკლესიო კრების ძეგლისწერა.....	177.
ვაჰანის ქვაბთა განგება (1204-1234 წწ.).....	187.
სამთავისის სამწყოს საკანონო წიგნი (1453წ.).....	193.
მცნებაი სასჯულოი (1470-1474 წწ.).....	201.
კათალიკოსთა სამართალი (1543-1549 წწ.).....	214.
ბიჭვინთის იადგარი (XVI საუკუნის მეორე ნახევარი).....	223.
დანართი. სახელმწიფოებრივი წყობილება „ხელმწიფის კარის გარიგების“ მიხედვით.....	238.
დარბაზი.....	243.
სავაზირო.....	244.
მწიგნობართუხუცესი-ჭყონდიდელი.....	246.
ათაბაგი.....	248.
ამირსპასალარი.....	249.
მანდატურთუხუცესი.....	252.
მეჭურჭლეთუხუცესი.....	254.
მსახურთუხუცესი.....	255.
სარჩევი.....	259.

ნაშრომის გამოცემა ფინანსურად
უზრუნველყო ქალბატონმა მარინე
ჩხარტიშვილმა

ტექნიკური რედაქტორი. თამუნა ყურაშვილი.
კორექტორი. ანა წიგნაძე